STOLAČKO KULTURNO PROLJEĆE
Godišnjak Matice hrvatske Stolac

Stolac, 2018.

STOLAČKO KULTURNO PROLJEĆE
Godišnjak Matice hrvatske Stolac

Izdavač
Matica hrvatska Stolac

Glavni i odgovorni urednik
Željko Raguž

Uredništvo
Dr. Mladen Bošković, prof. dr. sc. Božo Goluža, dr. sc. Ivica Puljić,
dr. sc. Jakša Raguž, dr. sc. Marinko Marić, Željko Raguž,
Stanislav Vukorep i Ljubo Krmek

Lektura
Marijana Barbić, prof.

Tehničko uređenje i prijelom teksta
Print team, Mostar

Fotografije natpisa sa Boljuni:
SMART doo Mostar

Tisak
Print team, Mostar

Naklada
1200 primjeraka

Naslovnica
Mak Dizdar, Ernesto Markota

Godišnjak *Stolačko kulturno proljeće* registriran je i oslobođen poreza na promet.
Ministarstvo kulture i športa FBiH br. 03-15-650/04. od 26. 3. 2004.

STOLAČKO KULTURNO PROLJEĆE

GODIŠNJAK ZA POVIJEST I KULTURU • GODIŠTE XVI • GODINA 2018.

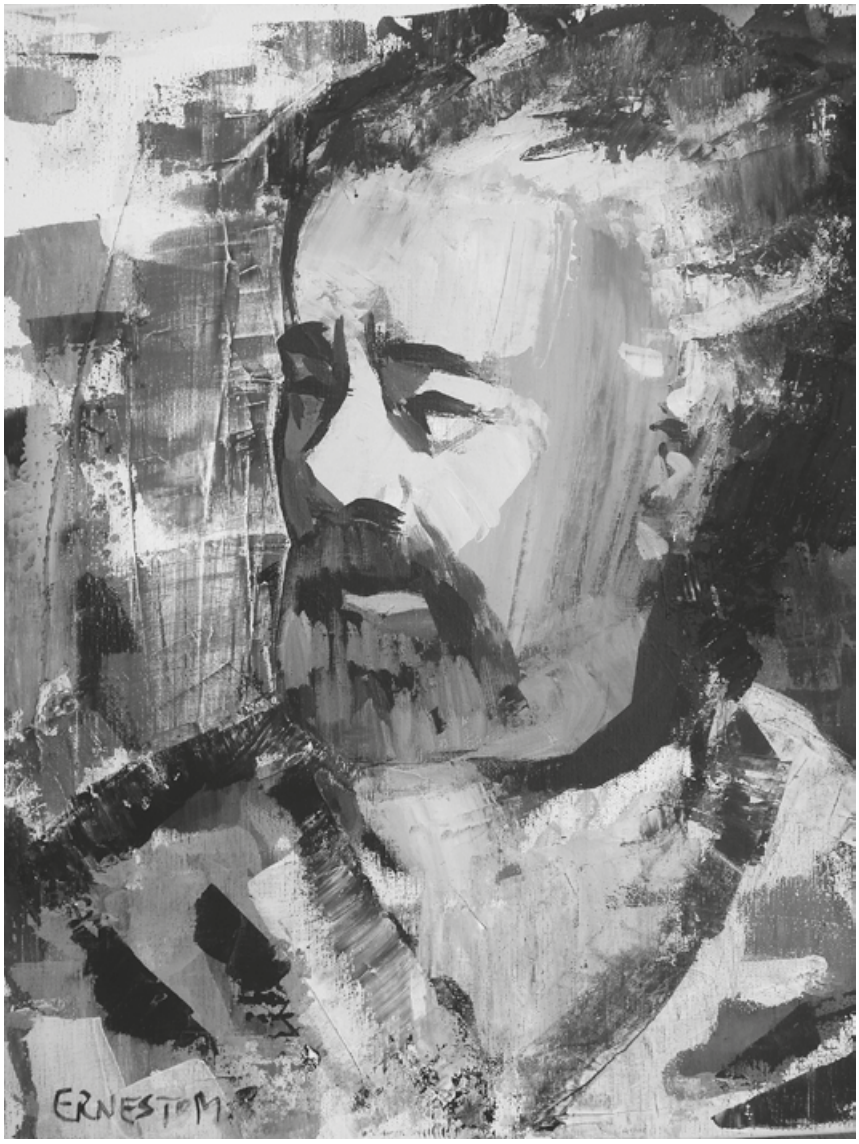

MATICA HRVATSKA
STOLAC

Sadržaj

PROSLOV 7
RIJEČ UREDNIKA 9

MAK MEHMEDALIJA DIZDAR
Miroslav Palameta
KRATKI OGLED O KNJIŽEVNOJ TRADICIJI MAKA DIZDARA 11
Dr. sc. Zdravko KORDIĆ
DIZDAREVA POETIKA PRETAKANJA ZAČARANOGA
KRUGA U TRANSCENDENTALNOST 21
Mile Pešorda
JE LI PATIO JOSEF K.? 43
Tina Laco
OKIDAČI DRAMATIČNOGA U „KAMENOM SPAVAČU“ 49
Ferid Karihman
MAK-MEHMEDALIJA DIZDAR PJESNIK MRAMORA 53
Vinko Grubišić
MEHMEDALIJA MAK DIZDAR 59
Ivan Sivrić
SLOVO O MAKU U TRI POKUŠAJA 65
Đuro Vidmarović,
MEHMEDALIJA MAK DIZDAR 69
Mile Pešorda
ZAPIS O MAKU DIZDARU 71
Srećko Marijanović
SNAGOM SLOVA 73

POVIJEST
Ivica Puljić
PRILOG PROUČAVANJU LIKA I DJELA
GENERALA STJEPANA JOVANOVIĆA 75
Manuel Martinović
PRVI SVJETSKI RAT U HERCEGOVINI
PRVA CRTA BOJIŠNICE IZNAD BILEĆE 85
Manuel Martinović
1918. – 2018.
100 GODINA OD ZAVRŠETKA „VELIKOG RATA“ IZLOŽBA 95
Ivo Raguž
HRVATI STOLAČKOGA KRAJA I SREZA
U RAZDOBLJU IZMEĐU DVA SVJETSKA RATA (1918.-1941.) 99
Vlatko Smiljanić
KLJUČNI VOJNO-POLITIČKI ODNOSI I DOGAĐAJI
U KOTARU GACKO TIJEKOM DRUGE POLOVICE 1942. GODINE 103
Hrvoje Mandić
RATNO ZRAKOPLOVSTVO NEZAVISNE DRŽAVE 1941.-1945 115

Mijo Beljo
ODNOSI ARMIJE BIH I HRVATSKOGA VIJEĆA OBRANE
NA PODRUČJU SREDIŠNJE BOSNE TIJEKOM 1992. 127
Tomislav Šulj
OPERACIJA „LJETO '95" 141

ARHEOLOGIJA
Ivo Dragićević
ZANIMLJIVOSTI O NAJSTARIJEM OPTJECAJU NOVCA
NA STOLAČKOM PODRUČJU 163
Petar Milanović
ZABORAVLJENA NEKROPOLA I S NJOM POVEZANA LEGENDA 167

RASPRAVE I STUDIJE
Doc. dr. sc. Helena Dragić
KREMATONIMIJA STOLAČKOGA KRAJA 173
Prof. dr. sc. Marko Dragić,
PRINOSI KULTURALNOJ MEMORIJI HRVATA
U STOLAČKOM KRAJU 187
dr. sc. Domagoj Vidović
OSOBNA IMENA, PREZIMENA I IMENA NASELJA U POPISU
SELA I ZEMLJE SANDŽAKA KRKA, KLIS I HERCEGOVINA
OSLOBOĐENIH OD MLETAČKE REPUBLIKE 1701. GODINE 205

KULTURA
Luko Paljetak
GOVOR ZAHVALE NAGRAĐENIKA 211
Mile Pešorda
U GRUDAMA ODRŽAN PRVI „BLAGDAN SLOBODE" 213

POLEMIKE
Mirko Bošković
MANIPULIRANJE HRVATSKOM DESNICOM..... 215

HODOČAŠĆE
Anita Martinac
HRVATSKO ŽRTVOSLOVNO DRUŠTVO NA HODOČAŠĆU U
HERCEGOVINI POD NAZIVOM - STOPAMA UPORNO PREŠUĆIVANIH
HRVATSKIH ŽRTAVA U ČETRDESETIM GODINAMA 20. STOLJEĆA..... 219

OSVRTI I PRIKAZI 225

STOLAČKI KNJIŽEVNI BUKET 247

UČENIČKI RADOVI 257

UDRUGA GRAĐANA "MARKO MILANOVIĆ"
JOZO MILANOVIĆ SVJEDOČENJE PERE GLAVINIĆA 269
Slavko Katić HOTANJ U KAMENU BITI 273

PROSLOV

Ne pretjerujem kada kažem kako pred ovogodišnjim Stolačkim kulturnim proljećem stojim s osobitim poštovanjem jer je na njegovoj naslovnici lik Stočanina, pjesnika i čovjeka koji i sto godina nakon rođenja i skoro pola stoljeća nakon smrti ne prestaje biti dio života i tradicije Stoca.

Istina, postoje nažalost još uvijek trvenja i rasprave o Makovom nacionalnom opredjeljenju, ali o njegovoj ljudskoj i pjesničkoj veličini nikada nije bilo neistomišljenika. Svi s podjednakim udivljenjem govore o Maku čovjeku i pjesniku.

Tomu smo u ovogodišnjem Stolačkom kulturnom proljeću posvetili i osobitu pozornost. Progovorili su o Maku vrsni poznavatelji njegovog slova, njegovih svjetonazora i, svakako, njegovog života.

Dakako, ni ostali prilozi u Stolačkom kulturnom proljeću ne zaostaju po svojoj važnosti i kvaliteti. Podijeljen u rubrike: Povijest, Rasprave i studije, Kultura, Arheologija, Polemike, Jezik naš hrvatski, Osvrti i prikazi... zbornik nudi doista raznolik sadržaj u kojemu svatko može pronaći nešto za sebe.

Učeničke radove Matica hrvatska Stolac nagrađuje Malim hrvatskim stećkom s osobitim zadovoljstvom. U njima se uvijek iznova zrcale neke nove poetske duše što je siguran znak budućnosti Stolačkog kulturnog proljeća. Dužnost nam je svima ostaviti im u nasljeđe neoskvrnjeno književno, kulturno, povijesno, folklorno i ino blago, a Stolačko kulturno proljeće to i čini već šesnaesti put zaredom.

Zahvaljujem svima koji prilozima bogate zbornik Matice hrvatske Stolac, ali i onima koji sudjeluju u uređenju, lekturi, prijelomu teksta...

Neka nam raste, cvjeta i živi Stolačko kulturno proljeće!

Predsjednik Matice hrvatske Stolac,

dr. Mladen Bošković

Riječ urednika

Poštovani čitatelji!

Opravdano i bez dvojbe drugi narodi, u pravilu, svrstavaju Hrvate u zapadnu civilizaciju, ali isto tako mnogi iza toga odmah uočavaju njihovu pograničnu ulogu na jugoistoku Europe, posebice u Bosni i Hercegovini, mjestu gdje se susreću tri civilizacije: zapadna katolička, pravoslavna istočno-ortodoksna i islamska. Razvoj hrvatske nacionalne kulture kreće se skoro isključivo unutar zapadne civilizacije sve do prodora Osmanlija otkada elementi islamske, a donekle i pravoslavne istočno-ortodoksne civilizacije, počinju prodirati na hrvatski zapad miješajući se, posebice na području BiH, u specifične kulturne fenomene (bosansko-hercegovački stećci) pod većim ili manjim utjecajem Zapada i Istoka.

Godišnjak Matice hrvatske Stolac, *Stolačko kulturno proljeće,* obrađujući neke od specifičnih bosanskohercegovačkih kulturnih fenomena ove godine objavio je u okviru jedne tematske cjeline više radova o stolačkom pjesniku Mehmedaliji Maku Dizdaru (1917.-1971.). Dizdar je svojim pjesništvom na vlastiti način spajao arhaični izraz s bosansko-hercegovačkih stećaka i suvremeno pjesništvo te stećcima (kamenim spavačima) pjesničkim umijećem udahnuo život i vrijednost suvremenosti, darivajući bosanskohercegovačkoj i hrvatskoj poeziji posebno vrijedni i vrsni doprinos svog ljudskog, narodnog i lirskog traženja. „Trebalo bi se konačno sastati s već davno odbjeglim vlastitim srcem“, pjevao je Dizdar. U *Hercegovačkoj narodnoj pjesmi* dok pjeva o sadiocima i beračima duhana iz dubravskih sela u stolačkom kraju, koji nedjeljom silaze k misi u Stolac, uz dubravski bećarac, Dizdar je zaokupljen zajedničkom sudbinom slušača i izvođača.

I ove godine objavili smo u godišnjaku više radova o zadnjem ratu u Bosni i Hercegovini i Republici Hrvatskoj. Radove su napisali povjesničari na temelju njima dostupne relevantne građe. Zbog blizine navedenih događaja i novodonesenih činjenica u radovima čitateljima prepuštamo ocjenu radova i položaj hrvatskog naroda u tim nemirnim ratnim vremenima. Pozivamo i druge autore, posebice nekadašnje sudionike ratnih događaja s područja Hercegovine i šire, da svojim prilozima i primjedbama na dosadašnje radove, doprinesu realnom sagledavanju ratnih događaja iz nedavne ratne prošlosti.

Prihvaćanje činjenice da je naša zajednička prošlost bila dijelom obilježena sukobima i stradanjima naroda koji dijele sadašnjost i budućnost, može nam pomoći kako bismo izbjegli zamke njezinog lažnog prikazivanja umjesto nužnog suočavanja s prošlošću. Prekinuti s krugom osvete i mržnje stalni je humanistički izazov neovisno o zajedničkim većim ili manjim tragičnim iskustvima iz naše prošlosti.

U *Stolačkom kulturnom proljeću* za 2018. nalazi se i niz redovitih priloga naših stalnih suradnika. Matičari iz drugih ogranaka objavljujući radove u našem godišnjaku na najbolji mogući način uzvraćaju našoj suradnji u njihovim godišnjacima.

U godišnjaku donosimo i druge priloge koji su dijelom postali dio naše uobičajene uredničke ambicije. Bogu hvala da smo, pored niza ograničenja, uspjeli i ove godine po 16. put urediti i objaviti naš godišnjak. Uzdali smo se najviše u dobru volju naših suradnika što se ponovno pokazalo kao sigurni obrazac nastanka novog godišnjaka.

Posebice ističemo zahvalnost našim redovitim suradnicima te svima onima koji su na različite načine doprinijeli da izlazak godišnjaka *Stolačko kulturno proljeće* i ove godine potvrdi naša nastojanja i želje o desetljećima izlaženja *Proljeća*.

Uredništvo godišnjaka zahvaljuje autorima na priloženim radovima, te ih moli za daljnju suradnju. Šesnaesti (16.) broj godišnjaka za 2018. godinu nedvojbeno svjedoči upornost stolačkih matičara koja se iznova budi svakoga proljeća na radost, na samo nas Stočana, nego i šire kulturne zajednice u Bosni i Hercegovini i šire.

Glavni i odgovorni urednik,

Željko Raguž

Miroslav Palameta

KRATKI OGLED O KNJIŽEVNOJ TRADICIJI MAKA DIZDARA

Napunilo se već cijelo stoljeće od rođenja Mehmedalije Maka Dizdara, velikog pjesnika i čovjeka, koji je zavrijedio duboko poštovanje, čak i onih koji ne znaju ni jednu njegovu pjesmu, ako takvih uopće ima, čak i u našem vremenu koje nije previše sklono čitanju lirskih pjesama. Ipak, vrlo je malo onih koji nisu čitali „Kosaru“, „Gorčina“, „Zapis o zemlji“ i druge pjesme iz *Kamenog spavača*, napisane sredinom prošlog stoljeća, koje su ga proslavile od prvog njihova čitanja ili objavljivanja. Književno-kritička recepcija o njegovu stvaralaštvu, koja se najviše koncentrira upravo na spomenutu zbirku, bez obzira na snažne studije ili mucave uratke, ne štedi pohvale i ne skriva oduševljenje njegovim stihovima. Međutim, kao i u korpusima drugih velikih pjesnika i u Dizdarevom ima pjesama o kojima nije napisan ni redak. Treba se samo prisjetiti Šimića, čija se godišnjica također obilježava, čiji je korpus po opsegu pjesama daleko manji od Makova, pa uočiti isti pojavu, čak na primjerima najizvornijih uradaka. To je svakako pitanje antologičara, kritičara i povjesničara književnosti, ali i poticaj da se ovom prilikom prisjetimo davne njegove pjesme iz prve zbirke *Vidovopoljska noć*, koja bi mogla pobuditi zanimanje za Makovu poeziju, makar iz svoje dokumentarne protežnosti, iz svog prepoznatljivog nadahnuća, makar kod onih koji će u lirskim junacima te pjesme lako prepoznati svoje nedavne pretke, možda djedove i pradjedove:

Putem u župnu crkvu u Stocu
Tiho dubravski momci pjevaju:
Jadno ti je u Dubravam stanje
Ljeti branje, zimi kopaj panje
A s jeseni listati duhane.
Pjevaju oni tako i u prostu melodiju
se uljuljkuju,
dok proljetnu glad ovim stranama
u pjesmu stid ih je da kuju. (*Hercegovačka narodna pjesma*)

Svakako je intrigantno što je mladog pjesnika navelo da pjeva o svojim vršnjacima, sadiocima i beračima duhana iz obližnjih dubravskih sela koji nedjeljom silaze k misi u Stolac, pa da njihovu pjesmu uvrsti u svoje stihove. Očito je da mu je polifoni napjev dubravskog bećarca, koji su danas zaboravili i Dubravci i pjevaju ga po notama braće Bajića, samo skrenuo pozornost. Sadržaj njihove pjesme svakako ga se dojmio, posve drugačije nego državne službenike, žandarme i finance, koji obično u takvim javnim očitovanjima prepoznaju po režim opasni znak pobune. Njega je, čini se, impresionirala ponajviše suzdržanost u toj jednostavnoj modulaciji pjeva o zajedničkoj sudbini i slušača i izvođača. Stoga se i sam bez rezerve poistovjetio s tim momcima i u svojoj pjesmi s njima zapjevao. Tako su i Dubravci ušli u poeziju.

Ta Makova minijatura s pjesmom u pjesmi nije baš periferna u njegovoj mladenačkoj zbirci. Prije bi se moglo reći da je ona tipična za *Vidovopoljsku noć,* socijalno intoniranu i nepoćudnu ondašnjim režimskim cenzurama upravo zbog jasnog bunta u njezinim sastavcima, kao i kod cijelog niza tadašnjih pjesnika. U tom okviru pjesma je posve izvorna i nema izravnih dodirnica ni sa pjesničkim suvremenicima niti s prethodnicima, osim na razini šimićevske teme o gladi. Svakako bi već iz tog razloga morala biti zanimljiva proučavateljima i interpretatorima Dizdarevih pjesama, makar kao prvi izvorni trag njegovih velikih tema, obrađenih u najpoznatijim njegovim pjesmama. Kao izvorni pjesnik ljudskog usuda Dizdar nije nikad bio režimski pjesnik ni režimski čovjek. Pjevao je metafizički i povijesni usud drugih kao svoju vlastitu sudbinu, pa je njegova poezija od zavičajne vidovopoljske i stolačke i mogla prerasti u kozmičku i općeljudsku, što jamči njezinu dosadašnju i buduću recepciju. Taj trag upućuje nedvosmisleno da ga je zanimao i svijet usmene poezije mnogo više nego se ističe, kako se može pratiti u njegovim zrelim ostvarenjima koja su posve jasno, makar po izboru građe i jezičnom izrazu, uronjena u tradiciju.

Zapravo, jedna od odlika i vrijednosti Dizdareve poezije, koja do sada nije dovoljno isticana, svakako je činjenica da je taj pjesnik ponovno napisao epigrafiku stećaka, da je ritmove usmene književnosti obogatio novim sadržajima i značenjima, da je zaboravljenim tekstovima, otrgnutima zaboravu stoljeća, ponovno pjesničkim umijećem udahnuo život i vrijednost suvremenosti, otkrivajući u tim ogledalima svoje i naše zaboravljeno lice.

Gledano iz nešto drugačije perspektive, književna tradicija, posebno ona srednjovjekovna s bosanskohercegovačkih prostora, toliko je prisutna i vidljiva u Dizdarevim tekstovima da čak diktira i pristup pojedinim pjesmama ili se ne da, u krajnjem slučaju, nikako ignorirati. Uostalom, kako bi izgledao „Gorčin“ bez one prve strofe u formi epitafa sa stećaka; bi li „Modra rijeka“ mogla računati s podsvjesnim mitološkim arsenalom suvremenog čitatelja da u njoj ne bruje ritmovi narodnih magijskih formula ili kako bi se izrazilo egzaltirano stanje lirskog subjekta u poemi „Onemuštio“ ako ne onom narodnom mitološkom o djevojci što se suncem opasala i mjesecom podvezala, koja u ovom kontekstu rezultira maksimalnom ekspresivnošću.

Katkad se čak čini da Dizdar u svojim tekstovima nastoji istaknuti tu literarnu

tradiciju, posebno onu medievalnu, tražeći ondje svoje sugovornike, što njegovoj poeziji, uz ostalo, daje specifičnu senzibilnost i originalnost. Povod ovim razmišljanjima i natuknicama, koji se mogu nametati i kao kompleksnije teme, prije svega je Dizdareva pjesma „Zapis o zemlji", koja je neobična po svojoj dvojezičnosti što se ogleda u odmjerenom latinskom uvodu od šest heksametara Ivana Česmičkog[1] o Bosni, koji su integralni dio te pjesme, i njegova ironično intoniranom dopjeva kolokvijalnog stila.

Naime, u nekritičkim i popularnim izdanjima, koja su, čini se, i poslužila za predstavljanje ovog pjesnika u srednjoškolskim čitankama, pa i u interpretacijama te pjesme, izostavlja se nepravedno latinistička cjelina kao nevažna i nebitna za cjelovit doživljaj pjesme. Pa kad bi to i bilo tako, tih šest briljantnih heksametara izlučenih iz Pannoniusove epistole[2] upućene iz vojničkog logora pod Jajcem talijanskim pjesnicima Guarinijeva kruga ubrajaju se u najstarije pjesničke prikaze Bosne i sami po sebi zaslužuju dovoljno pozornosti, što je u krajnjem slučaju i samog Dizdara nadahnulo da se izravno nastavi na stihove ovoga hrvatskog latinista, prije svega pisca epigrama, iznimno cijenjenog u Europi onoga vremena.

Međutim, sam naslov pjesme „Zapis o zemlji" najprije se odnosi na latinske stihove, kako se odmah vidi u prvom heksametru "Pars fuit Illyrici quam nunc vocat incola Bosnam", pa tek onda na čitavu cjelinu. Inače, sama Dizdareva nadopuna bez ovog elementa mogla bi se nasloviti jedino kao razgovor o zemlji, a nikako kao zapis o njoj.

Pars fuit Illyrici, quam nunc vocat incola Bosnam,
Dura, sed argenti munere dives humus.
Non illic virides spacioso margine campi,
Nec sata qui multo foenore reddat ager.
Sed rigidi montes, sed saxa minantia coelo,
Castella et summis imposita alta iugis.[3]
Iani Pannoni Quinque: Elegiarum Liber (El. VI)

1 Janus Pannonius (1434. – 1472.), hrvatskim imenom Ivan Česmički, učenik velikoga talijanskog humanista Guarina od Verone, najcjenjeniji latinistički pisac izvan Italije onoga vremena, bio je u pratnji kralja Matije Korvina na njegovu vojnom pohodu protiv Turaka u Bosni. Negdje pod Jajcem, u vojnom logoru, nastali su ti poznati stihovi o kojima se ovdje govori.

2 Među europskim latinistima koji su pripadali određenim školama ili pjesničkim krugovima vodila se živa korespondencija. Upravo je zato književni žanr epistola, dakle umjetničkih poslanica, u tom vremenu jedan od važnih oblika književnog izražavanja.

3 "Bijaše dio Ilirije, koji sad Bosna se zove,
Divlja zemlja, ali bogata srebrnom rudom.
Tu se dugom brazdom nisu prostrana pružala polja,
Ni njive, koje bi obilnom rađale žetvom,
Nego surove gore, nego sure, nebotične stijene
I visoke kule na vrletnom stršeći bilu." Stihovi Ivana Česmičkog u prijevodu Nikole Šopa (N. Šop: Ivan Česmički, ‚Pjesme i epigrami, JA, Zagreb 1951.

Pitao jednom tako jednoga vrli pitac neki:

A kto je ta šta je ta da prostiš
Gdje li je ta
Odakle je
Kuda je
Ta
Bosna
Rekti

A zapitani odgovor njemu hitan tad dade:

Bosna da prostiš jedna zemlja imade
I posna i bosa da prostiš
I hladna i gladna
I k tomu još
Da prostiš
Prkosna
Od
Sna (*Zapis o zemlji*)

U strukturi te pjesme, a to je najvažnije, stihovi Ianusa Pannoniusa, rođenim imenom Ivana Česmičkog, zapravo su motivacija bez koje bi fingirani razgovor u nastavku teksta visio u zraku. Oni su polazište koje osmišljava cjelinu i kao takvi nužni su, imanentni, neodvojivi od te cjeline.

Pa ako se još taj latinistički odlomak osmisli u svom elementarnom kontekstu, što je logično i na čemu Dizdar inzistira navodeći odakle je uzet, onda nije teško odgonetnuti, ako je to uopće važno, a čini se da jest, tko je pitac vrli što za Bosnu sumnjičavo pita i tko je onaj što mu hitar odgovor dade. Otvarali li to oprezno i s isprikama dijalog o dalekoj i njemu neznanoj Bosni, potaknut elegijskom poslanicom, neki mladi znatiželjnik iz Guarinijeva ili nekog drugog humanističkog kruga sa svojim starijim i iskusnijim kolegom, ili se nastavlja prepiska s Česmičkim na istu temu, posve je svejedno. Uglavnom, Dizdar je tim fiktivnim dijalogom poetizirao misao kako srednjovjekovni zapad, u doslovnom i svevremenskom prenesenom značenju, o našim krajevima govori kao o šizmi i herezi. I tako bi se tu negdje, na prostoru između ironične Dizdareve distance i usplahirenog dijaloga stranaca, mogle tražiti etičke vrijednosti i lirske domete cijele pjesme.

Ima, međutim, još jedna važna protežnost te cjeline u relacijama Dizdarevih ostvarenja, evociranih povijesnom faktografijom srednjovjekovne Bosne. Tako će se misaoni kompleks „Zapisa o zemlji“ nametnuti kao polazište u „Poruci“, jednoj od velikih Dizdarevih poema, čije prave značajnosti još nisu istaknute.

Bez pretenzija da se ta poema ovdje interpretira, u njoj će ironični promatrač iz „Zapisa o zemlji“ postati lirski subjekt, tragični junak, žarište u kojem se prelama povijesna sudbina jednog prostora, a njegov nadmoćni stav manifestirat će se u

„Poruci“ kao oružje čiste moralne snage koje vatra ne može opepeliti. Istodobno, sumnjičavost će strančeva u ovoj poemi progovoriti kao realno konkretno Zlo, na čijim će stratištima junak poeme doživljavati svoju katarzu i oduprijeti mu se svojom etičkom veličinom i čistoćom:

Doći ćeš jednog dana na čelu oklopnika sa sjevera
I srušiti do temelja moj grad
Blažen u sebi
Veleći
Uništen je on sad
I uništena je
Nevjerna
Njegova
Vjera

I čudit ćeš se potom kad čuješ kako
Ponovo koračam
    Tih po gradu
    Opet te
    Želeći
Pa tajno ćeš kao vješt uhoda sa zapada ...
(Poruka)

Ova relacija, započeta “Zapisom o zemlji”, može se bez dvojbe nastaviti “Hižom u Milama”, snažnom pjesničkom slikom koja u dramatičnom solilokviju istog lirskog subjekta, uz niz drugih Dizdarevih pjesama, ističe novi senzibilitet određenog vremena i prostora.

Tako bi u odnosu s ovim pjesmama “Zapis o zemlji”, ne samo po dijaloškoj formi, imao obilježje ekspozicije one povijesne i ljudske drame koju će pjesnik-martyr proživljavati u poemi “Poruka”, da bi moralno prečišćen, oslobođen tvarnog i tamnog, progovorio ekstatično-proročkim glasom u “Hiži u Milama”.

Možda ova Dizdareva cjelina “Zapis o zemlji” i ne bi bila dovoljno snažan argument da bi se govorilo o bitnosti literarne tradicije, i ne samo literarne, u interpretacijama njegove poezije da uz nju, u istoj zbirci, ne stoje spomenute i druge pjesme u kojima je taj trenutak, kako je navedeno, odlučujući na neki način za istinsko čitanje, poimanje i shvaćanje “Kamenog spavača”.

A ta medievalna tradicija u kojoj je pjesnik prepoznao svoje davno lice, izvorište iz kojega je potekao i “utisućio se”, grad u kojem je našao sebe nakon dugih lutanja “bez sjevera i smjera”, zapravo je Dizdareva originalna verzija imaginarnog kozmopolisa. I dok ekspresionistička traganja za izlazom iz apsurdnosti bitisanja završavaju u astralnim sferama, Dizdar će tek iz toga svog poistovjećenja, oslobođen fizičke vremenske dimenzije, postaviti zvučna i vječna čovjekova pitanja o smislu i besmislu, o tragediji postojanja, o ljubavi i smrti.

Dizdarev "Gorčin" pjesma je takve usredotočenosti i zgusnutosti. Već njezin naslov, istovjetan naslovu jednog Lorcina teksta *(Amargo)* koncipira ime lirskog subjekta na mitskoj osnovi imenovanja, po kojoj samo ime izriče bit, kao i u onoj njegovoj pjesmi o Radojici Biliću "koji se uvijek radovao". Iako je već najavljena i motivirana narav životne ispovijesti, koja inače predstavlja drugi plan pjesme, i u kojoj je individualna sudbina nerazlučiva od povijesnog usuda u zbilji životnog prostora i vremena, "Gorčin" je zapravo balada i po tonu i zamisli bliska onim pjesmama o nesretnim ljubavnicima. Međutim, neispunjena čežnja u njima, koja se ostvaruje u ljubavi koja traje i poslije smrti, u "Gorčinu" je postala "bol neprebolna", upravo zbog povijesne determiniranosti pojedinačne sudbine. Međutim, "Gorčin" počinje na onome mjestu gdje spomenuti sadržaji narodnih balada završavaju. Iskaz iz pozicije "post mortem" univerzalizira tako pojedinačno životno iskustvo stavljajući ga u izvanvremenost na ravan visoke etičnosti.

Ase ležit [4]
Vojnik Gorčin
U zemlji svojoj
Na baštini
Tuždi
Žih
A smrt dozivah
Noć i dan

Mrava ne zgazih
U vojnike
Odoh
Bil sam
U pet i pet vojni
Bez štita i oklopa
E da ednom
Prestanu
Gorčine
Zgiboh od čudne boli
Ne probi me kopje
Ne ustreli strijela
Ne posječe
Sablja
Zgiboh od boli
Nepreboli
Volju
A djevu mi ugrabiše

4 5 Manje poznate riječi
Ase – ovdje. Inače, najčešća početna riječ u epigrafici sa stećaka.
Ležit – leži; Baština – mali nasljedni posjed, naslijeđe; Tuždi – tuđi;
Žih – živjeh; Bil – bio; Pet i pet – mnogo; Ednom – jednom; zgiboh – pogiboh;
Kopje – koplje; Volju – volim; Robje – roblje; Molju – molim.

U robje
Ako Kosaru sretnete
Na putevima
Gospodnjim
Molju
Skažite
Za vjernost
Moju

(Gorčin)

Jezična markiranost pjesme arhaičnim i kolokvijalnim oblicima i gotovo fantastičnost sadržaja proistječu iz doživljaja kulturološke i povijesne slike srednjovjekovne Bosne i Hercegovine, iz njezine zbilje, koja je nadahnula najbolje Dizdareve tekstove. "Gorčin"počinje u prepoznatljivom stilu epitafskih formulacija na stećcima, koji uobičajeno variraju treće i prvo lice iskaza, pa se i sami doimaju kamenom porukom pokojnika.

Jezgrovitost izraza i ritam sricanja tih natpisa baštini "Gorčin" kao osobitu stilsku prepoznatljivost, koju također markira niz Dizdarevih pjesama iz "Kamenog spavača". Unoseći se u ogledala povijesti, prepoznavajući se u njima i progovarajući iz njih, pjesnik je oživio zapretani žar jedne pisane tradicije, a pjevajući o ljubavi, boli i vjernosti, kao o univerzalijama, prekoračio je pjesničkom iluzijom zapreke povijesnog protjecanja.

Okomica boli, koja teži prema apoteozi na etičkom nebu pjesnikove imaginacije, posve se jasno očituje u "Kosari", u drugoj Dizdarevoj pjesmi, koja se obično povezuje s "Gorčinom". Teško je odrediti koja iz koje proizlazi, premda je ta pjesma o krajnje sublimiranoj ljubavi ispjevana u stihu posve drukčije tradicije.

Kad je nekud gone preko oštrog drača
Gradim most od ruku njime da korača
Sve dalje je vode preko mutne vode
Ali čudom stiže meni sve to bliže
Glavu čistu meću pod oštricu mača
U sebi si viša U meni si jača
Tebe više nema Al ti nisi nijema
Na nebu se javi ko crvena rana
Ozvjezdana

(Kosara)

Gotovo savršeno pravilni dvanaesterac iz "Kosare" denotira najprije modernističku tradiciju domaćih pjesnika s početka stoljeća, a onda onu staru koja se obično atribuira anonimnim srednjovjekovnim pjesnicima-začinjavcima. Međutim, njegova pravilna cezura i retorički ritam, kao i u četrnaestercima iz njegova ciklusa *Slovo o slovu,* upućuju na ritam i strukturu usmenih narodnih retoričkih oblika, šesteračkih i sedmeračkih pretežno, koji se daju pratiti kod Dizdara od *Vidovopoljske*

noći.[5] Naime, spajajući šesteračke stihove takve provenijencije, Dizdar je u "Kosari" uobličio svoj posebni dvanaesterac.

Mogućnosti stiha usmenih narodnih oblika Dizdar je iznimno spretno transformirao i iskoristio u "Modroj rijeci". U njoj maksimalni lirski potencijal nose elementi usmene narodne bajalice (basme od zla oka i uroka, od zmijskog otrova, od poganice i nesanice….). Inače, ta vrlo stara usmena retorička forma, rabljena u narodnom liječenju, pridaje izgovorenoj riječi magijsku djelotvornost. Transformirajući u svojoj pjesmi njezin ritam ekspresivnog ponavljanja i elemente njezine leksike, Dizdar djelotvorno apelira na nesvjesni mitski kompleks slušatelja ili čitatelja, poetizirajući tako prostore neiskustvenog i neegzistentnog.

Nitko ne zna gdje je ona
Malo znamo al je znano

Iza gore iza dola
Iza sedam iza osam

I još dalje i još gore
Preko gorkih preko mornih

Preko gloga preko drače
Preko žege preko stege

Preko slutnje preko sumnje
Iza devet iza deset

Tamo dolje ispod zemlje
I onamo iznad neba

I još dalje i još jače
Iza šutnje iza tmače

Gdje pijetlovi ne pjevaju
Gdje se ne zna za glas roga

I još huđe i još luđe
Iza uma iza boga

5 U prvoj Dizdarevoj zbirci "Vidovopoljska noć"(1936.) u pjesmi "Sunce je razbilo stakla kafana" uključena je šesteračka dječja brojalica, koja pokazuje njegovo rano zanimanje za ovakve ritmove:
Sini, sini, sunce,
sini bolje, bolje
obasjaj nam polje.
U polju su janjci
i šarene ovce.
Sini, sini sunce,
i grij nam nožice

Ima jedna modra rijeka
Široka je duboka je

Sto godina široka jest
Tisuć ljeta duboka je

O duljini i ne sanjaj
Tma i tmuša neprebolna

Ima jedna modra rijeka
Ima jedna modra rijeka
Valja nama preko rijeke

(Modra rijeka)

Tekstovi magijskih rituala, u koje se svakako ubrajaju naše domaće basme, pripadaju najstarijim književnim uobličenjima. Osim specifičnog svijeta predmetne stvarnosti i ekspresivnog ritma u njima, izgovorenoj riječi pridavala se djelotvorna snaga izvršenja i ostvarenja. Iz strukture tih tekstova, koju prepoznajemo u dvostihovima "Modre rijeke", Dizdara je najviše zanimala spomenuta funkcija jezika u imenovanju neizrecivog. Upravo preko takvog preoblikovanja u tekstu vibriraju umjetničke kvalitete pjesme. Njezina iznimna receptivnost potvrđuje da je pjesnik dokučio upravo te magijske moći jezika, o čemu govori i interpretacija Kasima Prohića prema kojoj "Modra rijeka" izrasta iz autentičnog ljudskog pitanja "Ko smo? Kuda idemo?" i nije ništa drugo nego pjesničko imenovanje odsutnog i neiskustvenog.[6] U raširenoj recepciji pjesme ta su dva pitanja bila temeljna, posebno kod propovjednika koji su u "Modroj rijeci" iščitavali eshatološki smisao. Za Enesa Duraković ona ostavlja otvorenom utopijsku viziju spasa, "naznačujući poetsku neizrecivost tajne svijeta".[7] Ipak, "Modra rijeka" u svjetlu naznačene tradicije i recepcije čeka nova čitanja i poimanja.

Tako se prema najpoznatijim cjelinama iz *Kamenog spavača* Mak Dizdar predstavlja i pjesnikom s oslonom na tradiciju. Dakako, ne pjeva on nimalo tradicionalno u tim svojim pjesmama. Zapravo, modernost i aktualnost njegove poezije utemeljuje se upravo u tom odnosu prema malo poznatim, zaboravljenim i marginaliziranim oblicima književnojezične baštine.

6 Kasim Prohić, *Apokrifnost poetskog govora*, Veselin Masleša, Sarajevo 1974. Str. 127.
7 Enes Duraković, *Govor i šutnja tajanstva*, Svjetlost, Sarajevo 1979.

Dr. sc. Zdravko KORDIĆ

DIZDAREVA POETIKA PRETAKANJA ZAČARANOGA KRUGA U TRANSCENDENTALNOST

Sažetak

Konfiguracija i smisao poezije proizlazi iz određene situacije koju proizvodi sam pjesnik: sumnjom, čuđenjem pred empirijskim; videći uporabu te situacije osmišljava riječi, pjesništveni vokabular proširuje na duševno, duhovno koje postaje nosivo pa i ono iskustveno prenosi u sferu metafizike (transcendencije). Tako Dizdar stvara svoju sliku o stećcima, o srednjovjekovnoj Bosni, ponekoć istrgnutu iz povijesne dimenzije svojega okoliša i ne osvrćući se na jezik povijesti – jezično pravi fenomenološku ekvilibristiku – uspijevajući ponekim opetovanjima zaintrigirati misaono-djelatnu procesualnost čitateljstva.

Iskušavanje socijalne dimenzije; teškoga težačkoga života – sliku koju je ponio iz svoga djetinjstva ne ostavlja na putu, već je prenosi u noć vidovopoljsku; idući dalje dovodi riječ u neizvjesnost, vodeći je u putujuću prošlosnost a težeći misaono za onim budućnosnim – riječ je posve pounutarnjena, a to predstavlja pjesnika koji je izvanjšten; izvan sebe – jer je njegova riječ - njegov svijet koji je u sebi i pri sebi. Minijaturni svijet.

Ne opstoji unutarnje – izvanjsko. Svijest je sasma unutra, trenutak spajanja i sklapanja predmetnosti i bićevitosti u slijed horizonta svijeta, u misaonu konstrukciju. Konstrukt ostvarenja budućnosti u duhovnosti.

„Vjerovanje u svijest po sebi koja je odvojena od nas samo je racionalizacija ove iskonske vjere“ (M. Merlau-Ponty; str. 469). Poetika vremenitosti, prošlosnosti, budućnosti, prostranstva ide kod Dizdara u bićevito, jezgrovito izražavanje – na uštrb deskripcije – što je poetski sanjani duh, duh dimenzije dobroga pjesništva.

Ključne riječi: *Dizdar, M., Bosna, stećak, islam, poetsko, transcendentno, fenomenološko, povijesno.*

UVOD

Koliko je ideološko, političko i kulturno načelo svojatanja BiH, pokazuje zorno stavak Muhameda Filipovića:

Zamislite, urađena je Antologija hrvatske književnosti od petnaestog stoljeća na ovamo.

Ma, otkud? Kako? Neka mi neko dokaže da su ikakvi Hrvati u Bosni *postojali prije 19. stoljeća.*

To pokazuje strah da Bosna **nisam samo ja** i moj narod (bez obzira na njegovo podrijetlo) – upravo oni koji strahuju od podjele Bosne – pokazuju da Bosnu ne znaju i ne žele dijeliti s drugima.

Mak Dizdar je u svojim djelima donio drugu i drukčiju Bosnu, srednjovjekovnu Bosnu pretočio je u poetički san, te nije nikada bježao od svoga podrijetla, osobno ga potvrđujući i djelom. Poetika nema ideološku pozadinu za razliku od ovih stavaka, ona i pjesništvo su očišćeni od svih prizvuka ideologema – premda povijesno pjesništvo ne funkcionira kao kronika, već kao simbol; kao bitak bitkujućega.

> Nisu se, dakle, Hrvati u Bosni i Hercegovini odnekud pojavili u 19. stoljeću, kako kafanski drsko sugerira Filipovićev izraz. Postoje oni tu stoljećima, noseći svoj bosanski i svoj hrvatski identitet kako najbolje znaju i umiju, zovući ga na stotinu i jedan način – slovinski, ilirski, slavobosanski, bosanski, hrvatski, jer je to lutanje i traženje, i ta periodična nesebeznalost, prirodna i zakonita kod svih ovakvih malih naroda kojima historija nije bila sklona, a ipak ih nije sklonila s historijske scene. (Ivan Lovrenović *Dani* 24.11.2006., i *Motrišta*, MH, Mostar, br.36., str. 10.).[1]

Još suludiju ideju donosi list BiH Saveza žena u Švedskoj br. 12-13. na str.17. u rubrici Kultura – Historija, s naslovom „Ahdnama Fatih sultan Mehmeda" i pazite s podnaslovom- „Najstariji dokumenat o ljudskim pravima u historiji"! Izvjesna nastavnica tzv. bosanskoga jezika (pa valjda bi trebalo biti tzv. bošnjačkoga jezika) – jer u bosanske jezike spadaju hrvatski, srpski i izmišljeni bošnjački jezik - ona uspoređuje tu Ahdnamu s „Deklaracijom francuske buržoaske revolucije iz 1789.g.", kao i s „Međunarodnom deklaracijom o ljudskim pravima OUN-a iz 1948. godine" i ta izvjesna nastavnica Tifa Krkić smatra da je >demokratska< vrijednost Ahdname mnogo veća od ove dvije deklaracije jer se javila gotovo nepunih pet stoljeća prije njih. Čudna li čuda nakon propasti Otomanske imperije, i njezina stavljanja ad acta od Kemala Ataturka – oca moderne turske nacije – da današnje bosanske poturice ponovno veličaju: a) Otomansku imperiju, b) Fatiha sultana Mehmeda II., c) njegovu Ahdnamu kao demokratski dokument (napisan i usvojen od imperatora) – pa se postavlja pitanje: je li moguće da je osvajač tuđih zemalja – demokrat, da njegovo islamiziranje svega što nije islamsko je

1 Kordić, Z., „Nevrijeme bitka//Vrijeme nebitka", Zagreb – Mostar, 2017., str. 19.-20.

demokratsko, da spaljivanje svega tuđega (na pr. samostana – Z.K.) , drugoga i drukčijega – ognjem i mačem (u to doba) – jest demokratski čin!?[2]

Pogledajte koju ideju i danas gaje neke muslimanske žene u listu „Savez žena BiH“ u Švedskoj, a protjerane uglavnom od srpskoga osvajača iz BiH i Srbije.

Dobro je da ovo nije doživio Mak Dizdar.

APOKRIFNOST, METAFIZIKA PLAMENA[3]

Mak Dizdar je jedan od onih koji nastavljaju duhovno – doživljajni plan moderniteta, istina njegove poezije je apokrifna, a to je ono veliko i nesvodivo, unutarnje zatomljeno prividnoj i pojavnoj istini tj. istini čula.

Pjesma konstituira svijet, sažima ga do mjere okomice, tako svijet postaje strukturno čist, a u metafizici *plamena* nalazi svoje sferično i eterično udomljenje. Stihovi kod Dizdara maksimalno su sažeti – ono što je konkretno istodobno je i najapstraktnije. Pjesma je znak iskonskoga paradoksa. Pjesma je cjelina i duhovni horizont začaranog kruga granica. Pjesnik pomiče riječ po riječ, da bi na koncu ostao bez glasa kao onog najdubljeg i najneposrednijeg. Naći ono što ne možemo vidjeti, cilj je Dizdara, kao i A. B. Šimića, ili primjerice kao i srpskoga pjesnika Branka Miljkovića! Pjesnik je prorok, na njegova usta progovara Riječ sama, riječ je o slojevitom stupnjevanju bitka, o iskazivanju platonovskoga svijeta carstva ideja. Po toj crti traje trag transcendetalne izvjesnosti. Primjerice, u Dizdarovim stihovima:

Čuli smo eto sada njegove riječi
Kakve ne govoraše nitko prije
Zato blago nama
I zato jao
Nama
Jer tako još nitko
Govorio
Nije
To kroza nj progovori
Riječ
Sama[4]

Iz ovih stihova govori sama Riječ, kao da govori sami Bog i ništa ne govori o prolaznosti tog znakovnog simboličnoga sustava. U kriptografiji stećaka, o kojima je Dizdar puno pisao, slovo je shvaćeno kao puna pjesnička izvjesnost, i sam pjesnik ga problematizira. U osnovi je isti odnos pjesnika prema neizgovorenim riječima kao i prema onim uklesanim riječima u stećcima.

Pjesnik želi nadmašiti sami tekst, riječ je nedjeljiva stvaralačka snaga čovjeka, ona je preobrazba prirodnoga bića u biće koje može biti presudno u antropološkom

2 Kordić, Z. „O starini i sudbini“; Grude – Zagreb, 2014. – str. 24.-25.
3 Preuzeto iz: Kordić Z., ”Pojavno i metafizičko u poeziji A.B. Šimića (od Brijega do zvijezda)”, Zagreb – Mostar, 2013., str. 294. – 300.
4 Prohić, K., „Apokrifnost poetskog govora – poezija Maka Dizdara“, V. Masleša, Sarajevo, 1974., str. 19.

smislu. M. Meralu-Ponty uskrsavanje toga odnosa vidi kao ontološku kategoriju gdje iz riječi izlazi logocentrizam zapadnjačkoga mišljenja, pa se pozove ili pronađe „ključ“ za otvaranje *povijesti istine i smisla* jer jezik i sve ono što čini tekst strukturira svijet smisla. Kod Dizdara knjiga je dovedena u vezu s posljednjim slovom, slično recimo u glazbi ili slikarstvu – jer glazbenici i slikari ne/misle, niti imaju nade da mogu iscrpsti cijelo *polje mogućnosti*. Pjesnik je suočen s bjelinom lista, ima egzistencijalnu muku, postoji zategnutost između praznine i iskazivanja, zapisivanja grafičkih sadržaja na tu prazninu, na tu bjelinu i to slijedom stihovnoga niza. Kod Dizdara, riječ ima svoje prapočelo, ne možemo reći da to nije i kod Šimića – jer ono intencionalno vraća u govor koji je konstituiran kao opće dobro, kao duhovno središte koje se transcendira. Znakovni svijet u pjesništvu posredovan je već odnosom spram zbiljskoga svijeta; čini se estetički napor da se svlada posredništvo namrijetoga iskustva govora, da se pjesma ezoterično izloži govornim iskazima, ali da istodobno bude ontološki primjer *granične situacije* sučeljene na neposredan način. Heterogeno mišljenje i konkretnost jedinstva i jezika u kojemu se nalazi intencija upućena nekom predmetu nije posredovana instancijama jezika već se nalazi u samom jeziku i to u razlici između riječi u poeziji i u prozi. Jezik je kod Dizdara sveobuhvatan, kao kod Šimića, sve što obuhvaća iskustvom i duhom izražava pomoću jezika koji je s jedne strane ptolomejski svijet, a s druge strane to je bitno jezik poetske biti. Proturiječnosti u zbilji, u mislima, u materijalnom ne prelaze u jezik, jer riječ mora biti u poetskoj slici i skici istinita. Poetska riječ srasta uz predmet sa svojom značenjskom punoćom i smislom.

SIMBOL

Tako će simboli koji se nalaze na stećcima ozačavati slovnu pojavu, procesualnost, prolaznost – proturječje i protimbu samom dosegu pjesništvenoga, kao i pjesničkoga jezika; tako ono rubno Dizdar čini epicentralnim događajem i događajnošću ne mareći mnogo što se to veoma malo poklapa s povijesnim zdanjima– njegovo je nastojanje da se to poklapa s njegovim unutarnjim stanjem – ta rubna kulturološko-povijesna enigma se sanja kao glavna kulturološka zbiljnost. Arhetip povijesti iz drugih vrela nam govori drugo; prostorno-povijesna dimenzija srednjovjekovne Bosne se proteže na Hum, Zahumlje, Travuniju; današnju južnu Dalmaciju, dio Crne Gore, današnjega Sandžaka – što je koncem 12. st. u „Ljetopisu popa Dukljanina“ koji je romanskoga podrijetla naznačeno kao - Crvena Hrvatska koja se protezala do Skadra i do Valonije u današnjoj Albaniji; a što je još prije pronađeno u „Salonitanskim zapisima“, kojima se najvjerojatnije poslužio i sam pop Dukljanin. (Vid. D. Mandić, Sabrana djela, I. – Fram-Ziral, Mostar). Povijesno i narodnosno hrvatsko područje, u koje spada srednjovjekovna Bosna, Dizdar označuje bosanskim i to u vjerskom i narodnosnom smislu ono onkrajno rubno biva u središtu, naravno to je moguće poetički uzeti za središte ne samo svoga pjesništva, već i svoje poetike.

Makova poetika snovitosti je ono između. Trenutačno koje je okamina vječnosti, to između djeluje, stvara kulturu života, kratkoga izleta, između prošloga i sadanjega – stoga Mak, premda se poziva u svojim bilješkama i objašnjenjima na povijest, kroza pukotinu u vječnosti umata ono „sada“ kao djelatnu procesualnost.

„Bilo i prošlo/ između bilo i prošlo mala bijela pukotina/ uski tjesnac stanka koja ništa ne znači/ a ipak se tamo toliko toga dogodilo/ uzleti i padovi osjećaja/ očekivanja razigrana u snovima/ susreti na brijegu i na svršetku šume“ (Julian KORNHAUSER; s poljskoga P. Mioč – Hrvatsko slovo – 30. ožujak 2018. str. 24.).

To je ono što u glavnini poetskoga djela prati Dizdar – taj svijet uklesan u stećku; u spomeničkoj baštini – taj od/bljesak, tu pukotinu – ono pojavno SADA, tj. život koji se u trenu raspuknuća dogodio – kako u „Kamenom spavaču“, tako i u „Modroj rijeci“. On je simbolika mučenja i nesanice, plamena voštanice kao poetike sanjarije bachelardovski rečeno.

Dizdar samo na jednom mjestu spominje dolazak Osmanlija, i to bitku kod Bileće, u kojoj su (navodno) potučeni te se povlače i to samo jednu godinu prije Kosovskoga boja 1389. god. Postavlja se pitanje kuda, kako, preko čega i koga su došli do Bileće da bi se kasnije jednu godinu vratili ratovati na Kosovu, gdje je srpska vojska potučena, a iz naših krajeva (Huma i Zahumlja) i iz cijele Bosne je slana pomoć srpskoj vojsci. Nakon bitke na Marici i na Kosovu Turcima Osmanlijama je otvoren široki put u daljnje osvajačke bitke i prostore – mislim da to Dizdar ubacuje u svojim komentarima u „Kamenom spavaču“ kako bi bezbolnije rekao da Bosna nije pala šutke, kako se to i dandanas govori. Nije pala šutke, već veleizdajnički od Stjepana Tomaševića (sina Stjepana Tomaša kojega je on imao iz nezakonitoga braka s bosanskom krstjankom Vojačom) i zapovjednika bosanske vojske Radaka. Izdana je Bosna na okrutan način 1463., pa ju je lako bilo osvojiti; ali su Turci na okrutan način i pogubili oba izdajnika, pronoseći njihove glave kroz Kraljevu Sutjesku – govoreći kako bi tek njih izdali kada su „svoje“ izdali.

Dolaskom Turaka Osmanlija u Bosnu u II. polovici XV. st., te padom hercega Stjepana Kosače i Hercegovine, 19 god. poslije, sve se stubokom mijenja, premda Mak Dizdar ne ide dalje u tu povijesnu dimenziju, tek će osvajanje Bosne od Osmanlija „otvoriti oči“ mnogima. Čija je Bosna narodnosno i vjerski bila – već prvi turski popis pučanstva govori o njegovu sastavu. Netom po dolasku napravljen je popis pučanstva, kako to osvajači i rade, posebice u feudalno doba kada su zakoni provođeni na licu mjesta. Tako popis Mehmeda Fatiha Silnog govori o oko 750.000 katoličkih duša, narodnosno hrvatskih; te oko 20 000 bosanskih krstjana (onih koji su se zalagali za autokefalnost Bosanske crkve u odnosu na papu i Rimsku kuriju – a što je nemoguće); Katolička je crkva univerzalistička i prozetilistička! Oko 20.000 pravoslavnih duša (hrišćana) i to narodnosno Vlaha, Cincara i Srbalja, koji su se kasnije zbog vjerske istosti stopili u srpsku narodnosnu skupinu.

POETSKO SAMONADMAŠIVANJE

Pjesma svagda nadmašuje samu sebe; puni jezik poetskog djela i djelovanja može biti i vezani i slobodni govor. Inverzija u gibanju, sloboda u nadmašivanju onog što se imenuje, neposredna intencionalnost, zasnivanje snage simbola, otkrivalačka moć riječi izlaže egzistencijalnu relaciju koja predstavlja bivstvo bića i bitka. Pjesma nije racionalno koncipirani tekst pa se egzistencijalno prilagođavanje

pjesnikova bivstva odvija na planu teksta, kao transcendirajući dio pjesme, te kao razlaganje njezine okvirne strukture. Pjesnička riječ je svagda monolog, bez obzira na što se ona odnosi; dakle poezija obezličuje predmete, ali i vrijeme i prostor.

Pjesma nije primjenjujuće predvođenje, niti je dograđivanje u neki jezični sustav; formalno-tehničko ili književno-teorijsko pitanje pjesme je njezin ontološki status, tj. približavanje horizontu na kojemu je biće pjesme jedan i jedinstven, nedisperzivan svijet. Traganje za neizrecivim je bitnost u svim velikim pjesničkim prevratničkim identitetima, pa je to tako i kod Šimića, i kod Dizdara, i kod još suvremenijeg pjesnika Janka Bubala.

PJESMOVNO PUTOVANJE

Putovanje koje se odvija kroz pjesmu nije povijesno-temporalni, nije antropološko oblikovani svijet, već je putovanje-preobraženje u ono još ne(s)poznato, i u ono još nedovršeno. Nemišljivo u pjesmi javlja se kao njezina drugost, javlja se kao dvostrukost same pjesme, ali taj identitet dvostrukosti nije ni kognitivno, niti jezično vrijednosno izveden. Nemišljivo je u suvremenoj filozofiji dio kategorijalne strukture, ono pomaže da se naglasi metafizika dvostrukosti. To je tako u filozofiji od Hegela do Husserla i Freuda, tako misli Foucault. Moderna misao je prožeta zakonima misli o onom nemišljenom i nemislivom.

a) Neizrecivo se tek raskriva u pjesništvu kao ono skriveno, dakle ono nije kategorijalno u pjesništvu, nije detektirano, kao značenje. Prodire u znakove, a pjesma ipak živi od neizrecivoga, to je šutljivost obzorja bića, to je tišina, stišana riječ sa svim definitivnim i mogućim značenjima. Jezik je čovjekov svijet jer u njemu se izravno iskazuje svjetovnost ljudskosti: ljudsko djelo, ljudska osobnost, dramatika; pa poznavati jedan jezik i njegovu gramatiku ne znači da taj jezični sustav strukturira neki posebni duhovni svijet čovjekove fenomenologije, posebno ne znači da tvori neko umjetničko djelo.

b) Nakon Šimića, možemo govoriti da se suvremeni „duhovni lik" nalazi u univerzalnom, općem procesu „desakralizacije"; tu se ništa više ne pojavljuje kao bit, kao bitno, ali europski duh poetskoga samoosvješćivanja označio je T. S. Eliot.

Pjesnik je nekoć bio i zvjezdoznanac, prosvijećen životnom jezgrom, metafizičkom duhovnošću i budnošću, pa i kada je umirao.

Na toj crti pjesništva našao se i suvremeni hrvatski pjesnik Slavko Mihalić. Po njemu, pjesnik je prisuće onoga odsutnoga i to je nemoguće izbjeći. Svratište je pjesnički jezik, ono je pristanište i razlog poetske igre. Poezija prenosi iskustvo jednoga trena u kojemu ništa nije stvarna zapreka, utoliko je to ništa duhovno iritantno da se može poetski posredovati.

c) Prostor „Kamenog spavača" koji je otkriven još u „ideogramu" na stećku, u tom škrtom epitafu donosi kozmogonijsku kartu, izmiješanost zemaljskih i nebeskih putova i to mu omogućuje rijetkost otkrivanja kozmopolitizma čovjekovanja, nesvodivost na određeni povijesni trenutak, a što je Dizdarevu odgonetanju donijelo proces u kojem njegovo slovo figurira kao duhovni izlječivi egzotični red povijesti,

prostora i tijeka vremena. Pokazuje se raspon poetskog viđenja, a estetska funkcija je uglavnom lirska inačica poetskog izricanja i ona predstavlja poetski fenomen u analizi slova.

Pjesništvo na kompliciraniji način postavlja zahtjev za iskazivanjem univerzalnog i približavanja onom arhetipskom, onom prapočelu kao konstanti čovjekove opće ontološke zbilje.

d) Vrelo[5] je u našoj pastoralnosti označavalo čistoću: čistoću ideje, htijenja, moralizam, nezamućenost. Vrelo je uvijek moglo biti zrcalo u kojem se ogleda poetsko djelo kao lijepi lik strukturiran riječima. Dizdar u pjesmi „Poziv" (6), između ostaloga, kaže sljedeće:

*****[6]

sada
pođimo jasno
u onaj
hod nevidovni
konačno
sada
tamo
tu je u torbi
hljeb i
kamen
tu je nož
i srce
hajdemo
pođimo tamo
gdje ne znamo sjećanjem
da ikada smo
i ičim bili
odakle smo tamo
zaista odavno
u sebe ovakve došli
u sebe ovakve
kakvi se nismo
ni skrili
ni snili

Evo priziva, gdje Dizdar smjenom riječi, načelom sprezanja konkretnog i apstraktnog, imaginarnog i zbiljskog, praelementarnog i ideografski simboličkoga pravi cijelu historiju ljudskoga iskustva.

Sve što dolazi pod pjesničko pero, postaje izmijenjena fizikalna činjenica, postaje izmijenjena danost, metaforika značenja riječi i morfološka preobrazba jednog oblika riječi u drugi – značenjski se mijenjaju u vjeru i istinu elementa pjesničke

5 Usp.v.Kordić,Z., "Pojavno i metafizičko u poeziji A.B. Šimića", str. 294.- 300.
6 Navedeno prema: Prohić,K., "Apokrifnost poetskog govora Maka Dizdara", str.69.-70.

djelatnosti. Pjesnički govor zamjenjuje semantiku. Dizdarevo pjesništvo svakako poznaje Rilkeovo, pa zatim Šimićevo, savršenstvo kruga – koje je metafizičko i estetičko načelo – ako je slijed tekstova i misaonih tvorbi kod Dizdara imao čisti logički kontinuitet – on se vraćao svom početku, svom vrelu kao svojoj čistoći – to je simbolička sprega preko Šimićevih tajnovitosti pa do Dizdareva konačno probuđenoga spavača.[7]

MODRA RIJEKA[8]

Nikto ne zna gdje je ona
malo znamo al je znano

iza gore iza dola
iza sedam iza osam
i još huđe i još luđe
preko mornih preko gorkih

preko gloga preko drače
preko žege preko stege

preko slutnje preko sumnje
iza devet iza deset

i još dublje i još jače
iza šutnje iza tmače

gdje pijetlovi ne pjevaju
gdje se ne zna za glas roga

i još huđe i još luđe
iza uma iza boga

ima jedna modra rijeka
široka je duboka je

sto godina široka je
tisuć ljeta duboka jest

o duljini i ne sanjaj
tma i tmuša neprebolna

ima jedna modra rijeka

ima jedna modra rijeka –
valja nama preko rijeke

7 Usp. v, Kordić, Z., ”Pojavno i metafizičko u poeziji A.B. Šimića (Od Brijega do zvijezda)”, str. 294.- 300.
8 Dizdar, M., „Izabrana djela“,knjiga II., „Svjetlost“, Sarajevo, 1981., str.152.

Leksička cjelina sklopa iskazuje se u Dizdarevoj „Modroj rijeci“, rastakanje osobnosti, rastakanje povijesti, crta pjesničkoga razumijevanja kao crta rascijepljenosti između čovjeka i Boga, kao crta rascijepljenosti između zemlje i neba, strši taj relativizam životnih prijelaza. Tema Dizdareva pjesništva, javlja se u pojavnosti, i u njezinim stanjima, u nestalnosti između jutra i večeri, između svjetla i tmine, u putu na dolje i u putu na gore – tako u promijenjenim leksemima i riječima pjesma biva oteščala značenjskim i zvukovnim intencionalitetom; upućuje na pratemelje, praosnove čovjekove nazočnosti na Zemlji i u svemiru.

e) Dizdareva poezija je osobna, slobodna od svih stega, a to je jasno da je poznavao apstraktnu umjetnost, premda je njegova poetika oslonjena na zorno, i na ono empirijsko koje nestaje ili u ništavilu ili u transcendenciji (”Sunčani Hristos”).

„Moglo bi se u uzgrednoj paraleli i poredbi između poezije Antuna Branka Šimića i Maka Dizdara naglasiti da su njihovi putovi išli unekoliko obrnutim tokom. Kod Šimića taj put preobražaja išao je od utopijskog transcendetalizma do surovog opoziva stvarnosti i obraćanja neposrednoj, lično-egzistencijalnoj drami življenja. Kod Maka Dizdara, opet, taj preobražaj se kretao od egzistencijalnog osjećaja općeg i ličnog bezizlaza u svijetu socijalne nepravde bez metafizičkog utočišta do metafizičke utjehe, što se otkriva u stihovima Kamenog spavača.

DOBA ZRELOSTI

U prvoj pjesničkoj fazi Mak Dizdar je, kako smo vidjeli, izrazito subjektivne pjesničke vizije podređivao općem pjesničkom modelu unutar koga se tek ponegdje stidljivo oslobađala rijetko prisutna lična senzacija, hitro stišavana već u prvom impulsu. Pragmatična funkcionalnost socijalnih značenja i poruka surovo je svela pjesničku doživljajnost na direktnost transparentnog izraza egzistencijalne borbe za kruh i tinjavu žišku života.“[9]

Doba zrelosti se iskazuje veoma rano, potresen socijalnom situacijom Dizdar brzo odrasta; odmakom godina jezik postaje sferičan i jači, a poetika i pjesništveni iskaz reduciraniji, sažetiji, iskupljiviji, to je bjelodanost ”egzistencijalne borbe za kruh i tinjavu žišku života” – osobno bih rekao; poetsku ranjivu svjetlozornost koja se javlja u noćnim morama, a koja pokušava biti perfekcionistička i iskazom i umovanjem.

f) Imagnativni predjeli ljudske odvažnosti, a ispunjenje ljubavne čežnje, izraženo u slikama ekstatičnog sjedinjenja plivačice i mladića, ukazuje se kao trenutak punog i neponovljivog osvojenja smisla, simboličko stapanje s vječnošću, čime se prividni tragizam čovjekove konačnosti preobražava u otkrovenje radosnog povratka beskraju davno izgubljenog spokoja. Tek tada se potpuno potiru granice života i smrti.[10]

Pitanje je gdje se susreću granice života i smrti; one se više prikrivaju, nego potiru, kako to zamjećuje Duraković, pa se s Makom pitamo je li smrt sastavnica

9 Dizdar,M. „Izabrana djela – knjiga I.“,>Svjetlost>, Sarajevo, 1981., str.: 16-17. (Pjesničko djelo Maka Dizdara – Enes Duraković).

10 Isto, str.19. –„Pjesničko djelo Maka Dizdara“ – Enes Duraković.

vječnoga života, ili je život sastavnica smrti, u smislu *davno ti sam legao i dugo ti mi je ležati* ostaje trajno kao upit, kao vapaj, neizrecivost s onom životnom pukotinom.

U znaku ezoteričke veze između čovjeka i prirode, u drugom dijelu se osjeća snažan strah od smrti i samoće, tjeskoba zbog neizvjesnosti egzistencije, ali i gordost i veličina istrajavanja i hrabrost čovjekovog prihvaćanja apsurdnosti vlastitog postojanja.[11]

g) U Makovoj pjesmi etički i metafizički smisao svjetlosti traju istodobno, jer su nerazdvojni na isti način kao što je nerazdvojna zavičajna i univerzalna slika što je otkriva pjesnička zbirka Kameni spavač.[12]

U ovom dramski intoniranom paralelizmu biblijske poruke i grčevitog ljudskog gradivna dvojenja između nade i skepse, vjere i sumnje, položena je, zapravo, osnovna struktura čitave zbirke Kameni spavač.[13]

Kao u traganju za znakovima, simbolima; ispruženim rukama na nekropolama; kao u dozivanju iz onostranosti u svjetovnost, shvaćena je zbiljnost smrti kao vječnost iz koje se šalje u procijep povijesnoga i vremenitoga događanja – život.

Kao i u traganju za transcendentalnim smislom života, i ovaj put dosegnuća metafizičkog smisla riječi put je mučnog traganja i lutanja kroz privide i opsjene govora za tvoračkom snagom Slova, u čijem bi se svjetlu obznanila istina o čovjeku, zemlji i nebu u nezamućenoj slici Iskona. Tako se pjesnik pred tajnom pjesme našao u istoj situaciji kao i spavač pred tajnom života i smrti. I svijet i riječ javljaju se dvojnošću svoga bića, obećanjem metafizičkog smisla.[14]

ZAPIS O VREMENU[15]

Davo ti sam legao
I dugo ti mi je
Ležati
Davno
Da trava mi kosti
Davno
Da crvi mi meso
Davno
Da stekoh tisuću imena Davno
Da zaboravih svoje ime
Davno ti sam legao
I dugo ti mi je
Ležati

11 Isto, str. 32.
12 Isto, str. 42.
13 Isto, str. 43.
14 Isto, str. 47. – Enes Duraković.
15 Dizdar, M., „Izabrana djela – knjiga II., Svjetlost, Sarajevo,1981., str. 42.

RADIMLJA[16]

ruka
Ova ruka kaže ti da staneš
i zamisliš se nad svojim rukama
*******[17]
Procvala
Cvjetna
Poruka
Kada učini ti se da cilj tvoja je
Svrhi tvojoj najbliža –
Znaj da jest
I tijelo to
Njegovo
Bilo
Samo
Časita
Njegova
Hiža
Ti tijelo njegovo tek uze
A tijelo to bijahu za njega –
Zatvor njegov
I njegove
Suze
****

Kršćanska poruka tijela kao ljudskoga zatvora; zatvora duše i duha, ali i kao eterično metafizičko oslobađanje od okova tijela, duh će se vinuti u „etire“, bit će slobodan od svih društvenih, moralnih, povijesnih stega. To jest poetički cilj!

PENELOPA[18]

O tebi su ispjevane sve pjesme i ne bi smjelo
ništa više o tebi da se pjeva

O tebi su rečene sve riječi i ne bi moglo
ništa više o tebi da se kaže

Tvoje platno je ostalo tajnovito kao noć
i tvoji prosci prozirni kao jutro

Pa ipak te moram smjestiti u onaj krug
nejasnih bića stvari i stanja
Penelopo Penelopo Penelopo Penelopo

16 Isto, knjiga II., str. 48.
17 Poruka; Isto, knjiga II. str. 158.-159.
18 Isto, knjiga II., str. 231.

Početak Zapadne civilizacije na samom početku zapleten, zapretan; provlači se kroz uši sječiva, duboko u budućnost bridi, čega je Penelopa svjesna.

ZAPIS O VREMENU

Na grobnoj ploči Stipka Radosalića u Premilovom polju kod Ljubinja uklesan je polumjesec – lađa koja bi trebalo da ga preveze u pravi vječni život. Dvostih „Davno ti sam legao i vele ti mi je ležati" epitaf je na Stipkovom kamenu.[19]

RADIMLJA

Lokalitet pod imenom Radimlja je najkompletnija i najzanimljivija, iako nije i najveća nekropola srednjovjekovne Bosne. Pored tzv. profanih motiva (lova, turnira i sličnih) na Radimlji su zastupljeni i mnogi motivi jedne drevne fantastične simbolike, zajedničke većini nekropola stare Bosne (u koju je bio uključen dio Dalmacije do Makarske, Splita i Šibenika, na dalje istočno, srpsko podrinje i današnja zapadna Crna Gora): sunce, mjesec, sunčani krst, loza, štit, svastika, arkade-vrata, itd.[20]

Kroza objašnjenje ovoga lokaliteta očito je da Dizdar, koji je rođen pored Radimlje, ne priznaje Hum, Zahumlje, Travuniju (koja se očito prostirala istočno od ovih predjela) te i Dubrovnik i Konavle, zatim Split (staru predslavensku, predhrvatsku Salonu), Šibenik i Zadar, očito je da se radilo o kasnijim hrvatskim zemljama, nakon romanske vladavine, kao što je to bila i Bosna koja je jedno vrijeme pripadala Salonitanskoj metropoliji, a u srednjovjekovnoj Bosni, dolaskom Otomanske imperije mnogi fratri kao starosjedioci su se razbježali, a mnogi su poubijani pa su Božju službu jedno vrijeme služili svećenici iz Makarske; jedno vrijeme i svećenici Đakovačko-srijemske metropolije koja se prostirala do Zemuna, Petrovaradina... Tako je on hrvatske zemlje riječju „podjarmio" pod bosanske ne priznajući tako ni Bosnu, kao jednu od bitnih hrvatskih zemalja, malo je trebalo pogledati u povijesna vrela, koja navodi dr. Dominik Mandić (pogledati „Sabrana djela –svezak I. – naklada : Hercegovačka franjevačka provincija; Franjevačka knjižnica i sunakladnik: Fram-Ziral; Mostar, 2013.; od str. 183. do konca I. sveska – str. 738. - od „Ljetopisa popa Dukljanina" koji je romanskoga (rimskoga podrijetla) koji govoreći o Crvenoj Hrvatskoj kaže da se prostirala od rijeke Cetine (koja je bila vododjelnica Crvene i Bijele Hrvatske) pa preko Duklje, Skadra (Skadarskoga jezera) do Valone (današnja Albanija). Ne možemo se ni u tumaču svojih pjesama držati narodne poštapalice da „je Bosna kadra biti od Zadra do Skadra". Premda se Mak Dizdar za života najprije smatrao hrvatskim književnikom. Kod njega ćemo naći mnoga proturječja i u poeziji. Neke ćemo navesti i u ovom tekstu.

19 Isto, knjiga II.,str. 165.
20 Isto, knjiga II., str.166.

SUOČENJE

Kao da se umorio od eshatoloških spekulacija svoga vremena, Draženslav dijak, rodom Bojić „nadvorni pisac“ bana Stjepana Kotromanića I. i kasnije bana i kralja Tvrtka u povelji upućenoj Dubrovčanima 1. 6. 1367. napisat će „svojom rukom malokoristnom“ rezignirano: „Zemlja mi je mati, a otačstvo mi je grob, od zemlje jesmo i u zemlju unidemo!“ (Fr. Miklošić Monumenta serbica, Vienae 1858., str.176.).[21]

Umorio se i pjesnik Dizdar teškim vremenom koje, čini mi se, nad Bosnom neumitno bdije i koje naskroz povijesno vrijeme bije i bije jer „ne znamo“ tko smo, što smo i kuda idemo. Plovimo kroza vidovopoljsku noć socijalno ugroženi, ugnjeteni od vlastitih vlastodržaca, plovimo „modrom rijekom“, poniremo poput „plivačice“ stižemo na rub egizstencije, „drugujemo“ s „kamenim spavačima“, taj kamen nam biva kušin, s kojega smo davno otplovili u svijet, a potom legli – tko zna dokada!?

Brotnjice su lokalitet kod Dubrovnika, odnosno Cavtata, na kome se nalazi jedinstven bosanski spomenik, s veoma živim reljefom i značajnom figuralnom ornamentikom, simboličkog karaktera.[22]

Dubrovnik je očuvao svoju samostalnost i od Mletaka i od Turaka; prodao zaleđe Turcima da bi se obranio od katoličke Venezie, s Bosnom je trgovao, a nikada nije potpao ni pod čiju kulturu. Bosna je bila dio hrvatskoga ozemlja, o čemu kod nas ponajbolje s povijesnoga motrišta piše već spomenuti Dominik Mandić u spomenutom djelu (ali, i u ostalim svescima koji govore o kasnijem dobu – II., III.) Imala je Dubrovačka Republika specifično katoličko-hrvatsku kulturu, pa tako i spomeničnu kulturu kao dio ukupne njegove europske kulture i duhovnosti toga doba.

Koje su odrednice „jedinstvenoga bosanskoga spomenika“, koja je to figura, kojih smislova, koja ornamentika; koji reljef?! Pravi bosanski grb od Kulina bana pa nadalje kroz srednjovjekovnu Bosnu, do otomanskoga nametanja znakovlja, kulture, vjere.... bio je i jest stilizirani „Bosanski grb“ s ljiljanima podijeljenim gredicom poprečno – tri ljiljana s lijeve i tri s desne strane gredice; on vodi podrijetlo od burbonskih znakovlja. To je znak hrvatske srednjovjekovne Bosne, posebice od kralja Tvrtka, kojega i Dizdar spominje. Pa nisu valjda svi oni bili bosanski krstjani?!

ZAPIS O PRIJESTOLJU

Iz glasa Srećkovićevog rukopisa (koje potvrđuje navode i optužbe inkvizitora rimske i istražitelja carigradske crkve) vidi se da su krstjani smatrali sebe nasljednicima apostola Petra i „apostolskom crkvom“.[23]

Što je tu sporno? Po Dizdaru i predanju kojega on zapisuje da su pape „izopačile“ Crkvu, kasnije pape su nazivali „ekonomima Sotone“ bosanski krstjani, koji nisu priznavali pape i Rimsku kuriju, jasno je da sve pape i nisu dorasle svoje svetosti i svoga duhovnoga vodstva jer i oni su ljudi, treba se upitati otkud onima koji su

21 Isto, knjiga II., str.168.
22 „Brotnjice“; Isto, knjiga II., str.168.
23 Isto, knjiga II., str. 170.

otkazali vjersku podložnost Rimskoj kuriji i papama, da uopće mogu suditi onima kojima su uskratili vjersku nadležnost. Ali, pape su nasljednici Kristovi, a Isus Krist je trojedini Bog i pape su nasljednici „apostola Petra“ i Crkve koju je Krist utemeljio pa tako ne mogu svi biti ni „ekonomi Sotone“....Ne zaboravimo da je sotona iskušavala i Isusa Krista koji se uvijek pozivao na ono: pisano je... (u Svetom pismu).

GORČIN

Godinama me muči fenomen srednjovjekovnog čovjeka Bosne (zbog kojeg su anđeli pocrnjeli, a Satanel dobio nove bore). Satima sam stajao pred stećcima nekropolama ove zemlje, smještenim pod noge čiji redovi vrište upitnicima apokalipse, prastarih šuma. Sa kamenih gromada ulazili su u mene raznoliki simboli sunca, isprepletenog bilja i ispruženih ljudskih ruku. Noću sam opkoljen zapisima sa margina starih knjiga u pohode mi tada dolazi spavač ispod kamena. Njegove blijede usne od miljevine otvaraju se da bi njegov nemušti jezik postao zvučan. U njemu prepoznajem sebe, ali još nisam siguran da sam na putu skidanja plašta sa ove tajne...[24]

Tajna je tko je sve pokapan pod kamenim stelama – stećcima, što je i tko je pod ogromnim gomilama, što se zbivalo u mnogim srušenim Crkvinama, koje vidimo po cijeloj Bosni, po cijeloj Hercegovini...? Još su veća tajna ornamentika, znaci; tajna prolaznosti do vjekovječnosti....

KOSARA[25]

Kad je nekud gone preko oštrog drača
Gradim most od ruku njime da korača

Sve dalje je vode preko mutne vode
Ali čudom stiže meni sve to bliže

Glavu čistu meću pod oštricu mača
U sebi si viša U meni si jača

Tebe više nema Al ti nisi nijema
Na nebu se javi ko crvena rana

Ozvjezdana

Kosara je u Makovim stihovima ovjenčana kao crvena rana, ozvjezdana; neuništiva, neugasiva žudnja njezina se prelijeva ne samo na vojnika Gorčina, već i na njezina tvorca, pjesnika ovih stihova. Što je više muče, biva sve jača – iz patnje, iz sjemena mučeništva rađa se i jača vjera koju Bog podaruje.

24 Isto, knjiga II., str. 172.
25 M. Dizdar, „Kameni spavač“, V. Masleša, Sarajevo, 1984. str. 88.

GORČIN[26]

Ase ležit
Vojnik Gorčin
U zemlji svojoj
Na baštini
Tuždi

Žih
A smrt dozivah
Noć i dan
Mrava ne zgazih
U vojnike
Odoh
Bil sam
U pet i pet vojni
Bez štita i oklopa
E da ednom
Prestanu
Gorčine

Zgiboh od čudne boli

Ne probi me kopje
Ne ustrijeli strijela
Ne posiječe
Sablja

Zgiboh od boli
Nepreboli
Volju
A djevu mi ugrabiše
u Robje
Ako Kosaru sretnete
Na putevima
Gospodnjim
Molju
Skažite
Za vjernost
Moju

Ove dvije pjesme, jedna iza druge, kao drage uspomene okrutne i nijeme zbore jedan šum, jedan ritam istoga leksičkoga kova. O onostranosti govore kao da je to nešto pripravljeno i zgotovljeno, kao da to nije putovanje na kojemu je uzdizanje i spoticanje. Dizdar pravi jednostavnu transcendentalnost koju ovi likovi žive iako za

26 Isto, str. 89.-90.

nju nikada nisu čuli. Smrt je konačnost ovosvjetska; ali na putovima Gospodnjim susreću se duše i ljubavi Kosare i Gorčina – putujući ususret jedno drugomu, susreli su se tek onostrano. Kako i koliko je taj susret dirljiv, ostaje nam tajna nepoznata.

Bosanci su prvi veći sukob s turskom silom imali i pobjednički priveli kraju 1388. kod Bileće, godinu dana prije boja na Kosovu u kome su i sami u velikom broju učestvovali, pomažući kneza Lazara.[27]

Ako su već pobijedili kod Bileće 1 god. prije Kosova, zašto se odvijala bitka na Kosovu polju? Kuda su Turci prodirali i prodrli do Bileće, e da bi se potom poraženi vratili na Kosovo, na mitsko Kosovo gdje se porazom Lazara Turci tek počinju širiti. Još prije, bitkom na rijeci Marici, širom im je otvoren put osvajanja Crne Gore, Bosne i mnogih hrvatskih zemalja, put do pod Beč i Peštu; tako je malo vjerojatan podatak kojega u bilješkama navodi Mak Dizdar.

Bosni je bilo suđeno da sanja o pravdi, da radi za pravdu i da na nju čeka, ali da je ne dočeka.[28]

Kameni spavač je mozaička zbirka, upravo kakva je i bosanskohercegovačka tradicija sa prepletom stranih kulturnih uticaja, ali sa osobenom sugestijom sinkretičnosti oblika, te je gotovo nemoguće čitati ove pjesme bez stalnog osjećanja i njihove likovne, figuralne podloge i ukupne evokativne ornamentike unutarnjeg reljefa sa četiri tematska područja zbirke: o čovjeku, o nebu, o zemlji, o slovu.[29]

Zapis o Nebu i Zemlji je svagda nazočan kako u narodnom, pučkom pripovijedanju, kroz kršćansku vjeru, kroz zavjet, tako i u mnogim pjesmama i poetikama, što Dizdar pišući o stećcima, njihovim znacima, simbolima života, životodajnosti kao trenutka, kao hipa; pa do smrti kao procesualnosti koja vodi kroza vječnost do intencionalnosti transcendencije – ne može izbjeći. Svega toga ne bi bilo bez inteligencije, bez čovjeka koji je u slovo, u zvuk, u boju utkao tu inteligenciju pa bila ona i nemušta i neuka!

*****[30]

evo
S radošću što treperi kao zvuk sa žice glazbala
u hipu saznajem da je nastala pjesma
o mome nestanku

Zato on i ne postoji više

(A tek sada i poslije svega svijet me na stotinu načina uvjerava
da sam stalno i veoma ugledno mjesto zauzimao
u njegovu imeniku

27 Isto, str. 170.-171.
28 Isto, str. 171.
29 Begić, M. Četiri bosanskohercegovačka pjesnika, u Dizdar, M. „Kameni spavač“, V. Masleša, Sarajevo,1984.
30 Rastok, „Izabrana djela“, knjiga II., str. 236.-237.

I daje mi najveću priliku otvarajući širom svoj zračni prostor
kako bih mogao cijel da uđem u milost
uvijek raširenog i toplog
krila

Bez ikakvog komentara
na tu zlatnu zamku ukazujem naglo produženim prstom)

Dizdar se bori protivu ljudskoga licemjerja, nadutosti i ne da da ga oholost osvoji. Svima takovima pokazuje prstom da im nije mjesto za njegovim stolom, još manje s njegovim duhom – rastok je jedino što u ovom svijetu može učiniti s njima, tj. rastvoriti ih i razotkriti bijedu u njihovu duhovnom skutu.

Postoji duboko kongenijalno srodstvo između Andrićeve i Dizdareve vizije ljudskog bespuća, u ostavljenosti i usamljenosti žrtve pred svemoćnim silama svijeta. To je smisao intonacije Puteva i refrena koji kroz pjesmu odjekuje kao bolna i neutoljiva žudnja za slobodom.[31]

Opstoji i raskorak u opisu Bosne kod Dizdara i Andrića. Dizdareva Bosna je vječni srednjovjekovni upit koji visi kao Damaklov mač nad Bosnom; on joj daje kroza prošlosno- budućnosnu- patničku otvorenost u rascijepljenosti koja nosi čovjeka i život u kojem jesmo i znamo što se u tom vremenskom procjepu događa i zbiva s ljudskim življenjem i karakterom, dok Andrić opisuje porobljenu Bosnu i život raje; život vladara i otomanskih „vlasnika“ Bosne. Andrić epski razvlači priču o Bosni – upita o ljudskom metafizičkom bivstvu je kod njega veoma malo, ako ga uopće ima.

Tek kada se shvati da Dizdarev put vodi prema unutra, prema samom bunaru čovjekovog bića, može se shvatiti da je u Kamenom spavaču, tamo, dakle, gdje je sve stalo i definitivno se objektiviralo u likovnoj rezbariji kamenih blokova, motiv putovanja i raspeća bitna Dizdareva pjesnička preokupacija. Kameni spavač se ukopao u tlo i vrijeme, živi nepomičnost kao svoje jedino trajanje, ali on svojim prošlim, a pjesnički iznova probuđenim, životom svjedoči o vječnoj čovjekovoj drami između neba i zemlje.[32]

Prohić samo potvrđuje tu životnu probuđenost – dramu između neba i zemlje, za razliku od Andrića i njegova opisa Bosne.

A tajna ljudskog i jest u tome što čovjek ne prestaje da se pita o misteriji bitka, misteriji postanka i opstanka sebe i svijeta, što kao nespina i ukleti pravednik hodi kroz noć i dane.[33]

Noću sam opkoljen zapisima sa margina starih knjiga čiji redovi vrište upitnicima apokalipse. U pohode mi t*ada dolazi spavač ispod kamena.*[34]

31 U: Dizdar, M., „Kameni spavač“, V. Masleša, Sarajevo, 1984., Mithad Begić, Dizdarev Kameni spavač, str.10.
32 Prohić, K., Mapa putova: u: Dizdar, M., „Kameni spavač“, V. Masleša, Sarajevo, 1984. str. 178.
33 Isto, str. 178.
34 Blagojević, S., isto, str. 181.

ZAPIS O IZVORU[35]

Rastvorio sam se
I potekao
Potocima
Rijekama
Morima

Sad sam tu
Bez tebe

Gorak

Kako svom izvoru
Da se vratim?

Ja sam to vrelo koje se rastvorilo, vrelo sna, ljubavi i inspiracije – vrelo vremenitosti i prolaznosti onkraj vječnosti, vrelo pjenušanja, preinake boja i bora kroz ovozemaljski kratki tijek, a vrelo potoka će me nadmašiti, nad mojom humkom šumiti i šumoriti, bdjet će nada mnom. „Kako svom izvoru/ Da se vratim?“ – bez Stvoritelja svega, teško ću se bilo čemu vratiti a taj „izvor“ – je baš Stvoritelj svega prolaznoga, vremenitoga i vječnoga – to je onostrano perceptivno – ono transcendentno u koje se VRAĆAM.

Tko je ona što se vidi kao zora, lijepa kao mjesec, čista kao sunce, strašna kao vojska sa zastavama?[36]

To je Zora, koja nam donosi Jutro, donosi čistoću, donosi jarku svjetlost. To je Majka Bogočovjeka, to je Bogorodica u koju se ufamo, kojoj vjerujemo, koju molimo da nas zagovara pred svojim Sinom Isusom Kristom. To je ona po kojoj je Bog učinio čudesna djela, to je ona koja je obogotvorila Riječ, kad i gdje je Riječ postala Djelom tj. TIJELOM. Ona je teleologija Teologije, LOGOSNA VATRA, ona nas učini bićevitiom – rađajući BITAK, ona je čudesni pronositelj i donositelj RADOSNE VIJESTI: „evo SLUŽBENICE TVOJE – neka mi bude po TVOJOJ RIJEČI“. Tako jednostavno i jedinstveno.

I STVORI BOG ČOVJEKA[37]

I stvori ti čovjeka po obličju svojem Stvori
muško i žensko
Stvori ih i blagoslovi I reče
Rađajte se i množite se

35 Isto, str. 42.
36 „Pjesma nad pjesmama“, VI., 9. – Dizdar, M., „Koljena za Madonu“, Svjetlost, Sarajevo, 1963., str. 5.
37 Dizdar, M., „Okrutnosti kruga“, V. Masleša, Sarajevo, 1960., str. 8. i 11.

Tada ti pogleda sa svojih visina na ono
sve što si stvorio
Pogleda zadovoljno Lijevom se rukom
pogladi po bradi
a desnom po trbuhu I reče
Gle
Ovo je dobro veoma
I bi dan šesti
A ja pogledah okolo po zemlji
I vidjeh gdje voda zemlju proždire
Gdje sunce vodu pije vidjeh
Gdje zemlja vatru bljuje
Vidjeh zvijer na zvijer da ide
I čovjek čovjeku krv da proliva
Ja vidjeh zločin na sve strane
Ja vidjeh zločin koji ti stvori
Jer okusih plod od drveta znanja
Ja vidjeh jer oči mi se otvoriše
Pa zavriskah
Nije to dobro Nije to dobro Nije
Ova tvoja zemlja
Dobra je samo za tvoje kamenje
To bješe dan sedmi Dan odmora

Bog stvoritelj svega vidljivoga i nevidljivoga stvori sve i na ovoj zemlji kako mu odgovara; stvori čovjeka na svoju sliku i priliku, dade mu um, razum i slobodu volje, slobodu djelovanja, slobodu da sve na zemlji može podložiti svojim zahtjevima i prohtjevima. Čovjek se oteo Božjim zapovijedima, oteo se Bogu u toj mjeri ga stiže i kazna „ova tvoja zemlja“ je NAŠA, a nismo se ponašali kao da je naša. Bog nas je lišio i Istočnoga grijeha; oprostio nam spoznaju, ponovno nas na KRIŽU otkupio. Jesmo li poslušali Boga, je li moguće da iz istih usta izlazi slava Bogu i prokletstvo Boga, ali i čovjeka-brata!? Jest! Svednevice i u svako doba nakon „dana sedmog Dana odmora“. Bog nam je prepustio Zemlju, sproveo sve prirodne (fizikalne) zakonomjernosti, ali i uredio da se mučimo stvarajući i da stvaramo mučeći se. Ali, što smo prihvatili, i dobro je što smo progledali, počeli spoznavati i to nam je oprošteno (kao Evin grijeh). Jesmo li uvijek slušali Božju Riječ!? Je li nas Sotona zavodila – svojom prepredenošću, koju ili nismo prepoznali, ili smo objeručke prihvaćali!? Jest! Zbog toga Dizdar može reći „nije to Dobro, nije to Dobro“ – ali to ne bi trebalo upućivati Svemogućemu; Stvoritelju svega – Bitku koji jest (JA sam onaj koji JESAM) – to treba upućivati prolaznom, stvorenom, ali najmudrijem Biću na Zemlji! Čovjeku!

Ta „jedna jedina riječ“ je dvoznačna na pomenuti način. Sve je u pjesmi u njenom znaku, u znaku izvornog paradoksa. Ona se ne pomišlja kao o d r e đ e n a riječ, već kao totalitet misaono-doživljajnih silnica, kao duhovni horizont pjesme. A

horizont nikada nije vidljiv nego čini vidljivim ono što se nastanjuje unutar granica njegovog začaranog kruga.[38]

Jedina je riječ koja se još čeka. Ono što valja da stigne iz iskoni. Iz daleka.[39]

Ta nedorečena RIJEČ, ne će se nikada doreći jer bi to značilo završetak misaonoga kruga, završetak ciklusa života i smrti, jer bi to značilo smrt umjetnosti – smrt Čovjeka u foucaultovskom smislu, taj jezični leksik; ta ekvilibristika su tu još kao „rđava beskonačnost"(Hegel). Ono što čekamo ljudski, ne ćemo dočekati, tek ako se šimićevski susretnemo na nekoj drugoj zvijezdi, iz novoga iskona.

Taj izvorni, tjelesni osjećaj integralnosti čovjekovog bića bitno usmjerava i logiku jezičkog saopštavanja. Ontološki primat jezičke geste ne znači,međutim, ni vremensku niti vrijednosnu prednost, već samo ukazuje na sinkretizam bitnih ljudskih moći, na onaj jedinstveni čovjekov iskorak u svijet koji se u jeziku uzdiže do samorefleksije. Filozofski iskaz M. Merlau-Pontyja da je „Riječ e k s c e s naše egzistencije" i ne treba drukčije shvatiti nego kao izvornu nedjeljivost čovjekovih kreativnih snaga, odnosno kao epohalnu, mutacionojedinstvenu preobrazbu prirodnog bića u biće koje se može odnositi i tako biti e k s c e s n o u najelementarnijem, antropološki presudnom smislu.[40]

Nema obuzdavanja *cogita* u poetičkom bdijenju, to bdijenje je transcendentno – ono je zapalo u propast tjelesnosti, u smrt. Smrt se šeće među nama, među bićima, stvarima, među biljkama i nema apsolutnu orijentaciju o svijetu kojega Bog stvori. Taj svijet po Dizdaru nije dobar, jer ta procesualnost se odvija kroz borbu dobra i zla; jačega i slabijega. Darwinovska evolucija je okrznula Božje stvaranje, pa taj svijet nije „najbolji od svih mogućih svjetova" (Leibnitz) već je borba za to sada u kojemu se događa ključno – taj procjep u kojemu se orijentiramo je bitno održavalački, a ne odražavalački Božjega lika i lica, stoga nije dobro ono što je stvoreno u šest dana – puno se zla u njemu namnožilo, puno je licemjerja, zle krvi.

JEZIK I NJEGOVO SAMONADMAŠIVANJE

Jezik je praxis življenja, a ne samo sfera čovjekovog ezoteričkog interesa. On je sama naša emocionalna i antropološka bit, jedini eksplicitni izraz ukupnpog psihograma ljudske egzistencije. Jezik jest č o v j e k o v *s v i j e t upravo po tome što se u njemu izravno iskazuje s v j e t o v n o s t ljudskog djela.*[41]

Jezik umjetnosti „u sebe postavljanje istine u djelo" (Heidegger) jest jezik svjetovanja svijeta poezije kao nedovršena simbola u sebe zatvorene vječnosti koja želi riješiti ne/dovršenu nejasnoću, a to dovodi do besmisla koji je trajajući.

Dizdarevo pjesništvo je „ izrazito uspješno u smjenjivanju različitih vrsta riječi na principu sprezanja apstraktnog i konkretnog, mitološki tvarnog i praelementarnog i ideografski čistog, simbolički apstraktnog. "[42]

38 Prohić, K., „Apokrifnost poetskog govora – poezija Maka Dizdara", V. Masleša, Sarajevo, 1974., str. 16.
39 Isto, str. 17.
40 Isto, str. 21.
41 Isto, str. 35.-36.
42 Prohić, K. – isto, str. 69.

*****[43]

„U nizu triju sila u svijetu snage stuba svjetlosti
zrače
Sunce mjesec i savršen čovjek snage su
makrokozma
On i djevica i usred njih snage mikrokozma
znače
Da carstvo nebesko je u nama treba da se zna
Da carstvo nebesko je van nas
Neka se spozna . . .

Otuda i utisak da je govor o njoj „pozitivan“, odnosno da je svaki stih identifikacija jednog njezinog stanja, nestalnosti njezinog lika, jutra i večeri, podneva i ponoći njene istine. S druge strane, taj „put na dolje“ kao da je iznudio i promjenu leksike, tako da je jezik Modre rijeke sav otežao od riječi koje svojim značenjskim i zvukovnim intencionalitetom upućuju na tvarnost njihovog temelja i mitološku praosnovu.[44]

Iza>modre rijeke< je polje neiskustva, čista odsutnost predmetnosti...[45]

Samonadmašivanje riječi kao praksisa povijesne zbiljnosti objelodanjene u poetičkoj umjetnosti, kao riječi rijeke koja nosi svojim brzacima neiskusne plivače povijesnosti egzistencijelnoga i egzistencijalnoga. To je rijeka života koja putuje svomu vrelu i uviru (početku i koncu).

ZASLOV

Nije lako organizirajuću starogovornu ideografiju uklesati u stih što je nakanio Dizdar, gustoću misli zadržati u opetovanju pojedinačnih riječi i sklopova održati u povijesti, rubno te povijesti, učiniti epicentralnim događajem. U povijesnom smislu srednjovjekovlja preskočio je Dizdar brojne elemente i momente: srednjovjekovne povijesne spomenične baštine, crkvine, gromile (gomile), povijesni popis pučanstva Bosne pod Mehmedom Fatihom Silnim; cijelu islamizaciju koja se zrcali i u stećcima – htio je ostaviti svoju misao o tom skoku u život čistom. Iskušavanjem vlastitosti, subjektiviteta htio je konstruirati svijet u kojem se događalo zbiljsko, ponekoć posve odvojeno od surove stvarnosti i predmetn/ut/osti. Htio je ne oskvrnuti svoju sliku potencijalne i moguće, a prošlosne Bosne, prkosne od ne/sna.

Sliku prenijeti u tekst, na bjelinu papira, učiniti transmisiju uspješno misaonom kategorijom (pojmovljem), psihoanalitička tumačenja audiovizualno unijeti u umjetničko-poetički tekst, gustoćom stvarateljske imaginacije. Patnja je razapeta između sjenke i šutnje onog požutjelog lika ispod stećka, koji je sanjao o drukčijoj svojoj budućnosti, iz perspektive sadašnjosti, o drukčijoj prošlosti. Prošlost je

43 Isto, str.112. – 113.
44 Isto, str.123.
45 Isto, str.127.

povijest - ona je historijska kategorija. Tu pjesnik stvarima oživljuje situaciju, tražeći i težeći u zemlji razuma – šum mrtvih i živih stvari i bića pripremajući opetovanjem katastrofu koja se zrcali ljubavnom čežnjom kroza pjesmotvore „Gorčin“ i „Kosara“, a koja protječe poput „modre rijeke“ i vraća se na početak. U svoje vrelo, vrelo povijesne guste fenomenološke sublimacije oživotvorujući vrelo i pretvarajući ga u biće i bićevitost.

U riječima Kosare i Gorčina vibriraju posvemašnje šutnje, čije ušne školjke imenuju uzvicima, a minijatura jedne riječi podsjeća na mandragoru. Slazi se do utihe, bonace do tišine, koncentrira se tišina cijeloga svijeta u jednom krugu, krugu vrtnje i bezizlaza.

Je li prvotna materija, bez forme (oblika) oniričkа materija, ili je snovitost forme bitna dimenzija pjesništvenosti, ili „pjesničke materijalnosti“ u obliku slova na bjelini papira? Sanjajući o kozmosu (kao starogrčkom uređenom redu i skladu, harmoniji), sanjanje nas čini stanovnicima toga kozmosa, stvara privid zbiljskoga doma, širenje svijeta i svijesti putujući kroza vlastitu sobu putujemo svemirom snova i snovitim svemirom. Odlazak u eterične sfere, bliski odlazak u prošlost i susret sa svim time obilježit će sretnost stvaranja, udobnost dimenzije vlastitosti doma kojega smo ispleli od umjetničkoga korova; od umjetničkoga temelja do krova. Na to Dizdar ukazuje u Penelopi, kao i u srednjovjekovnom zavičajnom domu, u škrtosti njegova skuta koji se širi i poprima dimenzije novoga prostorvremenitoga doba.

VRELA:

Dizdar, M., „Vidovopoljska noć“, Nova biblioteka, Sarajevo (bez godine naklade)
Dizdar, M., „Okrutnosti kruga“,V. Masleša, Sarajevo, 1960.
Dizdar, M., „Koljena za Madonu“, Svjetlost, Sarajevo,1963.
Dizdar, M., „Minijature“, Bagdala, Kruševac, 1965.
Dizdar, M. „Ostrva“ Svjetlost, Sarajevo, 1966.
Dizdar, M., „Modra rijeka“, Svjetlost, Sarajevo, 1971.
Dizdar, M., „Izabrana djela – I. i II.“, Svjetlost, Sarajevo, 1981.
Dizdar, M., „Kameni spavač“(peto izdanje), V. Masleša,1984.
Bachelard, G. „Poetika prostora“, Kultura, Beograd,1969.
Bachelard, G.„Poetika sanjarije“, V. Masleša, Sarajevo,1982.
Heidegger, M. „Bitak i vrijeme“, Naprijed – filozofska biblioteka, Zagreb,1985.
Hrvatsko slovo (tjednik za kulturu) – ISSN 1330-7370; Zagreb, 30. ožujka 2018.
Kordić, Z. „Pojavno i metafizičko u poeziji A. B. Šimića (Od Brijega do zvijezda), Zagreb – Mostar, 2013.
Kordić, Z. „O starini i sudbini“, Grude – Zagreb, 2014.
Kordić, Z. „Nevrijeme bitka // Vrijeme nebitka“, Zagreb – Mostar, 2017.
Mandić, D. „Sabrana djela – Svezak I.“, Hercegovačka franjevačka provincija i Franjevačka knjižnica..., Mostar, 2013.
Merlay-Ponty, M. „Fenomenologija percepcije“, V. Masleša – Svjetlost, Sarajevo, 2. izdanje; 1990.
Prohić, K. „Apokrifnost poetskog govora – poezija Maka Dizdara, V. Masleša, Sarajevo, 1974.

Mile Pešorda

JE LI PATIO JOSEF K.?

Uspomeni Maka Dizdara (Stolac, 17.10.1917.. – Sarajevo, 14.7.1971.)

- Josefa K. mora da je netko oklevetao, jer je jednog jutra bio uhapšen iako nije ništa skrivio - Tako započinje Kafkin *Proces*, a završni odjeljak romana glasi: - Ali na K-ov grkljan padoše ruke jednog gospodina, dok mu drugi zabi nož duboko u srce i dvaput ga okrenu. Očima koje su se gasile K. još vidje kako se gospoda, nagnuta mu nad licem, priljubiše obrazima jedan uz drugoga, promatrajući svršen čin. "Kao pas!" reče K., i činilo se kao da je stid u njemu jači od smrti.

-Oklevetan, nedužan, bez dokazivane ili dokazane krivnje optužen, od nepoznata Sudca na smrt osuđen, zaklan, Josef K. završio je svoj život, u kojemu se ne govori o patnji, inače život od vrha do dna zatrpan patnjom, u kojemu Josef K. prolazi svoj križni put, ali nema Boga kojemu bi se obratio, katedrala je prazna, s tek ponekom Veronikom skritom u kutu, a tamo negdje iza sveudilj je neka Magdalena, odnosno Lena, koja nas spominje na „Muku tešku Gospodina Isukrsta Božjeg Sina".

U romanu svih romana, *Procesu*, Franza Kafke, proročki je naviještena kleveta kao nad-sud, u službi novoga, totalitarističkoga poretka, u kojemu je poredak „Bog", a pojedinac tek kukac, kojega se može zgaziti, bez ikakve odgovornosti.

„Mihovila K. javno je oklevetao i diferencijacijski prokazao Crveni Povjerenik zvani Predrag M. i pozvao medijski vučji čopor i nepostojeći Sud da izvrše ritualnu smrtnu kaznu nad njim" - tako počinje nedovršeni roman o čovjeku naših dana i ovih prostora, dio života na priliku Kafkina *Procesa* i njegova junaka Josefa K. Nakon pamfletističkoga atentata Crvenoga Povjerenika i njime odaslanoga poziva da se totalno dokrajči njegova protivnika zato što ga je javno raskrinkao pred akademskom zajednicom u Parizu kao antidemokrata i protivnika hrvatske slobode, plaćena su gospoda medijski danonoćno linčovala Mihovila K., pedesetogodišnjaka, profesora i književnika, oca obitelji. Naručeno takozvano moralno umorstvo bilo je izvršeno, a bezimeni sudac zvani Bijeli Vrag, koji nikada nije vidio Božjega lica, pokazao je krvave zube u televizijsku kameru, iscijedivši tek: 'Ubili smo bijesnu lisicu. Crvenom Povjereniku dodijelite još koju bogatu nagradu!' Neki brkati gospodin u odori zapovijedi: 'Sve te bijesne lisice zatrpajte u jazovke!'"

Nad Mihovilom K. bio je izvršen atentat, savršeno razrađen zločin: u potresnom ozračju čudovišnoga islamističkoga talibanskoga atentata na Sjedinjene Američke Države od 11. rujna 2001. i rušenja dvaju nebodera Svjetskog trgovačkog centra u New Yorku, pogibije nekoliko tisuća američkih građana, lažno je bio prokazan da je on taliban, kojega treba izvesti pred specijalni sud poput jugokomunističkih sudova koji su nakon godine 1945. sudili kolaboracionistima. Crveni Povjerenik nastupio je

autoritativno, u povjerenoj mu ulozi krvnika u kojoj su sjedinjene uloga tužitelja, sudca i izvršitelja sudske presude. Žigosanoga Mihovila K., ako ikako preživi, sada je svatko nekažnjeno mogao, štoviše bio je dužan, mlatnuti lopatom po leđima, toljagom po glavi.

Mihovil K. nije stigao propatiti svoje stanje. Supatnju je osjetio prema lisici, koju su ubili a da uopće nije bila bijesna. Je li išta progovorio, nije se moglo čuti, jer su mu prethodno začepili usta krpom namočenom u žuč-kvasinu.

Tukli su ga klevetničkim bičevima i ubijali, njegovim imenom strašili ljude i narod. „Ovoga Hrvata izvesti treba pred specijalni sud, poput onih naših pravih sudova uspostavljenih nakon pada Hrvatske pod naše oslobođenje kada smo, uime Plemenite Mržnje, junački tamanili zarobljene Kravatane, staro i mlado, muško i žensko.“

Iz svoga je groba jednom izmigoljio njihov nekrunjeni car Dušan II.. „Zar se niste izdovoljili?!“ prozbori im, a oni ga štapinama otjeraše natrag pod ploču.

Za razliku od Josefa K., koji nije znao zakon, Mihovil K. je znao zakon.

Mihovil K. je pisao i govorio, za pravdu se i istinu borio, za život Hrvatske, ali je njegov vox clamantis in Croatia progutala pustinja šutnje. Cijela je zemlja stenjala, narod mukom mučao, a nebom je kliktala crna ptičurina KOS. Crvena je Neman naime još jedanput sve hrvatsko i Hrvatsku osudila na smrt, a posebno obučeni mjerači hrvatstva odašiljali su u dvore Crvene Nemani podatke o tome s kolikom je dozom hrvatstva još tko zaražen nakon povratka na vlast pripadnika skupine Plemenita Mržnja. Crveni kuriri i dojavnici rastrčali su se na sve strane, a Crveni Povjerenik, nekoć davno u ranim danima i sam komunističkim kurirom u Mostaru, zadovljno je trljao ruke.

Iza njihova Crvenoga Povjerenika stajala je i legija Crne Ruke, apisovski „elegantno“ štiteći mu leđa, tako da je On nesmetano i slavodobitnički ovjenčano mogao slatkorječivo raspirivati zloduh i smisao poruke „NAŠA JE OSVETA, KULTURA I PROSVETA“, nekoć davno ostavljene nad ulaznim vratima knjižnice Franjevačkoga samostana na Širokoj Visoravni, koju su opljačkali i spalili (a prethodno, na brzaka i bez suda, svećenike i duhovnike pobili) bojovnici Plemenite Mržnje .

Mihovila K. oklevetao je prvi puta jedan mrki drug, gospodski odjeven, koji je sjedio u prvome redu kino-dvorane u gradiću Imoti. „To što je rekao ovaj omladinac, tako govore naprijatelji naroda i našega poretka, najboljega na svijetu!“ zagrmio je za govornicom, u mikrofon, dužnosnik koji je iz same Crvene Centrale došao u taj divni gradić na kamenu nadzirati hrvatsku mladež, poznati Miloš Ž., a dvorana prepuna mladića i djevojaka, iako zanijemjela pred autoritativno izrečenom optužbom, ipak se odvažila ponovno zapljeskati sedamnaestogodišnjemu Mihovilu. K., kada je, istrčavši za govornicu, odgovorio na komesarsku poruku Miloša Ž.: „Nama su potrebne slobodne i transgranične novine, za Istinu, koja će razbiti smrznuto more neslobode u nama.“

Zauzet govorom za, nije stigao Mihovil P. zaroniti u vlastitu patnju, koja je stajala pred njim, kao dugi križni put kojim ima proći.

Je li preporodno duhovno-političko proljeće drevnoga jezika Hrvata progovorilo i na njegova usta, toga 1. ožujka 1967.? Je li ga od hudoga mogla sačuvati pjesma *Protiv tame*, koju je objavio iste godine u „Licima“?

Kleveta ubija gore od noža, jer ubija istinu i čovjeka, tako je zapisano u povijesnom pamćenju ljudi. Kakovim su patnjama poklopljeni oklevetani Hrvati kao pojedinci i narod cijeli, kakovim groznim žigom žigosani, o tome je pod vlašću skupine Plemenita Mržnja zabranjeno javno zboriti ili medijski komentirati. „Samo bogočovjek pati. Mi ostvarujemo carstvo sreće i raja na zemlji kojom vladamo i bogočovjek ima nestati pred našim nadčovjekom, koji ne zna što je patnja i sućut. Patnja i sućut, to je nazadnjaštvo i slabost bogočovjeka. Boga smo već jednom i zauvijek ubili, a preostali bogoliki ljudi bit će prerađeni na sliku i priliku nadčovjeka, jugodruga i barbarogenija, našega čovjeka sreće i trokuta, ili uništeni poput bijesnih lisica.“ Bila je to poruka na listićima koje su za sobom ostavljali Plemenitomrzci dok su bezglavo trčali na iznenadno sazvani skup odabranika.

Tko je sve pisao o patnji, pokušao je definirati, a Mihovil K. svu je patnju vidio u suzi majčinoj: „Mater moja / plače / Kaplju riči“. Pjesma je objavljena u Sarajevu, u knjizi *Zipka zebnje*, godine 1975. Kada je, pet godina ranije, bila nagrađena na prvim Šimićevim susretima, materinskom ikavicom sročena, njegova „Tužbalica“, a godine 1972. u Sarajevu nagrađena njegova knjiga *ŽIVOT VJEČNI*, jedan je povjerenik literarnoga kružoka družine Crna Ruka, Marko V., dobio zadaću: „Sredio si Maka, Markane, krkane. Rokni i tog momka, opasan je!“ – sokolio je svoga književnoga kompanjona Nogaš Đogaš. Crnoruko književnički ubili su Maka, tvorca *KAMENOGA SPAVAČA*, ubili Dizdara, godine 1971., i za taj svoj glavosijek pobjedničkim vijencem okitili (zasluženo ili nezasluženo, to samo oni znadu) svoga đetića Marka V., koji je prije toga Dučićevom nagradom bio okitio godine 1969. svoga srpskocrnogorskoga pobratima Radovana Karadžića. A sada im se valja izdovoljiti i na Mihovilu K.

I o toj nam je nagradi budućemu zločincu, krvniku Sarajeva, i nagraditeljima bila priređena šutnja i zaborav, jer su dojučerašnji kompanjoni zločinačkoga Karadžića stali ovoga lažno predstavljati kao nekog nikogovića i nevrijednu spodobu, makar je pjesničku odu svomu kućnom prijatelju „Raši“ Karadžiću svojedobno posvetio Sarajlić I., naslovljenu *RADOVAN KARADŽIĆ*. Ali, istina je našla svoga zagovornika:

„...Vele da su “Dučićeve večeri poezije” najznačajnija i najveća književna manifestacija ne samo u Republici Srpskoj, nego i daleko šire. Nismo bili u Trebinju, ali izvještavati se može na osnovu viđenog u sredstvima informisanja i naučenog za ovih, evo, četiri i po decenije otkako se po našim glavama mota odvijanje te velike svetkovine knezu poezije, velikanu Jovanu Dučiću u slavu. Ili, pak, moguće je čak i po nekakvim sjećanjima! Nisam ni mogao biti tamo jer u posljednje vrijeme neki novi Srbi sabiraju učesnike, a taj beogradsko-hercegovački lobi, garniran banjalučkim “bardovima”, ima svoje kriterijume. U svakom slučaju, prisjetićemo se početaka. Bilo je to daleke, 1969. godine! Prve “Dučićeve večeri poezije” jedva su održane, a prvi dobitnik Dučićeve nagrade, Radovan Karadžić nije imao priliku da nagradu primi, zbog, kako je potajno zuckano velikosrpskog

nacionalizma imputiranog iz onomadnog Sarajeva. Pročelnik republičke Kulturno-prosvjetne zajednice BiH, znano koji, zaprepastio se pred činjenicom da su tri pripadnika srpskog naroda, kao članovi žirija - Novica Petković, Marko Vešović i Radovan Vučković - dali četvrtom Srbinu Dučićevu nagradu za prvu njegovu zbirku pjesama *Ludo koplje*. I, eto, nagrada je odgođena, a narednih skoro tri decenije ova se manifestacija imenovala Trebinjskim večerima poezije. Nagrađivane su, naravno, prve pjesničke knjige i to je značilo podsticaj stvaralaštvu, ali prvonagrađeni nikada više nije ni na dobačaj kamenom kročio u pjesničko carstvo Trebinja. Onda je taj prvonagrađeni stigao "na bijelom konju" i obnovljene su Dučićeve večeri poezije koje, evo, uveliko traju i ne haju za svoju prošlost, već slave onog najvećeg među njima, Jovana Dučića.." (R.Preradović: Na Dučićevom putu, http://www.novipecat.com)

"Još jednu je nagradu dobio, sada od onoga poturice Begića, mamu im obojici nabijemo!" graknuo je pripiti Nogaš Đogaš u kavani, osvrćući se na nagradu izdavačke kuće „Svjetlost" Mihovilu K. za pjesničku knjigu *Život vječni*. Rašo Karadžić s odobravanjem se zacerekao, a trezveni profesor Kovač N., podrijetlom iz istočnohercegovačkoga zavičaja „krvavih Kovača", staloženo je poručio: „Taj Mihovil K. moj je student. Ja vam kažem, pametan je i opasan je, smiriti ga treba." Student i pjesnik Isaak S., koji je slušao i dobro razumio razgovor i dogovor karadžićevske družine, jer je sjedio nezamijećen u istoj kavani za susjednim stolom, priopćio je Mihovilu K. ono što je u kavani čuo. „Ne piše ti se dobro!" rekao je.

I započelo je njihovo izdovoljavanje, smirivanje obilježenoga protivnika.

Glavne su novine, dnevnik „Oslobođenje", i Televizija objavili vijest o dodjeli godišnje nagrade izdavačke kuće „Svjetlost" Mihovilu K. za knjigu *Život vječni*. „Oslobođenje" je donijelo i fotografiju sa svečanosti uručenja nagrada dobitnicima, na kojoj se vide laureati Nedžad Ibrišimović, Nedim Filipović, Branko Čučak, Mihovil K. i ini. Zatim su, vrlo brzo nakon toga događaja, sarajevske „Večernje novine" objavile pamflet, argumenum ad hominem, *momka iz Karadžićeve čete*, Marka V., navodni prikaz nagrađene knjige, a zapravo poziv na likvidaciju Mihovila K. jer da je on „mračno mentalno jezgro". Drugar Marka V., pripadnik neomladobosanskoga protudizdarovskoga kruga, Abdulah S., kavanski oraspoložen, tvrdio je da je njihov krkan Markan „Mor'o to napisat'. Pis'o je i plak'o". Eto, tako je Avdo S. na uši Mihovila K. 'rek'o'.

I Mihovil K. samo što nije zaplakao od sućuti nad krkanom Markanom i njegovom navodnom suzom krvničkom, ne od boli nad samim sobom i Markanovom kamom u prsa, nego od boli nad patnjama naroda pred pripremljenim zločinačkim pohodima. Sav se pretvorio u Knjigu, koja će izreći užas u nastajanju, čistim dlanovima zaustaviti zlo.

Patio je, dakle, i ubojica, jer, eto, prema tvrdnji njegova jarana „Marko je plak'o".

Je li patio Mak Dizdar kada su čoporativno navaljivali na njega, prijetili mu, huškali protiv njega kao hrvatskoga pjesnika? Je li vrisnuo od boli opraštajući se sa svojom zemljom, svojim jezikom materinskim, svojom obitelji, sa svojom „Bosnom prkosnom od sna"? Mihovil K. osobno je nazočio jednomu prizoru

patnje i dostojanstvene šutnje Maka Dizdara, u Sarajevu godine 1971., kada je Maka, u njegovu uredu glavnoga urednika časopisa „Život“ verbalno žestoko i s grubim prijetnjama napadao jedan književnik, Nenad R., iz karadžićevskoga kruga Nebeskoga Naroda. Šutio je Mak i duhanio, muku svoju mučio, i toga nas ljeta, u punom jeku *Hrvatskoga proljeća*, iznenada napustio. Umro.

A sljedbenici su Gavrila P. i bojovnici likovali.

Mihovil K. supatio je s Makom, koji mu je objavio cijeli ciklus pjesama u „Životu“ g. 1969., sustvarao s Makom u istom, bogumilno-kristjanskom duhu i diskursu. Mak je fizički umro 14. srpnja 1971., u Sarajevu, a rodio se 17. listopada 1917., u Stocu. Mihovil K. još je živ, supatništvom se radosno dižući iz mrtvih. Godine 1988., kolumnist Abdulah S., udario je na Mihovila K. na isti način na koji je to učinio, šesnaest godina prije, krkan Markan. U tjednom prilogu „Oslobođenja“, u redovitoj kolumni „Lirika i politika“, politički je prokazivao pjesmu Mihovila K. *Bez epiteta IV*, otiskanu u zagrebačkoj ‘Republici’ i u knjizi *Orfički fragmenti*, naveo pjesmu u cijelosti, autora doslovce obezglavio ne navodeći mu imena te zaključio da je „pjesnik ovom pjesmom nagazio na minsko političko polje s kojega se ne vraća živ.“

Od Vardara pa do Triglava crnoruki bratstvo-jedinstvenici nabijali su na kolac pjesnika i pjesmu:

„Znamo mi njega, ovdje živi, ali za Ameriku je on. A nama, pravovjernim Plemenitomrzcima, draže je rusko govno nego američka torta!“

Je li patio Abdulah S., je li ikad zbog toga zločina „plako“, nije on to Mihovilu K. nikada “reko“.

Je li Mihovil K. plakao? Za priču je sporedno, jer je živ, ali bezglasno je cvilila majka Anđa i suzom svojom žalosnicom-radosnicom i molitvama Bogu, Gospi i Njezinu Sinu Raspetomu, grlila dijete pred užasom Zloga.

Ovaj je put Mihovil P. preživio atentat, jer su ga ohrabrili i samopouzdanje mu uzdigli sveučilišni profesor književne teorije Kaštelan J. i slikar *gromača* Gliha O., koji su mu izrazili oduševljenje tom istom pjesmom metaforom o kavi i kafi i živo je komentirali, u društvu s autorom, u Glihinu ateljeu, u Križanićevoj ulici u Zagrebu. Jesu li i kako su sličan napadaj preživjele mlade novinarke Hrvatice na Federalnoj televiziji u Sarajevu, koje je „proustašicama“ zbog njihova jezika hrvatskoga medijski etiketirao, dvadesetak godina kasnije, pjesnik, sad i bosanski akademik, Abdulah S., o tome se u Hrvatskoj šuti. Jesu li teško patile od zadane im rane? Jesu li društveno eliminirane, egzistencijalno ugrožene?! Takova, nezgodna, pitanja nisu bila postavljena Abdulahu S. prilikom njegova gostovanja u Matici hrvatskoj u Zagrebu i nastupa na Hrvatskoj televiziji *u Nedjeljom u 2*, u razgovoru s Aleksandrom S.

„Prava pitanja, za pravdu i za istinu, ovdje će vas glave stajati. Zar ne znate da je hercegovački pjesnik Mile S., kavanski i dojavnički bučno po Sarajevu pozivao na hapšenje Mihovila K., autora pjesme *Bez epiteta IV*, jer da tom pjesmom, podviknuo je svoju poruku za publiku, ‘ružno karakteriše ovu sredinu’?“ bojažljivo je zapitala,

šapćući u uho Mihovilu K., nježna Gospođa M. – Jao! Kako ne bih znao! Da se pravovjernim dokaže, taj je svoj kastorski poziv na hapšenje, sav crven u licu, i na moje uši izlajao. I to u zgradi slavne sarajevske Vijećnice.“ izusti Mihovil K., a Gospođe M. tiho nestade na Korzu, tiše nego mu je prišla i marijanski ga zagrlila.

Sami Mihovil P. nije stigao patiti nad sobom od supatnje i životne zauzetosti nad svojim jezikom, riječju milijuna, nad jezikom zvonimirnim. Za svoju je supatnju bio nagrađen iz kruga karadžićevskoga, ujesen 1992.: kada su se Radovan Karadžić, krvnik Sarajeva, i njegovi izmjestili iz središta Grada na Pale. I dali granatirati i zapaliti dom Mihovila K.

Avdina *nagazna mina* doletjela je zrakom, s velikosrpskih topničkih položaja. S Jevrejskoga groblja, rekli su mu.

Poslije Makove smrti, u studentskom listu „Naši dani“ objavio je Mihovil K. članak „Igre oko *Života*“, otvorivši vrata istini o verbalnim ubojicama, onima koji su „ubrzali odlazak rahmetli Mehmedalije Maka Dizdara s ovoga svijeta“. Danas je jedan od Makovih ubojica, Marko V., postao medijski isturenim „bosanskim patriotom“, koji govorom mržnje (đilasovski „plemenite“) obasiplje sve one koji se ne uklapaju u njegov koncept mržnje, skida glave živim Makovima. Ako pri tome više ne plače, to ne znači da naša zemlja i svi dobri ljudi ne plaču nad njim i nad svima koji, poput krkana Markana, zlom uzvraćaju na dobro koje im zemlja Herceg Bosna, i misna i posna, i dobri ljudi nesebično daju.

Ne ćemo dopustiti da Mak bude sam, tako su zaključili Vitomir L. i Mihovil K., što je bio jedan razlog više za stvaranje i objavljivanje ***Sarajevske deklaracije o hrvatskom jeziku***, 28. siječnja 1971., objelodanjene pod naslovom *Kada ćemo odgovoriti Grgi Gamulinu*. Ova je solidarnost pomogla da barem malo bude oslabljena žestina karadžićevskih navala, ali, nakon armijsko-jugokomunističkoga sijela u Karađorđevu, u prosincu iste godine, krenula je njihova nacibarbarogenijska osveta-posveta. Usuprot tomu, nastao je i rastao nutarnji otpor i samosvjestan hod prema slobodi – cijele Herceg Bosne, misne i prkosne od sna, i cijele zemlje Hrvatske.

Na izvoru, s izvora, Mihovil P. je zapisao: „Miris zemlje miris svete vode / Hitamo ti mati u zagrljaj// Ubojice tvoje spremne su / Već blistaju kame očiju / Već rigaju vatru otvori / Vatru koja će sažeći sjeme // Otvorena srca / Hitamo ti o ravnodušna / Kćeri rose tijelo neba ljubeć // Iz rana tvoje djece / pomalja se cvijet“.

Kada je na njega udario Crveni Povjerenik, u Zagrebu, u mjesecu studenom 2001., osjetio je kako se na njega opet spustila Crna Ruka, kao nekoć, prije tridesetak godina, u Sarajevu. Kada je umro laudator Radovana Karadžića, pjesnik Sarajlić I., nad njim je javno suze lio Predrag M., Crveni Povjerenik, njegov kućni prijatelj, kao i taj Krvnik Sarajeva. Suze su lili i literarpolitički „momci iz Karadžićeve čete“, ali su ih krili.

A Mihovil P. imao je proći kroz kilometrima dugi dvored toljagaša opijenih Plemenitom Mržnjom prema njemu zato što je Čovjek i Hrvat, kroz hudojamski tunel desetak groznih godina dug. Kada je izišao na danju svjetlost i osjetio sunca žar, od radosti je nad prvim kamenom zaplakao, izustivši: „Oprosti im, Bože, ako nisu znali što čine!“

Ako je patio Mihovil K., mora da je patio i Josef K.

Tina Laco

OKIDAČI DRAMATIČNOGA U „KAMENOM SPAVAČU“

Poezija Maka Dizdara na bosanskohercegovačkim je scenama nemalo puta dramatizirana i uprizorena: da je „Kameni spavač“ osobito pogodan za intermedijalne susrete vjerovao je i sâm autor koji je, zajedno s Velimirom Miloševićem, sastavio scenarij za film „Balada o Kamenom spavaču.“ Nadahnuća za teatarska ili filmska uprizorenja ove, po mnogočemu posebne pjesničke zbirke, nisu neopravdana ni slučajna: naime, od prvoga do zadnjeg ciklusa, između „Putova“ i „Poruke“, Dizdarovo htijenje nije samo revitalizirati sliku srednjovjekovnoga čovjeka, nego postaviti pozadinu koja će postati poprištem dramatične i svevječne borbe Dobra i Zla. Osjećanje izrazito naglašene dimenzije dramatičnosti Dizdarovih stihova upućuje na tumačenje „Kamenog spavača“ u kontekstu žanrovske transgresije. Okidači te specifične *dizdarovske* dramatičnosti prepoznatljivi su na svakoj razini pjesnikova tkanja „Kamenog spavača“: od same kompozicije zbirke, strukture pojedinih ciklusa, stihovnoga ustroja, do izbora motiva i osobita načina gradnje pjesničkih slika.

Od uvodnoga se iščekivanja „Putova“ pa do raskošnoga prkosa posljednjih stihova „Poruke“ (pjesnički) prizori brikolažno sklapaju u sliku mitskoga poprišta sukoba dualitetā: i mada se ta slika rastače kroz različite motive u različitim ciklusima (od trpljenja, iščekivanja, putovanja, reminiscencije, straha) svi ti elementi, sve ono imperativno i proročansko okamenjeno na epigrafskim spomenicima, u majstorski zadanoj cjelovitosti i organskoj povezanosti svih dijelova „Kamenog spavača“, sažeto je u jedno. Stoga je razumljivo kad Kasim Prohić ovu zbirku definira i tumači kao „jedinstvenu knjigu sažimanja“, „sistematskog sabiranja u organičku cjelinu.“ Osobito je to uočljivo kroz podciklus „Radimlja“, u pjesničkome prizoru naslovljenom *Vijenac*, gdje se sva sudbinska drama srednjovjekovne Bosne, ali i mogući tragični ishod borbe suvremenoga čovjeka, sabijaju u dramatičnim opetovanim upozorenjima: *Jer je vrijeme blizu*.

Dramatičnost zbirke ponajprije proizlazi iz trajno prisutnoga Sukoba dualiteta Dobra i Zla, Života i Smrti, Neba i Zemlje, Materijalnog i Duhovnog. Enes Duraković u „Govoru i šutnji tajanstva“ upozorava da Dizdarova poezija, kroz široki vremenski raspon od trideset pet godina pjesnikova djelovanja, konstantno varira dva temeljna pitanja i motiva: tajnu življenja i smisao stvaranja. No, zbirkom „Kameni spavač“, pored toga, možda ponajviše titra opsjedajući misterij smrti. Taj, riječima Rašida Durića, *artizam smrti* alfa je i omega ove stihozbirke; bez obzira što promišljanja o smrti variraju od očajničke svijesti o neizbježnoj uronjenosti u nju do utješne ideje

o *smrti koja samo obasjava stazu uspona od gnijezda do zvijezda,* uputno je složiti se sa spomenutim Durićem koji tvrdi da je „Kameni spavač“ zapravo jedan trajni dijalog sa smrću. Prkos i otpor bića (na) *zemlji smrtnim sjemenom posijanoj* čini temeljnu napetost i generira stalno prisutnu dramatičnost cijele zbirke. Taj udarni sukob između očaja zbog tvarne osjetljivosti i vapaja za kozmičkom trajnošću ostvaruje se i reproducira kroz suprostavljanje različitih dualiteta u svim ciklusima, a zadaje se i podcrtava početnim stihovima: „*Ti si nakanio da mene nema i pod svaku cijenu / Ideš prema meni. I u jurišu / Smijući se i plačući / Pred Sobom / Sve čistiš / i ništiš / Ti si nakanio da me pod svaku cijenu uništiš*.“ Destruktivno „ti“ transformira se i apstrahira nadalje kroz „Slovo o čovjeku“, revitalizira kroz razne oblike u „Slovu o zemlji“ i „Slovu o nebu“ i ponovno snažno priziva u „Poruci“; ono je istodobno mitski, trajni, stvarni i konkretni, pretpostavljeni i apstraktni, neprijatelj koji polako iščezava kroz prkosnu trpnju i nadvladavanje tragičnoga.

No, dramatični naboj u strogoj kompoziciji svoje zbirke Mak Dizdar nije mogao očuvati crno-bijelom, pojednostavljenom idejom o suprotstavljenosti Dobra i Zla: ono što podražava dramatičnost tog sukoba proizlazi iz ideje o neizbježnom *supostojanju* suprotnih kategorija. Kroz prividnu jednostavnost „Zapisa o štitu“ Duraković prepoznaje cijelu tragediju istodobne prisutnosti Svjetla i Mraka, „saznanja o onom iracionalnom razmeđu na kojem se tako često humani poriv neočekivano i paradoksno izmetne u svoju protivnost.“ Kroz nemir svijesti o neizbrisivoj koegzistenciji Ovoga i Onoga Dizdar uvodi još jednu važnu dimenziju svoga pjesništva, koja njegove stihove natapa burnom dramatičnošću: to je *potraga*, raslojena kroz vapaj i čežnju za bilo kakvim oblikom spasa ili barem nadom u isti. Božidar Petrač upozorava da se radi o „teško dokučivoj metafizičko-duhovnoj potrazi za otkrivanjem smisla, kako iznimno teške prošlosti, tako i teško razumljive sadašnjosti u tjesnacima vremena, koje su osobu – čovjeka podjednako pritiskale, ne dajući mu odveć prostora da se domogne spasonosne formule svoga opstanka.“

Spomenuta zgusnutost prepoznaje se već na razini sintaktičkoga iskaza i organizacije stihova, njihova ponavljanja, nabrajanja, pretakanja jednoga u drugi, iz ciklusa u ciklus, iz prizora u prizor, iz dinamike prijenosa događajnosti u stanje. Tako se koncentriranost napetosti iz „Putova“, proizašla iz sukoba s onim destruktivnim „Ti“, titrajući kroz posljednje upozorenje *(...) Ali to nije sve* logički pretočila u „Slovo o čovjeku“, gdje se nastavlja podražavati kroz ritmizirane, repetitivne mantre: *„Satvoren u tijelu, zatvoren u koži (...) Zatvoren u mozak zarobljen u srce (...) Zatvoren u rebra zarobljen od srebra (...) Satvoren u tijelu zatvoren u koži (...) Zatvoren u meso zarobljen u kosti (...) Zatvoren u mozak zarobljen u srce...“* Dizdar poput nevidljivog *redatelja* potpiruje i usmjerava Subjekt/*lika*, koji će, nakon egzistencijalističke bačenosti u zadanu okolnost, pokušati skinuti okove zarobljenosti i zatvorenosti.

Ovime postaje vidljivo da ukidanje naslova pjesama u ovome ciklusu, kao uostalom i u cijeloj zbirci, ne bi imalo utjecaja na intenzitet dramatičnoga naboja – naslovima se taj naboj zapravo samo *usmjerava*. S druge strane, kao što organska uvezanost stihova upravlja napetošću i podražava dramatičnost, podjednako

dramatično može djelovati i prekid posredovan naslovom kojeg pjesnik koristi kao svojevrsnu minijaturnu eksplikaciju pojedinog prizora, što je osobito uočljivo u između *Pravednika* i *Prepoznavanja:*

(završni stihovi „Pravednika“)

(...)
Al glas jedan zvoni

Glas što vječno leti
K nebu u visinu

Eže vječno leti

(slijedi naslov „Prepoznavanje“)

A na dnu smrti
boje će ubo biti bolje

Zanimljivo je i simptomatično da se od interpunkcijskih znakova u *„Kamenom spavaču“* pojavljuju samo povremeni upitnici, i to u svojstvu podcrtavanja retoričkih pitanja. Drugi interpunkcijski znakovi, naravno, neslučajno izostaju, što također ide u prilog organskoj cjelovitosti i titrajućoj dramatičnosti koja levitira, s više ili manje intenziteta, nad cijelom zbirkom. Izbjegavanjem interpunkcijskih znakova pozornost se upućuje na vizualnu i auditivnu snagu pjesničkih slika, odnosno podsjeća da je riječ o materijalu koji je namijenjen *gledanju* koliko i čitanju. Time se stvara i specifičan ritam stiha, dodatno osnažen tipično *dizdarovskim* jezičnim poigravanjima, što u ušima recipijenta ostavlja zvuk instrumentalne dramatičnosti: *Idemo kroz dobar dan dobri dane dobrom danu gdje si da si / Još se ne izliječismo od lijekova mnogih jer / Lijeka još ne nađosmo Osim ove molitve od čarne čarke do vilne varke / I kletve ove od kletvenika mnogih od klevetnika ubogih / Zapreštaju vam dijavole sa ancilijašom akomirašom cernicašom (...) Nek slete / Drobne lastavice / I kobne kukavice / Sve stajačice i lutalice / Sve pjevačice i* šutalice */ Prepelice jarebice i sjenice / Nek se u ruke ove zapletu / Nek se upletu u trepavice / Nek mi u sjećanje uđu / Kroz zjenice / Kroz ovo vito valovito / Kroz ovo vito / Vilovito (...)*

Arhaičnim leksikom za kojeg se opredjeljuje Dizdar priziva prohujala vremena, ali u susretu s onim trajnim, kozmičkim, univerzalnim potragama, takav jezik zadobiva na živosti, dinamičnosti – i dramatičnosti. U tom „starom slovu“ Radovan Vučković prepoznaje „čulnost i svežinu prvobitnih svetova, napadnu opipljivost organskih strujanja i damaranja jezgri životnih čestica.“

No, pored svega *sažetog, izrečenog i prikazanog*, treba obratiti pažnju i na simptomatiku Dizdarove pomno promišljene tišine u međustihovlju, koja u sebi nosi sugestivnost šutnje dramskoga teksta, snagu šutnje pretpostavljenog scenskog

uprizorenja. Ta svjesno nametnuta tišina, osim što koncentrira dramsku napetost, otvara prostor za moć imaginacije, za uprizorenje viđenog, pretpostavljajući da će namjerna mjesta negovora čitatelj/gledatelj popuniti sâm (u *Zapisu o jednome zapisu* osobito je zanimljivo to poigravanje sa šutnjom, jer se ona i izrijekom navodi kroz stihove: *„Duga i golema šutnja neka/Među nas/Uđe.“)*Šutnja je za Dizdara beskonačni prostor promišljanja, veza između prošloga i budućega, materijalnoga i duhovnoga, konkretnoga i univerzalnoga. Ona je zapravo potencijalno najdramatičniji element jer u sebi nosi i napetost i smiraj. Koliku moć (među) stihovnoj šutnji autor pretpostavlja može se vidjeti na primjeru pjesme *Ruka*, koja je od oblika:

Ova ruka što iz kama niče
Nemušta je al bez priče nije

Ova ruka kaže ti da staneš
I pomno pogledaš na svoje ruke

Ona te poziva da odahneš
I zamisliš se nad svojim rukama

u konačnome i autentičnom izdanju sažeta u:

Ova ruka kaže ti da staneš
I zamisliš se nad svojim rukama

Svako novo čitanje „Kamenog spavača“ donosi nova saznanja, budi nova promišljanja. Dramatičnost koju je prepoznao u sudbini srednjovjekovnoga čovjeka i suvremenoga *tragača* pri svakome čitanju nanovo isplivava uvijek iz različitih elemenata, no ona je u Dizdarovu zbirku ponajprije utkana autorovim htijenjem da istraži, rekreira i dadne novo značenje prostoru, vremenu i događajnostima koje je spoznao, odnosno da, kako je i sâm pojasnio, „doživljaj zagonetke fantastičnih predstava sa mramorja ispreplete vlastitim čuđenjem.“

Ferid Karihman

MAK-MEHMEDALIJA DIZDAR PJESNIK MRAMORA

Povodom njegove smrti (1917.-1971.)

Iz jedne kamene gromade povijesti svoje hrvatske domovine i Hercegove zemlje, Mak-Mehmedalija Dizdar isklesao je za života arhaičnim pjesničkim izrazom velebni patarenski mramor-stećak. Sada, nakon njegove smrti, ovaj čudnovati mezar kamenog spavača dvadesetog stoljeća zbori mirno bosančicom:

Ase leži
Mak pisnik
Na svojoj zemlji
Na plemenitoj

Ase leži... umro je, evo, prije vremena, ali njegovo pjesničko djelo bit će trajno kao i stećci. I kao što nisu svi stećci ujednačene ljepote, tako to nisu ni Makove pjesme. Tamo još od *Vidovopoljske noći* njegovih proljetnih godina, kroz tri desetljeća i još šest knjiga pjesama, kuje Mak mukotrpno i s ljubavnom strašću za riječ prema zbirci *Kameni spavač*, njegovom velikom životnom i izaživotnom daru hrvatskoj književnosti. Tražeći svoju pravu riječ, pravi izraz, put, sklad, mistiku i magiju ljepote, kroz krivudavi put eksperimentiranja on nalazi konačno sebe, svoju krv, jezik, pretke, i stećke, i zakiva ih u pjesan svog vrhunskog nadahnuća. Mak je zrio i dozrio, i prije no što usnu kameni počinak, on na svoj način stvara posebnu umjetnost u harmoniji i stapanju srednjovjekovne, patarenske, ikavsko-ijekavske arhaičnosti i suvremenog pjesničkog izraza.

Mak pisnik... se doživljava poput posjeta u tišini dalekim proplancima nakićenim naherenim, pećinastim epitafima, dok nam začuđeni Truhelka otkriva tajnovite poruke boli, pitanja ili tužbe ljudske duše, zaključane u hijeroglife bosančice. No, nisu Makova nadahnuća samo potresne ispovijesti bogumilske prošlosti, nego ujedno i ispovijesti potresne ljudske sadašnjosti. Evo poruke o jednoj ubitačnoj ljudskoj boli u Makovu Gorčinu:

Žih
A smrt dozivah
Noć i dan

Mrava ne zgazih
U vojnike
Odoh

Bil sam
U pet i pet vojni
Bez štita i oklopa
E da ednom
Prestanu
Gorčine

Zgiboh od čudne boli

Ne probi me kopje
Ne ustreli strijela
Ne posiječe
Sablja

Zgiboh od boli
Nepreboli

Volju
A djevu mi ugrabiše
U robje

Ako Kosaru sretnete
Na putevima
Gospodnjim
Molju
Skažite
Za vjernost
Moju

Ova dirljiva poruka izgleda pet stoljeća stara, ali bi mogla biti i tužna ljudska povijest svakog rata, pa i prošlog rata!

A evo sada jednog pitanja i odgovora o davnoj i sadašnjoj stvarnosti sirotice Bosne u Makovu *Zapisu o zemlji*:

Pitao jednom tako jednog vrli pitac neki:
Kto je ta šta je ta da prostiš
Gdje je ta odakle je
Kuda je ta
Bosna
Rekti

A zapitan odgovor njemu tad hitan dade:
Bosna da prostiš jedna zemlja imade
I posna i bosa da prostiš
I hladna i gladna
I k tomu još
Da prostiš
Prkosna
Od sna

Dramatičnost prošlih, nedavnih i sadašnjih porobljavanja ove tragične zemljice i njenih ljudi živo se doživljava u *Zapisu o petorici*:

Četvorica jednog vode
Jednog gone četvorica

Četvorica mrka lica
Preko vode preko žica

I od ića i od pića
I od ruha i od kruha

Kroz živice kroz ižice
Od svobode od slobode

I od hiže i od greba
I od zemlje i od neba

Četvorica jednog vode
Jednog vode četvorica

Četvorica jednog broji
Četiri se jednog boji

Pa i onda kad uzima veseli motiv Kola, Makov je stih težak i opor:

Ruka do ruke
luka do luke
Ruka u ruci
muka u muci
Zemlja priteže
nebo visoko
O da sam ptica
da sam soko

Fizička neprisutnost nije za Maka posvemašnji nestanak – tu ima nešto i više, i jače, i trajno što premošćuje i veže kao u *Kosari:*

Kad je nekud gone preko oštrog drača
Gradim most od ruku njime da korača

Sve dalje je vode preko mutne vode
Ali čudom stiže meni sve to bliže

Glavu čistu meću pod oštricu mača
U sebi si viša U meni si jača

Tebe više nema Ali ti nisi nijema
Na nebu se javi ko crvena rana

Ozvjezdana

Konačno, žiće se nastavlja tamo po nekim zagrobnim svemirskim putovima, oslobodivši se patarenske težine, patnje i boli ovozemnog života:

Zemlja je smrtnim sjemenom posijana
Ali smrt nije kraj Jer smrti zapravo i nema
I nema kraja Smrću je samo obasjana
Staza uspona od gnijezda do zvijezda

Ovakva poezija uvrstila je Maka Dizdara u nekoliko poslijeratnih antologija hrvatskog pjesništva i pregleda suvremenog hrvatskog književnog stvaranja i učinila ga najboljim pjesnikom muslimanom Herceg Bosne i jednim od najistaknutijih pjesnika suvremene hrvatske poezije uopće.

Na svojoj zemlji... je Mak bio kovač kamena svoga Stoca, svoje Herceg Bosne, svoje Hrvatske. On je musliman, Hrvat, potomak patarena i starih dizdara, hrvatski pjesnik na hrvatskom jeziku i arhaičnom i suvremenom. Mak je uz svoje pjesničko djelo uredio nekoliko antologija proze i pjesništva, bio urednik sarajevske književne revije *Život* i sakupio i izdao *Stare bosanske epitafe* i *Stare bosanske tekstove*. U zadnje doba bio je predsjednik „Udruženja književnika Bosne i Hercegovine“, zauzevši se energično da se stane na kraj nepravdama prema književnicima izrazitim Hrvatima.

Njegovi ga neprijatelji nisu mogli ni preskočiti ni zaobići jer on je bio tu, čvrst i solidan kao stećak, ali su nastojali zatajiti njegovo hrvatstvo, kao što nastoje zatajiti hrvatstvo stećaka. Zato je Mak skupljao tekstove brojnih kamenih natpisa, epigrafa, povelja darovnica i pisama iz povijesti svoje Herceg Bosne i našao je i dokazao u njima da se među svim onim Vukcima i Stipanima, Radinima i Dragošima nalaze i svi oni Hrve, Hrvoji, Hrvatini i Hrvatinići. Nigdje ni traga Srbima, Srbojima,

Srbljenima ili Srbljenovićima. Jezik ovih starih, revno skupljenih tekstova uz primjese književnog staroslavenskog je hrvatska narodna šćakavska ikavica i ijekavica s nekim čakavskim elementima. Mak je tako poviješću utvrdio temelje svog osvjedočenja o svom hrvatskom koljenu i jeziku i o hrvatstvu stare Bosne.

Na plemenitoj... na tlu svojih predaka rahmetli Mehmedalija Dizdar snije sad san kamenog spavača, a njegov duh ostaje kao maglica među nama, u domovini, uz zvijezde svemira. Svojim djelom on je ostavio pokoljenjima divni stećak i na njemu mističku poruku doživljene sadašnjosti u jeziku prošlosti, poruku umjetnosti riječi u postojanosti i nerazrušivosti, poruku povezane žive krvi i kamenog tla. Velika je naša bol da nam je usnuo baš kad je granitna nesalomljivost njega i njegove poruke najpotrebnija sirotici Bosni , opsjednutoj bizanstkim ‘’kulturnim’’ siledžijama i napuštena amorfroditnim denacionalizatorima. Mi, koji smo upoznali Maka samo kroz njegovu pjesmu i stih, molimo ga da i dalje kao pravi dizdar bdije..., da užije svoju dragu zemljicu, hrvatsku Herceg Bosnu, i za nas svjetske lutalice, koji kad usnemo ne ćemo imati ni mramora stećka, ni mezara, ni na svojoj ni na plemenitoj, da straže u vjekove...

Hrvatska revija, godina XXI., svezak 4 (84), prosinac 1971.

Vinko Grubišić

MEHMEDALIJA MAK DIZDAR

Došao si ovdje
Gdje je najnezahvalnije bilo doći
Ovdje gdje je najluđe bilo stići
Ovdje gdje je ipak najjunačkije bilo nići
Jer ovdje se ne živi samo da bi se živjelo
Ovdje se ne živi samo da bi se umrlo
Ovdje se i umire
Da bi se živjelo
(Uspavanka)

Hrvatski pjesnik Mak Dizdar izrazio je sigurno najtoplije i najpotpunije dušu hrvatske Bosne, i to one još uvijek nedovoljno očitovane, patarenske, muslimanske Bosne. On je pjesnik-očitovalacone zagonetke koja svoju vremenost htjede obložiti bezvremenošću, ali uz to uvijek ostati zagonetkom i stalnim svjedočenjem. I Dizdar je pjesnik-prorok u onom potpunijem zahvaćenijem smislu: nitko nije tako pobožno prisluhnuo sve bezglasnosti kamena, tako ustrajno gonetao izgubljene šutnje sigurne i velike bivšosti.

Tako tijelo stade na putu kroz tminu
Pade al glas jedan zvoni kroz tišinu
(Pravednik)

Zaustave tijela u vrvidbama obećanih preobrazbi, pričini jekâ ponekad priglušeni do sasvim obične prisile na zamisao o prolaznosti, a sve to u prvotnoj snazi pjesnikove nadahnutosti, upitanosti… Tu je vrijeme kao nekakav čvrst vanjski oblog sjete, odsjev jednog velikog nastojanja da se iziđe iz karnalnog u više predjele samoushićenja, jer naši bogumilski stećci nisu samo odrazi dokučivanja nedokučivog, nego su to istinski iskazi prve, odlučne diobe Svijetla i Tmine, Dobra i Zla. I nikakvo čudo, što je u bogumilskoj kamenoj zamisli smrt često prikazana ne samo životnim, nego upravo životnosnim motivima: za svaku su iskazljivost potrebna dva predznaka kao supstancijalni ukaz na bit diobe. Prva je dioba u našoj najautohtonijoj i najiskrenijoj riječi (kojom je i sâm Krleža bio ushićen), u bogumilstvu, toliko uočljiva, da i nas, današnje bezbrižnike, prisiljava na promisao. I kad na jednom stećku primjećujemo ne samo tugu u očima ganjane zvijeri, nego prednulost i sjetu i u očima zvijeri i progonitelja, onda nam taj prikaz i te linije kazuju i gotovo nas opominju na shvaćanje koje je sve više išlo prema srži istinskog zemaljskog poslanstva:

Znam da nikada onaj hladni vrutak neće ući
u daleko ono ušće u svoj krotki kutak
da nikada zagrliti neće svoj čisti
bjelutak
(Zapis o lovu)

Ta elementarna začuđenost našeg srednjovjekovnog čovjeka pred žegom, pred vodom, onaj strah od stalnosti i ustrajnosti nebeskih modrina, stav i zastajanja pred samim sobom, sve je to izraženo u okrutnoj kamenoj viziji, u poeziji koja se nije bojala kišnih ispira, jer je namijenjena *prolazniku*-čovjeku. Taj vrisnuti glas „kako treba" nije samo iskaz pojedinca i njegove ubačenosti u strahote i samotnosti univerzuma, nego je izraz cijelog jednog mišljenja, jedne tako sretno kazane znatiželje. Tu se razgovor vodi uvijek s onom dubljom i uščuvanijom samoćom ljudskog dna:

O konji
Konji vremena koje je izmaklo
Na kakvom je vatralju
Pobjeglo moje pitanje
(Onemuštio)

Iz tih i takvih vremenskih zajauka uščuvalo se prvotno iskonski naše *slovo*, taj kameni prkos svim prolaznostima, ta pismena, koja su i danas toliko opombena da se nikako ne daju strpati u muzejske prašine. Vrijeme može biti zateknuto ili snagom inspiracije ili pak uočenjem prve diobe koju rekoh: svaka se istinska poezija rađa u bilo kakvim vremenskim strmoglavicama, jer svaki je intenzivitet izdvojiv, svaka je pjevnost otrgnuće od vremenskih ponutrica. Zato svaki naš „stojećak" nije samo kamen, nego sama duša kamene odoljivosti i čvrstine, iskaz samog intenziviranja-čovjeka, supstancijaliziranje ljudskog htijenja. I u jednom jednostavnom „Ase ležit…" ne nalazimo samo izmirbu prkosa i predanja, nego svu onu nadu čovjeka kao svom jedinom pripadništvu, svom pravom utoku, približbu samom sebi i sve udaljaje od tjelesnih mrakova koji su uvijek začetak:

Ja sam samo onaj što iz svoje jeseni
Iz zatoka tvari iz te tvarne muke
U ona daleka sunčana počivališta
Pruža ruke
(Sunčani Hristos)

Iako je – posebno u posljednje vrijeme – pitanje „krivovjerstva" naših bogumila vrlo aktuelno, ipak je sigurno da su oni uz sve zapadnokršćanske skrupulozne spekulacije (i često neskrupulozna laćanja mača) i istočnjačke nasrte uspjeli uščuvati

svoju posebnost vizije, vjersku ushitnost prvih kršćana i ozbiljnu opombenost Apokalipse. Na Zapadu je uvijek bilo najljepše ono što Zapadu nije ni moglo pripasti. I sv. Ivan s Patmosa bio je izvan svih središta, da ostane u središtu samog sebe, taj je „posljednji prorok“ bio potpuni istočnjak, najintegralniji začuđenik pred veličinom Riječi, sudjelovao je sigurno više u izgradnji bogumilske posebnosti, nego što nam to odaje prvi zagled u naše srednjovjekovlje.

Vrijeme jest ubo da se zamisli u vremenu
(Četvrti jahač)

A uz tu neprestanu dodirljivost sa zemljom, postoji u bogumilskim natpisima gotovo trajna nostalgičnost za onom drugom stranom, za nedozovnutim i nedozvoljivim čistinama mislenih ponora čovjeka-sužnja, „koji se ne raduje“ poput Vrsana Kosarića čiju je misao prekinuo udarac mača. Nu ponegdje će upravo s tih stećaka zabosti ona najubojitija vrsta ironije, i to suprotstavljajući čovjeka samom sebi, gotovo bih rekao ironija-ogledalo.

Razmišljajući o Maku Dizdaru i o njegovoj poeziji, uvijek mi se nametne pitanje o neposrednosti njegovih iskaza tih pjevnih natpisa i tako izražajnih linija. On je „kameni spavač“ koji progovara svaki put, i to ne bilo kakvom pozom nego uživjelošću i neposrednošću. On je „stavilac“ koji zna odvagnuti svaku riječ. I baš kao ispod kojeg stećka, čini nam se da ispod njegove riječi svaki čas može iskočiti zmija, i to ne po kakvim propisima istočnjačkog oskvrnjenja najsvetijeg ljudskog boravišta – groba, nego kao stvarna i ujedna opomba snage i hitrine simbola. Dizdar je prvenstveno pjesnik, pa ni materija ni domoljublje nigdje ne priglušuju njegov stvarni glas. Iako je većina pjesama ove zbirke već prije bila objavljena po hrvatskim i srpskim časopisima, ova knjiga na nas uvijek djeluje, među inim, i svojom jednostavnošću: u prvom ciklusu „*Slovo o čovjeku*“ ta je jedinstvenost postignuta vrlo uspjelom gradacijom („satvoren“ – „zatvoren“ – „U tom kolu bola“). I čovjek tu nije istrgnut iz svoje metafizičnosti, iz tog prvotnog vrutka straha, nego je najprije kontrastiran snom o povratku neba i zarobljenošću u mozak i srce; ta će zatvorenost u „Drugom slovu“ biti dorečenija i u tom – kao i u trećem „slovu“ – čini mi se naglašenim dio frazema „Otrgnut od neba“, dok će pomirba s „kruhom i vinom“, tj. s tjelesnošću, odnosno s „kolom boli“ u četvrtom i petom „slovu“, logično zatvoriti sliku. Radi li se tu o jednoj jedinoj tvrdnji, jednoj jedinoj suprotstavi koja je dorečena igrom riječi? Ako se o tom i radi, onda je ipak vrlo vještim poetskim pletivom iskazâ nadahnuće spašeno i tek najpovršnijim promatranjem te poezije mogli bismo zabludjeti u tvrdnju da tu ima i odveć nabaca metaforike. Tu je svaka boja iznijansirana, svaka misao osvrhovljena. Tek su rekviziti uzeti iz bogumilske riznice zamisli o prolaznosti i ništetnosti.

Drugi je ciklus, „Slovo o nebu“, gotovo sasvim logično izrastao iz prvog ciklusa, jer radi se uvijek o čovjekovoj zadubljenosti i zagledanosti u nebo kao tek najavljenu tajnu („A nebo bi plno muka ot olova“). U tom mi se ciklusu posebno značajnom čini pjesma „Smrt“ koje evo u cjelini:

Zemlja je smrtnim sjemenom posijana
Ali smrt nije kraj Jer smrti zapravo i nema
I nema kraja Smrću je samo obasjana
Staza uspona od gnijezda do zvijezda
(Smrt)

U ta sasvim jednostavna četiri stiha sadržano je toliko elementarnog bogumilskog poimanja „od gnijezda do zvijezda“, da nam i stotinu puta ponovljeni ti stihovi ne dozvoljavaju nikakvo udaljenje od polazišta. Tu nam spoznaja smrti koja se rađa ljudskim rođenjem – koju je A. B. Šimić onako lijepo izrekao kao nadoknadu ljudskog rasta – ostaje zagonetna upravo svojom jednostavnošću, nedorečena svojom očitovanošću. Pa ona priglušena sjeta preobrazbe, kao i tolike druge neočitovane slutnje, u cijelom ovom ciklusu opravdavaju to naše bogumilsko shvaćanje, koje je, uostalom, i danas ostalo više-manje nepovrijeđeno u onim krajevima, gdje čovjek nije ništa izgubio od elementarne dodirnosti sa zemljom. Taj je Dizdarov ciklus sigurno najuspjeliji, jer sve je tu pročišćeno da bi se ugledao čovjek zgusnut u zagonetku koji i u najintenzivnijoj životnosti osjeća neodgodivost rastanka i trpnje (na pr. „Kolo“, „Molitva“, „Ruke“, „Dažd“…). Pa i kad je pjevnost individualizirana („Gorčin“) snaga dominantnog akcenta nije ni najmanje pomućena: riječ o stjecanju „tisuću imena“, o otvaranju žuđenih nebeskih vruja, ili ona krasna diskretna usporedba ljudskih koraka s mutninama rijeke te stalna opombenost koja i ne može biti egocentrična, jer je uvijek namijenjena budućem prolazniku, idućniku:

Oslobodi se svijeta prezri njegov cvijet
- -
Jer je vrijeme blizu
(Vijenac)

Tu poruku suprotnosti iskazljivu životnošću-smrtnošću Dizdar nam je „prenio“ pjesmom „Svatovska“, koja interesantnim miješanjem upcijalnih i nenijskih ritmova (na pr. „Gorom i dolom kićeni svatovi“: „Mrtav sam mrtav ali sa smrću mojom nije umro i svijet“) pokazuje svu pjesničku svježinu već prilično iskorištavanog kontrastiranja.

Treći ciklus ove zbirke „Slovo o zemlji“ opet je u znaku odlaska, ali Dizdar spretnošću variranja izbjegava bilo kakvo ponavljanje. Tu su životni motivi češći, svakodnevne životne brige zatječenije su mišlju i izrazom. Nu, čitaoca će u tom ciklusu posebno zanimati pjesma „Slovo o smijehu“. „I sva oha i sva eha (…)“ te moguća potvrda egzistencije završit će se laganim nijansiranjem u kontrastiranju grijeha i smijeha. Rekoh tu pjesmu zanimljivom prvenstveno, jer mi se čini da iz tih zabilježba proviruje petrarkizam, naravno pod uvjetom ne obaveznog lučenja motiva smijanja od motiva ismijavanja. Šteta je zaista što je petrarkizam odveć normiran i stupnjevan, jer sve dok pod tim pojmom podrazumijevamo školu, sve će nam marginalno izbjegavati.

U pjesmi „Uspavanka“ Dizdar će se sasvim spretno postaviti u ulogu Parke i mjestimično ushitan, a mjestimice pesimističan, ostat će uvijek vjeran bogumilskom poimanju sudbine i životnih tegoba. Logično će iza tih pjesama slijediti ciklus „Slovo o slovu“. Pjesnik se u šesnaest „slova“ pigrava distisima, vrlo vješto iskorištavajući sve moći onomatopeje, asonancâ i aliteracijâ i ta će igrarija ponegdje i sâm smisao potisnuti u drugotni plan. To ozvučenje riječi nije ni najmanje skriveno:

U vatri ono U dimu U srcu što snatri
U snu o slobodi U kamu U vodi

U zvuku svakom U muku i gluhnji
U vjeri U

(Četvrto slovo)

U prva su dva distiha po tri različito obojene cjeline, i to tako da u prvom stihu odlučnost boje smiruje se u odlučnom nijansiranju, a u drugom upravo nijansiranjem počinje. Treći je distih sastavljen od zvukovno dvaju ravnopravnih dijelova frazema, ali smisaono je drugi dio distiha daleko akcentiraniji i uspješnost je stiha vrlo vješto postignuta smisaonim razlomom i zvukovnim jedinstvom. Daljnja će dva stiha ukazivati na početni zamah i ritam pjesme.

U pjesmi „Blago“ smisaono je potpuno podređeno zvukovnom, ali ta je zvukovnost toliko moćna, gotovo bih se usudio reći magična, da ni najmanje ne žalimo za izostavljenim konvencionalnim naslagama morfemâ. Nije li pjesma prvenstveno uspomena na obredno, na magično, na onomatopejno, pokušaj čovjeka da imitira sebe kao odlomak prirodne šutnje i prirode kao mogućih čistina ljudske jeke. Suvišno bi bilo postavljati pitanje o smislu „riječi“ ovih stihova:

Libraliga linelima
Lido lioličilinjeg livilida
(i sl.)

(Blago)

jer riječi su tu sigurno zamijenjene svojom pravom pjevnošću.

Glede jezika ove zbirke, više bi se toga moglo prigovoriti pjesniku Dizdaru. „Slovo o človječje“ i „Slovo o nebesje“ bilo bi svakako bliže bogumilskim oblicima, nu to je tek sporednije pitanje. Pjesničkom su Dizdarevu pristupu bogumilski natpisi, pa naravno i njihov jezik, poslužili tek materijalom, i on je sve to podređivao snazi svoje inspiracije kako je znao i umio, ali neopravdanost neravnomjernih udaljavanja od jezika tih natpisa ipak je na mnogim mjestima vidljiva; tim se i da opravdati

činjenica da su nam najbliže pjesme u kojima je jezik najmanje njegov.

Čakavizmi koji su stvarno u natpisima bosansko-hercegovačkih stećaka, ovdje su i odveć često, a sasvim neopravdano potisnuti današnjim (ne)pravopisnim nesnalascima. Doduše, bilo bi smješno tražiti bilo kakvu jezičnu dosljednost tih pjesama, kao i natpisa koji su ih inspirirali. Kako nam i sâm pjesnik više puta reče,[1] nažalost da u Bosni jezik nije onakav kakav bi i prema jezičnoj tradiciji, a i prema praksi morao biti pa je tim nelagodama sigurno i Mak Dizdar podlijegao. Apsurdna je činjenica da je hrvatska književnost, određenije Zagreb, zanemario među mnogim inim književnicima BiH i Maka Dizdara. Pavletić je u „Zlatnoj knjizi…" tek djelomično, prije bih rekao pokazao nego li ispravio, tu zabludu. On je uvrstio Dizdara, ali što je s drugima? Tako poslije jedne ankete „skoro sviju" hrvatskih kritičara muslimanski hrvatski pisac BiH primjećuje: Npr., u poeziji nema Maka Dizdara ni među 16 prvih. Nema nikako, a neko će reći da on tamo 'spada'! možda je Mak u drugoj hrvatskoj ligi! (Tad je već bio autor i *Kamenog spavača*). Mislim da su kritičari zaista ispravno postupili: on tamo i ne spada! I tako redom"[2]

Ne znam što bi htio tim reći Alija Isaković, ali izjašnjeni hrvatski kritičari u „Telegramu" nisu postupali kako treba, jer Mak Dizdar nije nikakvo spadalo nego pjesnik koji pripada hrvatskoj književnosti. Nažalost, sâm Dizdar nije ni kao urednik „Života", ni kao polemičar, niti kao kritičar mogao dospjeti na onaj književni nivo na kojem je bio kao pjesnik: svi njegovi pokušaji stvaranja „bosansko-hercegovačke književnosti" kao zasebnosti nisu uspjeli. Knjiga „Panorama savremene bosanskohercegovačke proze",[3] koju je Dizdar pripremio i kojoj je napisao predgovor, nije ni u kojem pogledu zadovoljila, nu to sam htio najusputnije spomenuti.

Dizdar će u hrvatskoj književnosti ostati prvenstveno pjesnik koji je svakom svojom zbirkom unio dio svoje vlastitosti u svoj opus kao i u hrvatsku poeziju, a zbirkom je „Kameni spavač" nedvojbeno dospio u sami vrh suvremene hrvatske poezije. Ne, on nije ni u kakvoj ligi, jer te lige jednostavno ne postoje. Postoje tek ozbiljnije smetnje da hrvatska poezija bude cjelovito i potpuno promatrana kao organsko jedinstvo. Uz "Bogumilsko groblje" Z. Tomičića, ova je zbirka i dokaz kako naše srednjovjekovlje može biti čistom a i suvremenom inspiracijom te da je hrvatska književnost najsigurnija, kad dostigne visoki umjetnički domet a uz to ostane sasvim nacionalna. Ostvaruje li se tako san naših najkompetentnijih opomenilaca (na pr. M. C. Nehajeva!)? Ja bih čak od toga pošao i korak dalje pa bih ustvrdio, da najmlađi pjesnici BiH sigurno koračaju tim putem. Nu tu, svakako, iako sasvim usputno, treba spomenuti V. Koromana, N. Martića, G. Sušca, S. Bašića… koji istinski potvrđuju pripadništvo hrvatskoj književnosti upravo pripadništvom svom užem kraju.

Hrvatska revija, godina XXI., svezak 4 (84), prosinac 1971.

1 Na pr. M. Dizdar, Marginalije o jeziku i oko njega, *Život*, 11-12, str. 109.
2 Alija Isaković, Varijante na popravnom ispitu, *Život*, 11-12, STR.55.
3 M. Dizdar, *Panorama savremene bosanskohercegovačke proze*, Sarajevo, 1961.

Ivan Sivrić

SLOVO O MAKU U TRI POKUŠAJA

Prvi pokušaj

- U Muzeju revolucije, danas Historijskom muzeju, na samom početku sedmog desetljeća minulog stoljeća.

Pjesnička je večer. Mi studenti s Filozofskog smo uglavnom svi pisali pjesme, većinom za sebe, a neki su čak javno objavljivali, kad bi im urednik prihvatio rukopis. Teško je išlo s objavljivanjem. Zato su mnogi odustali pronalazeći različita opravdanja. Bili smo zahvalna publika i toga puta. Ali pjesme su tada čitali samo afirmirani pjesnici koji su bili poznati i izvan svoje staleške organizacije. Neki su već bili i u čitankama za razrede osnovnih i srednjih škola.

U jednom trenutku Sait Orahovac je ogorčeno uzviknuo: „ Hrvati, zašto nam uzeste našega Maka?“ Nitko nije reagirao na taj njegov protest. Koliko sam tada znao, Sait nije bio baš omiljeni veliki pjesnik, ali je izgledao doista revolucionarno, i stasom i glasom. Sait je bio musliman, znao sam to po imenu kao što kod nas svatko, tko ima imalo soli u glavi, zna koja tradicionalna imena dolaze iz kojega naroda. On je tada, koliko znam, već bio s velikom „M“. Nisam imao ništa protiv, kao što nemam ni sada, ali tada nisam smatrao činjenicu da je Mak Hrvat toliko važnom. Meni je bilo važno da je on pjesnik, odličan pjesnik, a to što je htio ili pristao biti hrvatskim pjesnikom, nije mi bilo mrsko. A zašto i ne bi bio hrvatski, razmišljao sam, kao da su drugi pjesnici bolji od hrvatskih i kao da nacionalno opredjeljenje odlučujuće utječe na vrijednost pjesničkog ili uopće umjetničkog djelovanja. Iz Saitova protesta sam razumio kako su Hrvati nešto posebno poduzimali da bi Maka uvrstili u svoju književnost. Ne vjerujem da je imao neke dokaze za takvo nešto. Književnici i pjesnici među njima, pa i hrvatski, inače baš nisu složni da bi još nekoga pjesnika pridodali svojim rivalitetima. Sumnjam, sumnjam! Tako sam zapamtio Saita Orahovca, pjesnika iz Titograda (danas Podgorice), bosanskohercegovačkog, crnogorskog i jugoslavenskog pjesnika i kasnije folklorista. On je umro 1992. pa ću o njemu reći sve najbolje (*De mortuisnihil nisi bene)*. Tako sam doznao da je Mak Dizdar hrvatski pjesnik. Čovjek se uči dok je živ, a najviše dok je još mlad.

Drugi pokušaj

Podrumski stan u Sarajevu

U sarajevskom podrumu Đure Salaja 25, već 1968. nastanio se Nikola Martić, bosansko-hercegovački i hrvatski pjesnik. S početka je bio sam u stanu, zapravo

vešeraju zgrade, veličine pristojnog dvosobnog stana, s WC-om, bez kupatila. Tri zasebne prostorije, hodnik i jedan otvoreni prostor, veličine manje sobe. Stan je imao centralno grijanje.

Nikola je, kako mi rekoše, dobio smještaj nakon urgencije Maka Dizdara. Je li to bila istina ili nije, ne znam, ali nam je izgledalo legendarno da baš Martić bude toliko drag Dizdaru da bi se toliko zauzeo za Nikolu. Mislim da je ta priča Martiću, kao pjesniku, uvelike dizala cijenu. Kasnije su se na Martićev poziv u stan uselili Mile Pešorda, Frano Tolić i Jozo Marić. I sam sam pokatkad prespavao u tom podrumskom stanu. Jakov Jurišić je istom kasnije došao, kad je izgubio veze s obitelji, te Stjepan Spajić. Ja sam kasnije koju godinu stanovao tu i s Jurišićem doveo Iliju Ladina, koji je u stanu ostao sve dok stan nije preuzeo Miro Petrović.

Kad je „to pjesničko mjesto“ postalo kultno, jer nije u Sarajevu tih godina bilo ozbiljnog pisca koji nije svraćao u „podrum“, malo tko se sjećao priče da je tu, navodno, stanovao Mak Dizdar, i da je stan ustupio Nikoli Martiću. Zaboravlja se, a i Mak je ubrzo umro. Nije više mogao nikome izravno pomagati. Koliko sam iskusio, ne prenosi se prostorom, pa ni stanom i stanovanjem, nikakav talent, nadarenost, a ni jamstvo da će taj motiv biti dovoljno jak da se netko uspne na put umjetničke ili književne slave.

A Mak Dizdar je u sjećanju i drugih pisaca ostao zapamćen po dobroti. Stanko Bašić (pjesničko ime Stanislav) mi je ispričao o svom druženju s Makom Dizdarom. Bilo je to u vrijeme izdavanja njegove zbirke pjesama (Glasnik ili Žilište, ne sjećam se). Kazao mi je kako su tada razgovarali o izdavanju njegove knjige, o temama koje su inače neprolazni interes i ljubav pjesnika. Za snažnu potporu koju je dobio od velikog pjesnika, Stanislav je bio silno zahvalan, a, kako reče, Mak je bio oduševljen prijmom u članstvo u Društvu hrvatskih književnika. Taj se razgovor ugodni završio, dakako, u dobrom raspoloženju. Ali sutra je Stanislava pogodila strašna vijest: Umro Mak Dizdar! U 53. godini. Izgleda nad nekim „pismom“ koje je imalo egzistencijalno značenje. Da, da. Mora li, i sam se pitam, iz „života otići onaj, kroz kojega je duh prozborio“? Stanislav reče kako je i ovo dobar primjer da se vrijednost pisca ne povećava brojem proživljenih godina. Mak jeste umro, relativno mlad, ali su njegove godine bile dostatne za primjernu veličinu, a slava ionako dolazi poslije preminuća, ako je doista zaslužena.

Pokušaj treći

Što je nama Mak danas

Ne želim reći kako se i u pristupu poeziji često ide linijom manjeg otpora. Ljudi općenito ne vole trud budući da je uvijek povezan s mukom ili nekom prisilom. Ali se i Dizdarevo pjesništvo, obično i neopravdano reducira na perspektivu njegove krunske zbirke *Kameni spavač* (1966.). Teško će se s time složiti onaj što prihvaća načelo da se „istina ne iscrpljuje u svom cilju, nego u svome izvođenju“. Dakle i Mak Dizdar, odnosno ono što on predstavlja kao pjesnik, je iskusio „izvođenje“ ili kako bismo rekli sukladno domaćoj književnoj paradigmi, pjesničko sazrijevanje.

Navodno je to bio relativno kratko razdoblje, nekih petnaestak godina, od prvog ozbiljnog pjesničkog nastupa (1950.) do pojave *Kamenog spavača* (1966.) A možda i nije baš tako sa sazrijevanjem, jer obično sve to traje mnogo duže. No to ćemo za sada ostaviti po strani. Bit oko čega se vrtimo jest taj put koji je, čini se i kod Maka, istina, koja se pretvorila u život. Pa da. Mnoštvo motiva u njegovoj poeziji upućuje na kršćansku tradiciju, ali i iz sebepromatrajućeg poniranja u bosansko naslijeđe, koje se dobrim dijelom proteglo na Hercegovinu i koja se temelji na kulturnom obrascu nastalom u doba turske uprave. U ranijim djelima prisutnost poetskog panerotizma, koja nosi pečat orijentalnog, generički je locirana u adžamijskoj (alhamijado) ukupnosti. Dakako, nisu ta dva „izvora" jedina iz kojih izvire njegova pjesnička imaginacija, ali izgleda da su odlučujuća uz, zavičajnost i povijest. Kako je to bilo moguće pjesniku u ono vrijeme kad je bila prijeko potrebna „idejna ispravnost"(!) tzv. poštenih intelektualaca, kada se onodobna javna kultura nije bila odrekla proletkulta koji je još ozbiljno nagovještavao kako treba uništiti „četiri starine" (stare običaje, staru kulturu, stare navike i stare ideje). A i Mak Dizdar je morao živjeti u realnom vremenu, štoviše, baštinio je i određene pogodnosti nastale na osnovi „ilegale narodnooslobodilačkog pokreta" u kojoj je proveo Drugi svjetski rat.

No kako ni druge pjesnike ne možemo jednoznačno odrediti, pa tako je i Maka Dizdara, uz napomenu (opet) kako redukcija na jednu ideju, na jednu knjigu, a zatim i na jednu pjesmu (pa makar ona imala i naslov *Modra rijeka*) nekorektno označiti kao jednonacionalnog pjesnika, kako hrvatskog, tako bosanskog, tako i bošnjačkog (ili pak jugoslavenskog, odnosno, južnoslavenskog), u smislu njegove zavičajnosti, pripadnosti ili opredijeljenosti. Njegov bogati umjetnički identitet, naravno, ne treba ekskluzivno vezati za jedno područje njegova interesa, pa ma kako to (poticajno) područje atraktivno izgledalo, npr. antička Grčka, kako nam sugeriraju pojedini kritički osvrti na Dizdarevo djelo. A nema sumnje kako takvih i brojnih drugih raznorodnih motiva, asocijacija i implikacija, dakako ima.

Razumjeti, a zatim interpretirati poeziju Maka Dizdara danas, zahtjevna je zadaća za svakoga tko se upliće u taj posao pa tako i za pisca ovih redaka. On svakako ne želi reći kako je shvatio pjesnikovo djelo bolje od samoga pjesnika. Pisac ovoga osvrta se nadao da je Mehmedalija Mak Dizdar svojim pjesničkim djelom upotpunio svoje ljudsko poslanje, učinio ga vrijednim pozornosti pa je njegovo djelo postalo mitsko mjesto u koje hodočaste poklonici smisla riječi koje su imale, imaju i imat će dostojanstvo.

Ukratko, postao je bolji čovjek svojim pjesmama, ma što to značilo.

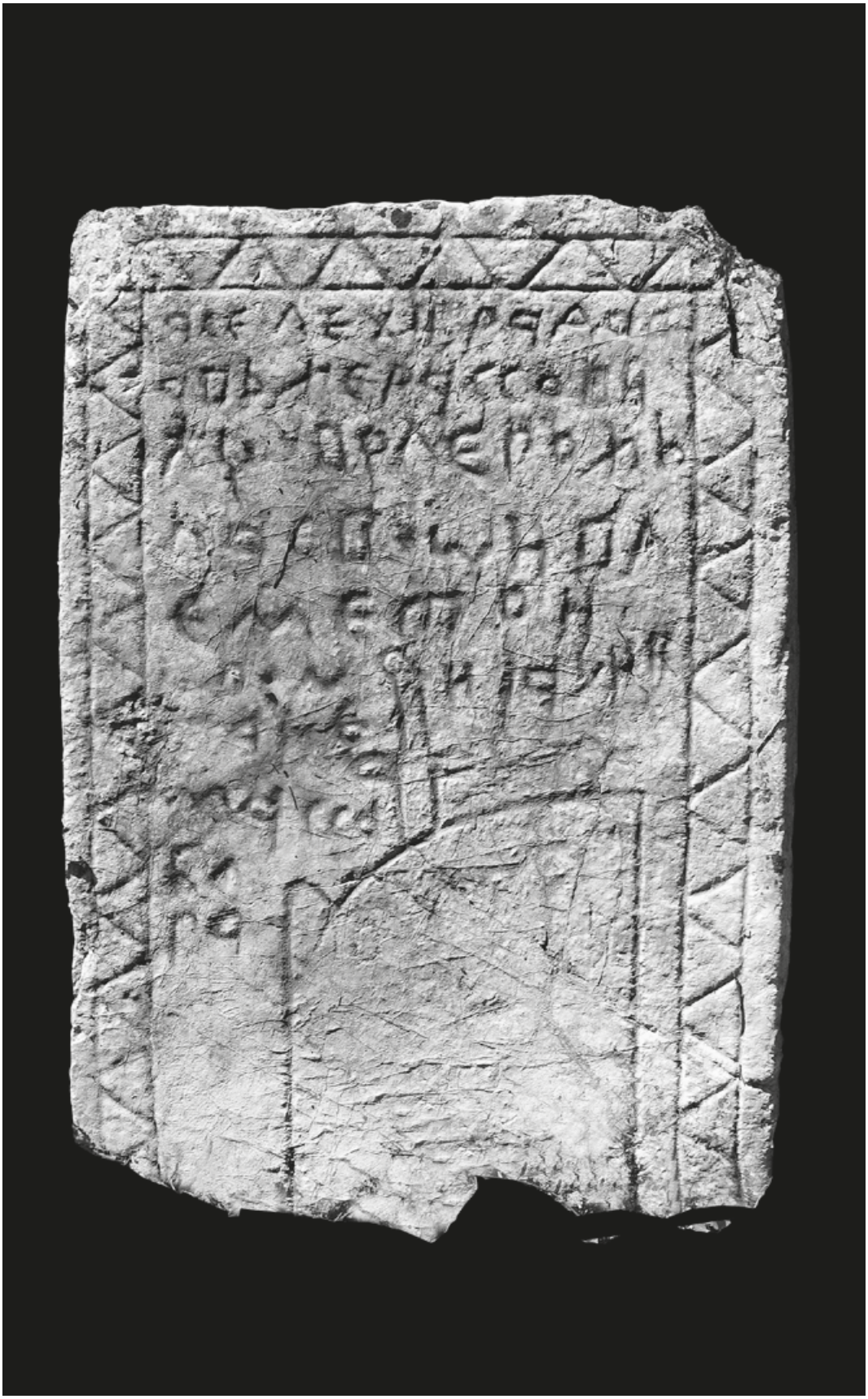

Đuro Vidmarović,
predsjednik Društva hrvatskih književnika

MEHMEDALIJA MAK DIZDAR

Kao predsjednik Društva hrvatskih književnika pozdravljam svaku inicijativu koja ide za vrednovanjem, proučavanjem i novim pristupom hrvatskoj književnoj baštini. Glede Maka Dizdara javljaju se stanovite dvojbe. On je za života, kako svjedoči njegov znanac, akademik Dubravko Jelčić, smatrao svoje djelo hrvatskom književnošću. Nakon što su se konstituirali Bošnjaci kao zaseban etnos s ovim etnonimom, njihovi književni povjesničari i političari počeli su izjednačavati vjeroispovijest i etničku pripadnost. Nakon toga uslijedile su i diskusije pripada li Mak Dizdar hrvatskoj ili bošnjačkoj književnosti. Ove diskusije poljuljale su i obiteljske odnose između Dizdarovih nasljednika. Jedan dio priključio se *hrvatskoj* varijanti, a drugi *bošnjačkoj*.

Ovakva diskusija nema uporište niti u povijesti, niti u književnoj teoriji, a svakako niti u opredjeljenju autora dok je bio živ. Vjeroispovijest ne može biti jedini čimbenik etničke pripadnosti. Posebno ne kod Hrvata koji su konstituirani kao multietnička nacija, s prevalencijom katolika, ali i značajnim udjelom muslimana, pravoslavaca, židova, protestanata, ateista i drugih. Slične diskusije, često zapaljivog sadržaja, vode se i oko pripadnosti književnoga djela Ive Andrića. Pisac ovih redaka je mišljenja kako postoje autori čije književno djelo možemo pripisati u korpus više domovina. Uzroci su različiti: vjerski, jezični, politički, osobni itd. Npr. Franz Kafka je pisao na njemačkom jeziku, bio je češki državljanin, a ispovijedao je judaizam. Postavlja se pitanje čijem korpusu pripada njegovo književno djelo?

Slijedeći tezu o *književnosti više domovina*, olakšavamo napetosti koje se javljaju oko definiranja i situiranja književnika koji su tijekom života mijenjali jezik, vjeru, ideologiju i domovinu. Naravno, svako književno djelo, prema razini svoga umjetničkog dosega pripada cijelome čovječanstvu. Međutim, njegovi korijeni su u nekim užim sredinama i takav odnos je jedino moguć i stvaralački kreativan. Zbog toga i književno djelo Maka Dizdara možemo smatrati književnošću dviju domovina. Jedna mu je domovina Hrvatska zbog jezika kojim je pisao i povijesne ukorijenjenosti koja prožima njegove pjesme, dok mu se druga domovina može odrediti prema imenu, koje pripada arapskoj onomastičkoj baštini pa je za pretpostaviti kako je i pisac bio islamske vjeroispovijesti. Ako prihvatimo ovu tezu nestat će parbe između hrvatskih i bošnjačkih književnih povjesničara, a poezija Maka Dizdara ne će izgubiti na vrijednosti. Hrvati će i dalje, kao i dosada, njegovo bogato književno djelo visoke umjetničke vrijednosti smatrati svojim književnom baštinom i ne će biti u krivu. I ništa im ne će smetati ako će se s istom pažnjom prema

tom djelu odnositi i današnji bošnjački književni povjesničari. Možemo nagađati kako bi se opredijelio, da je živ, Mak Dizdar osobno. No, to spada u nagađanja. Nitko nema pravo govoriti u ime mrtvoga pjesnika, uključujući i njegovo potomstvo. Mak Dizdar je dovoljno samosvojan i velik da pripada europskoj književnoj baštini poglavito onoj koja je afirmirala ideju slobode. Njegovi stihovi „Četvorica jednog vode … od slobode zbog slobode“, jednako hrabro i moralno odzvanjaju širom svijeta i na jezicima na koje su prevedeni.

Mile Pešorda

ZAPIS O MAKU DIZDARU

Uz 90. obljetnicu rođenja velikoga pjesnika Maka Dizdara*

Pjesnik zaljubljene memorije i punine čovjekova svijeta u znamenu Slova, Mak Dizdar (Stolac, 17. listopada 1917. – Sarajevo, 14. srpnja 1971.) već je u svojoj *Vidovopoljskoj noći* (Sarajevo, 1936.) pristao na govorenje jezika, posvetio se traženju pjesničkoga ključa za taj bezdan jezika i hrvatskoga „iza uma iza boga“, unutarnjim svojim pogledom sagledavši rano svoj put u zvijezdama tako zorno zapisan: „O ja vidim pa se za humničke seljake i za se bojim / jer zastale vijekove u meni brojim, / ooo“ (*Meditacija seljaka Jure na njivi*). Od te prisege mladosti do tvoračke zrelosti, dakle do *Kamenoga spavača* (Sarajevo, 1966.), Mak Dizdar je poetički dosljedno gradio – iz povijesti i pripovijesti, s prizorima duhovnih znamenja i stojećih kamenja u zemlji humskoj i bosanskoj – svoju Knjigu i slijedio svoj blistavi, heideggerski kazano, pad u visinu.

Da pjesmom spase svijet pred apokalipsom bića u zaboravu Svjetlosti Riječi, „napet od volje za otkrovenjem svog bića“, pjesnik se bio otisnuo u otajstvenu pučinu plivačice, u sublimaciju žudnje mladića za onim djelom ljubavi koje smisao pisma i pjesme prepoznaje u „njenom osmjehu / što ga je dala muškosti sunca“ (*Plivačica*). Eros je ove Makove poeme, očuvao, uspravio pjesnika za život oslobođen korijenja straha, za „osvajanje sunca koliko ga ima“, za metafizički doživljaj zemlje ljudi i svega živoga i neživoga koji svoj mir nalazi u istinskom kliku u krošnji masline, one koja u sebi sabire i povijest ljudskih nepravda i okrutnosti, pohode rimskih legija i ustanke „kmetova poljičkih“, plodonosnim korijenjem pružajući se „do uma zemlje“ (*Maslina)*. Životvoran, dakle, svakim svojim stihom, veličajan u djelotvornoj ljubavi za jezik materinski, za zemlju svoju povijesti prepunu, i „prkosnu od sna“, legendarni pjesnik i domovnik Mak Dizdar cijeloga je života pjevao za *labud-djevojku*, blagoslovljen Riječju slijedio je, na *Koljenima za Madonu* (Sarajevo, 1963.), svoju „Stazu uspona od gnijezda do zvijezda“ (*Smrt*), onaj božanski put na kojemu je stvorio epohalnu pjesničku knjigu nad knjigama: *Kameni spavač.*

Devedeseta obljetnica Makova rođenja, te živa uspomena na Makovo hrabro svjedočenje suprotiva vukom i na iznenadni prestanak njegova zemaljskog života (izložena grubim medijsko-političkim udarcima onih koji su bili nakanili da pjesnika „pod svaku cijenu unište“), prigodom je poziva na posvetu Dizdarovom pjevu slobode, svevremenoj ovoj pjesmi nad pjesmama što se, makovski kazano, utisućila „U ono okrilje / Iz zapamćene priče iščezlih otaca i djedova“ (*Ljeljeni*).

*Uvodna riječ, uz jubilejski priređeni izbor Dizdarovih pjesama i kritičkih ulomaka o njegovu pjesništvu na dvjema središnjim stranicama, *Hrvatsko slovo* br. 652., str. 16-17., Zagreb, 19. listopada 2007.)

Srećko Marijanović

SNAGOM SLOVA

Svaki vojni pohod od pamtivijeka pa sve do danas u BiH mijenjao je tijek povijesti duboko i dalekosežno. Sadašnjost bez izgledne budućnosti, ukratko je povijest ovih prostora. Način razmišljanja, stvaranja, bivstvovanja, običaji, religije, kultura, sve što jedemo, dišemo, volimo, podložno je vojnama i silnicima. Tek povremeno između ophodnji u zatišjima što kratkog daha zapuhnu u nas, između uha i oka na nišanu zapršti riječ kao geler ili zrno. Sagnemo se kako ne bismo bili pogođeni od riječi takve, ali prekasno; ubojita i brza pogađa nas i ozljeđuje. Ne ćemo biti više isti nikada. Njen fijuk i učinak ostaju zauvijek. Rane ne zarastaju, bol ne prolazi, mržnja ne zastarjeva. Riječ kao olovno zrno u tijelu nosimo, vičemo je, vučemo živcima, vijugama, učimo je i kazujemo, svađamo se oko nje. Grizemo jedni druge prkoseći, prilažući svoje razloge pred noge sugovornika, glasno i jasno iskazujemo svoje neslaganje i negodovanje do te mjere kada se otimamo i za tvorca nje same, već kako i ne bi takvog pametnog i čuvenog, svatko bi htio pripisati sebi, svome rodu i jeziku.

U tom otimanju oko tebe pomalo smo smiješni i jadni i sve već gladniji tog tvog pjeva i umovanja, zaslijepljeni onom iskrom kresa sunca i kamena što bljesnu od Daorsona* prema Bijelom brijegu* preko rijeke Radimlje. Skrivajući se u svoju prosječnost, nevoljko je pokazujući sebi i drugima, svjesni kako ćemo teško razumjeti njezino značenje, čekamo povratak s Tonja* nazad do nekropole Svetovidovim poljem* riječi rođene u tvojim plućima, dahom uobličene, jasne i opet nedokučive u trajanju.

Ponekad se pitamo što želi takva savršena u svom sroku i ljepoti!?

Pa pokušavamo objaviti:
- na povjerenje zdušno
- na ravnodušno

Čini mi se ponekad kako se želi vratiti tebi, tamo negdje u onim visokim stranama spojiti se s tobom, gdje tišina vrišti gromoglasno u očaju a ti se smiješ nama ili nas žališ znajući kako smo sebični u svom pohotnom naumu ne dijeliti te ni s kim. Želeći probiti granicu neba i bitka, s čovjekom i kamenom, Mak Dizdar polazi u boj. Naoružan riječima, započinje bitku u ime čovjeka, zemlje i svjetlosti. Umoran, u zalazak sunca, skida svoj oklop hoteći odmoriti tijelo, meso, kosti na postelji od mahovine. Raspregnuti upregnuto, opustiti napregnuto. Svu tu silu konja, bojnih i zaprežnih kola, mačeve, koplja, lukove, strijele. Naoružati vojsku što silazi sa stećaka uranjajući u korice knjiga dok juriša, napada, umire i odmara s njim. Trebalo je dati smisao svemu, povezati cilj i tijek tim nevidljivim nitima moći

i volje. Taj trenutak stanka, predaha, govori puno. Kazuje nam, iako skida svoj bojni oklop, kako nema predaha niti mira pod svodom nebeskim, za ovoga ratnika i pjesnika. Žudnja i želja, motiv i nagovještaj nestalnosti i njezine promjene trgaju njegov um i srce. Taj poriv što tjera nositi breme vremenitosti i brigovanja, te kosti što će njegovo meso vavijek bosti, vijerni su poticaj ka dalje, na više, prema onim strmim stranama vječnosti u plodnu zemlju nezaborava, gdje samo odabrani žanju klasje zlatom optočeno, riječima i mukom hranjeno, upornošću i vjerom sačuvano u sepetima naše prošlosti.

Mi ovdje danas čuvamo to blago, kao i hižu u milama, zamamnim znacima slova u kazivanju, snagom mača i znamenjem križa, pred likom onoga što mu smrt ne mogaše ništa. Posljednji šapat u tvojoj velikoj sjeni, iz zatoka tvari iz te tvarne muke puštamo riječi kao molitve u ona daleka sunčana počivališta.

* Toponimi oko rijeke Radimlje

Ivica Puljić

PRILOG PROUČAVANJU LIKA I DJELA
GENERALA STJEPANA JOVANOVIĆA

Austro-Ugarska je nakon *Berlinskog kongresa* 1878. godine glavnu ulogu u zaposjedanju zemlje povjerila generalu Josipu Filipoviću koji je ušao s trupama u Bosnu. Zaposjedanje Hercegovine povjereno je njegovom pomoćniku generalu Stjepanu Jovanoviću.[1] General Jovanović je zadatak koji mu je povjeren, uz ne mali otpor pobunjenog muslimanskog življa, pa u nekoj mjeri i nezadovoljnih pravoslavaca, ipak obavio te u rujnu 1878. uspio izbiti na granicu prema Crnoj Gori. Obojica generala i poslije okupacije su dugo vremena igrala važnu ulogu u ovim pokrajinama, sve dok im država nije povjerila druge dužnosti.

Premda je general Jovanović bio u priličnoj mjeri značajna osoba, historiografija se nije baš osobito njime pozabavila. Dapače, kod raznih pisaca nailazimo i na posve suprotstavljene tvrdnje, osobito s obzirom na njegovu nacionalnu i vjersku pripadnost.

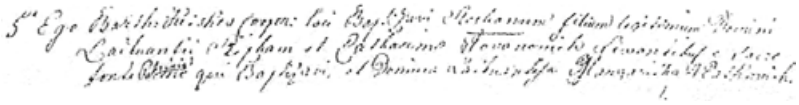

Upis krštenja Stjepana Jovaovića u Matici krštenih župe Pazarište

Nekoliko pisaca donosi samo najsažetiju biografiju generala Jovanovića. Rođen je 5. siječnja 1828. u selu Pazarište kod Otočca i Gospića.[2] Vojnu karijeru je započeo 1842. u austrijskom pješaštvu gdje je dosegao čin (pot)pukovnika pa stožernog generala. Zanimljivo je napomenuti da je sudjelovao u vojnodiplomatskim misijama

1 Kao zanimljivost ističemo da je Jovanović rodom i Pazarišta a Filipović iz Gospića, ali je i on bio porijeklom iz Pazarišta. - Priopćio usmeno istraživač Željko Radošević.

2 Tado Oršolić, "Sudjelovanje dalmatinskih postrojbi u zaposjedanju Bosne i Hercegovine 1878.," Radovi Zavoda povijesnih znanosti HAZU u Zadru, sv. 42/2000, str. 290, bilj. 11. Vjekoslav Maštrović, Zadarska oznanjenja, iz XVIII, XIX. i početka XX. stoljeća, Jadertina croatica, Zagreb, 1979.

pri Svetoj Stolici, ali i u Turskoj i Crnoj Gori. God 1871. je promaknut u generalbojnika, a 1875., tj. u godini početka *Hercegovačkog ustanka*, dodijeljen mu je naslov baruna. Od 1876. je zapovjednik 28 pješačke divizije s kojom je zapovijedao i pri zaposjedanju Hercegovine. God. 1881. zamijenio je baruna Rodića u Zadru i do 1885. obnašao dužnost vojnog zapovjednika u Zadru i namjesnika u Dalmaciji. U toj je dužnosti 1882. ugušio ustanak u Boki. Umro je i pokopan u Zadru 1885. godine.

S obzirom na njegovu nacionalnu pripadnost autori iznose različite pa i oprečne tvrdnje. Jedni su ga držali jednostavno Austrijancem, drugi Srbinom pa su mu i ime promijenili u "Stevan",[3] a u novije vrijeme se o njemu piše kao Hrvatu jer je rođenjem iz hrvatskog mjesta i roda. Naime, Pazarište je uvijek bilo hrvatsko katoličko mjesto. Tako u *Matici* krštenih-rođenih katoličke župe Pazarište (svezak 1780.-1946.) doista nalazimo upis njegova krštenja sa svim tada uobičajenim podatcima čiju kopiju s mikrofilma iz *Arhiva Republike Hrvatske* u Zagrebu ovdje donosimo.[4]

Stjepan Jovanović

Više je činjenica iz generalova života utjecalo da se o njegovoj vjerskoj i nacionalnoj opredijeljenosti dosada raznoliko pisalo. Prije svega na to utječe nedostatak, bar za sada, njegovog osobnog izjašnjavanja, a još više njegovo

3 Usp. npr. Vojislav Korać, Trebinje, historijski pregled, II, period od dolaska Turaka do 1878. god, drugi dio, Trebinje 1971., str. 108. Dovoljno je i u Google-u upisati riječi "Stevan Jovanović" da se potvrdi pogrešno ime "Stevan".

4 Za kopiju dugujemo istraživaču generalova lika Željku Radoševiću, te posrednicima Peri Markoviću i Dušanu Musi.

nedefinirano ponašanje. To se njegovo kontroverzno ponašanje ipak može donekle shvatiti, ali samo u kontekstu vremena u kome je živio i djelovao.

Prije svega, razumljivo je da se kao osoba koja je stremila napredovanju u državnoj službi morao toj kompliciranoj državi, Austro-Ugarskoj, predstavljati ne samo kao lojalan, nego i nedvosmisleno privrženi građanin. U tome je ipak, izgleda, poprilično pretjerao. Zamjera mu se da je u zadarskom razdoblju svoga službovanja propagirao i provodio germanizaciju u čemu ga je sprječavala *Narodna stranka*.[5] Osim toga treba imati na umu da je Austro-Ugarska bila doista vrlo složena država, sastavljena od mnogih, najčešće suprotstavljenih nacija i vjera. To je bio njezin temeljni problem, ali i svima koji su joj nastojali biti lojalni, a osobito vojnim i svim državnim službenicima. Svoje komplicirano, pa prema tom i prilično nestabilno stanje, Austro-Ugarska je pokušavala riješiti, ali to nije bilo ni približno uspješno. Udovoljila je Mađarima, najjačoj sastavnici, organiziravši se kao "dvojna", Austro-Ugarska Monarhija. Međutim, time su bili zadovoljeni zahtjevi samo jednog od velikog broja naroda, makar oni bili i narod od najvećeg značenja. Nagodbom su, dapače, još više ozlovoljili druge narode, u prvom redu slavenske, a među njima najviše Hrvate što Hrvatsko-ugarska nagodba nije za Hrvate prihvatljivo riješila. Dakako da treba iz ovoga zaključiti kako su svi politički pokreti i djelatnici koji nisu išli zacrtanim putem bili nepoželjni, da su na razne načine suzbijani, ograničavani pa i progonjeni pomoću državnog aparata.

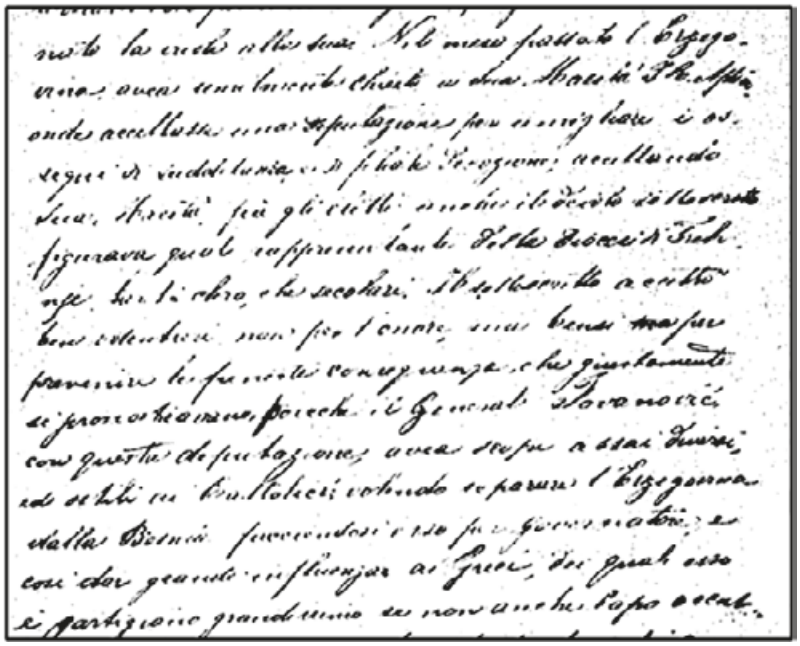

Don Stjepan Putica piše o neprijateljskom stavu generala Jovanovića prema katolicima i veoma naklonom stavu prema pravoslavnima

S obzirom na Hrvate u carevini, čijeg je podrijetla bio i Jovanović, glavni problem je bila povijesno uvjetovana rascjepkanost nacionalnog bića što je imalo

5 Usp. *Hrvatska enciklopedija*, V, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb, 2003., str. 382-383.

velikog utjecaja i na jasno nacionalno opredjeljenje. Sama činjenica da se Hrvatska tretira kao "trojedina" kraljevina (Hrvatska, Slavonija i Dalmacija) mnogim je pružala temelj i takvog nacionalnog opredjeljenja. Kohezionom elementu hrvatski opredijeljenih narodnih stranaka na sjeveru i jugu pružale su ne malen otpor prilično jake stranke u navedenim kraljevinama koje su nudile sasvim drugačiji koncept i rješenja s obzirom na budućnosti krajeva i samog naroda. Na sjeveru su u tom pravcu bili dominantni mađaroni, a na jugu autonomaši, ali i treći put je bio jak, onaj koji je nastojao objediniti ne samo Hrvate, nego i sve Slavene u državi i njezinom okružju da bi ih se spasilo od tog "dvojnog" pritiska i odnarodnjavanja. Ta je jugoslavenska ideja bila donekle obojena i panslavizmom. Pomoć u stvaranju neke "narodne" države za južne Slavene uglavnom se očekivala od Srbije za koju se držalo da može osigurati ulogu sličnu ulozi Pijemonta pri ujedinjenju Italije što je Srbiji i srpskom narodu dizalo visoko ugled. U ovom konfuznom stanju nije se hrvatski narodni identitet bez teške muke probijao u sve krajeve i pore narodnog bića. Nikakvo čudo da se nezavidan dio nacionalnog korpusa nije hrvatski osjećao, ali ne samo osjećao, nego se i destruktivno vladao s obzirom na jedinstvo naroda.

Srbija, u koju su mnogi upirali oči, naprotiv nije razmišljala o nekakvoj višenacionalnoj slavenskoj državi ravnopravnih naroda; ona je, osobito od pisanja objave *Načertanija* Ilije Garašanina, trajno i otvoreno sve podčinila ideji stvaranja Velike Srbije. To je bila nova zamka kojoj se u ono vrijeme nije vidjelo dosega pa joj i nije bilo neke osobito jake oporbe. Garašaninovu ideju Velike Srbije uspješno je propagiralo mnoštvo dobro organiziranih odbora i dobro plaćenih agenata što je brzim koracima postiglo zavidne uspjehe. Prije svega uspješno nacionalno opredjeljenje kao Srbi zahvatilo je sve pravoslavne u širem okružju. I tu se nije stalo, već Garašanin posvećuje osobitu pažnju širenju srpskog imena i među poprilično obezglavljenim i nacionalno slabije osviještenim katolicima i to ne samo u susjednoj Bosni i Hercegovini nego i na području Austro-Ugarske. Na ruku tom nastojanju je išao rast nezadovoljstva s položajem u državi gdje se na jednom njezinom dijelu otvoreno na svakom području vršio pritisak germanizacije, a na drugom mađarizacije. Otpor slavenskih naroda držan je veleizdajom, držani su nesretnicima "sa ove ili one strane Save " jer je "nahuškan divlji ološ koji sanja o velikoj Slaviji"[6] kako se može npr. pročitati u mađarskom tisku. Jedina je zapreka toj dobro organiziranoj i vrlo upornoj velikosrpskoj propagandi bila zapravo Katolička Crkva. Toga je i Garašanin bio duboko svjestan pa je zato posvetio veliku pažnju upornom i vrlo taktičnom djelovanju na katoličko svećenstvo kao neupitne narodne vođe. U *Načertaniju* je, npr., dao vrlo podrobne upute agentima upravo za djelovanje na katoličko svećenstvo: ''Više predostrožnosti i vnimanija naprotiv toga iziskuje to, da se katolički Bošnjaci zadobijedu. Na čelu ovih stoje franjevački frateri…'', da bi se u tom uspjelo on prelazi i na konkretne poteze, traži da se tiska u Beogradu molitvenik, pjesmarica i narodnih pjesme na latinici, traži da se ''jedan od ovih fratora bosanskih pri beogradskom liceumu kao profesor latinskog jezika i još kakve nauke postavi…[7]'', da se misli i na gradnju kapelice u Beogradu i sl.

6 Endre Arató , *Mađarsko javno mnjenje i Bosna i Hercegovina* (1875-1878), ANUBiH, Povodom 100-godišnjice, tom II, str. 22 i 34.

7 Petar Šimunić , *Načertanije*, II. izdanje, Zagreb , 1992., str. 104, 106-107.

"Srbija je na tome radila da se jedan od fratrova naimenuje za biskupa u Bosni ."[8]

Ova pomno razrađena i znalački vođena propaganda doista je polučila nezanemarive uspjehe. Bosanske se franjevce dijeli na 39 "*dobromislećih"* i samo 18 *" zlomislećih*"![9] U Hercegovini je najutjecajniji plaćeni srpski agent[10] bio učitelj novaka na Širokom Brijegu, fra Grgo Škarić jer je bio uvjeren da do oslobođenja od Turaka može doći samo uz pomoć Srbije. Kao učitelj novaka pokazao je velik žar i svojim novacima propisao prisegu u kojoj se među ostalim odriču svega svoga, kako prošlosti tako i sadašnjosti "za javno dobro srpske nacije" te da će ostati vjerni "srpskoj naciji i politici iste vlasti".[11] Protiv biskupa i franjevaca je agitirao da u političkom smislu ne gledaju na Austro-Ugarsku i isticao: "ne slušajte Fratrovah i Biskupa u to".[12] On je domalo i sam otišao u Beograd da odatle "može raditi protiv Turcim i osloboditi jadnu raju ispod njihova jarma", ali je brzo uvidio "da tamo nema spasa" shvativši "... što su naša braća Srbi , što oni od nas žele",[13] pa je otišao u Zagreb gdje je postao odlučan protivnik svoga ranijeg prosrpskog stava i agitiranja. Međutim, njegovo prije spomenuto djelovanje urodilo je ipak nekim neželjenim plodovima među novacima. U noći 12. rujna 1868. "dva hercegovačka franjevca s osam klerika"[14] sa Širokog Brijega , nadahnuta njegovim idejama pokušaše emigrirati, a među njima su bili i dvojica budućih ustaničkih vođa: novaci fra Šimun (kasnije don Ivan) Musić i fra Petar (kasnije Bartul Bajo) Božić. Zaptije su ih uhvatili, ali su na intervenciju fra Grge Martića i francuskog konzula udaljeni na studij medicine o vladinom trošku u Carigrad .[15] Prvi je uspio prijeći u Mađarsku gdje je nastavio školovanje za svećenika i nacionalno dozreo. Nakon ređenja došao je u Hercegovinu i domalo dobio župu Ravno uoči samog početka ustanka tijekom koga je jasno dokazao, kako svjedoči sam ministar vanjskih poslova Austro-Ugarske grof Andrassy da mu je jedini cilj spas i dobro njegovih "suvjernika".[16] Drugi je nastavio starim putem, otišao je u Beograd a odatle, kako sam kaže "po

8 Milorad Ekmečić , "*Nacionalna politika Srbije prema Bosni i Hercegovini i agrarno pitanje*" u: (odsad: GID i GDI) Istotrijskog društva, X/1959., 217.

9 Usp. Galib Šljivo , *Omer-paša Latas u Bosni i Hercegovini 1850-1852*, Sarajevo, 1977. , str. 57 i bilj. 21.

10 Milorad Ekmečić , *Ustanak u Bosni , 1875-1878*, Sarajevo, 1973., str. 46 i 103.

11 "...napuštamo sve svoje stvari, to jest našu prošlost i sadašnjost, roditelje i sva dosadašnja načela, te sigurno i svjesno prihvaćamo korisno stanje za javno dobro srpske nacije, kojoj se - i upravi koja sretno vlada - prinosimo, prikazujemo i žrtvujemo istim životom i svojom krvlju na korist, sreću i upravu iste vlasti i nacije, prikazujući se istoj da s nama vlada i upravlja služeći se s nama kao s najvjernijim svojim podanicima.... ostajemo uvjek vjerni vlasti, srpskoj naciji i politici iste vlasti..." Andrija Nikić , "*Hercegovački ustanak*" u: Povodom 100-godišnjice ustanka, Sarajevo, 1977., Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine (odsad: ANUBiH) posebna izdanja knjiga XXX, Odjeljenje društvenih nauka knjiga 4, Sarajevo, 1977., tom II, str. 322.

12 A. Nikić , *Hercegovački ustanak*, ANUBiH, Povodom 100-godišnjice, tom II, str. 323.

13 A. Nikić, *Hercegovački ustanak*, ANUBiH, Povodom 100-godišnjice, tom II., str. 321-324. Isti autor, Hercegovački ustanak 1875., ANUBiH, nav. dj., str. 35.

14 Philadelphus Philaletes, *Politika bosanskih i hercegovačkih franjevaca u prošlosti i sadašnjosti*, Mostar, 1904., pretisak iz Osvita, str. 86-87. Imena bjegunaca objavio je Kasim Gujić, Uloga Hrvata u Hercegovačkom ustanku, Hrvatsko kolo, Zagreb, 1937., knjiga 18.

15 Risto Jeremić , *Prilozi istoriji zdravstvenih i medicinskih prilika Bosne i Hercegovine pod Turcima i Austro-ugarskom*, Beograd , 1951., str. 68.

16 Haus-, Hof- und Staatsarchiv, *Informationsbüro* 1876.-1878, dokumentacija o Musiću je prikupljena na jedno mjesto i nanovo registrirana, obavijest i barunu Rodiću biskupu Zaffronu na talijanskom i njemačkom: 3533/Dep. II,

nalogu centralnog komiteta"[17] k Ljubibratiću [18] koji je bio zapravo desna ruka Iliji Garašaninu s obzirom na pripreme ustanaka po Turskoj .[19] Ljubibratić piše: "1866 godine pokojni Ilija Garašanin uputi me u Ercegovinu... " [20] On je već sljedeće godine predao Garašaninu plan "o dizanju ustanka u Bosni i Hercegovini ". Garašanin je 1868. pao u nemilost onodobne srpske vlasti, ali je čvrsto ostao, ne samo kao začetnik, nego i trajni ideal velikosrpske ideje.

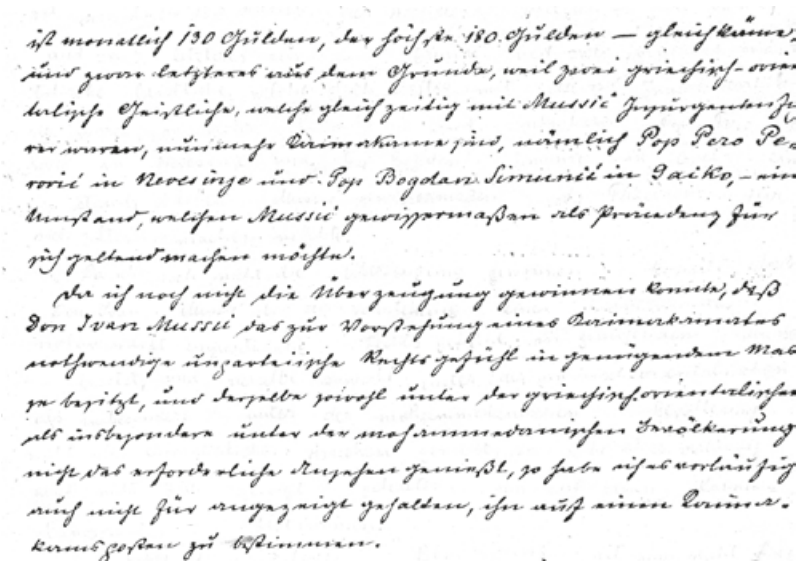

General Jovanović pristrano ivještava o pravoslavnim ustaničkim vođama i don Ivanu Musiću

Srpski agenti po Bosni i Hercegovini bili su doista brojni, aktivni i dobro organizirani u širenju velikosrpske ideje uz veliku podršku iz Srbije i Crne Gore, osobito putem tiska. Knez Nikola ističe da su Hercegovci "cvijet naroda srpskog."[21] Novosadska zastava piše za Donju Hercegovinu da tu žive Srbi "rimokatoličke vere koji obično zaziru od srpskog imena".[22]

Propaganda se prelila i na okolne krajeve u Austro-Ugarskoj. Nezaobilazna je bila djelatnost Matije Bana[23], bivšeg franjevačkog pripravnika iz Petrova Sela kod Dubrovnika. On se hvali: "…dubrovačka mladež pjeva noću po ulica srpske pjesme koje sam ih ja naučio."[24] Piše Garašaninu da je "već 11 agenata iz Hercegovine i 5

17 Pismo iz Zubaca 26. listopada 1875. don Peri Bačiću . Marko Vego, "*Korespondencija ustaničkih vođa u hercegovačkom ustanku 1875-1878. god. s don Perom Bačićem iz Stona*", u Glasnik Zemaljskog muzeja,, Sarajevo, 1956., svezak XI, str. 48

18 Božić piše Peri Bačiću kako je došao "put Zubaca ka mom Peki i Mići…" M. Vego *Korespondencija*, str. 48. Fehim Dž. Spaho, Četiri turska izvještaja iz Trebinja o hercegovačkom ustanku 1875. godine, Tribunia, godine 1976. br. 2, str. 146-147.

19 "Mićo Ljubibratić … je bio prvo lice preko kojeg je Garašanin djelovao na pokrete u Turskoj , a osim toga je od njega zavisio opšti obim i karakter rada". Milorad Ekmečić , *Glasnik Istorijskog društva*, VIII/1959., str. 205-206.

20 Savo Ljubibratić – Todor Kruševac , "*Prilozi za proučavanje hercegovačkih ustanaka 1857-1878 godine*," GID, VII/1955., str. 187-188, 191, 201.

21 Knez Nikola je 1876. uputio "*Proglas narodu hercegovačkom*" u kome ističe: "*U Hercegovini je od vazda živio cvijet naroda srpskog...*" Zastava, Novi Sad , 100/1876.

22 H. Kapidžić , "*Zastava*" o Bosni i Hercegovini , IV, str. 89.

23 Rade Petrović , Nacionalno pitanje u Dalmaciji u XIX stoljeću (*Narodna stranka i nacionalno pitanje 1860-1880*), Zagreb, 1982., str. 66-72, posebno bilj. 241.

24 Petrović , *Nacionalno pitanje*, str. 66-72, posebno bilj. 241.

iz Bosne položilo zakletvu preda mnom i protom Nikolajevićem …"[25] Navodimo samo kao sitni primjer još uvijek dezorijentiranosti nacionalnog opredjeljenja katolika Hrvata u odnosu na spomenutu uspješno provođenu velikosrpsku propagandu pismo Mići Ljubibratiću, bivšem Garašaninovu tajniku kasnije zaduženom za Hercegovinu, njegovog velikog pomagača iz dubrovačkog odbora za pomoć ustanicima Antuna Selaka: "Molim da mi pozdraviš toga rodoljuba mladoga Hrvata , zašto ko je tvoj brat to je i moj."[26]

Što se tiče vodećih pravoslavnih ličnosti u austrijskim vlastima treba naglasiti da su i oni bili dužni kao državni službenici kako u izjavama tako i djelovanjem, biti lojalni državi. Morali su, dakle, prije svega biti "Austrijanci" kako ih se uglavnom nazivalo, što im je bio uvjet da ostanu na dužnosti pa i pozitivni moment za daljnje napredovanje u službama. Mnogi su i od njih doista, bez obzira kako su se nacionalno osjećali, ipak osobno bili zadovoljni državom i u djelovanju naginjali Austro-Ugarskoj. Ipak, nisu krili ni svoje nacionalno opredjeljenje, a nije to uz lojalnost od njih ni tražila vlada. Tako neosporna prva osoba vlasti u Dalmaciji, barun Gavrilo Rodić, izjavljuje pravoslavnim hercegovačkim glavarima u Sutorini i Herceg Novom sasvim otvoreno i neprikriveno: "Ta i ja sam Srbin , ljudi, i u meni srpska krv teče, pa kako možete misliti, da mi sreća moje braće, sreća vaša ne leži na srcu?"[27] Međutim, prosrpskoj propagandi su prilično lako podlijegali, i to ne u neznatnom broju, mnogi katolici koji nisu bili nacionalno osviješteni kao Hrvati, uglavnom zbog stava prema austrijskim i mađarskim vlastima koje su slavenske narode držale drugorazrednim građanima.

Kako se u ovako malo šire opisanim okolnostima i zamršenim prilikama osjećao general Jovanović, za sada nije nimalo jasno. Autori to uglavnom zaključuju samo na temelju određenih indicija i nekih njegovih postupaka. Svakako, osobito u prvom razdoblju djelovanja, bio je usko navezan na baruna Rodića (i supruge su im bile, kako se tvrdi, sestre). Na temelju toga i nekih drugih činjenica više srpskih autora tog vremena ne drži ga Hrvatom nego Srbinom. Jedan od prvih autora koji o tom piše, Mićo Vukčević, kaže za Jovanovića: "...dok je njegov prvi pretpostavljeni, guverner Dalmacije baron Rodić, bio i dobar Srbin, dotle se za Jovanovića može reći da je bio samo odličan Austrijanac. Kao takvom car mu je darovao, prilikom svoje dalmatinske šetnje, titulu barona uz naročito odlikovanje. On će, četiri godine kasnije, podmetnuti nogu baronu Rodiću mada su podrijetlom ne samo pripadnici istoga plemena (Srbi) već i pašanozi, oborit će ga i doći na njegovo mjesto za guvernera Dalmacije."[28] Zabunu unosi, kako je već rečeno, i pretvaranje njegova imena Stjepan u "Stevan" iako ga se redovito zove po službi jednostavno samo "general Jovanović", bez spomena imena. A takav oblik njegova imena u literaturi naveo je na krive zaključke i neke hrvatske pisce da pišu kako

25 Petrović , *Nacionalno pitanje*, str. 66-72, posebno bilj. 241. D. Agičić, *Tajna politika Srbije* str. 89.
26 S. Ljubibratić – T. Kruševac , GDI, XI/1960., str. 158.
27 H. Kapidžić , *"Zastava" o BiH*, IV, str. 45.
28 Mićo Vukčević, *Hercegovina i Crna Gora, uoči rata 1874-1876*, Naučna knjiga, Cetinje, 1950, str. 105., bilj 3.

je bio pravoslavne vjeroispovijesti.[29] Međutim, daleko više od iskrivljenog imena u "Stevan" takav zaključak sugerira njegovo favoriziranje pravoslavaca u odnosu na katolike u vremenu dok je imao jak utjecaj u Hercegovini nakon okupacije! Naime, prije svega on izrazito hvali pravoslavne ustaničke vođe, sugerira vlastima da ih se postavi kajmekamima u važnijim mjestima, dok o Musiću širi veoma loš glas i ne zna što bi s njime učinio. Musića, kaže on, ne vole inovjerci (kao da one druge vole!). A kada Jovanović izvještava vladu da je popa Perovića već nagradio postavljanjem za kajmekama u Nevesinju , a popa Zimonjića u Gacku s kajmekamskom plaćom od 1600 forinti, prešućuje da se o njihovom namještenju dogovorio upravo s crnogorskim knezom![30]

Da je različito postupao ne samo prema ustaničkim vođama, nego i prema cjelokupnom katoličkim životu u korist pravoslavaca i to odmah po okupaciji dovoljno dokazuje već prva deputacija narodnih prvaka svih triju konfesija koja je išla na poklon caru u Beč. Tom prigodom se dubravski župnik don Stjepan Putica, legendarni borac za prava katolika u Dubravama tijekom ustanka, potužio bečkom nunciju, ne samo na neprijateljski odnos generala Jovanovića prema katolicima, nego i na njegovo otvoreno preferiranje pravoslavaca. Don Stjepan, naime, piše 7. prosinca 1878. pročelniku kongregacije *Propagande* da je baš zato odlučio u deputaciji poći u Beč da bi presreo kobne namjere generala Jovanovića koji ne krije, ne samo različite, nego i veoma neprijateljske namjere prema katolicima za razliku od pravoslavnih kojima daje velik utjecaj i čiji je veoma veliki pristaša ("partigiano grandissimo").[31] S Crnom Gorom je održavao dobre veze i pozitivne dogovore. Sam ističe da pritužbe na pravoslavne vođe ne samo da nije prosljeđivao u Beč , nego da ih je dapače uništavao.[32]

Kako se general Jovanović osjećao u sebi u vrijeme boravka u Hercegovini ne znamo, ali njegova djelatnost je bez sumnje bila antikatolička i propravoslavna, dosljedno antihrvatska i prosrpska. Možda je na to njegovo razdoblje utjecalo tada još uvijek snažno prijateljevanje s barunom Rodićem. Autoru nisu dostupni podatci o njegovom vjenčanju sa sestrom supruge baruna Rodića, gdje se ono zbilo i kakvo je bilo jer su poznati slučajevi da se prigodom vjenčanja s inovjerkom muž opredjeljivao za konfesiju supruge ako mu je to moglo nekako koristiti. Komunicirao je, doduše, s hercegovačkim katoličkim prelatima u Mostaru i Dubrovniku jer je to bilo doista i nužno. Ipak nije isključeno ni to da je samo bio dosljedni izvršitelj stroge tajne državne direktive koju je naredio sam ministar grof Andrassy prigodom

29 Ne provjeravajući tezu o pravoslavnom porijeklu a još više na temelju što kako piše don Stjepan Putica da Jovanović ima "scopi assai diversi ed ostili ai cattolici" te da daje " "grande influenza ai Greci , dei quali esso e partigiano grandissimo..." i mi smo o njemu pisali da je pravoslavni Srbin: Ivica Puljić, *Hrvati katolici Donje Hercegovine i Istočna kriza - Hercegovački ustanak 1875.-1878*, *Humski zbornik* VII, Dubrovnik - Neum, 2004. na više mjesta, osobito na str. 445. što ovom prigodom ispravljamo.

30 Treba svakako istaknuti brigu Crne Gore u ovom slučaju. Još početkom rujna pisao je vojvoda Vrbica s Cetinja da je knez za Bogdana Zimonjića "izradio da postane kajmakam u Gacko " , pa kad mu to Austrijanci ponude "neka se po svaki način primi". Kapidžić , *Prilozi za istoriju BiH ,* str. 68.

31 Prema spomenutom pismu od 7. prosinca 1878. pročelniku Propagande don Stjepan kaže da se odlučio ići u Beč u deputaciji baš zato da bi predusreo kobne namjere generala Jovanovića koji "…avea scopi assai diversi ed ostili ai cattolici; volendo separare l'Erzegovina dalla Bosnia facendosi esso per governatore e cosi dar grande influenza ai Greci , dei quali esso e partigiano grandissimo..." U Beču su doživjeli veliku utjehu u otklanjanju fanatičnih namjera generala Jovanovića. *Archivio storico della S. Congregazione "De propaganda fide"* Roma, *Scritture riferite nei Congresi, Bosnia, god. 1878.,* 927.

32 "…reče general… da je on to kao i sve druge prinosljive razgovore uništio…" H. Kapidžić , *Prilozi istoriji BiH* str. 110-111.

okupacije Bosne i Hercegovine kako vojnim tako i civilnim službenicima s obzirom na vladanje: "da najprije pridobiju muslimane" ako je to ikako moguće garantirajući im čak "prvenstvo nad kršćanima" i još veće privilegije nego u vrijeme osmanske vladavine. Ukoliko ne uspiju, da se obrate pravoslavcima obećavajući sad njima privilegije "koje su uživali muslimani pod turskom vlašću i da će im biti dopušteno da uzimaju njihova imanja." Ukoliko ni u tomu ne uspiju da se tek onda oslone "na naše", tj. katolike![33] General Jovanović je i sam za područje Hercegovine izdao posebni proglas u kojemu se ističe: "Dosadašnji odnošaji među agam i njihovim kmetovima za sada ostaju isti kao i do sada."[34]

Razilaženje s barunom Rodićem dovelo ga je, izgleda, 1881.na njegovo mjesto, te je do 1885. godine on bio novi vojni zapovjednik u Zadru i namjesnik u Dalmaciji. Moralo je to imati i nekakve promjene i na njegovo drugačije vladanje u novim okolnostima, osobito nakon što je bio prisiljen 1882. ugušiti ustanak u Boki. Međutim, očito on ni i u to vrijeme nije igrao pozitivnu nacionalnu politiku jer je propagirao germanizaciju: *"Njegovi pokušaji germanizacije nisu uspjeli zbog otpora Narodne stranke"*.[35]

33 O ovome je talijansku vladu izvijestio njezin predstavnik u Dubrovniku C. Durando. Usp. R. Petrović, *Pokret otpora protiv austrougarske okupacije*, str. 46-47 i 67.

34 Prema: Milorad Ekmečić, *Ustanak u Bosni 1875-1878*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1973., str. 328.

35 *Hrvatska enciklopedija,* nav. svezak, str. 383.

Manuel Martinović

PRVI SVJETSKI RAT U HERCEGOVINI

PRVA CRTA BOJIŠNICE IZNAD BILEĆE

Izgradnjom pojasnih utvrda na granici s Crnom Gorom na području Trebinja i Bileće, Austro-Ugarska Monarhija uspostavila je u Hercegovini prvu obrambenu crtu koja je bila jamac obrane istočnih granica. Kao druga pričuvna obrambena crta izabran je pojas Kalinovik, Ulog-Obrnja, Nevesinje i Stolac. Osim nabrojenih utvrđenih gradova, tu još možemo dodati veoma fortificirane pojasne utvrde Mostar i Sarajevo. Mostar je činio pozadinsku potporu za navedene prve dvije hercegovačke crte. Sve austrougarske utvrde u Hercegovini ispunile su svoju ulogu i tijekom Prvoga svjetskoga rata protivnička strana nije uspjela probiti i zauzeti branjeno područje.

Dolaskom na prostore Bosne i Hercegovine, Austro-Ugarska Monarhija donosi i novu eru u razvoju civilizacije, kulture i suvremenih načina ratovanja i fortifikacije. Jedna od razina bila je i gradnja pojasnih utvrda, tj. prstena sastavljenog od više samostalnih utvrda i međupoložaja (tzv. intervala) oko većega naseljenog mjesta. Status pojasnih utvrda imala su spomenuta mjesta: Trebinje, Bileća, Mostar i Sarajevo.

Austrougarska inženjerijska uprava je kompleks utvrda na jugoistoku Europe označavala kraticom BHD (Bosnien, Herzegowina und Dalmatien).

Bileća, koja se nalazi sjevernije od Trebinja, još bliže crnogorskoj granici, imala je status pojasne utvrde. I tu je, kao i u Trebinju, izgrađeno ukupno osam utvrda s numeracijom od I do VIII, u smjeru kazaljke na satu, s dva glavna tipa utvrda Werk i Wachhaus, te su po istom obrascu mnoge Wachhaus (stražarske utvrde) dobivanjem topništva, podignute na standard Werk (topničke utvrde). U samom gradu Bileći bila je manja defanzivna vojarna, a izvan grada je naknadno napravljen veliki kompleks obrambene vojarne "Neu Bilek" ili Nova Bileća koji je imao status Lagera ili tzv. Logora. Na samom izvoru rijeke Trebišnjice izgrađen je vodovodni sustav kojim su se opskrbljivali vojni objekti kao i cijeli grad Bileća. Osim toga, svaka je utvrda pokraj sebe imala veliku cisternu s kolektorom (čatrnja) te niz manjih unutar samoga objekta. Oko grada, između utvrda, rađene su otporne točke u vidu bunkera povezanih rovovima te pojas od bodljikave žice. Početkom rata se crta dodatno pojačava i izgrađuje se veliki broj podzemnih objekata pojačanih betonom, a otpornih na djelovanje topničke paljbe. Mostovi su bili utvrđeni, kao i izvorište pitke vode na vrelu Trebišnjice.

Tijekom Prvoga svjetskoga rata neke od bilećkih utvrda bile su gađane crnogorskim topništvom, ali su prošle bez znatnijih oštećenja. Upravo je s tog

aspekta zanimljiva serija fotografija iz bečkih arhiva iz života vojnika na prvoj crti istočno i sjeveroistočno od Bileće na kojoj su se vodile borbe i topnički dvoboji, a što se može vidjeti i po oštećenjima na austrougarskim utvrdama na nekim od fotografija. Također, usporedno je prikazano sadašnje stanje na istom području kao i ostatci austrougarskih pojačanih položaja. Najistureniji dio je bila otporna točka Gredafelsen (Greda stijena) i utvrda Gomila kamenica.

Osim na području Bileće, oštre borbe su se vodile na području Avtovca i Kalinovika.

Bileća, detalj Gredafelsen s prijateljske strane (2) 1914.

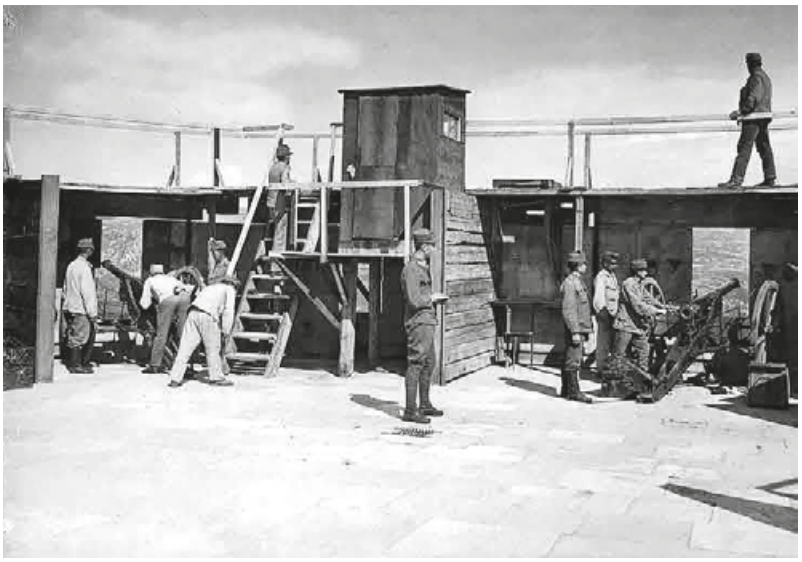

Bileća, topnički položaji na utvrdi Gomila kamenica 1914.

CRNOGORSKA VOJSKA I CRNA GORA U PRVOM SVJETSKOM RATU

Nakon vojnih uspjeha u ratovima 1876.-1878. tijekom kojih je Kneževina Crna Gora uvećana za veliki teritorij, od rijeke Tare na sjeveru do Jadranskoga mora na jugu (oslobođeni gradovi ili varoši Podgorica, Nikšić, Kolašin, Andrijevica, Bar i Ulcinj), godine 1880. pristupilo se reorganiziranju Crnogorske vojske. Svaka je kapetanija oformila svoj pričuvni bataljun, a bilo ih je 42 ukupno. Od 1881. obnovljene su redovite vojne vježbe.

U članku 7. *Zakona o Vojsci u Knjaževini Crnoj Gori* iz 1910. navodi se službeni naziv: *Crnogorska narodna vojska*.

Vrhovni je zapovjednik Crnogorske vojske bio monarh, knez/kralj Nikola I. Petrović. Za operativno zapovijedanje, organiziranje i financijsku potporu Crnogorske vojske bilo je zaduženo *Ministarstvo vojno* (Ministarstvo obrane), resor Vlade (orig. *Ministarski savjet*) Kneževine/Kraljevine Crne Gore

Generalštab (Glavni stožer) Crnogorske vojske bio je dio *Ministarstva vojnog*.

Godine 1882. upućeno je prvih 14 Crnogoraca na časničke škole, poglavito u Italiju i Rusiju. Do 1886. časničku je naobrazbu završilo njih 10 i to su bili prvi školovani časnici u slavnoj crnogorskoj ratničkoj historiji. Od toga su razdoblja ovi crnogorski časnici držali tečajeve u Podgorici, Nikšiću i Cetinju.

Rujna 1895. u Podgorici je otvorena prva stalna pješačka dočasnička škola, a prvi su dočasnici nosili čin *desečar*. Koncem 1896. na Cetinju je počela s radom topnička časnička škola - prva crnogorska časnička škola. Rujna 1896. regrutirana je prva, stalna, djelatna postrojba Crnogorske vojske.

Godine 1906. Crnogorska je vojska dobila prve sistematizirane propise, a *Zakon o ustrojstvu vojske* usvojen je 1910. godine. Ustrojeni su pješaštvo i topništvo, potom dva specijalizirana roda (izvidnički i pionirski) te pomoćni rodovi (bolničari, osoblje vojnih radiona, vojno-sudsko osoblje, žandarmerija i skrbnici).

Godine 1913. je crnogorska žandarmerija bila posebna vojno-policijska postrojba.

Od osnivanja 1869. unutarnji crnogorski telekomunikacijski sustav, vitalan za protok vojno-obrambenih informacija, bio je u nadležnosti *Ministarstva vojnog.*

Teritorij crnogorske kraljevine bio je do 1912. podijeljen na četiri divizijske oblasti: *1. Cetinjsku diviz. oblast*., *2. Podgoričku diviz. oblast*, *3. Nikšićku diviz. oblast*, *4. Kolašinsku) diviz. oblast.*

Poslije rata 1912.-1913. ustrojene su dodatne dvije divizijske oblasti: *5. Pljevljska diviz. oblast.*, *6. Pećka diviz. oblast.*

Do 1912. Crnogorska vojska je imala 11 brigadnih oblasti, 52 bataljunska okruga te 322 četna područja. Divizije su bile sastavljene od 2 do 3 pješačke brigade. Svako je divizijsko zapovjedništvo raspolagalo s po tri topničke baterije. Uoči Prvog

balkanskog rata Kraljevina Crna Gora postrojila je 55.000 vojnika. Svi Crnogorci između 18 i 62 godine bili su vojni obveznici. Novačenje se obavljalo tri puta godišnje, a novaci su u doba mira morali imati najmanje 25 godina.

Crnogorski su časnički činovi bili: *potporučnik*, *poručnik*, *kapetan (hrvatski: satnik)*, *komandir (hrvatski: bojnik)*, *brigadir i divizijar* (divizijski general).

Počasnog su karaktera bile stare crnogorske zapovjedne titule: serdar i vojvoda.

Crnogorski dočasnički su činovi bili: *desečar*, *donarednik i narednik*.

Odmah nakon 1878. crnogorska je država od austrougarske vojske kupila 20.000 pušaka model Werndl 1867, a 1880. 6 teških i 18 brdskih topova (nakon 1880. je Nikola I. Petrović uveo u naoružanje Crnogorske vojske i habsburške puške Werndl 1867/73), 30.000 pušaka modela Berdan, a 1898. je dobavljeno još 30.000 prvoklasnih ruskih pušaka Mosin-Nagant, petometki, kalibra 7,62 mm također iz Rusije, koje su Crnogorci rado koristili i nazvali ih "moskovkama". Od austrougarske je vojske nabavljeno i 20.000 revolvera tipa Gasser kojeg i danas kolokvijalno zovu „Crnogorac".

Crnogorska je vojska imala oko 120 topova, no uporaba crnogorskog topništva bila je ograničena prevelikim brojem oruđa različitih kalibara, što je otežavalo njihovo održavanje i nabavku projektila.

Nakon krize 1914., izazvane atentatom u Sarajevu na austrougarskog prestolonasljednika Franca Ferdinanda, Crna Gora je bezuvjetno stala na stranu Srbije.

Istoga dana, kada je Austro-Ugarska objavila rat Srbiji, 28. srpnja 1914., kralj Nikola je objavio ukaz o mobilizaciji, a već 6. kolovoza Crna Gora je zvanično objavila rat Austro-Ugarskoj, ignorirajući pritom obećanje njezine diplomacije da u slučaju neutralnosti može računati na teritorijalne ustupke (Skadar). Solidarizirajući se sa Srbijom i pozivajući se na odluke Crnogorske narodne skupštine od 1. kolovoza, kralj Nikola je pozvao Crnogorce u borbu.

Tako je Crna Gora, tek što je izašla iz balkanskih ratova u kojima je bila vojno, privredno i demografski iscrpljena, ušla u novi ratni okršaj. Trijumfalizam poslije uspjeha i teritorijalnih dobitaka u balkanskim ratovima znatno je suzio sposobnost racionalnog prosuđivanja. Crna Gora je mobilizirala cjelokupno raspoloživo ljudstvo za vojsku (47.000 vojnika), tako da će kasnije popunjavanje i proširenje vojnih formacija biti gotovo nemoguće. Rezerve su se jedino nalazile među crnogorskim pečalbarima, koji su na objavu rata pohitali u domovinu. Broj vojnika povećao se do 50.000. Crnogorska vojska je zaposjela široki front. Najbrojnija vojna grupacija je bila raspoređena prema hercegovačkom frontu i Lovćenu, potom u područje Pljevalja, radi djelovanja sa srpskom vojskom, dok je za očuvanje granica prema Albaniji bio formiran Starosrbijanski odred. Punih 18 mjeseci će vojska držati front od oko 500 km. Crnogorski ratni ciljevi su usmjereni k proširenju na skadarsku oblast, Boku kotorsku, Hercegovinu i dio Bosne, a pravdani su etničkim i povijesnim razlozima.

Bileća, utvrda Gomila kamenica gledana sa Gredafelsen 1914.

Gotovo završena i maskirana otporna točka na granici sa CG

SURADNJA DVIJU VOJSKI - PO PRAVILIMA SRBIJE !

Borba protiv zajedničkog neprijatelja podrazumijevala je koordiniranu suradnju savezničkih vojski, prije svega Crne Gore i Srbije. Za načelnika štaba crnogorske vrhovne komande postavljen je general Božidar Janković, čime je crnogorska vojska stavljena pod vrhovnu komandu srpske vojske. Dolaskom srpskih oficira na rukovodeća mjesta, crnogorska vojska je rabljena u skladu sa strateškim interesima Srbije, i po nalozima srpske vrhovne komande, što je imalo teške posljedice po crnogorsku vojsku i Crnu Goru u cjelini. Crnogorskoj vojsci je bila potrebna svaka vrsta pomoći - od naoružanja do hrane i osnovnih potrepština. Srbija je u početku rata pružala značajnu pomoć ustupivši joj 30 topova s municijom i 17 milijuna dinara.

Pomoć u ratnom materijalu i hrani, planiranju zajedničkih operacija, posebno u razdoblju do 1916. godine, pružila je Francuska, dok je slična i očekivana pomoć od Italije izostala. Francuska ratna flota operirala je u crnogorskim teritorijalnim vodama, a francuski kolonijalni odred od oko 200 ljudi je jedno vrijeme boravio na Cetinju. Francuske radio-postaje na Lovćenu i u Podgorici služile su kao obavještajni punktovi u koordiniranju akcija ratne flote. Francuska flota je preko Bara, koji su austrougarski brodovi i podmornice držali pod blokadom, povremeno dopremala ratni materijal i hranu. Po ulasku u rat (1915.), tu ulogu preuzela je Italija i činila je to vrlo neuspješno. Crnogorske luke su bile blokirane, pa je snabdijevanje organizirano preko Medove, Bojane i Skadarskog jezera. I ovaj pravac je bio nesiguran zbog čestih napada albanskih oružanih grupa organiziranih od Austro-Ugarske. I pored značajne podrške saveznika, pomoć nije odgovarala mjeri i obimu stvarnih potreba Crne Gore, a često je bila uvjetovana i strateškim interesima saveznika. Posebno je izostala pomoć u presudnim trenutcima za Crnu Goru, krajem 1915. i početkom 1916.godine. Prvobitnim planom, crnogorska je vojska, uz pomoć savezničke flote, trebala izvršiti glavni udar na Boku kotorsku i eliminirati austrougarsku bazu u Kotoru iz čijih su utvrda i usidrenih brodova tučeni crnogorski položaji na Lovćenu i u okolici. Ovom se planu usprotivila srpska vojna komanda, pa je došlo do njegove izmjene. Tada su 2/3 crnogorske vojske koncentrirane u Sandžaku, uz bok srpske vojske, radi zajedničkih operacija prema Austro-Ugarskoj u graničnom pojasu na Drini. Ratne operacije, započete 7. kolovoza 1914., bile su usredotočene na zaštitu granice prema Austro-Ugarskoj koja se tada protezala jugom duž najvećeg dijela crnogorskog primorja (od Herceg Novog do Spiča) i na zapadu dužinom crnogorsko-bosansko-hercegovačke granice o čemu svjedoče i fotografije u ovom članku. Sredinom kolovoza 1914. probijena je crnogorska obrana kod Pljevalja, koje je zauzela austrougarska vojska, dok je crnogorska vojska zauzela Budvu.

Pobjeda srpske vojske na Ceru olakšala je obranu crnogorskih granica, jer se austrougarska vojska povukla iz Sandžaka. Prema ranije sačinjenom planu, jedinice s drugih fronti su skoncentrirane u područje Pljevalja i Goranska radi prodora prema Sarajevu. Gotovo polovina ukupnog broja crnogorskih vojnika angažirana je u ovim operacijama u okrilju novoformirane Sandžačke vojske, kojom je zapovijedao general Janko Vukotić. Poslije prelaska Drine i ulaska na područje Romanije i Kalinovika, crnogorska se vojska poslije poraza na Glasincu, tijekom druge polovice listopada, povukla na desnu obalu Drine. Tijekom listopada, studenog i prosinca vođene su borbe na hercegovačkom frontu naročito na potezu Bileća- Avtovac i u okolini Višegrada, tako da će se od početka 1915. godine pa do velike ofanzive austrougarske vojske u listopadu na ovom području stabilizirati front i vladati zatišje.

U tom razdoblju Crna Gora je poduzela vojnu operaciju bez znanja svojih saveznika. Budući da su Albanci, pomagani od Austro-Ugarske i Bugarske, ugrožavali crnogorsku granicu i ometali plovidbu Bojanom, kralj Nikola je naredio Starosrbijanskom odredu da zauzme Skadar. Tako je Crna Gora drugi put u posljednje tri godine, protivno volji velikih sila, zaposjela ovaj grad u lipnju 1915. godine.

Iz protesta zbog ove akcije Crnu Goru je napustio srpski general Boža Janković, kojeg je na mjesto načelnika štaba naslijedio pukovnik Petar Pešić. Intervencijom Rusije, afera oko Skadra je okončana kolektivnom notom saveznika koji su izjavili da ne priznaju zauzeće Skadra. Tako je ponovno *avantura sa Skadrom* Crnu Goru udaljila od saveznika.

Pješački položaj između Vlaine i Gomile kamenica 1914.

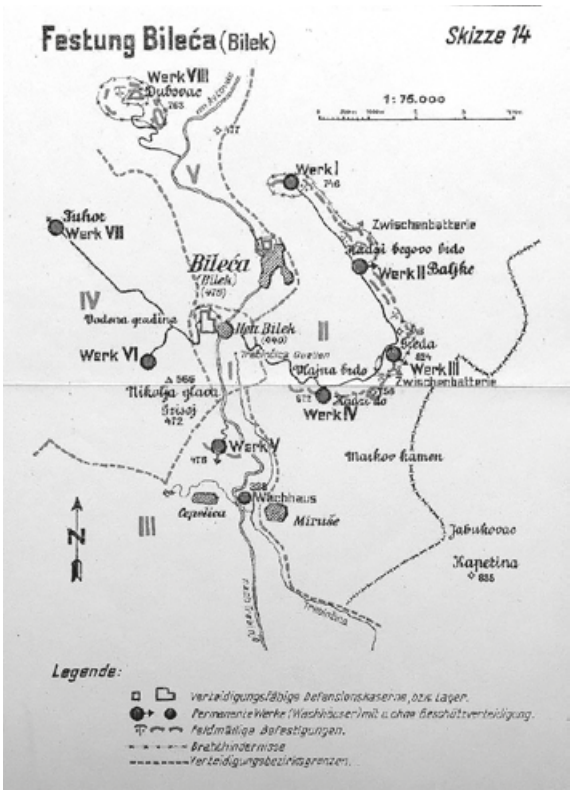

Pojasna utvrda Bileća

Da se može dobiti bitka, a zapravo izgubiti rat, najuvjerljivije pokazuje tzv. Mojkovačka bitka. Osiguravajući povlačenje srpske vojske i štiteći je od neprijateljskih djelovanja preko Sandžaka, Hercegovine i Boke, crnogorska se vojska istovremeno povlačila do linije Tara-Mojkovac-Turjak-Čakor. Crnogorci su ostali usamljeni na balkanskom ratištu. Crnoj Gori, iako najmanjoj i najslabijoj saveznici, dodijeljena je uloga posljednje obrane. Tromjesečne operacije, poznate pod imenom *Mojkovačka operacija*, predstavljale su strategijsku zaštitnicu srpske vojske.

Crnogorska vojska je štitila odstupnicu preko planine Javora, Ivanjice, Kokinog broda i dalje. U tom smislu *Mojkovačka bitka* predstavlja završnu fazu te operacije. Austrougraska Treća armija je krenula u opći napad na Crnu Goru 5. siječnja 1916. Napadi su otpočeli na frontu koji je držala Sandžačka vojska kod Berana, Čakora i Mojkovca.

U to vrijeme srpska vojska i vlada već su se nalazile na sigurnom, na Albanskom primorju između Skadra i Drača, da bi 18. siječnja srpska vlada stigla na Krf. Istovremeno Vrhovno zapovjedništvo je dalo zapovijed zapovjedniku Sandžačke vojske, generalu Janku Vukotiću, da brani položaje oko Mojkovca. U bitki vođenoj 6. i 7. siječnja 1916. kod Mojkovca, austrougarska vojska je zaustavljena. Sandžačka vojska će uspjeti održati svoje položaje sve do 18. siječnja, kada je od Vrhovnog zapovjedništva dobila naređenje da se povuče. Pobjeda kod Mojkovca (Mojkovačka bitka) bit će jedinstvena i po tome što je to rijedak primjer u povijesti da jedna vojska kapitulira samo nekoliko dana poslije jedne dobivene bitke.

Glavni napad austrougarske vojske bio je, međutim, usmjeren na Lovćen, Prema Lovćenskom frontu, Austro- Ugarska je angažirala 50.000 ljudi i snažnu flotu u Boki, kao i topničku podršku od 431 oruđa raznog kalibra.

Već 8. siječnja je otpočeo napad na lovćenske položaje i do 11. siječnja austrougarska vojska je ovladala svim strateškim točkama u masivu Lovćena, da bi 13. siječnja ušla u Cetinje i do 15. ovladala potpuno gradom i okolinom. Na lovćenskom ratištu, koje se pokazalo ključnim za obranu Crne Gore, neprijatelj je ostavio 1.260 mrtvih. Dvor, vlada i Vrhovna komanda prešli su u Podgoricu. U međuvremenu je zauzeto Berane, probijen front kod Grahova i crnogorska vojska se našla u beznadnoj situaciji. Južni dio od Skadarskog jezera do mora ostao je sasvim neosiguran i prijetila je opasnost potpunog opkoljavanja. U takvim uvjetima crnogorska vlada je 10. siječnja tražila primirje, dok je austrougarsko zapovjedništvo tražila bezuvjetnu kapitulaciju, a Sarkotić je odlikovan. Ostao je u Bosni i Hercegovini kao zapovijedajući general (promaknut 17. studenog 1917. u čin general-pukovnika).

Po naredbi srpske vlade, iz Crne Gore se povlače srpski časnici, a načelnik stožera Vrhovnog zapovjedništva, Petar Pešić, napušta Crnu Goru 17. siječnja. Dva dana kasnije to je uradio i kralj Nikola, koji je prethodno za načelnika Vrhovne komande imenovao generala Janka Vukotića. Već 21. siječnja Skadar je zauzela Austro-Ugarska i od očekivane obrane duž Bojane i oko Skadra nije bilo ništa.

Crnogorskoj vojsci je presječena svaka odstupnica. U općoj pometnji, ministri koji su ostali u Crnoj Gori, uz suglasnost Janka Vukotića i kraljevog sina Mirka, donijeli su odluku o raspuštanju vojske. Na taj način crnogorska vojska se nije uspjela povući, poput srpske, izuzev manjeg dijela dobrovoljaca iz Boke i Hercegovine. Odredba o polaganju oružja je potpisana 25. siječnja 1916. Time je Crna Gora je kapitulirala.

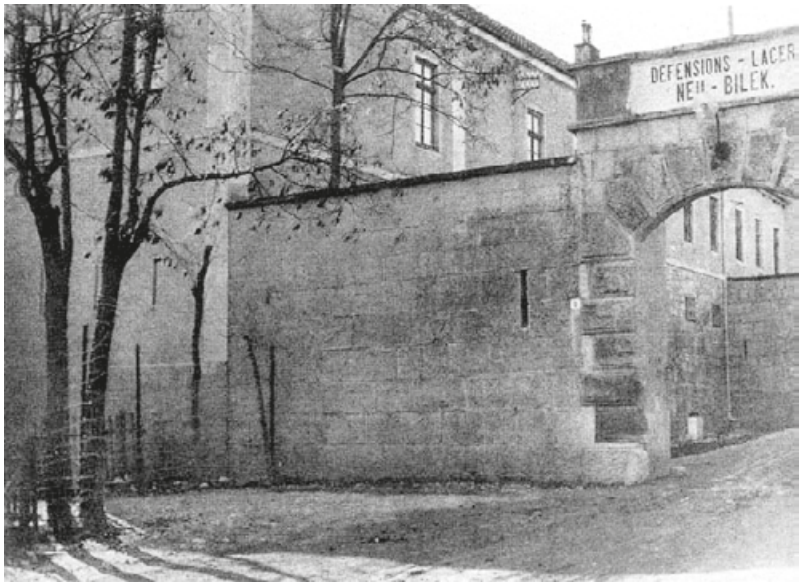

Ulazni portal u vojarnu u Bileći, 1914. godina

Veliki lager - vojarna Neu Bilek- Nova Bileća- 1914.

KAPITULACIJA I NESTANAK DRŽAVE CRNE GORE

Uzroci kapitulacije postali su predmetom politikantskih i propagandnih razračunavanja sa crnogorskim državnim vrhom. Pri tome nitko nije postavljao logično pitanje: Zar je od najmanje savezničke vojske, ostavljene same na čitavom balkanskom ratištu, bez pomoći saveznika, razvučene na frontu od 500 km, opkoljene s više strana, trebalo očekivati zaustavljanje protivnika ?!

Koja je bila razlika u sudbini Crne Gore i Srbije? Samo u tomu što je ova druga na savezničku teritoriju uspjela evakuirati i značajan dio svoje vojske i što je raspolagala s oko 150.000 vojnika. I upravo će ta činjenica bitno utjecati na sudbinu ovih država. Iz tih razloga, povlačenje srpske vojske, dvora, kralja i vlade biće kvalificirana kao "herojski čin", dok će crnogorska obrana Lovćena biti kvalificirana kao "kukavička", a povlačenje kralja Nikole, dvora i vlade kao "bjekstvo".

Sve će to odrediti potonju sudbinu Crne Gore.

Na kraju rata će Crnu Goru okupirati saveznici (američke,britanske, talijanske i srpske trupe). Uz Rusiju će Crna Gora biti jedina saveznička država za koju ne će biti mjesta za mirovnim pregovaračkim stolom.

Umjesto toga, glavni napor svjetskih centara moći je bio oprati ruke od Crne Gore i dati na slobodnu odluku srpskoj dinastiji da odluči što s njom. A odluka je bila paradoksalna, Crna Gora je nakon završetka Prvog svjetskog rata bila jedina država pobjednica koja je ujedno i nestala kao država i time postala prva žrtva ekspanzionističke politike savezničke Srbije, a što će se kasnije nastavili, ali s drugim krajevima buduće države.

Nakon završetka rata i kapitulacije Austrougarske, svi objekti u pojasnoj utvrdi Bileća su zapisnički predani lokalnim vlastima. No, pustošenje je odmah započelo nakon povlačenja KuK trupa i to od strane crnogorskog stanovništava da bi kasnije bilo nastavljeno od lokalnog.

Samo jednu utvrdu (Drakuljica) je država vojska Kraljevine SHS sve do 1934. kada je prepušta opet na milost i nemilost i ta je ujedno najbolje očuvana dok se ostalima gotovo u potpunosti gubi trag.

Zapriječni punkt s rampom na prometnici prema Crnoj Gori 1914.

Manuel Martinović

1918. – 2018.
100 GODINA OD ZAVRŠETKA „VELIKOG RATA“
IZLOŽBA

U organizaciji Hrvatskog doma hercega Stjepana Kosače i Udruge za zaštitu fortifikacija "Werk" javnosti je predstavljena kolekcija građe vojnog karaktera iz razdoblja Austro-Ugarske Monarhije na prostoru Bosne i Hercegovine.

Kroz određene primjere historijskog oružja, numizmatike, medaljarstva i ostale građe, posjetitelji su imali prigodu percipirati događaje koji su se odvijali u ratnom periodu od 1914. do 1918. godine na prostorima Bosne i Hercegovine.

Direktor Hrvatskog doma hercega Stjepana Kosače, Danijel Vidović, istakao je „kako je riječ o veoma značajnoj izložbi s velikim brojem eksponata iz razdoblja Austro-Ugarske Monarhije na prostoru BiH“.

„Još prije četiri godine, 2014. godine, postojali su napori da se organizira jubilej 100 godina od početka ww1 u Mostaru, a što se obilježavalo u svim civiliziranim gradovima svijeta. Navedeni jubilej je u BiH obilježen u Sarajevu i Banja Luci, svatko na svoj način i u službi dnevnih događanja, stavljajući u pozadinu povijesne činjenice. U Mostaru nismo uspjeli obilježiti jubilej, ali smo nastavili s pisanjem članaka na predmetnu temu, u raznim godišnjacima, zbornicima, znanstvenim publikacijama i posebno MVP.

Prolazila je 2015., '16., '17. i došla nam 2018. godina, kao zadnja prigoda da obilježimo 100 godina od završetka ww1, a što je veći događaj od obilježavanja početka rata, jer kraj rata je nešto što treba slaviti.

Razdoblje 'Velikog rata', kako su zvali Prvi svjetski rat koji je trajao od 1914.

do 1918. godine, je doba kada svijet na prekretnici događanja doživljava velike geopolitičke, kulturne, industrijske i ekonomske promjene.

Rat je imao strahovitu bilancu u žrtvama, no pretežiti dio su bili vojnici, dok su civili činili manji udio stradalih. Svi kasniji ratovi nažalost će imati obrnut omjer civilnih i vojnih žrtava jer će veći dio stradalih upravo činiti civili. Povjesničari i sociolozi trebaju istražiti gdje smo kao društvo skrenuli na tom civilizacijskom napretku u zadnjih 100 godina, ako uopće možemo govoriti o napretku.

Veliki rat je bio zadnji rat s elementima viteštva gdje se prema protivničkoj strani i zarobljenicima te civilima, postupalo s poštovanjem“, kako je istakao Manuel Martinović predsjednik Udruge „Werk“.

“Riječ je o fotografijama, novinskim člancima, vojnim mapama iz tog vremena, različitim oružjima i oruđima kojima su se služile zaraćene strane u Prvom svjetskom ratu. Naglasio bih da dominiraju artefakti koji su pripadali Austro-ugarskoj vojsci, ali također zastupljene su i sve druge vojske koja su sudjelovale u Prvom svjetskom ratu”, kazao je Vidović, navodeći kako se na ovoj izložbi očekuje veliki broj posjetitelja u narednim danima.

Izložba je otvorena pod pokroviteljstvom Grada Mostara, a bila je otvorena za javnost do 25. ožujka kada su se mogli vidjeti jedinstveni eksponati iz Prvog svjetskog rata.

Prvi svjetski rat bio je globalni oružani sukob između dva saveza država koji se odvijao na više kontinenata od 28.7. 1914. do 11. 1918. Posljedice rata bile su, između ostalih, i više od 40 milijuna žrtava i značajna razaranja država i gospodarstava, te se smatra prvim ratom globalnih, svjetskih razmjera. Oko 60 milijuna europskih vojnika bilo je mobilizirano od 1914. do 1918.

Prvi svjetski rat vodila su dva velika saveza. Sile Antante u početku su činile Ujedinjeno Kraljevstvo, Rusko Carstvo i Francuska. Brojne druge države pridružile su se silama Antante, od kojih su najvažnije bile Kraljevina Italija, koja se pridružila 1915., i Sjedinjene Američke Države, koje su u rat stupile 1917. Središnje sile činili su Njemačko Carstvo i Austro-Ugarska. Osmansko Carstvo pridružilo se Središnjim silama 1914., a godinu dana poslije to je napravila i Kraljevina Bugarska.

Neposredni povod ratu bio je atentat na austrougarskog prestolonasljednika, nadvojvodu Franju Ferdinanda u Sarajevu 28.6.1914., koji je izvršio Gavrilo Princip. Napad Austro-Ugarske na Kraljevinu Srbiju aktivirao je niz savezništava koji su pokrenuli lančanu reakciju objava rata. Za mjesec dana veći je dio Europe zaratio.

Rat se vodio na nekoliko bojišta koja su naširoko okruživala Europu. Zapadno bojište odlikovalo se sustavom rovova i utvrđenja dok na Istočnom bojištu velika prostranstva nisu omogućila da se tamo razvije stanje kao na Zapadu. Na balkanskom, bliskoistočnom i talijanskom bojištu su vođene borbe, a bitke su se odvijale i na moru te, prvi put, i u zraku.

Rat je završen potpisivanjem nekoliko mirovnih sporazuma, od kojih je

najvažniji Versajski ugovor 28.6.1919., iako su sile Antante potpisale primirje s Njemačkom 11.11.1918. Najuočljivija posljedica rata bila je nova teritorijalna podjela Europe. Sve članice Središnjih sila izgubile su teritorij, a stvorene su nove države. Njemačko Carstvo izgubilo je svoje kolonije. Austro-Ugarska i Osmansko Carstvo bili su ukinuti. Od teritorija koje je zauzimala Austro-Ugarska stvorene su Austrija, Mađarska, Čehoslovačka i Kraljevina SHS. Osmansko Carstvo je ukinuto i reorganizirano u Republiku Tursku. Rusko Carstvo, koje je izašlo iz rata nakon oktobarske revolucije, izgubilo je veliki dio svoje zapadne granice, a na tim teritorijima stvorene su nove države: Finska, Estonija, Latvija, Litva i Poljska. Prvi svjetski rat označio je kraj poretka koji je postojao nakon Napoleonovih ratova i bio je važan faktor izbijanja Drugog svjetskog rata.

Danijel Vidović i Manuel Martinović na otvorenju izložbe

Ivo Raguž

HRVATI STOLAČKOGA KRAJA I SREZA
U RAZDOBLJU IZMEĐU DVA SVJETSKA RATA (1918.-1941.)

TRAGOM ARHIVSKE GRAĐE

U prve dvije godine poslije ujedinjenja, odnosno stvaranja nove državne tvorevine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca (1. prosinca 1918.) među Hrvatima u stolačkom srezu nije došlo do okupljanja oko jedne političke stranke, kao što je to bio slučaj sa Srbima i muslimanima. U tome razdoblju imale su gotovo podjednak utjecaj Hrvatska pučka i Hrvatska težačka stranka. Na organiziranju Hrvatske pučke stranke (HPS) na užem području stolačkog sreza djelovali su župnici don Vide Putica i don Martin Krešić, učitelj Mate Barišić i imućniji seljaci Nikola Moro, Stojan Vučina i Vidoje Goluža, a iz čelništva stranke fra Didak Buntić i fra Dominik Mandić. Iako nije imala većeg značenja na Zemlji, Hrvatska pučka stranka je među hrvatskim pučanstvom stolačkog kraja i drugih hercegovačkih srezova imala znatan, a ponegdje i jak utjecaj. Uspjehu ove stranke pridonijelo je i njezino angažiranje u zaštiti interesa saditelja duhana, koji su bili stalno ugroženi tadašnjom monopolskom politikom.

HSP je 1919. godine provela organiziranje proizvođača duhana u većem dijelu Hercegovine i njome se koristila u širenju svoga političkog utjecaja. Na izborima za Ustavotvornu skupštinu HPS je dobila na području Hercegovine oko polovinu svih glasova u BiH, što ju je činilo pretežito lokalnom strankom. U stolačkom srezu za nju je glasovalo 1424 birača, od kojih u stolačkoj općini 410.

Hrvatska težačka stranka (HTS) je također djelovala isključivo među hrvatskim pučanstvom i u stolačkom je srezu relativno brzo okupila veliki broj pristaša, naročito među bivšim kmetovima i siromašnijim seljacima. Na njezinoj organizaciji u stolačkom srezu radili su dr. Cvitan Spužević, Vjekoslav Sočo, Grga Smoljan iz Mostara, te trgovci iz Nevesinja Nikola Preka i Nikola Buconjić. Oni su u veljači 1920. godine održali zbor u Donjem Hrasnu, na kome je Nikola Preka pozivao narod da se „drži težačke stranke“. Na izborima za Ustavotvornu skupštinu, Hrvatska je težačka stranka u stolačkom srezu dobila 1 273 glasa, dakle nešto manje nego Hrvatska pučka stranka, ali je u užem dijelu Sreza u stolačkoj općini dobila 760 glasova, što znači kako je ovdje njezin uspjeh bio znatno veći, prema statističkim podatcima izbora koji su održani 28. studenog 1920. i čuvaju se u beogradskom arhivu.

U kolovozu 1921. godine HRSS je sa Hrvatskom strankom prava i Hrvatskom zajednicom formirala Hrvatski blok koji je poveo borbu za zaštitu hrvatskih nacionalnih interesa i verziju Vidovdanskog ustava. U toj je borbi HRSS uspjela oko sebe okupiti najviše slojeve hrvatskog naroda ne samo u Hrvatskoj, nego i u BiH. Hrvatska republikanska seljačka stranka nastojala je također da za stanje u BiH i položaj hrvatskog naroda zainteresira i međunarodno javno mnijenje i pojedine europske zemlje, zapravo njihove vlade. Među ostalim, Stjepan je Radić 1923. godine otputovao u Sovjetski Savez, gdje je 1. srpnja 1924. učlanio HRSS u Seljačku internacionalu. Od ostalih jugoslovenskih vlasti poduzeti su potom žestoki progoni, a Radić je s dijelom čelništva stranke uhićen. Sukobi u Vladi, Skupštini i izvan nje nastavljeni su i tragično završeni 20. lipnja 1928., skupštinskim atentatom u kome je radikalni poslanik Puniša Račić ubio dvojicu poslanika HRSS, smrtno ranio Stjepana Radića, a lakše još dvojicu poslanika ove stranke. U ovom bremenitom razdoblju kralj Aleksandar je iskoristio atentat na Stjepana Radića kao povod da 6. siječnja 1929. raspusti Skupštinu i zavede apsolutistički režim.

Na izborima održanim 18. ožujka 1923. HRSS je u stolačkom srezu dobila 2 775 glasova, a Pučka stranka samo 238, što je predstavljalo njezin potpuni politički neuspjeh. Uz ove izbore provedena je u stolačkom srezu i reorganizacija HRSS. U čelništvo stranke su izabrani uglavnom gradski elementi i odvjetnik Jakiša Miljković, Mato Ševelj, Mile Pavičić i Đuro Pavičić - činovnici, gostioničari Ljubo Ševelj i Karlo Prce, te zemljoradnici Đuro Matić i Spasoje Prce. Na izborima 1925. godine za HRSS u stolačkom srezu glasovalo je 3 126 birača, a Hrvatska pučka stranka u Srezu je dobila tek 76 glasova.

Ulazak Stjepana Radića u Radikalnu Vladu nije u stolačkom srezu mnogo utjecao na odnos hrvatskog pučanstva prema HRSS-u. Tome je mnogo pridonio i posjet Stjepana Radića Hercegovini u studenom 1926. godine. Ovom prigodom održao je i više stranačkih zborova. Zanimljivo je da je u Stocu dočekan prosvjedima koji su organizirali „dragovoljci“ iz Prvog svjetskog rata. Oni su izazvali bitku i uspjeli rasturiti zbor, piše to u „Jugoslovenskom listu“ broj 13 od 18. siječnja 1927. Kao rasturači zbora spominju se M. Kapić, M. Alihodžić, i E. Mehmedbašić koje je sreski načelnik zbog toga kaznio sa po 10 dana zatvora.

Pred izbore, koji su održani u studenom 1931. godine, u Stocu je održano više predizbornih skupova, na kojima je otvoreno izražavano nepovjerenje prema diktaturi, posebice među hrvatskim i muslimanskim pučanstvom. Održan je i jedan veliki, dobro posjećeni politički skup u Hutovu. O policijskom i režimskom karakteru ovih izbora najrječitije govori činjenica da je glasovanje bilo jako slabo kao u Rotimlji, gdje je glasovalo njih samo 37%, u Hodovu tek, 20%, a u Gracu tek nešto više od 6%. Stanovništvo stolačkog sreza u razdoblju od 1921.-1931. godine povećalo se za 20,3%, a u stolačkoj općini za 17,2%. Od 41 156 stanovnika, koliko je u Srezu evidentirano popisom od 31. ožujka 1931. godine, bilo je 20 207 Hrvata, 10 632 muslimana, 10 310 Srba i 7 ostalih, a u općini Stolac od 19 498 stanovnika evidentirano je 7 428 Hrvata, 6 089 muslimana, 5 970 Srba i 2 ostalih. Najveći poraz u Srezu imali su Hrvati 24,5%, zatim muslimani 19,9%, a najmanje

Srbi 7,3%. Od ukupnog broja pučanstva od poljoprivrede je tada živjelo 36 450 ili 88,6% ukupnog pučanstva.

U godinama pred Drugi svjetski rat samo je u nekim prilikama, mahom uz sastanke oko problematike duhana i uz neke vjerske svečanosti dolazilo do određenih političkih gibanja. Stolačko hrvatsko pučanstvo naročito se brojno odazivalo na, svake godine održavane, zadušnice za Stjepana i Pavla Radića, Đuru Basaričeka i druge žrtve skupštinskog atentata iz 1928. godine koje su, prema tadašnjem tisku imale i prosvjedni karakter. Na području stolačke općine, odnosno župe sv. Ilije Proroka, ove zadušnice, kao i sve druge crkvene svečanosti, naročito su brižljivo organizirane kada je za dekana i nadžupnika u Stocu došao don Marko Zovko. O zadušnicama koje je don Zovko 1934. godine organizirao u Stocu i svim stolačkim župama, bilo je dosta tekstova u tadašnjem tisku kao o značajnoj stolačkoj vijesti.

Hrvatsko kulturno prosvjetno društvo „Napredak“ u 1934. godini imalo je 48 članova u gradu Stocu, te 205 članova iz okolnih stolačkih sela, po čemu se znatno razlikovalo od ostalih stolačkih kulturno-prosvjetnih društava. U to vrijeme u njezinom Odboru bili su predsjednik odvjetnik Jakiša Miljković, koji je bio i jedan od čelnika HSS-a u Hercegovini, članovi: don Marko Zovko, stolački nadžupnik i dekan, direktor Hrvatske banke Franjo Smole, namještenik u Duhanskoj stanici Stolac Rudolf Pavičić, gostioničari Ljubomir Ševelj, te seljaci Lazar Raguž, Boško Radić, Lazar Bošković i Vide Palameta. U veljači 1936. godine osnovana je i podružnica „Napredak“ u selu Prenj, čiji su utemeljitelji bili svećenici don Vide i don Stjepan Putica. Za predsjednika podružnice, u koju se upisalo 80 Prenjana, izabran je Ante Buconjić, za dopredsjednika Jozo Matić, tajnik je bio Niko Kulaš, a rizničar Luka Džakula. Stolačka podružnica nije se vidnije isticala u gradu, osim kao organizator, zajedno s Crkvom, raznih obljetnica. Najzapaženija je bila proslava 100-godišnjice ilirskog pokreta, koja je održana u siječnju 1936. godine, uz nazočnost predstavnika svih podružnica. Značajan centar okupljanja Hrvata u Stocu bila je i Hrvatska čitaonica. Ona j 1936. godine imala 60 članova, među kojima je bilo i nekoliko muslimana. Iz te godine poznata je, na temelju arhivske građe i njezine Uprave: predsjednik Milan Pavičević, općinska službenica Julija Ojatrašek, brijač Halil Baljić, gostioničar Ljubomir Ševelj, te trgovci Abdulah Čokljat i Ilija Raguž. Ovaj sastav ukazuje na njezinu čvrstu povezanost s Napretkom i HSS-om u čije se kulturne i političke aktivnosti redovito uključivala. U njezinim prostorijama bila je smještena i relativno dobro opremljena Napretkova knjižnica, koja je korištena i van kruga njezinih članova. (Obnoviteljska skupština HKD „Napredak“ Stolac održana je 26. travnja 1991. u kinodvorani u Stocu, ali nije nam poznato da su potom poduzimane neke konkretne aktivnosti). U arhivskoj (pismohranskoj) građi iz više arhiva bilo je previše „ideološke obojenosti“ u razdoblju od 1937. do 1941. godine.

I u ovaj uradak, uz brojne druge obveze, „utkali smo“ više dana rada i vjerujem „bacili“ barem malo svjetla na razdoblje između dva svjetska rata na stolačkom području, a riječ je o politički i ekonomski bremenitom razdoblju, koje je imalo i neka svoja pozitivna postignuća kojom su naši pretci, bake i djedovi dali svoj

neizbrisivi trag i pečat. Na tome tragu, uz „izvjesnu dozu“ istraživačkog i domoljubnog nadahnuća i napisasmo ove retke koje će, vjerujemo, netko imati vremena i strpljenja pročitati i nešto nanovo naučiti iz prošlosti našeg stolačkog kraja.

Vlatko Smiljanić

Ključni vojno-politički ODNOSI I DOGAĐAJI

u kotaru Gacko tijekom druge polovice 1942. godine

Još početkom 1941. kotar Gacko bilo je i vojno i politički izuzetno nestabilno područje. Na sferi četiri utjecaja, njemačkih, talijanskih, ustaških i četničkih snaga, sredinom 1942. godine intenzivirali su se njihovi odnosi i dolazilo je do velikih vojnih sukoba. Osim toga, relativno zastupljeno srpsko stanovništvo stvaralo je veliki problem vlastima NDH. U radu autor na temelju izvornih dokumenata interpretira ključne odnose i događaje u Gackome i njegovoj užoj okolici od samoga žarišta sukoba pa sve do konca 1942. godine kada se kotar Gacko više (utoliko) ne spominje u izvorima.

UVOD

Tijekom 1942. godine Gacko se, prema upravnoj podjeli Nezavisne Države Hrvatske (NDH), nalazi u sklopu Velike župe Dubrava, i to na njezinom krajnjem sjeveroistoku. Sa sjeverne strane graniči s kotarom Foča (Velika župa Vrhbosna), s južne strane s kotarom Bileća, a sa zapada s kotarom Nevisinje (Velika župa Hum). S istočne strane kotar Gacko potpuno graniči s Crnom Gorom, koja je pod direktnim talijanskim guverneratom.[1]

Ukupan broj stanovništva je 15 235. Broj Srba prema popisu iz 1931. iznosi 61,87%, muslimana 34,62% dok je broj Hrvata (rimokatolika) 3,51%.[2] Od toga je broj žena veći od broja muškaraca za 0,49%. Zanimljivo je, također, da je zabilježeno čak 67,5 % nepismenih, a takav postotak je iznenađujući jer se pojavljuje i u mlađoj životnoj dobi. Primjerice, djeca pučkoškolskoga uzrasta tek su 36,0 % pismena, gdje broj dječaka trostruko prednjači od broja djevojčica.[3] Stanovništvo se u 90,2 % slučajeva bavi poljoprivredom i šumarstvom, 3,05 % ima neki zanat, 2,92 % je u javnoj službi, slobodnome zanimanju ili najčešće vojsci dok je 3,83 % bez zanimanja.[4] Kotar Gacko broji 2250 kuća i 2390 domaćinstava što znači da u jednoj

1 Matković, Hrvoje, *Povijest Nezavisne Države Hrvatske*, Naklada Pavičić, Zagreb, 2002., 87-8.

2 (ur.) Andrejka, R., *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931 godine, knjiga II, prisutno stanovništvo po veroispovesti*, Kraljevina Jugoslavija – Opšta državna statistika, Državna štamparija, Beograd, 1938., 12.

3 (ur.) Andrejka, R., *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931 godine, knjiga III, prisutno stanovništvo po pismenosti i starosti*, Kraljevina Jugoslavija – Opšta državna statistika, Državna štamparija, Beograd, 1938., 123.

4 (ur.) Andrejka, R., *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931 godine, knjiga IV, prisutno stanovništvo po glavnom zanimanju*, Kraljevina Jugoslavija – Opšta državna statistika, Državna štamparija, Beograd, 1940., 321.

kući boravi više od jedne obitelji (1 kuća = 1,062 obitelji).[5]

Situaciju u kotaru Gacko treba promatrati i iz šire slike u kontekstu muslimanskih planova za autonomiju Bosne i Hercegovine (BiH). Naime, nakon prvotne pozitivne reakcije na vlast NDH, pojavile su se rezerve, pa je određena grupa muslimana pokrenula pitanje autonomnosti BiH. Osim planova o izdvajanju iz NDH, postojala je i ideja „zbližavanja" s (njemačkim) nacističkim vlastima. Valja napomenuti da je teritorij BiH bio ukupno podijeljen na njemačku i talijansku zonu utjecaja i interesnu sferu, a da su se ove ideje javljale unutar njemačkoga dijela. Ustaška vlast, osim toga, nije uspjela zaštititi tamošnje stanovništvo od četničkih zločina koji su činjeni nad muslimanima (ali i katolicima[6]) na području istočne Bosne. Primjerice, jezoviti pokolj muslimana u mjestu Avtovac, koje pripada kotaru Gacko, dogodio se 28. lipnja 1941. Tom prilikom stradalo je 47 muslimana, većinom žena i djece, a cijelo selo je spaljeno. Četnici su napali avatovačku oružničku postaju oko tri sata ujutro. Muslimansko stanovništvo borilo se s njima cijeloga dana sve do predvečer, kad im je nestalo municije. Jedan dio stanovništva uspio je pobjeći, a one koji su ostali u selu,četnici su poklali i postrijeljali.[7]

Međutim, krajem 1941. dolazi do „rezolucija", peticija protuustaške naravi koje su potpisivali istaknuti muslimanski javni i kulturni djelatnici[8]. Podrška je došla čak iz redova Islamske vjerske zajednice.[9] Dakle, muslimanski su politički planovi sve više bili udaljeni od ustaških, a sve više približeni njemačkima, jer su pretpostavljali njemačku pobjedu. Upravo zbog ovakve etničke zatupljenosti Srba na teritoriju NDH, maloga broja pismenih i većine ruralnoga stanovništva, sukobi na ovome području postali su neminovni još od sredine 1941. godine kada započinje tzv. „Lipanjski ustanak"[10]. U listopada 1941. godine propali su napori partizana da uspostave suradnju s četničkim postrojbama u istočnoj Bosni u borbi protiv Nijemaca i Talijana. Tijekom prve polovice 1942. godine vlast NDH ugrožavale su isprva četničke snage, a nakon toga i partizanske koje su na područje kotora dolazile s istočne strane, dakle, iz pravca Crne Gore. U većinski srpskim mjestima partizani su izvojevali pobjede, a posebice su se manifestirali napadom na Borač. Intervencijom talijanskih snaga tijekom travnja 1942. partizanska su osvajanja privremeno zaustavljena.[11]

---

5 (ur.) Andrejka, R., *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931 godine, knjiga I, prisutno stanovništvo, broj kuća i domaćinstava*, Kraljevina Jugoslavija – Opšta državna statistika, Državna štamparija, Beograd, 1937., 12.

6 Najdrastičniji izraz četničkoga hegemonizma prema katolicima zasigurno je primjer Drinskih mučenica, časnih sestara iz Pala koje su u prosincu 1941. bačene u rijeku Drinu. Tih su dana četnici u istu rijeku bacili oko 8 000 ljudi. Više o tome: Baković, Anto, *Drinske mučenice, Vlastita svjedočanstva, Svjedočanstva očevidaca, Dokumenti*, Anto Baković, Sarajevo, 1990.

7 (ur.) Kovačić, Matija, *Odmetnička zvjerstva i pustošenja u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj u prvim mjesecima života Hrvatske narodne države,* Hrvatski izdavalački bibliografski zavod, Zagreb, 1942., 86-7.

8 Ovdje se posebno ističu Uzeir Hadžihasanović, Muhamed Panđa, Mustafa Softić, Šefkija Belić, Ahmed Karabeg, Suljaga Salihagić i ostali.

9 Matković, Hrvoje, *nav. dj.*, 211-12.

10 Marijan, Davor, „Lipanjski ustanak u istočnoj Hercegovini 1941. godine", u: *Časopis za suvremenu povijest*, 35(2), 2003., 545-576.

11 Šumanović, Vladimir, „Kronologija događanja na području kotara Gacko od četničkog zauzimanja Foče u prosincu 1941. do operacije Foča kraljem travnja 1942.", u: *Polemos*, 18(35), 29-46.

Partizanski borci Gatačkoga bataljuna 1941. godine
(Izvor: Muzej revoluciije naroda Jugoslavije, inv. br. 10866)

Od travnja do srpnja 1942.

Krajem travnja 1942. u kotaru Gacko nalaze se talijanske snage te jedna ustaška satnija i oružnički vod. Muslimani su držali sela Kulu Fazlagić, Ključ i Veliku Gračanicu dok su četnici, koji surađuju s talijanskim trupama, držali selo Miholjače. Sva ostala mjesta u kotaru, koja još nisu uništena, nalazila su se u rukama partizana, koji iz Crne Gore razvijaju svoje akcije na području ovoga kotara. Talijanske trupe prilikom dolaska u Gacko zavladale su cestom Nevesinje – Gacko. Međutim, ustaške su snage tada izrazile sumnju da, ako put ne bude imao nadzor, tada će opet biti prekinut zbog partizana. Tada bi mogao biti zaustavljen redoviti dovoz hrane i potrepština za osnovne životne potrebe. Osim toga, padom Borača, iseljavanje nije bilo preporučljivo, a čak se razmišljalo o dodatnoj kolonizaciji hrvatskoga stanovništva.[12] Jedna od značajnih bitaka dogodila se 25. travnja kada je kod sela Slivlja (na komunikaciji Nevesinje-Gacko) Prvi hercegovački udarni bataljon

12 „Izvještaj zapovjedništva Vojne Krajine od 4. maja 1942 god. o borbama partizana protiv četnika, italijanske vojske i domobrana u okolini Gacka i Avtovca“, u: *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije (Zbornik NOR)*, tom IV – borbe u Bosni i Hercegovini (BiH), knjiga 5, maj-jun 1942., Vojnoistorijski institut JNA, Beograd, 355.

Operativnog štaba NOP odreda za Hercegovinu, u zasjedi, porazio prethodnicu 260. puka talijanske divizije „Murđe“ te zarobio 57, a ranio 42 i ubio 18 talijanskih vojnika.[13]

Luka (Krsta) Nenezić. Rođen u Podgorici 1914. godine.
Poslije završene učiteljske škole u Mostaru 1935. upisuje se na zagrebačko sveučilište.
Član je KPJ od 1938. U proljeće 1940. je uhićen i dovezen u logor u Bileći.
U srpnju 1941. radio je na podizanju ustanka u Gackom, gdje je ostao sve do svoje pogibije u borbi s ustaškim odredima u selu Bodežištima (Gacko) 7. siječnja 1942.
(Izvor: Muzej revoluciije naroda Jugoslavije, inv. br. 12383)

Unatoč protjeravanju, partizani nisu ni početkom mjeseca svibnja prestali sa svojim djelovanjem. Grupa od 400-injak njih iz bataljuna naziva „Nevisinjska puška“ 13. svibnja 1942. napala je automobilsku kolonu na putu Bišina – Nevesinje koja je dolazila iz Mostara. Ubili su sedam talijanskih časnika koji su bili ispred kolone. Ovaj podatak možda ne bi bio toliko značajan da s kolonom partizana nije došao poznati četnički vođa Jevđević s 80-ak četnika kojima su ostali četnici u Nevesinju priredili doček sa srpskim zastavama.[14] Da se četnički odredi osnivaju u Nevisinju i Gacku upozorio je u svome proglasu „Braći Hercegovcima“ komandant

13 Brajnović, Petar (ur.) *Hronologija oslobodilačke borbe naroda Jugoslavije 1941 - 1945*, Vojnoistorijski institut Beograd, 1964., 248.

14 „Napad partizana na Talijansku kolonu“, u: *Zbornik NOR*, tom IV - BiH, knjiga 5, maj-jun 1942., Vojnoistorijski institut JNA, Beograd, 368.

nacionalnih odreda za Crnu Goru i Hercegovinu pukovnik Bajo J. Stanišić.[15] Pet dana kasnije na nedefiniranom području Gacka jedna talijanska bojna napala je i rastjerala veću skupinu partizana. Ubijeno je njih 42, a zaplijenjena im je i veća količina oružja. Partizani su ubili jednoga talijanskoga časnika i vojnika.[16]

Talijanska divizija „Kačatori dele Alpi", jači dijelovi divizija „Marke i Murđe", ojačani četnički Nevesinjski i Gatački odred započeli su 25. svibnja koncentričan napad iz Nevesinja, sela Plužina, Gacka, sela Hutova, Čapljine i Mostara (što se naziva operacijom „Stolac"[17]). U osmodnevnim borbama su porazili jače dijelove Južnohercegovačkog i Sjevernohercegovačkog NOP odreda te se 28. svibnja spojili sa svojom skupinom u Stocu. Zanimljivo je da su talijanske jedinice i četnici tada u 25 sela spalili oko 1 000 kuća.[18] U kotaru Gacko četnike tada predvodi pop Perišić i ima ih oko 600.[19]

Prehrana stanovništva je postajala sve oskudnija, a dodatni problem stvarao je dolazak izbjeglica u okolicu kotara. Dana 6. lipnja fašistički general Lonzana došao je automobilima četnika u Gacko gdje je preuzeo osobno zapovjedništvo nad četnicima koji su ondje djelovali. Unatoč tome, već 9. lipnja talijanske i ustaške snage dovozile su dovoljne količine hrane.[20] Gacko je tada bilo opskrbljeno hranom dovoljnom za mjesec dana.[21] Paralelno s time, četnički su odredi uz talijansku pomoć zauzeli od partizana selo Stepen (10 km J od Gackog), a dva dana kasnije četnici su vodili borbu s partizanima u selima Gat, Dobrelji i Kazanci (oko 10 - 15 km JI od Gackog).[22] Međutim, 400-injak partizana su istoga dana zauzeli selo Vrba (7 km SI od Gackog). To je bio kratkoročan pothvat jer su već sljedećega dana talijanske trupe u suradnji s četnicima vratili selo. U tijeku borbe s talijanskim trupama i četnicima partizani su imali velike gubitke, ali se ne zna njihov točan broj, dok je ovom prigodom poginulo oko dvadeset četnika. Iste su snage napadale selo Avtovac te selo Izgori (9 km SI od Gackog).[23] Međutim, već istoga dana talijanska bojna napušta Gacko pa je ostalo samo nekoliko Talijana s velikim brojem četnika. Talijanski su časnici preporučili lokalnome stanovništvu da se i oni povuku, jer će i onaj ostatak Talijana također napustiti Gacko. Međutim, talijansko zapovjedništvo nije dalo jasne upute i odgovore u svezi s time. Stoga je među stanovništvom rastao

15 „Braćo Hercegovci!", u: *Zbornik NOR*, tom IV - BiH, knjiga 5, maj-jun 1942., Vojnoistorijski institut JNA, Beograd, 369.

16 „Br. 147: Izvještaj Ministarstva Hrvatskog domobranstva od 21. maja 1942. god. o borbama u Bosni i Hercegovini, III. domobranski sbor", u: *Zbornik NOR*, tom IV - BiH, knjiga 5, maj-jun 1942., Vojnoistorijski institut JNA, Beograd, 386.

17 „Stolac" je naziv za vojni pothvat talijanskih snaga protiv partizanskih snaga u (istočnoj) Hercegovini tijekom svibnja 1942. godine, a izvedena je uz pomoć četničkih jedinica. Tamošnje partizanske jedinicama i rukovodstvo trebalo je pomoć u sprečavanju osipanja koje je uslijedilo zbog suradnje četnika i Talijana. Međutim, cilj nije bio postignut. Više o tome: „Br. 92 Relacija o borbama četničkih jedinica protiv partizanskih snaga u Hercegovini maja 1942. u italijanskoj operaciji »Stolac«", u: *Zbornik NOR*, tom XIV, knjiga I – Dokumenti četničkog pokreta Draže Mihailovića, 128.

18 Brajnović, Petar (ur.), *nav. dj*., 264.

19 „Br. 76 Izveštaj Ilije Trifunovića Bircanina od aprila 1942. Draži Mihailoviću o vojno-političkoj situaciji u Bosni, Hercegovini, Crnoj Gori, Lici i Dalmaciji i o saradnji sa Italijanskim okupatorom", u: *Zbornik NOR*, tom XIV, knjiga 1 – 1941. i 1942. godina, Vojnoistorijski institut JNA, Beograd, 226.

20 „Izvještaj zapovjedništva trećeg Domobranskog zbora od 9. juna 1942. o borbama u zapadnoj Bosni i Hercegovini", u: *Zbornik NOR*, tom IV - BiH, knjiga 5, maj-jun 1942., Vojnoistorijski institut JNA, Beograd, 410.

21 „Br. 157 Izvještaj zapovjedništva trećeg Domobranskog zbora od 11 juna 1942. god. o borbama oko Jajca, Glamoča i Varesa", *Zbornik NOR*, tom IV - BiH, knjiga 5, maj-jun 1942., Vojnoistorijski institut JNA, Beograd, 412.

22 „Br. 143 Izvještaj zapovjedništva Šeste oružničke pukovnije od 13. jula 1942. god. o borbama sa partizanima u Hercegovini", u: *Zbornik NOR,* tom IV – BiH, knjiga 6, jul-avgst 1942., Vojnoistorijski institut JNA, Beograd, 350-1.

23 Isto, 358.

nemir dok je posadno zapovjedništvo tražilo upute.[24]

Sredinom lipnja 1942. Talijani su preko jednoga (pročetnički orijentiranoga) muslimana u Gackom podijelili novine pod naslovom „Slobodna Srbija“ i bacili promidžbene letke svim četnicima iz zrakoplova u ovoj oblasti. Zapovjednik domobranske posade u Gackom zamolio je talijanskoga zapovjednika da se ove novine više ne dijele stanovništvu s obzirom na naslov i sadržaj te je to obećano. Međutim, naknadno se doznaje, da su Talijani te iste novine dijelili pučanstvu u Mostaru.[25] Već su 12. lipnja četnici iz Gackoga tražili putem posadnoga zapovjedništva suradnju s ustaškim domobranstvom. Budući da je zapovjednik posade Gacko prema postojećim i ranijim uputama prema četnicima postupao kao protiv neprijatelja, on je tada tražio smjenu s objašnjenjem „da se ne može odjednom preobratiti i s četnicima postupati kao sa saveznicima“. Osim njega, smjenu je tražio kotarski predstojnik i zapovjednik oružničkog voda.[26]

Tog istog 12. lipnja te 13. lipnja vođena je velika bitka između partizana i četnika kod sela Vrba (7 km SI od Gacka). Četnike je potpomoglo talijansko topništvo, dok je ishod borbe ostao nedokumentiran. Borbu su vodile hercegovačke partizanske jedinice, koje su se za vrijeme Treće neprijateljske ofanzive povlačile u sjevernu Hercegovinu te jedinice Prve i Druge proleterske brigade, koje su se u to vrijeme nalazile na istom terenu.[27] Osim toga, 18. lipnja predalo se talijanskim trupama devet komunista iz već spomenutoga sela Izgori, a tri su komunista ubijena u tijeku akcije. Talijanske trupe stigle su do granice kotara Gacko i prelazile su u susjedne kotare. Tri dana kasnije talijanske trupe uspostavile su vlast prema Crnoj Gori i prešle granicu NDH priključivši se trupama koje su već bile u Crnoj Gori.[28] Zbog toga, 20. lipnja oko 600 četnika napustilo je položaje oko Gackog i talijanskim automobilima prebačeni su za Nevesinje.[29]

Raspoloženje hrvatskoga stanovništva poboljšalo se u nadi da će biti još i bolje kada se uredi stanje na smirenju zaraćenih strana i pobunjeničkih akcija. Posljednjim potezima „čišćenja“, veliki broj izbjeglica vratio se svojim kućama i počeo s radom u obnavljanju domova. Međutim, raspoloženje na području I. i II. zone nije najbolje jer su pobunjenici (partizani) i dalje djelovali, a Talijani nisu bili dovoljno aktivni unatoč svojoj nadmoćnosti u tehničkoj opremi i brojčanom stanju ljudstva. Kod muslimana je jedan manji dio zadovoljan dok je veći dio neraspoložen, naročito otkako su počeli pregovori s četnicima na zajedničkoj

24 „Br. 156, Izvještaj zapovjedništva trećeg Domobranskog zbora od 10 juna 1942. god. o borbama oko Mrkonjić Grada, Livna i Visokog“, u: *Zbornik NOR*, tom IV - BiH, knjiga 5, maj-jun 1942., Vojnoistorijski institut JNA, Beograd, 415.

25 „Izvještaj zapovjedništva trećeg Domobranskog zbora od 12. juna 1942. god. o borbama u Hercegovini i istočnoj Bosni“, u: *Zbornik NOR*, tom IV - BiH, knjiga 5, maj-jun 1942., Vojnoistorijski institut JNA, Beograd, 418-9.

26 „Izvještaj zapovjedništva trećeg Domobranskog zbora od 13. juna 1942. god. o borbama oko Kupresa, Vlasenice i Zenice“, u: *Zbornik NOR*, tom IV - BiH, knjiga 5, maj-jun 1942., Vojnoistorijski institut JNA, Beograd, 421-2, 423.

27 „Br. 162. Izvještaj zapovjedništva trećeg Domobranskog zbora od 15. juna 1942. god. o borbama oko Jajca, Gacka i Vlasenice“, u: *Zbornik NOR*, tom IV - BiH, knjiga 5, maj-jun 1942., Vojnoistorijski institut JNA, Beograd, 431.

28 „Br. 143 Izvještaj zapovjedništva Šeste oružničke pukovnije od 13. jula 1942. god. o borbama sa partizanima u Hercegovini“, u: *Zbornik NOR*, tom IV – BiH, knjiga 6, jul-avgst 1942., Vojnoistorijski institut JNA, Beograd, 359.

29 „Br. 143 Izvještaj zapovjedništva Šeste oružničke pukovnije od 13. jula 1942. god. o borbama sa partizanima u Hercegovini“, u: *Zbornik NOR*, tom IV – BiH, knjiga 6, jul-avgst 1942., Vojnoistorijski institut JNA, Beograd, 352.

suradnji protiv partizana.[30] U graničnom pojasu prema Drini i Crnoj Gori stanovništvo je bilo zabrinuto, jer se boji osvete i partizana i četnika.[31] Prema partizanima osjećao se veliki prezir jer „vrše osvetu nad povraćenim četnicima i izbjeglicama, te narod moli zaštitu: otimaju, pljačkaju i nasilno odvode i novače mlade ljude u svoje redove.“ Prehrana je bila još uvijek slaba, a to je u mnogome utjecalo na sveukupno raspoloženje stanovništva.[32] Akcijom talijanskih vojnih snaga uz suradnju četnika, granicom duž Crne Gore više nisu djelovali partizani. Međutim, talijanske vojne snage sa crnogorskim nacionalistima vodile su borbe unutar područja Crne Gore s istima i dotada su imali priličnoga uspjeha iako su se borbe privodile kraju.[33]

Sve do 10. srpnja ne postoje podatci o značajnijim situacijama u kotaru Gacko. Stoga, toga dana donesena je odluka da će se talijanske posade povući iz ovoga kotara. Povlačenjem ostatka talijanske posade iz Gacka zapovjednik 6. pješačke divizije pretpostavljao je da će se pojaviti isto stanje kao prošle godine. Primjerice: opasnost prekida prometa, uznemirivanja, te teškoće opskrbe ako ustaška posada ne bude dovoljno jaka. Zanimljivo je da su Talijani u području Gacka tada organizirali pravoslavno pučanstvo kao četnike, koji se bore protiv partizana, dakako, zajedno s Talijanima. Uvjeti ove suradnje ostali su potpuno nepoznati.[34] Sredinom srpnja pored samog Gacka u Fazlagića kuli nalazilo se oko 1000 naoružanih muslimana u punoj spremi, a vrhovni zapovjednik je bio Memiš-Aga Džubur.[35]

Od kolovoza do studenoga 1942.

Djelatnost četničkih i ustaških snaga bazirala se uglavnom na uništenju partizanskih odreda gdje, bez obzira na vjeroispovijest, uništavaju sve što je sumnjivo i sklono komunizmu. I dalje, dakako, uz suradnju talijanskih vojnih vlasti, a ponegdje i samostalno, pri čemu su postizali dobar uspjeh. Zahvaljujući ovim odredima prekinuto je djelovanje partizanskih snaga u istočnoj Hercegovini. Prehranu i naoružanje ustaški odredi dobivaju od talijanskih vojnih vlasti. Prema držanju i stanovitim znakovima može se zaključiti da je četnička grupa Gacko (i Trebinje) spremna surađivati s ustaškim vlastima dok se za druge grupe to ne može reći. Međutim, na opredjeljenje grupe Nevesinje, koja je ujedno i najjača, utječe njihov vođa Dobrosav Jevđević koji zastupa stanovište nepriznavanja NDH. S ustaške strane pojačana je promidžba i ista dolazi u dodir sa vođama četnika, iako su oni još u neizvjesnosti i kolebanju. Zbor radi na smirivanju stanovništva

30 *Čuju se negodovanja kao (npr. op. a.): Zar da mi pređemo mirno preko toliko poginulih naših žrtava, a sada Hrvati pregovaraju sa četnicima itd.*

31 Izvještaj zapovjedništva trećeg Domobranskog zbora od 16. juna 1942. god. o o stanju u vojci i na terenu“, u: *Zbornik NOR*, tom IV - BiH, knjiga 5, maj-jun 1942., Vojnoistorijski institut JNA, Beograd, 433-5.

32 Isto.

33 „Br. 143 Izvještaj zapovjedništva Šeste oružničke pukovnije od 13. jula 1942. god. o borbama sa partizanima u Hercegovini“, u: *Zbornik NOR*, tom IV – BiH, knjiga 6, jul-avgst 1942., Vojnoistorijski institut JNA, Beograd, 362.

34 „Br. 166 Izvještaj zapovjedništva rećeg Domobranskog zbora od 23. juna 1942. god. o borbama u Bosanskoj krajini, istočnoj Bosni i Hercegovini“, u: *Zbornik NOR*, tom IV - BiH, knjiga 5, maj-jun 1942., Vojnoistorijski institut JNA, Beograd, 440.

35 „Br. 121 Izveštaj Majora Petra Baćovića od 16. jula 1942. Draži Mihailoviću o vojnopolitičkoj situaciji u Hercegovini i saradnji sa italijanskim okupatorom“, u: *Zbornik NOR*, tom XIV, knjiga 1 – 1941. i 1942. godina, Vojnoistorijski institut JNA, Beograd, 427.

u kotarima Gacko, Stolac i Bileće. Talijanski je bojnik De Matteis dobio ustaško odlikovanje reda krune Kralja Zvonimira prvoga reda. Smatralo se da će ovo odlikovanje izazvati veliki odjek i komentare koje će stanovništvo udaljiti od razmišljanja o teškoj situaciju. Kako bi se, između ostaloga, izbjegla zlovolja među ostalim talijanskim časnicima, državni tajnik Dr. Vjerkoslav Vrančić tražio je da se pronađu još neki „odličnici" kojima bi se dodijelila odlikovanja.[36] U listopadu 1942. i dalje se vode bitke s partizanskim jedinicama gdje je zapovjednik Rašid Babović. Naime, 18. listopada pojavio se engleski zrakoplov oko Gackoga koji je letio u pravcu istoga te bacio odjeću i oružje koji su dospjeli u partizanske ruke te im omogućili nastavak djelovanja.[37]

Početkom studenoga 1942. godine u Nevesinje je doputovao zapovjednik 6. oružničke pukovnije Stjepan Jakovljević zbog obilaska oružničkih postaja. Srdačno je bio primljen kako u Nevesinju tako i u Gackom. Zanimljivo, četnički vojvode Dobrosav Jevdjević i Petar Samardžić tom su prilikom zamoliti prijem. Jakovljević je prihvatio ovu ponudu. Razgovor se vodio zbog sređivanja prilika i prestanka pokolja između četnika i hrvatske vojske. Tom prilikom Jevdjević je obećao Jakovljeviću da će napustiti oružničku postaju u Domanovićima, koju su zauzeli četnici, te ju predati ustaškom oružništvu. I u Gackomu je Jakovljević razgovarao, ali s tamošnjim četničkim vojvodom Markom Popovićem u svrhu smirivanja neprijateljstva. Jakovljevića je čitavim ovim putem pratio Muharem Aganović, koji mu je bio pomoćnik. Osim njega, na putu je bio pridružen i veliki župan Zlatar koji je zaključio da i muslimani i pravoslavci žele što prije uspostavu mira i obustavljanje neprijateljstva. Tada mu je rečeno da tamošnji kotarski predstojnik Petar Jerković ne brine za uspostavu mira jer svojim postupcima i govorima potiče muslimane protiv pravoslavaca.[38]

Već 27. studenoga stigla je opravdavajuća reakcija Ministarstvu unutarnjih poslova u Zagrebu zbog upitnih postupaka Petra Jerkovića. Veliki župan Dubrave A. Buć pojasnio je da kotarski predstojnik iz Nevesinja Tamović dobronamjerno ili zlonamjerno „išao na lijepak" Jevdjeviću koji je želio lukavo likvidirati hrvatsku miliciju. Zanimljivo je, naime, da je Jevdjević nigdje drugdje nije obratio ustaškoj vlasti zbog toga, nego je to učinio u Gackome kada tamo niti četnici niti talijanske vlasti nisu uspjeli stopiti hrvatske (i muslimanske) snage u četnike. No, u tome nisu uspjeli.[39]

36 HR – HDA 12232 Ministarstvo unutarnjih poslova Nezavisne Države Hrvatske, analitički inv., knjiga III, Br. Taj-371-42, *Političko stanje na područjima velike župe Dubrava i rad na smirivanju pučanstva u kotarevima Bileće, Gacko i Stolac,* Zagreb, 26. rujna 1942.

37 Brajnović, Petar (ur.), *nav. dj*., 572.

38 HR – HDA 12232 Ministarstvo unutarnjih poslova Nezavisne Države Hrvatske, analitički inv., knjiga III, Prez. br. 2928/42, *Izviešće o putu kotarskog predstojnika u Gacko i boravku pukovnika g. Jakovljevića*, Mostar, 6. studenoga 1942.

39 HR – HDA 12232 Ministarstvo unutarnjih poslova Nezavisne Države Hrvatske, 30/223 (A – I), Tajno 8007-11068, Taj. br. 3599/42, *Izvješće o prilikama u Gackome*, Dubrovnik, 27. studenoga 1942.

Grupa četnika snimljena u Gacku pred napad na jedinice NOVJ. Pred strojem je Mitar Davidović, načelnik štaba gatačke četničke brigade.

(Izvor: Muzej revolucije naroda Jugoslavije, 12382)

Zaključak

U drugoj polovici 1942. godine kotar Gacko našao se između četiri interesne sfere: najprije ustaške zbog toga jer se nalazi na administrativnome području NDH; zatim talijanske zbog istočne granice prema NDH; nakon toga njemačke zbog dijela muslimanskih pretenzija prema istima te naposljetku četničke zbog počinjenih zlodjela. Veliki je politički problem vlastima NDH stvarao natpolovični broja Srba te izuzetno mali udio Hrvata.. Čak je postojala ideja o kolonizaciji hrvatskoga stanovništva. Osim toga, stanovništvo je uvelike bilo ruralno i vrlo nepismeno Međutim, zanimljivo je da se cijela istočna Hercegovina u drugoj polovici 1942. nalazi pod snažnim četničkim nadzorom, no muslimani iz kotara Gacko im se ne pridružuju pa stoga ne predstavljaju problem vlastima. Takav je zaključak očit zbog zločina koje su četnici počinili nad muslimanskim stanovništvom još od 1941. godine. No, pojavljivali su se neki pročetnički angažirani muslimani koji su djelovali individualno. Partizani su i nakon zaustavljanja u travnju nastavili s djelovanjem iz pravca istoka, tj. iz Crne Gore te vrše konstantne upade u sela

gatačkoga kotara. Četnici očito surađuju s partizanskim snagama, no suradnja četnika i Talijana ostala je vrlo nejasno definirana. Pojedini talijanski časnici opiru se spomenutoj suradnji. Unatoč tomu, prezir postoji i prema partizanima zbog njihova nasilna ponašanja među stanovništvom (npr. nasilna mobilizacija mladića), iako se o partizanskim zločinima u izvorima ne govori kao kod četnika. Veliku su podršku partizani imali od saveznika (Engleza) u donaciji oružja i municije što isti koriste za daljnje napredovanje i djelovanje. Problemi s prehranom stanovništva su učestali i za rješavanje istoga, prema izvorima, brinule su se ustaške snage. Ovakvo gotovo konglomeratno stanje uvelike je utjecalo na zabrinutost lokalnoga stanovništva koje je željelo mir što prije. Partizanskim zauzimanjem kotara 1944. godine prestala su sva vojna djelovanja.

Bibliografija

Arhivski izvori

1. HR – HDA 12232 Ministarstvo unutarnjih poslova Nezavisne Države Hrvatske, analitički inv., knjiga III.
2. HR – HDA 12232 Ministarstvo unutarnjih poslova Nezavisne Države Hrvatske, 30/223 (A – I), Tajno 8007-11068, 1942.

Objavljeni izvori

1. *Zbornik NOR*, tom IV – borbe u Bosni i Hercegovini (BiH), knjiga 5, maj-jun 1942., Vojnoistorijski institut JNA, Beograd, 1953.
2. *Zbornik NOR*, tom IV – borbe u Bosni i Hercegovini (BiH), knjiga 6, jul-avgust 1942., Vojnoistorijski institut JNA, Beograd, 1953.
3. *Zbornik NOR*, tom IV – borbe u Bosni i Hercegovini (BiH), knjiga 7, september-oktobar 1942., Vojnoistorijski institut JNA, Beograd, 1953.
4. *Zbornik NOR*, tom IV – borbe u Bosni i Hercegovini (BiH), knjiga 8, novembar-decembar 1942., Vojnoistorijski institut JNA, Beograd, 1953.
5. *Zbornik NOR*, tom XIV, knjiga 1 – Dokumenti četničkog pokreta Draže Mihailovića, 1941. i 1942. godina, Vojnoistorijski institut JNA, Beograd, 1945.

Literatura

1. Andrejka, R. (ur.), *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931 godine, knjiga II, prisutno stanovništvo po veroispovesti*, Kraljevina Jugoslavija – Opšta državna statistika, Državna štamparija, Beograd, 1938.
2. Andrejka, R. (ur.), *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931 godine, knjiga III, prisutno stanovništvo po pismenosti i starosti*, Kraljevina Jugoslavija – Opšta državna statistika, Državna štamparija, Beograd, 1938.
3. Andrejka, R. (ur.), *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931 godine, knjiga IV, prisutno stanovništvo po glavnom zanimanju*, Kraljevina Jugoslavija – Opšta državna statistika, Državna štamparija, Beograd, 1940.

4. Andrejka, R. (ur.), *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931 godine, knjiga I, prisutno stanovništvo, broj kuća i domaćinstava*, Kraljevina Jugoslavija – Opšta državna statistika, Državna štamparija, Beograd, 1937.
5. Baković, Anto, *Drinske mučenice, Vlastita svjedočanstva, Svjedočanstva očevidaca, Dokumenti*, Anto Baković, Sarajevo, 1990.
6. Brajnović, Petar (ur.) *Hronologija oslobodilačke borbe naroda Jugoslavije 1941 - 1945*, Vojnoistorijski institut Beograd, 1964.
7. Kovačić, Matija (ur.), *Odmetnička zvjerstva i pustošenja u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj u prvim mjesecima života Hrvatske narodne države,* Hrvatski izdavalački bibliografski zavod, Zagreb, 1942.
8. Marijan, Davor, „Lipanjski ustanak u istočnoj Hercegovini 1941. godine“, u: *Časopis za suvremenu povijest*, 35(2), 2003., 545-576.
9. Matković, Hrvoje, *Povijest Nezavisne Države Hrvatske*, Naklada Pavičić, Zagreb, 2002.
10. Šumanović, Vladimir, „Kronologija događanja na području kotara Gacko od četničkog zauzimanja Foče u prosincu 1941. do operacije Foča kraljem travnja 1942.“, u: *Polemos*, 18(35), 29-46.

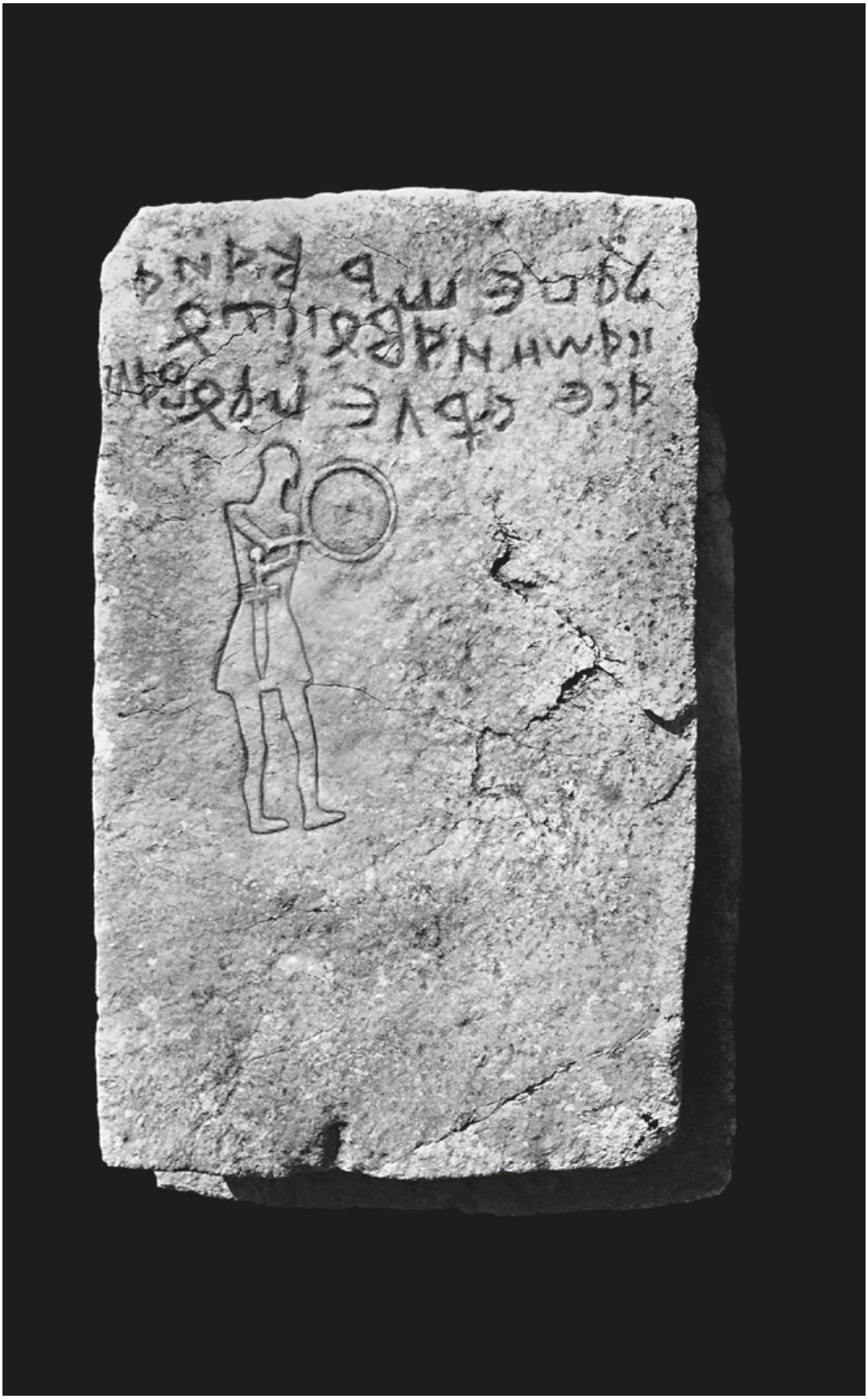

Hrvoje Mandić

RATNO ZRAKOPLOVSTVO NEZAVISNE DRŽAVE 1941.-1945.

Sažetak:

U članku se obrađuje razvoj, operativno djelovanje i konačan slom ratnog zrakoplovstva Nezavisne Države Hrvatske tijekom Drugog svjetskog rata. U radu će biti riječ o usavršavanju zrakoplova i nabavke zračne opreme od strane saveznika NDH, Nijemaca i Talijana. U radu su kronološki poredana poglavlja po godinama i obrađeni su najvažniji događaji za RZ NDH. Obrađeno je operativno djelovanje RZ NDH na Istočnom bojištu kao i akcije zrakoplovstva teritoriju NDH. Glavni historiografski izvor za rad je knjiga autora Tihomira Liske i Danka Čanaka, kao i zbornik radova „Sto godina ratnog zrakoplovstva NDH“. Izvori za navedenu temu rada su vrlo skromni, riječ je o krhotinama koje su sačuvane. Veliki dio dokumentacije se nalazi u Vojnom arhivu u Beogradu te je za hrvatske istraživače pristup dokumentaciji još uvijek znatno otežan.

Ključne riječi: ratno zrakoplovstvo NDH, Vladimir Kren, Istočno bojište, Mato Dukovac, Cvitan Galić

Uvod

Vladajuće političke strukture Kraljevine Jugoslavije bile su naklonjene zapadnim silama, odnosno saveznicima, Velikoj Britaniji i Francuskoj. Jedan dio tih istih političkih struktura sklopio je gospodarsko savezništvo s Njemačkom i Italijom, poglavito 30-ih godina prošlog stoljeća. Vojni vrh Kraljevine Jugoslavije 1938. godine počeo je program moderniziranja zračnih snaga.[1]Vojno zrakoplovstvo Kraljevine Jugoslavije u razdoblju od 1937. do konačnog sloma u travnju 1941. godine nabavilo je njemačke, britanske i talijanske bombardere. Pred početak travanjskog rata Vojno vazduhoplovstvo Kraljevine Jugoslavije raspolagalo je sa 50-ak aparata britanskog bombardera Bristol Blenheim MK I raspoređenih u desetak eskadrila, 40 upotrebljivih talijanskih bombardera inačice Savoia-Marchetti SM.79 „Sparviero“raspoređenih u 4 eskadrile. Okosnicu bombarderskih postrojbi VV-a Kraljevine Jugoslavije činio je njemački srednji bombarder Dornier Do 1 K, a pred slom Kraljevine Jugoslavije VV-a raspolagalo je sa 60-ak zrakoplova ovog tipa. Kad je riječ o lovačkom zrakoplovstvu VV Kraljevine Jugoslavije u razdoblju od 1937. do kapitulacije u travnju 1941. godine raspolagalo je sa 38 zrakoplova britanskog lovca Hawker Hurricane Mk I. Pred početak rata VV je raspolagalo sa 54 njemačka

1 Robert Čopec, „Ratno zrakoplovstvo Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca/Kraljevine Jugoslavije 1918. – 1941.“, u: Zvonimir Despot (prir.),*Sto godina ratnog zrakoplovstva u Hrvatskoj*, Despot Infinitus d.o.o., Zagreb, 2012., str. 108-109.

lovca MesserschmittBf 109E najboljim lovačkim zrakoplovom do 1941. godine. Vojno zrakoplovstvo Kraljevine Jugoslavije raspolagalo je također sa pozadinskim zrakoplovstvom. Riječ je o zrakoplovima za izobrazbu pilota, izviđačkim, teklićkim, sanitetskim i transportnim zrakoplovima.[2]Ukupan broj letjelica bio je oko 1000, no od toga je 420 borbenih letjelica, od tih borbenih je160 bombardera raznih tipova: S. 79, Dornier 17 K i lovačke eskadrile: Bf 109 E-3, Hurricane itd. Tijekom pet godina rata ovo je bio cjelokupan broj letjelica Nezavisne Države Hrvatske.[3]

Časnici 7. SS dragovoljačkegorske divizija Prinz Eugen u Hercegovini (Izvor: US National Archives&RecordsAdministration (NARA).

Travanjski rat i slom Kraljevine Jugoslavije 1941. godine

Kraljevina Jugoslavija 25. ožujka 1941. pristupila je Trojnom paktu. Nakon dva dana, general Simović državnim udarom uklanja vladu Cvetković-Maček, koja se priklonila silama Osovine. Njemačko zapovjedništvo odlučuje okupirati Jugoslaviju i stvoriti sigurno zaleđe prije napada na SSSR. Njemačke zračne snage „Luftwaffe“ započinju napad ranog jutra, 6. travnja 1941. Meta su bila uzletišta na području Kraljevine Jugoslavije, a u prvom napadu bombardirano je ratno uzletište VV-a Kraljevine Jugoslavije Režanovačka Kosa kod Kumanova, a tek onda bombardiran je Beograd u dvodnevnom napadu gdje su njemačke zračne snage izbacile iz stroja većinu letjelica VV Kraljevine Jugoslavije, a u napadima na Beograd izgubili su 40 zrakoplova. U Mostaru na uzletištu Kosor VV Kraljevine Jugoslavije na raspolaganju je imalo tri britanska lovca Hawker HurricaneMk I., dva stara zrakoplova Avie Bh-33 i dva njemačka lovca MesserschmittBf 109E, kojima je upravljala šačica iskusnih pilota i njihovih učenika iz III. pilotske škole. Navedeni piloti, znatan

2 Robert Čopec, „Ratno zrakoplovstvo Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca/Kraljevine Jugoslavije 1918. – 1941.“, str. 110-116.

3 Tihomir Lisko, Danko Čanak, *Hrvatsko ratno zrakoplovstvo u drugom svjetskom ratu*, Nacionalna i sveučilišna knjižnica, Nova Gradiška, 1998., str. 6-8.

dio Hrvata, bili su pod zapovjedništvom bojnika Vladimira Tihomirova. Rat je u Mostaru započeo na Cvjetnicu, 6. travnja 1941. kada su talijanske zračne snage bombardirale Mostar. U zračnim napadima oštećeno je nekoliko zgrada i zračna luka u kojoj je od posljedica napada zapaljeno 40- 50 buradi goriva. Talijanska vojska bombardirala je grad i nekoliko idućih dana, kad je znatno oštećena, između ostalog, i franjevačka crkva.[4] U razdoblju od 6. do 8. travnja srušili su njemački bombarder Ju-88, talijanski bombarder CANT Z.1007 i oštetili još jedan talijanski bombarder navedene oznake. Zračne pobjede ostvarili su instruktor i pomoćnik zapovjednika kapetan I klase Zlatko Stipčić u svojem Me/Bf 109 i njegov učenik, poručnik Ivan Rubčić u Hurricaneu.[5]

Ustroj ratnog zrakoplovstva Nezavisne Države Hrvatske

Nakon sloma Kraljevine Jugoslavije veći broj zrakoplova VV-a KJ, njih 140, zaposjeli su Talijani. Nijemci su zaposjeli najvrjednije zrakoplove, a ostatak letjelica je podijeljen savezničkim zemljama: Bugarskoj, Rumunjskoj, Mađarskoj i Hrvatskoj. Zrakoplovstvo je bilo samostalan rod Domobranstva. Pukovnik Vladimir Kren imenovan je zapovjednikom Odjela zračnih snaga hrvatskog domobranstva. Imenovan je 19. travnja, a imenovao ga je osobno poglavnik Ante Pavelić. Potonji je istog dana promijenio naziv zračnih snaga Nezavisne Države Hrvatske u ratno zrakoplovstvo NDH. Pukovnik Vladimir Kren je naredbom od 21. travnja donio odluku u ustroju zapovjedništva i osam odjela.[6] Kroz vrijeme rata nekoliko puta ratno je zrakoplovstvo NDH mijenjalo naziv, od travnja 1941. do veljače 1942. godine zvale su se Zračne snage, od veljače 1943. do 24. kolovoza 1944. zvalo se Bojno zrakoplovstvo, a od 25. kolovoza 1944. do svibnja 1945. Vojno zrakoplovstvo NDH.[7] Naredbom zapovjedništva odjela zračnih snaga od 21. travnja 1941. potpisan je privremeni ustrojstveni sastav Odjela. Sastojao se od zapovjedništva i osam odsjeka, a 22. i 23. travnja imenovani su glavari odsjeka. Dobili su visoke ovlasti o primanju časnika i dočasnika, prikupljanju letačkog materijala itd. Uslijedio je razvoj programa formiranja zračnih snaga, koji je potom dostavljen zapovjedništvu vojske i Ministarstvu domobranstva. Djelatnosti razvoja RZ NDH prije svega su bile usmjerene na osnivanje stalnih zračnih luka Zagreb, Sarajevo, Mostar i Zemun. Ratno zrakoplovstvo NDH temeljilo se na kadrovskoj osnovici hrvatske nacionalnosti koji su služili u VV Kraljevine Jugoslavije, a nakon 10. travnja 1941. prešli su u redove oružanih snaga NDH. Ustrojene su prve dvije operativne eskadrile ratnog zrakoplovstva NDH, odnosno 7. i 8. jata. Ustrojeno je šest zrakoplovnih skupina do kraja 1943. godine, 1. zrakoplovna skupina u Zagrebu, 2. zrakoplovna skupina u Rajlovcu, 3. zrakoplovna skupina u Mostaru, 4. i 5. zrakoplovna skupina na istoku i 6. zrakoplovna skupina u Banjoj Luci.[8]

4 Tomo Vukšić, „Mostarski biskup Alojzije Mišić (1912.-1942.) za vrijeme Drugog svjetskog rata. Prilog proučavanju međucrkvenih i međunacionalnih odnosa“, u: *Crkva u svijetu*, 41, Split, 2006., br., 2, str. 225.

5 R.Čopec, „Ratno zrakoplovstvo Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca/Kraljevine Jugoslavije 1918. – 1941.“, str. 117-121.

6 Zvonimir Janković, „Hrvatsko domobranstvo 1941. – 1945.“, Diplomski studij, „Sveučilište J. J. Strossmayera u Osijeku, 2014., str. 25.

7 Tomislav Aralica, „Ratno zrakoplovstvo Nezavisne Države Hrvatske 1941. – 1945.“, u: Zvonimir Despot (prir.), *Sto godina ratnog zrakoplovstva u Hrvatskoj*, Despot Infinitus d.o.o., Zagreb, 2012., str. 173.

8 T. Aralica, „Ratno zrakoplovstvo Nezavisne Države Hrvatske 1941. – 1945.“, str. 174.

Savezнички zrakoplov u izviđanju Mostara.
(Izvor: US National Archives&RecordsAdministration (NARA).

Ratno zrakoplovstvo NDH u lipnju 1941. godine sklopilo je sporazum s njemačkom stranom da će NDH preuzeti veći dio zrakoplova Kraljevine Jugoslavije. Za poslove preuzimanja zrakoplova i druge opreme bio je zadužen bojnik Ivan Pupis, koji je zapovijedao skupinom časnika i dočasnika, koji su bili smješteni u zgradi bivše komande ratne mornarice Kraljevine Jugoslavije u Zemunu. Zrakoplovi i oprema tražili su se na cijelom području Kraljevine Jugoslavije, piloti su ispravne zrakoplove premještali u Sarajevo, gorivo su osiguravale njemačke vlasti itd. Privremena skladišta za prikupljanje tehničke građe i strjeljiva, koje je ostalo iz zrakoplovstva bivše Jugoslavije, ustrojena su u Zagrebu, Sopnici, Sarajevu i Bradini. Krajem lipnja broj letačkog kadra s pratećim zemaljskim osobljem bio je dovoljan da se službeno uspostave dvije zračne luke- Zagreb i Sarajevo. Zapovjedništvo Zračne luke Zagreb 1. srpnja počelo je operativno djelovati, a nešto ranije od 26. lipnja Zračna luka Sarajevo uključena je u operativno djelovanje. Talijanska vojska nadzirala je Zračnu luku Mostar, a vlasti NDH uputili su molbu 20. lipnja talijanskom vojnom izaslanstvu u Zagrebu da se Zračna luka Mostar, preda na uporabu ratnom zrakoplovstvu NDH. Tom zahtjevu,očito, nije udovoljeno, jer se u formalnom izvješću zapovjedništva 3. zračne luke Mostar, od 28. srpnja navodi da se hrvatsko osoblje preselilo na uzletište u blizini Gojnica kod Mostara. Talijani su omogućili školovanje hrvatskih pilota u Pilotskoj školi u Mostaru. Najviše upotrebljavana zračna luka za operativno djelovanje tijekom 1941. godine bila je sarajevska.[9]

9 T. Lisko, D. Čanak, *Hrvatsko ratno zrakoplovstvo u drugom svjetskom ratu*, str. 7-14.

Prva zračna luka Zagreb, utemeljena je 1. srpnja, a bila je matična baza 1. skupine koja se sastojala samo od jednog jata.[10] U blizini Zagreba sredinom 1941. godine osnovana je Vojna jedriličarska škola za visoko letenje. Matično uzletište škole nalazilo se u Svetoj Nedjelji. Do sredine listopada zrakoplovi iz 1. i 2. zračne luke intenzivno su bili uključeni u suzbijanje partizanskih pobuna. Osim bombardiranja i izviđanja, često su hranom i strjeljivom opskrbljivali udaljene vojne garnizone do kojih je pristup cestama bio otežan. Naredbom zapovjedništva zrakoplovstva od 14. kolovoza 1941. god. u sarajevskoj zrakoplovnoj luci na uzletištu Butimir osnovana je jedriličarska škola. Na temelju naredbe od 27. lipnja 1941. zapovjednik ratnog zrakoplovstva NDH, general Vladimir Kren osnovao je legiju zrakoplovstva NDH, a 12. srpnja utemeljena je 4. i 5. zrakoplovna skupina. U Petrovaradinu je 20. rujna počela s radom Zrakoplovna školska pukovnija. Osim stožera, pukovnija je imala dvije bojne s nekoliko satnija, a u sklopu nje povremeno su se organizirali fotografski, mehaničarski i meteorološki tečajevi. Operativni broj zrakoplova kojima je raspolagalo ratno zrakoplovstvo NDH do kraja 1941. narastao je na 81 zrakoplov i samim time bilo je dostatno za ustrojavanje 9 eskadrila. Ukupno je RZ NDH raspolagalo sa 2600 pripadnika, 150 pilota, 50 pilota – izviđača, 50 pripadnika drugog letačkog osoblja i 2400 vojnika i kvalificiranog osoblja. Zapovjednik RZ NDH pukovnik Vladimir Kren uveo je vojničku stegu i odgajani su zrakoplovci na način da ih se uvjeravalo da su pripadnici elitnog dijela domobranstva i kao takvi prednjačili u svemu.[11]

Godina 1942.

U zagrebačkoj zračnoj luci u siječnju 1942. godine luci u sklopu 1. skupine utemeljeno je 2. i 3. jato, a u Sarajevu dvije nove skupine.[12] Na tlu Hrvatske početkom 1942. godine u sastavu zrakoplovstva nalazile su se četiri skupine s 12 jata. Dvije skupine, 4. i 5. bile su u sastavu Hrvatske legije na Istočnom bojištu. Zrakoplovi na banjolučkom uzletištu od početka svibnja gotovo svaki dan su strjeljivom, opremom, hranom i lijekovima opskrbljivali ustaške garnizone u Sanskom Mostu, Ključu itd. S jednog od tih letova 23. svibnja 1942. na partizansko uzletište Urije, pokraj Prijedora, pobjegao je pilot Franjo Kluz, a nedugo zatim pobjegao je i pilot Rudi Čajavac. To su bili prvi slučajevi napuštanja zrakoplovstva NDH i stavljanja na partizansku stranu.

Njemačka je vojska na području istočne Bosne 17. siječnja 1942. pokrenula operaciju Jugoistočna Hrvatska (operacija Romanija) koja je u poslijeratnoj režimskoj historiografiji poznata kao „druga neprijateljska ofenziva“. Na RZ NDH prenesena je cjelokupna zračna podrška postrojbama na zemlji. Sudjelovanje talijanskog zrakoplovstva pokazalo se tragičnim za Nijemce, jer je jedan talijanski bombarder napao njemačke postrojbe na području Vlasenice. Od tog događaja Talijanima su letovi zabranjeni. Napredovanje je brzo zaustavljeno, no bez konačnog uspjeha u slamanja partizanskog pokreta na tom području. Unatoč takvom ishodu

10 T. Aralica, „Ratno zrakoplovstvo Nezavisne Države Hrvatske 1941. – 1945.“, str. 174.
11 Zvonimir Janković, „Hrvatsko domobranstvo 1941. – 1945.“, Diplomski studij, „Sveučilište J. J. Strossmayera u Osijeku, 2014., str. 26.
12 T. Aralica, „Ratno zrakoplovstvo Nezavisne Države Hrvatske 1941. – 1945.“, str. 175.

zračne aktivnosti nastavljene su u sljedećim mjesecima. U veljači se stalnom opskrbom iz zraka uspio održati garnizon oružanih snaga NDH u Rogatici, koji se nalazio u okruženju. Od zrakoplova iz sastava 2. zrakoplovne luke, 30. svibnja 1942. osnovana je posebna postrojba, nazvana „Skupina Cenić“ po zapovjedniku pukovniku Ivanu Ceniću. Za potrebe te postrojbe određeno je 9 pilota, izvidnik, bombarder-strijelac i 16 mehaničara. Smještena je u blizini Banja Luke.[13]

Osnovna zadaća skupine bila je suzbiti i uništiti rastuće partizanske snage, osobito na području planine Kozare. Najveći intenzitet letova ostvaren je u razdoblju njemačko-hrvatskog napadnog djelovanja na tom području, od 10. lipnja do 30. srpnja 1942. Službenim utemeljenjem 5. zrakoplovne luke, Banja Luka je ušla u njezin sastav 1. lipnja 1942.[14]

Savezнički zrakoplov bombarder B-17 (leteća tvrđava) u napadu na Mostar 27. siječnja 1944. (Izvor: US National Archives&RecordsAdministration (NARA).

Godina 1943.

Ovo je prekretna godina na bojištu diljem svijeta gdje su Saveznici počeli dominirati. Partizanski pokret jačao je na cijelom prostoru nekadašnje Jugoslavije, a oslobođena su velika područja zapadno od rijeka Neretve i Bosne. Na hrvatskom zračnom prostoru su se počeli pojavljivati savezнički zrakoplovi.

13 T. Lisko, D. Čanak, *Hrvatsko ratno zrakoplovstvo u drugom svjetskom ratu*, str. 27-39.
14 T. Lisko, D. Čanak, *Hrvatsko ratno zrakoplovstvo u drugom svjetskom ratu*, str. 41.

Bojno zrakoplovstvo NDH bilo je nedovoljno opskrbljeno novim zrakoplovima, dok su lovačka jata najslabije opremljena. Njemačko zapovjedništvo 20. siječnja 1943. pokrenulo je operaciju „Bijeli". Bombarderi su 22. siječnja bombardirali Cetingrad, zatim partizanske tabore i prometnice sa zaprežnim kolima i saonicama itd. U bombardiranju 26. siječnja napadnuto je selo Žirovac te je sedam zrakoplova bombama i strojnicama napadalo kolonu od 200 do 250 zaprežnih kola. Vojna jedriličarska škola za visoko jedrenje na uzletištu Sveta Nedjelja pokraj Zagreba stradala je u noćnom napadu partizana 29. svibnja 1943. U iznenadnom napadu partizanska 13. proleterska brigada NOVJ uništila je čitavu školu i sav zrakoplovni materijal, zapaljeni su hangari, gorivo i druga oprema. Zarobljeno je mnogo časnika, dočasnika, domobrana i nastavnika letenja. U dotadašnjem tijeku rata, to je bio najveći gubitak zrakoplovstva nakon kojega je škola praktično prestala postojati. Drugi teški udarac bojno zrakoplovstvo je doživjelo u noći s 11. na 12. kolovoza 1943. kada je Prva krajiška udarna brigada u iznenadnom napadu na uzletište Rajlovac izbacila iz pogona 34 njemačka i hrvatska zrakoplova. Novim zapovjednikom bojnog zrakoplovstva NDH imenovan je 18. studenog Adalbert Rogulja.[15]

Godina 1944.

Saveznička bombardiranja proširuju se i na jadransku obalu pri čemu su teško oštećene zračne luke u Zadru, Rijeci i Puli, kao i sami gradovi, cestovne komunikacije, željeznička čvorišta i uzletišta. Velika Britanija pravi snažan zaokret od četničkog pokreta Draže Mihailovića tijekom 1944. godine, dok se SAD i dalje drži čvrsto partnerstva s navedenim četničkim vojvodom. Unatoč takvoj vojno-političkoj situaciji, Saveznici su i dalje imali svoje misije i kod partizana. Sve vojne misije su bile opremljene većim brojem radijskih postaja i, između ostalog, imale su zadaću dostaviti u saveznička zapovjedništva prijedloge zračnih meta. U bombardiranju hrvatskih gradova partizani su odigrali ključnu ulogu, jer upravo preko savezničkih misija u partizanskim stožerima na teritoriju NDH naručivali su zračne napade na Hrvatsku. Tako su samo savezničkim zračnim napadima na Mostar i okolicu 1944. godine poginule 382 osobe.[16]

Saveznici su bombardirali naftna postrojenja, skladište goriva u Hrvatskoj i susjednim zemljama i tako su smanjili zalihe na minimum. Takva situacija je nalagala promjene u korištenju zrakoplova. Letjelice, koje su trošile mnogo goriva, upotrebljavale su se u samo krajnje nužnim prilikama. Koliko je hrvatsko bojno zrakoplovstvo zaostajalo govori činjenica da su tek sredinom godine Nijemci poslali prve moderne lovce, talijanske Macchi C. 202 Folgore. Sredinom godine savezničko zrakoplovstvo započinje opsežnu akcije zračne opskrbe hranom, oružjem i lijekovima partizanskom pokretu. Njemačko i bojno zrakoplovstvo NDH pokrenuli su operaciju „Casanova" u razdoblju od 25. lipnja do 31. listopada koja je imala cilj napadati uzletišta na koja je stizala pomoć. Jedan od najtežih gubitaka u

15 T. Lisko, D. Čanak, *Hrvatsko ratno zrakoplovstvo u drugom svjetskom ratu*, str. 41-55.

16 Stjepan Lozo, *Ideologija i propaganda velikosrpskog genocida nad Hrvatima – projekt „Homogena Srbija" 1941.* (Split: Naklada Bošković, 2017), 467-478.

tijeku rata ratno zrakoplovstvo NDH doživjelo je u noći 21./22. rujna nakon napada partizanske brigade na uzletište Zalužani. Peta zračna luka, kao i veći dio Banje Luke je zauzet. Zarobljen je veći dio zrakoplova, a partizani su se domogli 400 tona goriva, više od 17 000 bombi i mnoge druge opreme.[17]

Savezнički zrakoplov bombarder B-17 (leteća tvrđava) u trenutku bombardiranja zračne baze u Mostaru 27. siječnja 1944. (Izvor: US National Archives&RecordsAdministration (NARA).

Godina 1945.

Njemačka je početkom studenog 1944. godine dostavila ratnom zrakoplovstvu NDH prve suvremene njemačke lovce: Bf 109 G-6, G-10 i G-12. Raspoređeni su u preustrojeno 2. lovačko jato na uzletištu Lučko. U razdoblju od studenog 1944. do 23. travnja 1945. ukupno je dostavljeno ratnom zrakoplovstvu NDH oko 50-ak Messerschmitta i raznih drugih tipova zrakoplova čiji je broj iznosio oko 150 zajedno s navedenim njemačkim lovcima. Zapovjedništvo ratnog zrakoplovstva NDH izdalo je zapovijed 6. svibnja 1945. da se preostalim sposobnim zrakoplovima preleti u zračnu luku pokraj Klagenfurta i na tom mjestu predaju Britancima. Mnogo je pilota prebjeglo sa najmodernijim lovcima na savezničku ili partizansku stranu, do kraja travnja partizani su došli u posjed 30-ak letjelica. Partizanski suradnik, bojnik Ivan Cvenček organizirao je 6. svibnja iz Zagreba prelet 20 zrakoplova na uzletišta Čemernica kod Topuskog i Selište kod Gline gdje su se

17 T. Lisko, D. Čanak, *Hrvatsko ratno zrakoplovstvo u drugom svjetskom ratu*, str. 60-73.

predali partizanima.[18] Slomom NDH u svibnju 1945. godine, na raznim uzletištima pronalaženi su ostatci vojnog zrakoplovstva NDH, a mnoge letjelice su korištene u komunističkoj Jugoslaviji.[19]

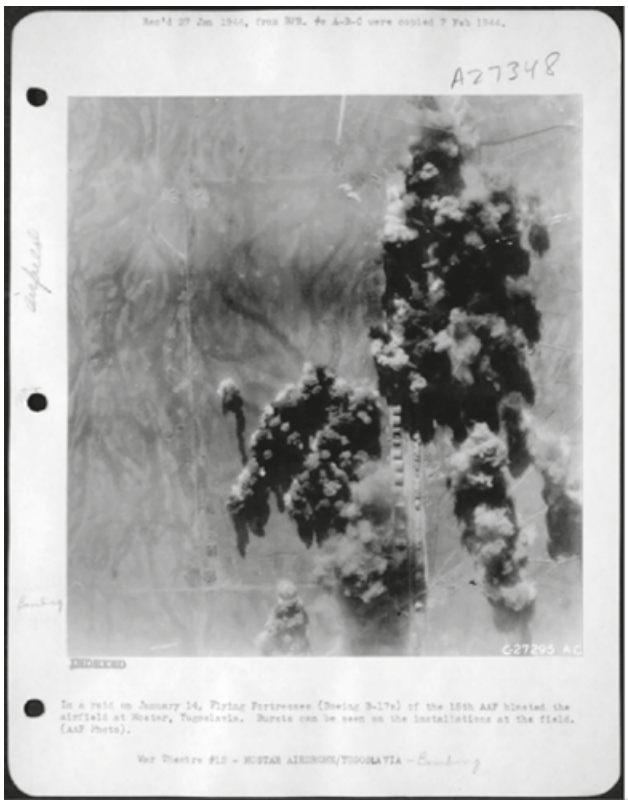

Savezički zrakoplov bombarder B-17 (leteća tvrđava) u trenutku bombardiranja zračne baze u Mostaru 27. siječnja 1944. Snimak II. (Izvor: US National Archives&RecordsAdministration (NARA).

Hrvatska zrakoplovna legija

nakon napada Njemačke na Sovjetski Savez poglavnik Ante Pavelić naredbom od 27. lipnja 1941. naredio je osnivanje dobrovoljnih vojnih postrojbi, legionarske postrojbe, koje će se boriti u sastavu Wermachta na Istočnom bojištu. Zapovjednik ratnog zrakoplovstva NDH, pukovnik Vladimir Kren imenovao je zapovjednikom Legije zrakoplovstva NDH pukovnika Ivana Marka. Legija je dobila službeni naziv 4. zrakoplovna pukovnija, a sastojala se od lovaca i bombardera tj. 4. i 5. zrakoplovna skupina.[20]

Zapovjednik lovačke skupine bio je potpukovnik Franjo Džal, a zapovijedao je sa skupinom od 202 zrakoplovaca. Zapovjednikom bombarderske skupine imenovan je bojnik Vjekoslav Vičević, a imala je 154 pripadnika- od visokih časnika do

18 T. Aralica, „Ratno zrakoplovstvo Nezavisne Države Hrvatske 1941. – 1945.“, str. 177-178.
19 T. Lisko, D. Čanak, *Hrvatsko ratno zrakoplovstvo u drugom svjetskom ratu*, str. 45-78.
20 Marko Jeras, „Hrvatska zrakoplovna legija na Istočnom bojištu.“, u: Zvonimir Despot (prir.), *Sto godina ratnog zrakoplovstva u Hrvatskoj*, Despot Infinitus d.o.o., Zagreb, 2012., str. 215.

domobrana.21 Pripadnici 4. zrakoplovne skupine su svečano ispraćeni iz Zagreba i krenuli prema Fürthu, a 5. zrakoplovna skupina prema Greisfwaldenu u Njemačkoj, gdje je za njih organizirana obuka. Lovačka skupina je 19. 7. 1941. započela vojnu izobrazbu, a već 9. 10. su krenuli u borbene zadaće na Istočno bojište. Prvu pobjedu jata ostvaruje njezin zapovjednik satnik Vladimir Ferenčina kada je sjeverno od Rostova 2. studenog 1941. srušio jedan sovjetski zrakoplov, lovac I-16.22

Prema drugim podatcima, časnički namjesnik Cvitan Galić ostvario je svoju prvu pobjedu, srušivši sovjetskog lovca I-16. Do kraja siječnja oborili su ukupno 23 ruska zrakoplova. Naredbom od 16. travnja 1942. zapovjedništva zračnih snaga 10. jato ponovno je formirano kao 4. zrakoplovna skupina s 10 i 11. jatom. Zapovjednikom 10. jata imenovan je bojnik Mato Čulinović, a 11. jata satnik Vladimir Ferenčina.[23]

Deseto hrvatsko jato početkom svibnja 1942. godine dobilo je službeni naziv „zrakoplovna skupina Džal“ dok je poslije preimenovano u „lovačka skupina Džal“ te se premješta na Krim 2. svibnja na uzletišta Evpatorija i Sarabusa. Njemačka vojska je nastojala zauzeti poluotok Krim, poglavito pomorsku luku i grad Sevastopolj. Lovačka skupina Džal je od svibnja do 28. srpnja ostvarila 100 pobjeda.[24]

Na odmor u Hrvatsku vraćeni su 23. prosinca 1942. kada im je u Zagrebu priređen svečani doček. Vraćeni su na bojište u proljeće 1943. godine. Hrvatski piloti lovačke skupine „Džal“ od 17. travnja do kraja svibnja 1943. godine u 349 borbenih letova postigli su 24 zračne pobjede. Hrvatski pilot Mato Dukovac samo je u travnju postigao 13 zračnih pobjeda. Hrvatsko jato pod zapovjedništvom zračnog asa, natporučnika Mate Dukovca vraćeno je 15. listopada 1943. na operativne zadaće na Istočno bojište. Natporučnik Mate Dukovac postigao je 28. veljače 1944. svoju 31. zračnu pobjedu koja je ujedno i 259. priznata pobjeda hrvatskog jata na Istočnom bojištu. [25] Sveukupno, natporučnik Mato Dukovac imao je 44 zračne pobjede, a poručnik Cvitan Galić 38 zračnih pobjeda. Hrvatsko jato povučeno je iz borbe sredinom ožujka 1944. godine i upućeno je nazad u Domovinu. [26]

Hrvatska zrakoplovna legija prema zapovijedi Bojnog zrakoplovstva od 21. srpnja 1944. raspuštena je, a od njezinih pilota osnovana je Hrvatska zrakoplovna izobrazbena skupina u sastavu jednog lovačkog i borbenog jata. Zapovjednikom izobrazbene skupine imenovan je pukovnik Franjo Džal, a za zapovjednika lovačkog jata imenovan je natporučnik Mato Dukovac. Potonji je početkom kolovoza 1944. godine poslan na operativni zadatak u istočnu Prusku, a 20. rujna nije se vratio sa izvidničkog zadatka zajedno sa poručnikom Vladimirom Špoljarom. Kasnije se ispostavilo da su hrvatski piloti prebjegli Sovjetima. Nedugo nakon toga, njemačke zračne snage 1. studenog 1944. oduzelo Hrvatima zrakoplove što je za posljedicu

21 T. Lisko, D. Čanak, *Hrvatsko ratno zrakoplovstvo u drugom svjetskom ratu*, str. 81-84.
22 M. Jeras, „Hrvatska zrakoplovna legija na Istočnom bojištu.“, str. 216.
23 T. Lisko, D. Čanak, Hrvatsko ratno zrakoplovstvo u drugom svjetskom ratu, str. 86-88. Usporedi: M. Jeras, „Hrvatska zrakoplovna legija na Istočnom bojištu.“, str. 217.
24 M. Jeras, „Hrvatska zrakoplovna legija na Istočnom bojištu.“, str. 218-219.
25 M. Jeras, „Hrvatska zrakoplovna legija na Istočnom bojištu.“, str. 221-223.
26 Prema nekim podacima natporučnik Mato Dukovac ostvario je 36. pobjedu u veljači, a do sredine ožujka 40. pobjedu.T. Lisko, D. Čanak, *Hrvatsko ratno zrakoplovstvo u drugom svjetskom ratu*, str. 81-89.

imalo prestanak postojanja hrvatskog jata.[27]

Kad je riječ o 5. zrakoplovnoj bombarderskoj skupini u prvoj polovici listopada 1941. godine poslana je na operativno djelovanje na Istočno bojište. Operativno je djelovala na moskovskom bojištu od listopada 1941. godine do početka veljače 1942. godine. U tom razdoblju hrvatske posade izvele su 366 borbenih letova od kojih je 71 napad na maloj visini. Ukupno je bačeno 363.000 tona bombi na protivnika, četiri sela, 173 zgrade i 276 lakih protivničkih vozila. Tijekom 18 zračnih borbi oboreno je 11 protivničkih lovačkih zrakoplova.[28] U prva dva mjeseca uništili su više od 470 teretnih i 25 oklopnih vozila i veći broj objekata. Prema nekim drugim istraživanjima, 5. zrakoplovna bombarderska skupina izvršila je izvršila više od 1300 borbenih letova, a pojedine posade imale su i do stotinjak akcija na Istočnom bojištu, na moskovskom i lenjingradskom bojištu. Strijelci iz posada zrakoplova njemačkih bombardera DornierDo 17 oborili su više od deset sovjetskih lovaca, a bombama je iz stroja izbačeno oko 245 oklopnih vozila, 307 topova i 581 bacač mina.[29] Peta zračna skupina preselila se u Zagreb do kraja studenog 1942. godine. Prema dostupnim podatcima 5. zračna skupina na Istočnom bojištu izvela je 952 borbena leta, osam pilota je poginulo, tri su prebjegla na sovjetsku stranu, a jedan je pilot zarobljen.[30]

Zaključak

Slomom NDH u svibnju 1945. godine raspale su se oružane snage NDH, a time i njezine najelitnije postrojbe, zrakoplovci ratnog zrakoplovstva. U posljednjim mjesecima rata najbolji hrvatski zrakoplovci pridružili su se brzorastućoj Jugoslavenskoj armiji na čelu s vrhovnim zapovjednikom Josipom Brzom Titom, ujedno vođom Komunističke partije Jugoslavije. Jedan od prebjega na sovjetsku, odnosno partizansku stranu bio je i najbolji hrvatski zrakoplovac, natporučnik Mato Dukovac s ukupno 44 priznate zračne pobjede.Drugi najbolji hrvatski zrakoplovac bio je poručnik Cvitan Galić sa 38 priznatih zračnih pobjeda. Obojica su pripadala Hrvatskoj zrakoplovnoj legiji, njezinoj lovačkoj eskadrili, koja se borila u razdoblju od 1941. do 1944. godine na Istočnom bojištu u sastavu Wermachta. Ostatci bojnog zrakoplovstva NDH, letjelice, oprema pa i pilotski kadar, korišteni su u sastavu Jugoslavenske armije u komunističkoj Jugoslaviji.

Literatura:

Arhiv:

National ArchivesandRecordsAdministration (NARA), Washington D.C.

27 M. Jeras, „Hrvatska zrakoplovna legija na Istočnom bojištu.“, str. 224-225.
28 Isto, str. 229.
29 T. Lisko, D. Čanak, *Hrvatsko ratno zrakoplovstvo u drugom svjetskom ratu*, str. 106-110.
30 M. Jeras, „Hrvatska zrakoplovna legija na Istočnom bojištu.“, str. 232.

Periodika:

Aralica,Tomislav, „Ratno zrakoplovstvo Nezavisne Države Hrvatske 1941. – 1945.“, u: Zvonimir Despot (prir.), *Sto godina ratnog zrakoplovstva u Hrvatskoj*, Despot Infinitus d.o.o., Zagreb, 2012.

Čopec,Robert, „Ratno zrakoplovstvo Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca/ Kraljevine Jugoslavije 1918. – 1941.“, u: Zvonimir Despot (prir.), *Sto godina ratnog zrakoplovstva u Hrvatskoj*, Despot Infinitus d.o.o., Zagreb, 2012.

Janković, Zvonimir, „Hrvatsko domobranstvo 1941. – 1945.“, Diplomski studij, „Sveučilište J. J. Strossmayera u Osijeku, 2014.

jeras, Marko, „Hrvatska zrakoplovna legija na Istočnom bojištu.“, u: Zvonimir Despot (prir.), *Sto godina ratnog zrakoplovstva u Hrvatskoj*, Despot Infinitus d.o.o., Zagreb, 2012.

Lisko, Tihomir i Čanak, Danko, *Hrvatsko ratno zrakoplovstvo u drugom svjetskom ratu*, Nacionalna i sveučilišna knjižnica, Nova Gradiška, 1998.

Lozo, Stjepan,*Ideologija i propaganda velikosrpskog genocida nad Hrvatima – projekt „Homogena Srbija“ 1941.,* Naklada Bošković, Split, 2017.

Vukšić, Tomo, „Mostarski biskup Alojzije Mišić (1912.-1942.) za vrijeme Drugog svjetskog rata. Prilog proučavanju međucrkvenih i međunacionalnih odnosa“, u: *Crkva u svijetu*, 41, Split, 2006., br., 2.

Mijo Beljo

ODNOSI ARMIJE BiH I HRVATSKOGA VIJEĆA OBRANE
NA PODRUČJU SREDIŠNJE BOSNE TIJEKOM 1992.

SAŽETAK

U razdoblju druge polovice 1992. na području središnje Bosne došlo je do razvoja ozbiljnih nesuglasica u odnosima između dviju vojnih nacionalnih organizacija muslimana i Hrvata; Armije Bosne i Hercegovine (ABiH) i Hrvatskoga vijeća obrane (HVO). Razvojem navedenog procesa, odnosi Hrvata i muslimana ulazili su u fazu lokalno povezanih sukoba koji će u konačnici rezultirati nastankom teško narušenih međunacionalnih odnosa. Shodno navedenome, sukobi ABiH i HVO-a na prostorima središnje Bosne tijekom 1992., a posebice tijekom listopada 1992., predstavljali su podlogu budućih većih sukoba Hrvata i muslimana koji će svoju eruptivnu praktičnu formu dobiti tijekom siječnja, a napose ožujka i travnja 1993. godine.

Ključne riječi: Armija BiH, HVO, Srednja Bosna.

Uvod

Bošnjačko (muslimansko)[1] – hrvatski vojni sukob iz razdoblja 1992. - 1994., predstavlja izuzetno složenu tematiku vojno političkih odnosa nastalih u vremenu suživota u zajedničkoj državnoj zajednici socijalističke Jugoslavije. Samim time, spomenuta tema često pronalazi svoje mjesto u javnom diskursu hrvatske i bošnjačke javnosti, no njeno značenje prilično je nerazjašnjeno. Korijeni muslimansko - hrvatskog sukoba mogu se, djelomično, pratiti još od razdoblja svibnja 1992., kada su se prvi nesporazumi razvili oko pitanja raspodjele oduzetog naoružanja JNA pa sve do prvih ograničenih sukoba ABiH[2] i HVO-a koji će postati značajka odnosa sve do kraja 1992. godine. Samim time, otvoreni sukob koji se razvio tijekom ožujka i travnja 1993. predstavljat će "logički" slijed procesa naslijeđenog iz prethodnog razdoblja. Međutim, esencija sukoba ostaje višeslojna i to isključivo zbog razloga što svaka od tri strane sudionice rata na prostoru Bosne i Hercegovine (BiH) posjeduje vlastito stajalište o karakterizaciji sukoba.

1 U ovom radu umjesto naziva Bošnjak upotrebljavat će se naziv Musliman čija upotreba odgovara predmetnom razdoblju. Naime, rad obrađuje razdoblje kada naziv Bošnjak nije bio dovoljno afirmiran niti službeno uveden u uporabu. Naziv Bošnjak institucionaliziran je 6. travnja 1994. godine.

2 Armija Bosne i Hercegovine kao oružana organizacija Muslimana - Bošnjaka nastala je od dijelova Teritorijalne obrane (TO) BiH koja se početkom ratnih sukoba, travnja 1992. podijelila po nacionalnom ključu.

Izbjeglice iz Doboja u Travniku, preuzeto sa www.pbase.com

Shodno tome tumačenje muslimansko – hrvatskog sukoba objašnjava se raznovrsnim i, najčešće, posve suprotstavljenim teorijama, koje svoje uporište pronalaze u postojećim političkim odnosima koji u realnosti i diktiraju aktivnost teorija. Upravo stoga, pri razmatranju navedenih odnosa i njihove problematike do izražaja dolazi djelomično promatranje teme. Većina egzistirajućih zaključaka, ali i argumenata, parcijalno se koristi isključivo iz razloga kako bi se uklopilo u trenutni prevladavajući diskurs. Tom prilikom anuliraju se one činjenice koje se ne uklapaju u konačnu teoriju o obrađivanom događaju.

Prema ustaljenom obrascu, sukobi ABiH i HVO-a iz druge polovice 1992. kao i onaj u siječnju 1993. promatrao se kao planski napad postrojbi HVO-a na području Prozora, Gornjeg Vakufa[3] i središnje Bosne. Tom prilikom glavni uzrok siječanjskih sukoba povezivao se s planom Međunarodne zajednice o unutarnjoj administrativnoj podjeli BiH, poznatim pod nazivom Vance – Owenov mirovni plan.[4] Uzrok takvom stajalištu proizlazio je iz činjenice da je hrvatskoj strani navedeni mirovni plan išao u korist radi stjecanja kontrole nad određenim dijelovima prostora BiH unutar "Odžačke, Mostarske i Travničke provincije", odnosno provincija 3, 8 i 10.[5] Tom prilikom (ne)namjerno su zanemareni prethodni procesi koji su se razvijali tijekom 1992. u kojima su muslimansko – hrvatski odnosi postajali vidljivo narušenima.

Upravo će događaji iz 1992. imati ključnog utjecaja na događaje koji će kulminirati tijekom druge polovice siječnja 1993. kada će snage ABiH započeti

3 Trenutni naziv grada i općine, Gornji Vakuf – Uskoplje usvojen je tijekom 2001. godine. Naziv Gornji Vakuf koriste Muslimani-Bošnjaci, a Uskoplje Hrvati.

4 Vance – Owenov mirovni plan predstavljao je plan Međunarodne zajednice za završetkom neprijateljstava i uređivanjem BiH kao državne zajednice triju konstitutivnih naroda s jasno određenim područjima u kojima je svaki narod trebao imati svoju većinu. Navedeni plan ime je dobio po Cyrusu Vanceu i Davidu Owenu, američkom i britanskom diplomatskom dvojcu koji je nadzirao proces njegova nastanka. Prema navedenom planu koji se službeno predstavio kao „Nacrt dogovora o Bosni Hercegovini" i koji se u osnovi sastojao od tri dokumenta i jednog aneksa, BiH je trebala postati država sastavljena od 10 provincija koji su trebali biti po nacionalnom ključu i Sarajevom kao središtem države. Po navedenom planu muslimanska strana je zajedno sa Sarajevom 77 trebala dobiti 31,5 %, srpska 41, 4 %, a hrvatska 27,1 % prostora BiH. Ovako koncipiran mirovni plan, 4. siječnja 1993. u cijelosti je potpisao samo Mate Boban, politički predstavnik bosanskohercegovačkih (bh) Hrvata, dok su ga predstavnici bh. Muslimana i Srba, Izetbegović i Karadžić naknadno odbili.

5 Ivan MARKEŠIĆ., Kako smo sačuvali Bosnu i Hercegovinu., Sarajevo-Zagreb 2004., str 66.

napadna djelovanja na prostoru središnje Bosne s ciljem promjene postojećeg stanja i stvaranja novih pozicija u predstojećim političkim pregovorima o miru i unutarnjoj raspodjeli BiH.

Odnosi ABiH i HVO-a u središnjoj Bosni tijekom prvih ratnih mjeseci 1992. godine

Proces razvoja ratnih događaja na području BiH neizostavno je povezan s događajima na području susjedne Republike Hrvatske (RH) koja se tijekom 1991. suprotstavljala agresivnom nastupanju Jugoslavenske narodne armije (JNA) i dijela pobunjenog domaćeg srpskog stanovništva organiziranog kroz institucije SAO Krajine .[6] Ratna djelovanja na području susjedne Hrvatske još tijekom 1991. su upućivala na činjenicu da na njih nije moguće gledati kao na zasebni sukob. Naime, napad snaga pobunjenih Srba iz Hrvatske na selo Uništa u općini Bosansko Grahovo tijekom 10. svibnja 1991. bio je jasan pokazatelj izgledne mogućnosti širenja sukoba na području BiH.[7] Shodno navedenom, napad regularnih snaga JNA i crnogorskih dobrovoljaca na područje sela Ravno početkom listopada 1991. dodatno je potkrijepio već postojeće pokazatelje.[8]

Održavanjem referenduma za nezavisnost BiH, krajem veljače i početkom ožujka 1992., stanje na prostorima BiH ulazilo je u fazu katalizacije procesa narušenih nacionalnih odnosa. U stvarnosti rezultati referenduma predstavljali su grubu realnost različitih pogleda o budućnosti BiH. Dva od tri konstitutivna naroda, Hrvati i muslimani, izjasnila su se za neovisnost BiH, dok su pripadnici bosanskohercegovačkih (bh.) Srba u ogromnoj većini izbjegli glasati, čime su jasno potvrdili stajališta o opstanku BiH kao države isključivo u granicama Jugoslavije.[9]

Nezadovoljni rezultatima izbora te pozivima hrvatskih i muslimanskih političara međunarodnoj javnosti o priznanju referendumskih rezultata, bh. Srbi su, potpomognuti snagama JNA, uspjeli od kraja ožujka do kraja listopada 1992. steći nadzor nad gotovo 2/3 teritorija BiH. Nasuprot kompaktnom prostoru pod nadzorom vlastite vojne organizacije bh. Srba, Vojske Republike Srpske (VRS)[10], nalazio se prostor pod nadzorom ABiH i HVO-a, nacionalnih vojnih organizacija muslimana i Hrvata. Prostor pod njihovom kontrolom obuhvaćao je dijelove srednje i sjeverozapadne Bosne, prostore srednje i zapadne Hercegovine, dijelove zapadne Bosne (Bosanska - Cazinska krajina), kao i muslimanske enklave u istočnoj Bosni; Srebrenicu, Žepu i Goražde.

6 SAO Krajina – Srpska autonomna oblast (SAO) unutar Republike Hrvatske pod kontrolom pobunjenih hrvatskih Srba.

7 Kronologija rata, *Agresija na Hrvatsku i Bosnu i Hercegovinu (1989.-1998.)*, Hrvatski informativni centar (HIC), Zagreb, 1998., 57.

8 Selo Ravno administracijski je pripadalo prijeratnoj općini Trebinje; Kronologija rata, *Agresija na Hrvatsku i Bosnu i Hercegovinu (1989.-1998.),* 101.

9 Na referendumu za nezavisnost BiH sudjelovalo je ukupno 64, 31 % stanovništva BiH. Od ukupnog broja glasača njih više od 99 % dalo je svoj glas za nezavisnost BiH. Iz navedenog postotka jasno je vidljivo da bh. Srbi nisu pristupili procesu glasanja. Jednako tako, rezultati referendumskog pitanja ne bi bili pozitivni bez izlaska hrvatskoga stanovništva BiH-a.

10 Vojska Republike Srpske (VRS) osnovana je tijekom svibnja 1992. pod nazivom Vojska Srpske Republike BiH. Činili su je Srbi s područja BiH kojima je JNA prepustila gotovo cjelokupno naoružanje svojih snaga raspoređenih na prostorima BiH. Samim time VRS predstavljala je dominantnu vojnu organizaciju na prostoru BiH-a.

Iz svega navedenog proizlazi da je prostor koji su tijekom najvećeg dijela 1992. kontrolirale snage ABiH i HVO-a predstavljao one dijelove BiH u kojima su muslimani i Hrvati imali premoćnu većinu po pitanju rasporeda stanovništva. Ipak, na prostoru pod kontrolom ABiH i HVO-a ostao je manji broj srpskoga stanovništva, no njegov je broj bio zanemariv u odnosu na druga dva naroda. S druge strane, aktivna napadna djelovanja VRS-a na većem dijelu BiH-a izazvala su valove izbjeglica koje su pristizale na prostore pod kontrolom ABiH i HVO-a. Ogroman priljev izbjeglica je imao iznimnog utjecaja na promjenu etničke slike u onim prostorima u kojima su muslimani i Hrvati imali podjednako učešće u ukupnom broju stanovništva.[11] Promatrano retrospektivno, nagla promjena u omjerima brojnosti stanovništva imat će iznimnog utjecaja na događaje koji će uslijediti.

U vojno-organizacijskom smislu snage HVO-a u području središnje Bosne su krajem kolovoza 1992., reorganizirane kroz HVO Operativnu zonu Srednja Bosna (OZ SB) na čijem se čelu nalazio pukovnik HVO-a Tihomir Blaškić. Pukovnik Blaškić je na mjestu zapovjednika OZ SB naslijedio dotadašnjeg zapovjednika Regionalnog stožera HVO-a Srednja Bosna, Brunu Zoricu koji je tu poziciju preuzeo nakon otmice prethodnog zapovjednika Regionalnog stožera Žarka Tole u Bugojnu krajem svibnja 1992. godine.[12] Iako prvotno sa sjedištem u Busovači te zatim u Gornjem Vakufu, reorganizacijom HVO-a i njegovom podjelom na četiri operativne zone od 31. kolovoza 1992., sjedište HVO-a OZ SB će još tijekom srpnja 1992. biti premješteno u Vitez gdje će se i zadržati do kraja ratnih djelovanja na prostoru BiH.[13] Novom reorganizacijom područje Bugojna, Gornjeg Vakufa i Prozora više nije bilo u sastavu postrojbi HVO-a Srednje Bosne. Tri navedene općine su radi bolje povezanosti s ostatkom prostora pod kontrolom HVO-a ušle u sastav OZ Sjeveroistočna Hercegovina sa sjedištem u Tomislavgradu.[14] Takva odluka imala je uporište i u tada prisutnim okolnostima. Naime, dvije prometne komunikacije koja su omogućavale spoj Bugojna i Gornjeg Vakufa s Novim Travnikom i dalje Vitezom i Busovačom, bile su u većoj mjeri pod nadzorom ABiH. Shodno tome moguće je izvesti jednostavan zaključak da su se prostori Srednje Bosne pod kontrolom HVO-a još tijekom 1992. nalazili u nezavidnom položaju u kojemu je svaka mogućnost negativnog razvoja događaja u odnosima sa snagama ABiH stvarala mogućnost izolacije Srednje Bosne od ostatka prostora BiH-a pod kontrolom HVO-a.

S druge strane, ustrojem i reorganizacijom ABiH te njezinom podjelom na korpuse, prostor Srednje Bosne, potpao je pod zonu odgovornosti Trećega korpusa

11 Davor MARJAN, „Vještački nalaz: o ratnim vezama Hrvatske i Bosne i Hercegovine (1991.-1995.)“, Časopis za suvremenu povijest, br. 2., Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2004., 235.

12 Anto MARJANOVIĆ, Zvonimir ČILIĆ, Željko KOCAJ, Srećko STIPOVIĆ, *Viteška ratna kronika,* HKD Napredak Vitez, 2001., 19. SP: Prva Bojna Bugojno, Bugojno, 02.06.1992., Obavještenje

13 SP: Hrvatsko vijeće obrane (HVO) – Regionalni stožer Srednja Bosna – Gornji Vakuf, br. 56/92 od 18.06. 1992. god., Zapovijedam. ICTY: Glavni stožer (GS), HVO, Formiranje operativnih zona, Str. pov. br. 01-2054/92 od 31.08.1992., Zapovijed.

14 Glavni stožer (GS), HVO, Formiranje operativnih zona, Str. pov. br. 01-2054/92 od 31.08.1992., Zapovijed.

(3.korpusa) ABiH, čiji je proces utemeljenja započeo u studenom 1992. godine.[15] Za glavni centar novoosnovanog 3. korpusa bila je određena Banja Luka. Budući da se navedeni uvjet nije mogao ispuniti, iz praktičnog razloga jer se Banja Luka nalazila pod kontrolom VRS-a, za privremeno sjedište korpusa određena je Zenica. Na čelno mjesto 3. korpusa Glavni štab ABiH imenovao je pukovnika Envera Hadžihasanovića, koji je prije preuzimanja nove dužnosti bio načelnik štaba 1. korpusa ABiH iz Sarajeva.[16]

Dvije opisane nacionalne organizacije bitno su se razlikovale po pitanju ljudstva, tehnike, kao i po pitanju školovanog, odnosno, profesionalnog časničkog kadra. Naime, kao većinsko stanovništvo na području BiH, muslimani su kroz ABiH posjedovali veći broj vojno sposobnog stanovništva, a velika većina časnika ABiH pripadala je staležu profesionalnih vojnika koji su naobrazbu stekli u raznim vojnim školama bivše JNA. Jedina prednost koju su postrojbe HVO-a posjedovale u prikazanoj usporedbi, odnosila se na pravovremenost priprema za obranu od snaga VRS-a što je u početnim fazama rata tijekom 1992. nužno podrazumijevalo i bolju opremljenost postrojbi HVO-a, koja se s druge strane, nije mogla mjeriti s organizacijom i opremljenosti snaga VRS-a.

Usporedno sa zajedničkim aktivnostima usmjerenima protivno djelovanju snaga VRS-a, između Hrvata i muslimana, odnosno pripadnika ABiH i HVO-a polovicom 1992. dogodio se niz manjih incidentnih situacija koje su izazvale nagli porast međusobnog nepovjerenja. Na navedeni porast nepovjerenja otežavajuću okolnost predstavljala je i izgledna mogućnost ponavljanja takvih nesporazuma što je u razdoblju ratnih sukoba u BiH karakteriziralo cijeli prostor koji su kontrolirale snage ABiH i HVO-a. Naime, nemogućnost djelovanja središnje vlasti iz Sarajeva kao i postojanje dviju zasebnih vojnih organizacija s nacionalnim predznakom predstavljala je stanje u kojemu su i najbezazlenije nesuglasice mogle dovesti do neželjenih posljedica.

Shodno navedenom, hrvatsko – muslimanski odnosi polovicom 1992. su postali osjetljivi u onim područjima u kojima je došlo do nagle izmjene postojećih odnosa na što je jedan od važnijih utjecaja imalo pristizanje masovnog broja izbjeglica iz krajeva BiH nad kojima su kontrolu preuzele snage VRS-a. Iz toga razloga prostor Srednje Bosne, kao jedno od karakterističnih etničkih miješanih područja BiH, postalo je područje u kojemu je djelovanje i koordiniranje dviju zasebnih vojnih organizacija na suviše ograničenom prostoru vremenom prerastalo u proces koji je mogao dovesti do neželjenih posljedica. Na taj način, sporadični i kratkotrajni, a često i bezazleni vatreni okršaji iz polovice 1992., postupno su prerastali u ozbiljnije sukobe koji su često utjecali na istovjetne procese u susjednim područjima.

15 Republika BiH (RBiH), Predsjedništvo R BiH Sarajevo, br. 02-111-738/92, Sarajevo 3.09.1992. predmet: Odluka o formiranju korpusa Armije Republike Bosne i Hercegovine prema: *Korak, Časopis za zaštitu tekovina borbe za Bosnu i Hercegovinu*, br. 29, god. X., Sarajevo – Novi Grad, 2012., 57 – 58. Tijekom 18. kolovoza 1992., u zonu odgovornosti 3. korpusa ulazile su općine: Banja Luka, Bugojno, Bosanska Dubica, Bosanska Gradiška, Busovača, Čelinac, Donji Vakuf, Gornji Vakuf, Jajce, Kakanj, Kotor Varoš, Kupres, Laktaši, Mrkonjić Grad, Novi Travnik, Prnjavor, Srbac, Skender Vakuf, Šipovo, Travnik, Vitez, Zavidovići, Zenica i Žepče. Uslijed borbenih djelovanja zona odgovornosti naknadno je smanjena, ali je krajem svibnja 1993. pod zonu odgovornosti 3. korpusa ušao i Vareš.

16 ICTY: Predmet br. IT-01-47-T, Tužilac protiv Envera Hadžihasanovića i Asima Kubure, Presuda, 2006., 100.

Tako je primjerice, u svibnju 1992. došlo do većeg vatrenog obračuna pripadnika HVO-a i TO BiH[17] (kasnije ABiH) na području Busovače i to nakon što su pripadnici TO BiH nasilnim putem nastojali preuzeti naoružanje iz vojarne Kaonik koje je po dogovoru trebalo biti u jednakom mjeri podijeljeno pripadnicima TO BiH i HVO-a. Tom prilikom nastradao je jedan pripadnik HVO-a, što je predstavljalo dovoljan razlog hrvatskoj strani da 10. svibnja 1992. donese odluku o blokadi grada Busovače i davanja ultimatuma snagama TO BiH za predaju oružja.[18] Stanje velike napetosti u Busovači potrajalo je do kraja svibnja kada se stanje do određene razine stabiliziralo.[19]

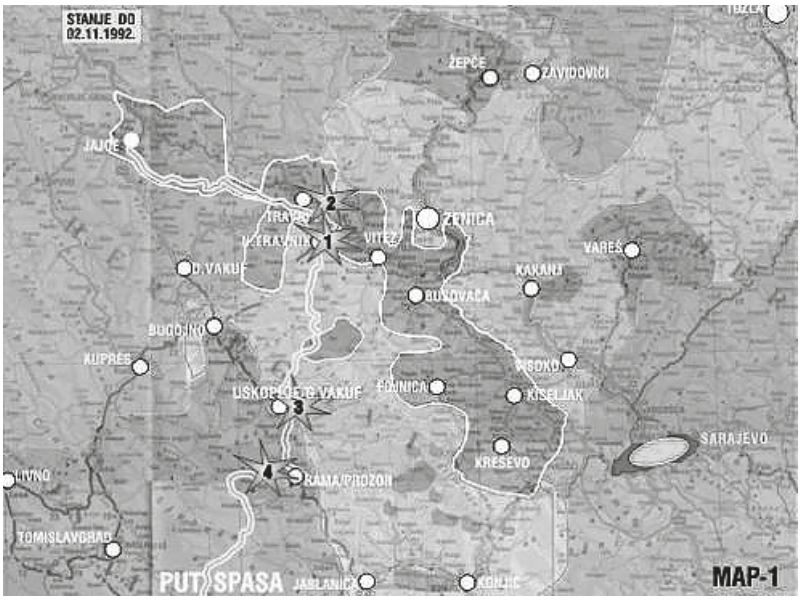

Vojni zemljovid Srednja Bosna. Preuzeto s www.herecegbosna.org

U isto vrijeme svibanjske događaje u Busovači, slijedili su slični obrasci događaja i na području Gornjeg Vakufa i Novog Travnika. Naime, tada su se između domaćih pripadnika HVO-a i ABiH razvila neslaganja oko pitanja postavljanja nadzornih punktova na glavnoj prometnoj komunikaciji, odnosno magistralnoj cesti, koja je vodila prema Hercegovini i središnjoj Bosni.[20] Različito od događaja u Gornjem Vakufu, na prostoru Novog Travnika izglednost izbijanja sukoba bila je na vidiku nakon što su Hrvati zauzimanjem skladišta JNA u Stojkovićima na istu postavili hrvatsku zastavu, što je izazvalo ogorčenje dijela muslimana pripadnika TO BiH.[21] Ipak, prvi sukob pripadnika HVO-a i HOS-a[22] s jedne te pripadnika TO BiH s druge

17 Teritorijalna obrana BiH (TO BiH) je naredbom Predsjednika predsjedništva BiH, Alije Izetbegovića iz lipnja 1992. preimenovana u Armiju R. BiH (ABiH)

18 ICTY: Hrvatska zajednica Herceg-Bosna (HZ HB), Croatian Communty Herceg-Bosna, Općinski stožer Busovača, Broj: 62/92 od 10.05. 1992. godine; Zapovijed.

19 ICTY: Predmet br. IT-95-14-2-T, Tužitelj protiv Darija Kordića i Marija Čerkeza, Presuda, 2001., 149.

20 Mijo BELJO, „Sukobi Armije Republike Bosne i Hercegovine i Hrvatskoga vijeća obrane u Gornjem Vakufu tijekom 1992. godine", Časopis za suvremenu povijest, br. 2., Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2016., 393-394.

21 SP: HZ HB, HVO, Načelnik za sazn. posl. Sektor S/Z Hercegovina, Tomislavgrad, Str. pov. br. 46/92 od 08. svibnja 1992.

22 Hrvatske obrambene snage (HOS) predstavljale su vojne snage organizirane od strane Hrvatske stranke prave u razdoblju 1991.-1992. na prostorima RH i BiH.

strane izbio je u Novom Travniku tijekom 19. lipnja i u njemu je ranjeno više osoba, a poginule su tri osobe.[23]

Za sukob je vodstvo TO BiH optuživalo hrvatsku stranu zbog uspostave vlasti HVO-a u „više mjesnih zajednica travničke okoline".[24] Navedeno izvješće, potpisano od strane Fikreta Muslimovića, isticalo je i prijetnju koju su predstavnicima TO BiH uputili predstavnici HVO-a. Naime, „predstavnici HVO prijete da će omogućiti četnicima nesmetan ulazak u Travnik ukoliko se muslimani budu suprotstavljali njihovim akcijama na uspostavi vlasti kako su zamislili.." [25] Iako iz navedenog izvješća nije moguće pronaći detaljne uzroke sukoba, jasno je vidljiva činjenica koja svjedoči o tome da su snage HVO-a držale glavne linije obrane prema VRS u području Travnika. Međutim, negativni smjer razvoja događaja iz Novog Travnika ubrzo se razvio i na području susjednog Gornjeg Vakufa.

Slično kao i u drugim općinama središnje Bosne, na područje Gornjeg Vakufa je poslije gubitka nadzora nad Donjim Vakufom pristiglo nekoliko tisuća muslimanskih izbjeglica koje su temeljito izmijenile dotadašnji odnos snaga.[26] Psihološki pritisak koji se stvorio tijekom procesa dolaska izbjeglica imao je u najmanju ruku negativne implikacije na domaće hrvatsko stanovništvo koje se počelo osjećati ugroženo na vlastitom prostoru. Na taj način krajem svibnja i početkom lipnja 1992., Gornji Vakuf je postao područje na kojemu se razvio proces koji će ubrzo dovesti do nastanka nesporazuma što će tijekom 20./21. lipnja dovesti do prvog ozbiljnijeg sukoba između pripadnika ABiH i HVO-a u kojem će biti poginulih pripadnika obiju strana u sukobu.[27] Značajka svih spomenutih ograničenih, i u najvećoj mjeri lokalnih sukoba, ogledala se u tome da su i manji osobni nesporazumi, čak i oni najbezazleniji, mogli prerasti u veće sukobe. Naknadnim razgovorima i pregovorima rješavanje uzroka problema najčešće se zanemarivalo, pod pretpostavkom da detaljna rekonstrukcija uzroka nije moguća te da bi jednostrano predstavljanje uzroka dodatno ugrozilo ionako narušene odnose.

U praktičnom pogledu događaji u Gornjem Vakufu i Novom Travniku tijekom svibnja i lipnja 1992. predstavljali su za hrvatsku stranu ozbiljnu prijetnju čiji je daljnji negativni razvoj mogao dovesti do prometne izolacije cjelokupnog prostora središnje Bosne od ostatka područja u kojima su se nalazile snage HVO-a.

Jednako kao Gornji Vakuf i Novi Travnik prostor Busovače predstavlja, u geografskom smislu, specifičan prostor čijom se kontrolom stječe nadzor nad prometnim komunikacijama središnje Bosne iz pravca Jajca do Kiseljaka te dalje prema području okupiranoga Sarajeva. Važnost navedene prometnice, a posredno i Busovače, razvidna je i iz zapovijedi Milivoja Petkovića od 11. svibnja 1992. u kojoj zahtjeva od vlasti HVO-a u Busovači da prema Sarajevu propusti zadržani

23 Davor MARIJAN, *Domovinski rat,* Despot Infinitus, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2016., 237.;

24 SP: RBiH, Ministarstvo obrane, Armija BiH, Sarajevo, Pov. Broj: 02/417-14, od 19.06.1992.

25 SP: RBiH, Ministarstvo obrane, Armija BiH, Sarajevo, Pov. Broj: 02/417-14, od 19.06.1992.

26 SP:HZHB, Općinski stožer HVO Gornji Vakuf, Str. pov. br. 1-5/4-2/92 od 22. 06. 1992 godine; Izvješće o zbivanjima na području naše općine. Anto MARJANOVIĆ, Zvonimir ČILIĆ, Željko KOCAJ, Srećko STIPOVIĆ, *Viteška ratna kronika*, 21.

27 SP: HZ HB, HVO, Načelnik za saznajne poslove sektor S/Z Hercegovina, Tomislavgrad, Str. pov. br. 159/92 od 23. 6. 1992., Saznajno izvješće op. br. 51/92.,Str. pov. br. 159/92 od 23. 6. 1992., Saznajno izvješće op. br. 51/92.,

konvoj naoružanja, koje su lokalne vlasti HVO-a zadržale uslijed pogoršanja odnosa s ABiH.[28]

Promatrano iz navedene perspektive ponašanje hrvatske strane koje se u stvarnosti ocrtavalo u krajnjem cilju zadržavanja kontrole nad područjem dvaju gradova bilo je očekivano. Naime, ispunjavanjem navedenog cilja i dalje bi bila omogućena povezanost s drugim krajevima s hrvatskom većinom čija se podjednaka zastupljenost do kraja 1992. godine i pristizanjem muslimanskih izbjeglica počela uvelike smanjivati.

Srpanj i kolovoz 1992. na cijelom području središnje Bosne prolazili su u procesu konsolidacije i osnivanja novih snaga ABiH i HVO-a. Međutim, narušeni odnosi iz prethodnih mjeseci predstavljali su konstantnu smetnju čiji se rezultat nije mogao jednostavno zanemariti. Tako je primjerice već tijekom srpnja ponovno došlo do napete situacije u Novom Travniku, a izbijanje sukoba bilo je pitanje trenutka. Međutim, nove žrtve izbjegnute su zahvaljujući pribranosti pripadnika HVO-a koji nisu uzvratili na provokacije pripadnika ABiH i osoba koje su bile pod utjecajem alkohola. Tom prilikom vodstvo ABiH u Novom Travniku bilo je uvjereno da je uzrok pucnjave i smrtni slučaj jednog muslimana bio konačni rezultat djelovanja pripadnika HVO-a. [29]

Međutim, puno ozbiljniji sukob između pripadnika ABiH i HVO-a dogodio se tijekom kolovoza 1992. na širem području grada Kiseljaka. Neslaganja pripadnika ABiH i HVO-a na tome području vukla su korijene iz prethodnih mjeseci, no svoj vrhunac su dosegla upravo u navedenom razdoblju. Snage HVO-a u Kiseljaka nalazile su se u specifičnoj situaciji. Naime, od početka ratnih djelovanja snage HVO-a držale su linije obrane prema snagama VRS-a u području istočnih dijelova općine. Pritom se specifičnost položaja HVO-a Kiseljak ogledala u svojevrsnoj ovisnosti na postojeće odnose ABiH i HVO-a. Takva ovisnost proizlazila je iz nepovoljnog prometnog položaja Kiseljaka, Kreševa i Fojnice prema ostatku hrvatskih prostora središnje Bosne. Na taj način svaki ozbiljniji poremećaj u odnosima ABiH i HVO-a prijetio je izolacijom Kiseljaka i šire okoline presijecanjem prometne komunikacije u području Tarčina te Kaćuna i Gromiljaka.

Tijekom 6. kolovoza postrojbe HVO-a su blokirale prostor grada Kiseljaka očekujući napad pripadnika ABiH, a stanje neizvjesnosti nije se primirilo niti tijekom sljedećega dana.[30] Pripadnici HVO-a su tijekom 6. kolovoza pritvorili nekoliko pripadnika ABiH na što je vodstvo ABiH odgovorilo blokiranjem svih prometnih pravaca i zarobljavanjem vozila koja su se nalazila na putu prema Kiseljaku.[31] Zapovjednici ABiH iz susjednih općina uputili su ultimatum zapovjedniku HVO-a u Kiseljaku zaprijetivši da će u slučaju neoslobađanja zarobljenih pripadnika ABiH velikim snagama napasti Kiseljak.[32]

O navedenim događajima u Kiseljaku bio je obaviješten i veleposlanik RH u Bonnu u Saveznoj Republici Njemačkoj, dr. Ivan Ilić koji je informaciju o sukobu

28 SP: HZ HB, HVO, Glavni stožer Grude, Str. pov. br. 219., od 11. 05. 1992. godine
29 SP: HZ HB, HVO, Stožer HVO Novi Travnik, Broj 137/1 od 14.07.1992. godine, Izvješće.
30 SP: QTC Fojnica, 06.08.1992., 20.00h, Štabu oružanih snaga opštine Konjic; Telegram: Fojnica za Konjic, od 07.08.1992., 15.40h.
31 SP: RBiH, Armija BiH, Taktička grupa 1 i 2, Broj: 01 – 492/92 od 08.08. 1992. godine
32 Isto

prenio Ministarstvu vanjskih poslova RH napomenuvši kako Ejup Ganić, tadašnji član predsjedništva BiH, traži hitan sastanak s ministrom obrane RH Gojkom Šuškom i Hrvojem Šarinićem.[33] Upoznavanje veleposlanika RH sa situacijom u Kiseljaku kao i traženje hitnoga sastanka od strane Ejupa Ganića upućivala je na činjenicu koja je svjedočila o ozbiljnosti sukoba. Tijekom istoga dana na događaje u Kiseljaku reagirao je i Glavni štab ABiH čiji je načelnik Sefer Halilović uputio hitnu naredbu snagama ABiH i HVO-a za prekid sukoba i vraćanje na „stanje od prije četiri dana".[34] Naposljetku se sukob razriješio, no narušeni međunacionalni odnosi od tada su se kretali u neželjenom pravcu.

Međusobno preklapanje dviju nacionalnih vojski na ograničenom području opterećenom velikim brojem izbjeglica iz susjednih područja doveo je do održavanja stanja stalne napetosti. Uslijed novonastale malobrojnosti bilo je nerealno očekivati od strane HVO-a da se osjeća neugroženo. Ipak, odnos ABiH i HVO-a nije bio jednak u svim područjima središnje Bosne. Primjerice, određene postrojbe 3. korpusa ABiH bile su u pojedinim područjima izrazito kooperativne s postrojbama HVO-a. Primjer takve suradnje odvijao se na području Maglaja od lipnja 1992. do travnja 1993. godine. Naime, Krizni štab općine Maglaj je 2. lipnja 1992. donio odluku o povjeravanju obrane općine Maglaj postrojbama HVO-a iz Žepča.[35] Čak štoviše, postojeće snage TO BiH iz Maglaja (ABiH) stavljene su pod puno zapovjedništvo HVO-a.[36] Osim toga, u trenutcima trajanja sukoba između ABiH i HVO-a u ostalim dijelovima Srednje Bosne, navedena odluka bila je u cijelosti poštivana. S druge strane, prepuštanjem jednog dijela vlastite linije postrojbama HVO-a, zapovjedništvo 3. korpusa ABiH uspješno je rasteretilo dio svojih postrojbi do toga trenutka usmjerenih prema snagama VRS-e. Iako je bilo za očekivati slične procese i u ostalim dijelovima pod kontrolom snaga 3. korpusa i HVO OZ SB, ponašanje snaga 3. korpusa ABiH i postrojbi HVO-a u Vitezu, Busovači ili Novom Travniku nije se podudaralo s opisanim događajima u Žepču i Maglaju.

Put u otvorene sukobe – razdoblje od listopada do prosinca 1992. godine

Tijekom ostatka kolovoza i tijekom rujna nisu bili zabilježeni ozbiljniji slučajevi narušavanja postojećih odnosa. No, u tom razdoblju napadi postrojbi VRS-a na preostala područja BiH pod nadzorom ABiH i HVO pokrenuli su novi masovni val izbjeglica koji će svoj vrhunac dostići krajem listopada 1992., kada će na prostor Travnika, Novog Travnika, Viteza, Busovače i Zenice pristići blizu 30.000 prognanih Hrvata i muslimana s prostora Jajca.[37] Različito od muslimanskih izbjeglica, koje su u velikoj većini dolaskom na područje koje su kontrolirale snage

33 Republika Hrvatska, Ministarstvo inozemnih poslova (MIP), fax. Br. 451-105. Poruka za G. Gojka Šuška, od 8. kolovoza 1992., Dežurni MIP.

34 SP: RBiH, Štab Vrhovne Komande Oružanih Snaga (ŠVK OS), Sarajevo, Broj: 02/ 349-511 od 08.08.1992. godine, Naređujem.

35 U navedene snage HVO Žepča, osim snaga iz Žepča ulazile su postrojbe HVO-a s prostora Zavidovića, Maglaja i Teslića.

36 RBiH, Općina Maglaj, Krizni štab općine Maglaj, Maglaj, Odluka, Broj: 01-98-1/92 od 2.5.1992.

37 Charles Reginald SHRADER, *Muslimansko-hrvatski građanski rat u srednjoj Bosni: vojna povijest 1992.-1994.* Golden marketing – Tehnička knjiga, Zagreb, 2004., 25.

ABiH i HVO-a razmještene po gradovima središnje Bosne, hrvatske izbjeglice su u mnogo većem broju napuštale navedeni prostor nastojeći doći na sigurnije područje zapadne Hercegovine i Hrvatske. Pitanje pada Jajca pod kontrolu VRS-a, imalo je dodatnog utjecaja na zaoštravanje odnosa između Hrvata i muslimana.

Za proboj obrane i pad Jajca, lokalne snage HVO-a su krivile snage ABiH. Kako su smatrali čelnici HVO-a, prelazak Jajca pod kontrolu srpskih snaga, odnosno VRS-a, bio je direktna posljedica djelovanja snaga ABiH koje su kod sela Ahmići u općini Vitez tijekom 20. listopada onemogućile prolaz postrojbama HVO-a iz Kiseljaka i Busovače koje su krenule u ispomoć Jajcu.[38] Kako će se kasnije pokazati, 20. listopada je bio dan znakovitih događaja.

Naime, tijekom istoga dana poginuo je i Ivica Stojak, zapovjednik travničke brigade HVO-a koji je teško ranjen na nadzornom punktu „Plava voda", na izlazu iz Travnika u pravcu Viteza i Novog Travnika, na kojemu se nalazili pripadnici ABiH. Zajedno sa zapovjednikom Stojakom teško je ranjen i Zvonko Gašo.[39] Ubrzo nakon ranjavanja Ivica Stojak je preminuo.[40] Stojak i Gašo nastojali su stići na prostor Novog Travnika gdje su se od 19. listopada vodile teške borbe između postrojbi ABiH i HVO-a, smatrajući da će ga svojim utjecajem uspjeti zaustaviti. U stvarnosti, navedeni događaji predstavljali su uvertiru u događaje koji će tek uslijediti u zadnjim danima listopada. Ubojstvom zapovjednika Stojaka te ranjavanjem načelnika Gaše, vodstvo HVO-a u Travniku bio je paralizirano što je ujedno i bio jedan od glavnih razloga nepružanja pomoći pripadnicima HVO-a u Novom Travniku, koji su se u tim trenutcima nalazili pod napadom domaćih snaga ABiH pojačanih dolaskom snaga ABiH iz Gornjeg Vakufa i Bugojna.[41] Ipak, postrojbe HVO-a iz Novog Travnika su uz minimalnu pomoć pojedinih grupa HVO-a iz Viteza uspjele zadržati postojeće pozicije te odbiti napade ABiH.[42]

Blokadom magistralnog puta Vitez – Busovača u Ahmićima od 20. listopada, u području Vitez izbili su dvodnevni sukobi između pripadnika ABiH i HVO-a u kojima su postrojbe HVO-a tijekom sljedeća dva dana uspjele ukloniti blokade s magistralnog puta prema Busovači i Novom Travniku.[43] Tijekom borbenih djelovanja usmjerenih na uklanjanje spomenute blokade u području Ahmića, pripadnici HVO-a borbeno su djelovali u pravcu donje džamije u Ahmićima preko čijeg je razglasa, koji se koristi u svrhu poziva vjernika na molitvu, pripadnici HVO-a pozivani na

38 SP: HZ HB, HVO, Općinski stožer Vitez, Uredu za informiranje od 20.10.1992.; HZ HB, HVO, Općinski stožer Jajce, Izvješće od 21.10.1992.

39 Zvonko Gašo je u trenutcima napada na vozilo u kojemu se kretao zajedno sa zapovjednikom travničke brigade HVO-a Ivicom Stojakom, obnašao dužnost načelnika Sigurnosno izvještajne službe (SIS) u Travniku. Tom prilikom njih dvojica su zaustavljeni na punktu kod Travničke medrese, na kojem su se nalazili njegov poznanik Semir Terzić, (profesor sociologije), u tom trenutku zapovjednik 1. bataljona 7 muslimanske brigade. Poslije kraće prepirke na vozilo u kojemu se nalazio Stojak i njegov pomoćnik Zvonko Gašo otvorena je vatra uslijed koje je Stojak smrtno, a Gašo teško ranjen Ubojstvo su izvršili pripadnici 1. bataljona (travnički) (bojne) 7. muslimanske brigade ABiH,

40 SP: Zapovjedništvo stožera OZ SB, Istureno zapovjedno mjesto (IZM) Vitez, Izvješće o stanju u Novom Travniku i Travniku od 20.10.1992. god u 12.07.; Zapovjedništvo stožera OZ SB, Istureno zapovjedno mjesto (IZM) Vitez, Zahtjev i izvješće od 20.10.1992. u 15.45.

41 Postrojbe travničke brigade HVO-a su nakon pogibije zapovjednika Ivice Stojaka pregovorima smirile situaciju u području Travnika radi čega nisu bile u mogućnosti uputiti pojačanja postrojbama HVO-a u Novom Travniku.

42 SP: Zapovjedništvo OZ SB, IZM Vitez, Obavijest - izvješće o situaciji u Novom Travniku i Jajcu od 21.10.1992. u 21.00; SP: RBiH, HZ HB, HVO, Postrojba za posebne namjene Vitezovi, Izvješće broj 5/92 od 22.10.1992.

43 SP: HZ HB, Općinski stožer Vitez, Predmet: Izvješće o trenutnom stanju na općini Vitez od 21.10.1992.; HZ HB, Zapovjedništvo OZ SB, IZM Vitez od 22.10.1992. u 22.00 sati.

predaju.[44] Tom prilikom na džamiji je počinjena manja materijalna šteta, dok je prostor sela stavljen pod kontrolu postrojbi HVO-a.[45]

Sukobi području Novog Travnika i Viteza, koji su potrajali i u sljedećim danima, blokade prometnica, kao i raspoređivanje postrojbi HVO-a na nove borbene zadatke, rezultirali su nemogućnošću slanja prethodno određenih postrojbi HVO-a u ispomoć Jajcu, što je naposljetku i predstavljalo jedan od važnijih razloga prelaska prostora Jajca pod kontrolu VRS-a. Usprkos navedenom, pukovnik Blaškić je, nadajući se brzom okončanju sukoba, dio planiranih snaga HVO-a držao u pripravnosti za pokret prema Jajcu.[46] Te snage, iz sastava HVO-a Kiseljak, Blaškić je krajem listopada uputio prema Jajcu, no prekasno.[47] Naposljetku su nemogućnost dogovora s predstavnicima ABiH kao i izgledna mogućnost ponavljanja sukoba te pokretanja novih u ostalim dijelovima središnje Bosne, onemogućile pravovremenu upotrebu snaga HVO-a u pravcu Jajca.

Nove sukobe nije trebalo dugo iščekivati. Dan nakon smirivanja sukoba u Novom Travniku i Vitezu novi sukobi su tijekom 23. listopada započeli u području Prozora i Gornjeg Vakufa.[48] Bitna poveznica dva navedena grada s prostorom Srednje Bosne ogleda se u činjenici da se oba nalaze na ključnoj magistralnoj prometnici koja je bila najvažnija prometna poveznica prostora središnje Bosne s Hercegovinom i dalje prema obalnim dijelovima Republike Hrvatske. Kolika je bila važnost navedene komunikacije, promatrano iz kuta simbolike, govori i činjenica da je ista u orijentaciji pripadnika Zaštitnih Snaga Ujedinjenih naroda (UNPROFOR)[49] nosila naziv „Diamond“ (dijamant).[50]

Sukobi koji su se između postrojbi ABiH i HVO počeli odvijati na području Prozora, imali su sličnosti s intenzitetom sukoba u Novom Travnika, no oni su zasjenili sve događaje koji su se prethodnih dana odvijali na području sjevernijih područja središnje Bosne. Navedeni zaključak upućuje na dodatnu važnosti navedenog magistralnog puta i Prozora. Iako Prozor administrativno nije ulazio u područje središnje Bosne, njegov strateški položaj zajedno s Gornjim Vakufom neizostavno su ga vezivali za događaje i procese koji su se odvijali na susjednom području.[51]

Pad Jajca pod kontrolu snaga VRS-a 29. listopada i već opisani događaji u svezi s time, imali su neposrednog utjecaja na prividno smirivanje započetih sukoba. S druge strane, Zapovjednik HVO OZ Srednja Bosna, pukovnik Blaškić, bio je skeptičan po pitanju postojećeg prividnog mira, posebice nakon analize postojećeg stanja u studenom 1992. godine. Zaključci iz analize stanja jasno su upućivali na

44 SP: Zapovjedništvo OZ SB, IZM Vitez, Obavijest - izvješće o situaciji u Novom Travniku i Jajcu od 21.10.1992. u 21.00.
45 Isto.
46 SP: HZ HB, Zapovjedništvo OZ SB, Izmjena plana upućivanja nove smjene u Jajce, Borbena zapovijed broj. 760/92 od 21.10.1992.
47 SP: OZ SB, IZM Vitez, Zapovijed - upućivanje pomoći u Jajce od 30.10.1992. (04.10.h)
48 SP: HZ HB, HVO, Načelnik za saznajne poslove Sektor S/Z Hercegovina,Tomislavgrad, Saznajno izvješće, Op. Br. 29/92 od 22.10.1992.
49 UNPROFOR – United Nation Protection Forces
50 „Još uvijek je nejasno tko ima kontrolu nad Gornji Vakufom, važnim prometnim čvorištem i početnom točkom Dijamant ceste prema Novom Travniku – Vitezu - Sarajevu..“ (u originalu na engleskom jeziku); prema: SP: Telefax, Fuerza de Accion Rapida, Intelligeces Summary,Development of the Conflict in Bosnia and Herzegovina, No. 37 from 5. August 1993., 5.
51 SP: HZ HB, Regionalni stožer Srednja Bosna, n/r gosp. Mate Bobana predsjednika HZ HB, od 03.11.1992.

dvije stvari. Prvo, da su pripadnici HVO-a iz Jajca zajedno s hrvatskim izbjeglicama u velikoj većini „oko 70%“ napustili prostor OZ Srednja Bosne dok su pripadnici ABiH iz Jajca raspoređeni unutar središnje Bosne i drugo, već spominjani problem brze izmjene etničke strukture stanovništva koja je išla na štetu Hrvata.[52] Iz toga razloga, ne iznenađuje stajalište da je zapovjednik HVO OZ-SB, nastojao pored rada na pronalaženju rješenja za smirivanje narušenih odnosa, svoje postrojbe i dalje držati opreznima u slučaju novih sukoba sa snagama ABiH.[53]

Shodno tome, tijekom posljednja dva mjeseca 1992. Stanje se do određene mjere zaista primirilo. Međutim, iako je izostanak većih sukoba bio primjetan, individualni slučajevi provokacija i dalje su bili prisutni što je bio jasan znak nepopravljivosti odnosa na osjetljivom području društvene svakodnevice što je dodatno pojačalo strah u tim trenutcima ratom već dovoljno traumatiziranom stanovništvu.[54] Približno slično kao i analize pukovnika Blaškića, vojno rukovodstvo 3. korpusa ABiH je u svojim opisima razgovora i dodira s predstavnicima HVO-a isticalo dvostruke kriterije postojećeg stanja. Tako primjerice, na razinama načelnih dogovora suradnja dviju strana kretala se u pozitivnom smjeru s „tendencijom jačeg uvezivanja i suradnje“.[55] Međutim spuštanjem rezultata navedenih dogovora na razine praktične primjene „dolazi do problema, a na pojedinim *rejonima* tenzije rastu“.[56]

U različitim pogledima na postojeće stanja predstavnici ABiH su upućivali optužbe na stranu HVO-a radi nepovjerenja i dovođenju novih, nedomicilnih postrojbi HVO-a na područje središnje Bosne, ostavljajući po strani činjenicu da se na području Srednje Bosne nalaze iste takve vlastite snage.[57] Takav pristup ukazivao je na zaključak da „odnosi između HVO i Armije BiH nisu još uvijek na potrebnom nivou“.[58] S druge strane, Hrvatska strana je optuživala vodstvo ABiH da njeni pripadnici javno, preko medijskog prostora, potiču muslimane na nepriznavanje hrvatskih organizacija i time stvaraju preduvjete novih sukoba. Osim toga HVO je upućivao kritike na rad ABiH i radi nemogućnosti lociranja odgovornih za ubojstvo zapovjednika travničke brigade HVO, Ivice Stojaka.[59]

Iz svega navedenog vidljivo je da je međunacionalno povjerenje između Hrvata i muslimana na područje Srednje Bosne bilo do to mjere narušeno da je pitanje trenutka novoga sukoba bilo vrlo izgledno.[60] Shodno tome, do kraja 1992. bit će posve vidljivo da se projekt „saniranja“ narušenih odnosa ne će moći jednostavno pokrenuti, a zaključno s time niti praktično provesti.

---

52 SP: RBiH, HZ HB, HVO, Zapovjedništvo OZ Srednja Bosna, IZM Vitez, br. 10/6/92, Izvješće o stanju na bojištu i i u zoni odgovornosti zapovjedništva Srednja Bosna od 05.11.1992., 3.

53 Isto.

54 RBiH, Armija Bosne i Hercegovine, Štab OS Vitez, Vojna policija, Izvještaj o napadu na zgradu Vojne policije ABiH Vitez, Broj: 02/2-230-5 od 12.11.1992.

55 SP: RBiH, ŠVK OS, Obavještajna uprava, Sarajevo, Informacija – Neka zapažanja o odnosima HVO- Armije RBiH u zeničkoj regji, str. pov. broj: 02/341-256 od 13.12.1992., 1.

56 Isto

57 SP: RBiH, ŠVK OS, Obavještajna uprava, Sarajevo, Informacija – Neka zapažanja o odnosima HVO- Armije RBiH u zeničkoj regji, str. pov. broj: 02/341-256 od 13.12.1992., 2.

58 Isto

59 SP: RBiH, HZ HB, HVO, Zapovjedništvo OZ Srednja Bosna, IZM Vitez, Informacija o odnosu Hrvata i Muslimana na prostoru Srednje Bosne. Broj 1573/92 od 06.12.1992.

60 SP: RBiH, HZ HB, HVO, Glavni stožer HVO HZ HB, Mostar, Zbirno izvješće za dan 20.12.1992. od 21.

Zaključak

Odnosi Hrvata i muslimana, odnosno postrojbi ABiH i HVO-a, u razdoblju 1992. predstavljali su svojevrsni uvod u njihov otvoreni sukob. Iako često zanemareni, s još uvijek nedovoljno istraženim uzrocima, opisivani odnosi i sukob koji je iz tih odnosa proizašao, često su javno negativno percipirani kao pokušaj nametanja vlasti hrvatske strane u određenim dijelovima središnje Bosne u kojima je postojala podjednaka zastupljenost pripadnika obaju naroda. Pri takvoj konstrukciji često su se izostavljale one činjenice koje se nisu uklapale u viziju jednostrane hrvatske odgovornosti, a iz kojih je jasno vidljivo da su glavni neprijatelj snagama HVO-a bile snage VRS-a prema kojima je HVO usmjeravao veliku većinu svojih resursa.

Kronološki gledano, počevši od svibnja 1992. na širem području Srednje Bosne prisutan je proces stalnih, lokalno povezanih, sukobljavanja snaga i postrojbi ABiH i HVO-a. Takav proces bio je jasan znak koji je upućivao na činjenicu da se narušeni međunacionalni odnosi ne će moći amortizirati u pristojnom vremenskom razdoblju. Shodno tome, otvoreni sukobi koji će se tijekom 1993. godine razviti između snaga ABiH i postrojbi HVO-a imali su za posredan uzrok nakupine neriješenih odnosa iz sukoba vođenih 1992. godine. Iz toga razloga, planovi međunarodne zajednice s početka 1993. poslužit će kao katalizatori sukoba čiji je proces započeo upravo tijekom 1992. godine.

POPIS LITERATURE

Arhivska građa:

Baze podataka:

Slobodana Praljka: http://www.slobodanpraljak.com/

International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia: http://www.icty.org/

Monografije i članci:

BELJO, Mijo, „Sukobi Armije Republike Bosne i Hercegovine i Hrvatskoga vijeća obrane u Gornjem Vakufu tijekom 1992. godine“, Časopis za suvremenu povijest, br. 2., Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2016.

MARIJAN, Davor, Domovinski rat, Despot Infinitus, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2016.

MARJAN, Davor, „Vještački nalaz: o ratnim vezama Hrvatske i Bosne i Hercegovine (1991.-1995.)“, Časopis za suvremenu povijest, br. 2., Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2004.

SHRADER, Charles, Reginald, *Muslimansko-hrvatski građanski rat u srednjoj Bosni: vojna povijest 1992.-1994.* Golden marketing – Tehnička knjiga, Zagreb, 2004.

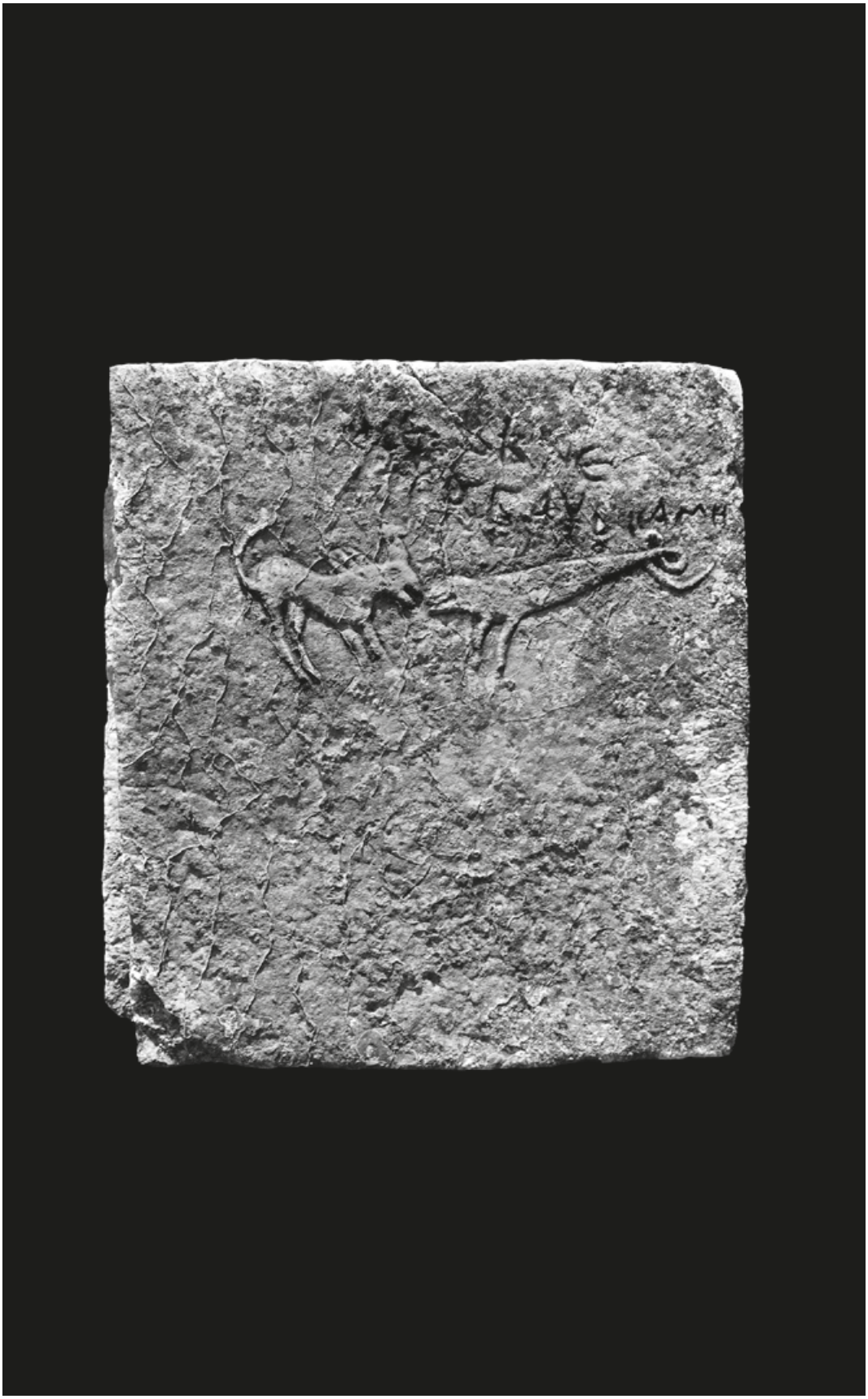

Tomislav Šulj

OPERACIJA „LJETO '95"

Sažetak

Na temelju potpisanog sporazuma kojega su u Splitu 22. srpnja 1995. potpisali predsjednik Republike Hrvatske, dr. Franjo Tuđman i predsjednik Bosne i Hercegovine (BiH), Alija Izetbegović hrvatske snage pokrenule su 25. srpnja 1995. vojnu operaciju „Ljeto '95". Operacijom „Ljeto '95" postignuto je više ciljeva. Srpske snage na području planine Dinare razbijene su, zauzeti su Bosansko Grahovo i Glamoč, pobunjenim Srbima prekinuta je prometna komunikacija te su stvoreni uvjeti za oslobađanje Knina i drugih okupiranih područja Hrvatske. Također, zbog snažnog udara hrvatskih snaga na Dinari, operacija „Ljeto '95" zaustavila je vojske bosanskih i hrvatskih Srba u naumu okupacije Bihaća, odnosno Cazinske krajine.

Uzroci pokretanja vojne operacije „Ljeto '95"

Zbog višestrukih vojnih uspjeha hrvatskih snaga, a pogotovo zbog oslobađanja zapadne Slavonije u operaciji „Bljesak", združene postrojbe Vojske Republike Srpske (VRS) i Srpske vojske Krajine (SVK) usmjerile su se na osvajanje Bihaća ne bi li onemogućile spajanje hrvatskih i bošnjačkih snaga na potezu Bihać – Bosansko Grahovo.[1]Za osvajanje Bihaća angažirana je moćna borbena sila i već nakon drugog dana napada komanda 5. korpusa Armije BiH slala je alarmantna izvješća o stanju obrane i zamolbe za pomoć. Velike nade polagane su u vojnu pomoć Republike Hrvatske čijem su državnom vrhu upućivane molbe dramatičnog sadržaja poput one načelnika općine Bihać, Adnana Alagića, koji 21. srpnja 1995.,opisujući katastrofalno stanje obrane, moli za pomoć riječima: „Jedinu nadu polažemo u hrabre borce i prijateljski hrvatski narod, pošto nam je sudbina, koju nam je agresor namijenio ista."[2] Velika srpska ofenziva na Bihać pokrenuta je svega nekoliko dana nakon što su vojne snage bosanskih Srba zauzele Srebrenicu gdje su počinile teške ratne zločine. Stoga se, poučen inertnošću međunarodne zajednice, politički vrh Bošnjaka izravno obratio hrvatskom državnom vrhu za pomoć. Predsjednik BiH, Alija Izetbegović, službeno se preko ambasade BiH 18. srpnja 1995. obratio hrvatskom predsjedniku dr.

1 „Pripreme za srpsku ofenzivu počele su nakon što su se o njoj 4. srpnja dogovorili glavni štabovi Vojske republike Srpske (VRS) i Srpske Vojske Krajine (SVK). Operacija je vođena pod imenom „Mač-95" za SVK, odnosno „Štit-95" za VRS. Plan operacije predviđao je da se 5. korpus Armije BiH razbije, najprije okruži, a potom uništi. Udio SVK bio je da preventivnom spremnošću osigura operaciju od mogućeg napada Hrvatske vojske. Za sam napad SVK je angažirala dvije operativne i jednu taktičku skupinu. Novoosnovani Korpus specijalnih jedinica uveden je u borbu kao Druga operativna grupa (OG-2), a OG „Pauk" je preimenovana u Prvu operativnu grupu (OG-1). U borbi je sudjelovala i skupina pripadnika MUP-a Republike Srbije, koja se borila u sastavu 101. Odreda SVK na crti zaselka Režić u širem području sela Tržac. Nakon nekoliko odgoda, operacija je počela 19. srpnja 1995. godine". Davor MARIJAN, *Oluja*, Zagreb, 2009. , 52-53.

2 Miroslav TUĐMAN, *Bosna i Hercegovina u raljama zapadne demokracije: korespondencija predsjednika Republike Hrvatske dr. Franje Tuđmana i dokumenti o Bosni i Hercegovini 1990.-1995.*, Zagreb, 2013., 530.

Franji Tuđmanu gotovo ultimativno ga moleći za vojnu pomoć: „U povodu sastanka najavljenog za 21. i 22. srpnja 1995. na Brijunima, želio bih vam ukazati da je situacija u Republici Bosni i Hercegovini zbog okupacije Srebrenice vrlo teška. Sada je kriza sa Žepom. Strahujemo da može doći do masakra. U takvoj situaciji predlažem da najvažnija, ako ne i jedina točka naših razgovora, budu pitanja vojnog saveza Republike Hrvatske i Republike Bosne i Hercegovine radi zajedničke borbe protiv srpskog agresora."[3] Franjo Tuđman isti dan odgovorio je pozitivno na molbu bosansko-hercegovačkog predsjednika, podsjetivši da bi uz ostvarenje vojnog sporazuma neophodno trebalo „postići i politički sporazum o oživotvorenju Washingtonskog dogovora te zajednički prijedlog svjetskim čimbenicima za razrješenje krize u Bosni i Hercegovini i okupiranih područja Republike Hrvatske."[4]

Izaslanstva Republika Hrvatske i Bosne i Hercegovine potpisala su 22. srpnja 1995. u Splitu takozvanu Splitsku deklaraciju.[5] Dokument su potpisali predsjednici Franjo Tuđman i Alija Izetbegović te Haris Silajdžić i Krešimir Zubak kao predstavnici oba naroda u BiH. Važan posrednik bio je turski predsjednik Sulejman Demirel, ali ključna je bila inicijativa Sjedinjenih Američkih Država, pa je činu potpisivanja bio nazočan Peter Galbraith, američki veleposlanik u Hrvatskoj. Time je potvrđen niz ranije potpisanih ugovora, ali je potvrđeno i poštivanje odredaba Washingtonskog sporazuma, zbog čega se taj dokument naziva Deklaracija o oživotvorenju Sporazuma iz Washingtona. Dogovorena je uspostava federacije dvaju naroda u nacionalnim i mješovitim županijama, ali i druga važna politička rješenja za budućnost hrvatskog i bošnjačkog naroda u BiH. No, nedvojbeno najvažniji dio sporazuma bio je dogovor o vojnoj suradnji. Valja istaknuti kako je državni vrh Republike Hrvatske još od 1992. godine inicirao brojne napore za uspostavu vojne suradnje, a što se najviše ogleda potpisivanjem Sporazuma o prijateljstvu i suradnji Hrvatske i Bosne i Hercegovine, kojega su 21. srpnja 1992. u Zagrebu potpisali predsjednici Franjo Tuđman i Alija Izetbegović. U tom Sporazumu bilo je zapisano da je „oružani dio Hrvatskog vijeća obrane sastavni dio jedinstvenih oružanih snaga BiH". No, iako je 23. rujna 1992. u New Yorku potpisan i Dodatak sporazumu o prijateljstvu i suradnji između Hrvatske i BiH, a kojim su predviđene zajedničke vojno-obrambene aktivnosti protiv srpskoga agresora, neosporna je činjenica da unatoč silnom stradanju Bošnjaka i Hrvata Alija Izetbegović nije bio spreman na zajedničku vojnu suradnju. Naime, Izetbegović je nakon potpisivanja sporazuma u srpnju 1992., istog dana za Hrvatsku televiziju izjavio da još nije vrijeme za vojni sporazum, jer bi to srpski narod „sigurno shvatio kao prijetnju" te da bi „bilo bolje ostaviti još malo prostora za djelovanje međunarodnih faktora."[6] Točno tri godine nakon toga službeno Sarajevo ipak je uvidjelo da jedino cjelovita vojna suradnja s Hrvatima predstavlja realnu mogućnost preokreta u ratu protiv bosanskih Srba. Iz tog razloga potpisan je Splitski sporazum koji je bio jednako važan za obje strane, a koji je bio temelj za oslobađajuće operacije na teritoriju Hrvatske i BiH.

3 Isto, 526.
4 Isto, 528.
5 Puni naziv potpisane deklaracije, a koja se još uobičajeno naziva i Splitski sporazum, glasi: „Deklaracija o oživotvorenju Sporazuma iz Washingtona, zajedničkoj obrani od srpske agresije i postizanje političkog rješenja sukladno naporima međunarodne zajednice".
6 Davor. MARIJAN, „Vještački nalaz: o ratnim vezama Hrvatske i BiH", Časopis za suvremenu povijest 36, 2004., 229.

Uz brojne političke odrednice, potpisivanje Splitskog sporazuma najznačajnije je po tome što je tim ugovorom postignut dogovor o suradnji hrvatskih i bošnjačkih vojnih snaga, odnosno odobrena je prisutnost i djelovanje hrvatskih snaga na teritoriju BiH. Upravo iz tog razloga tri dana nakon postignutog dogovora hrvatske snage pokrenule su operaciju „Ljeto '95", kojom su munjevito oslobodile Bosansko Grahovo i Glamoč, prisilivši bosanske Srbe da dio snaga s opsade Bihaća prebace na osiguranje tog područja. Uspješnost operacije „Ljeto '95" besmisleno je analizirati ukoliko se ne uzme u obzir činjenica da je njezina provedba usko povezana s rezultatima operacija „Cincar", „Zima '94", „Skok 1" i „Skok 2". Na osnovu uspjeha iz tih vojnih akcija pokrenutih još od zime prethodne godine, odnosno zauzimanjem dominantnih pozicija na graničnoj planini Dinari i Staretini, hrvatske snage ostvarile su sjajan uspjeh u izvođenju napadajne operacije u srpnju 1995. godine. Također, valja naglasiti da je međunarodna zajednica bila nesklona hrvatskim napadajnim aktivnostima na Dinari i Livanjskom polju, te je, štoviše, vršen pritisak da se hrvatske snage povuku sa sjevernog dijela Livanjskog polja.[7]

Kratka kronologija provedbe operacije „Ljeto '95"

Vojna operacija „Ljeto '95" provedena je udarom na više smjerova napada. Na glavnom smjeru napada: Crni Lug - Bosansko Grahovo napad su započele 7. gardijska brigada HV-a (7. gbr HV-a), Samostalna satnija 114. brigade HV-a i pridružene postrojbe Hrvatske vojske (HV-a). Srbi su imali dobro organiziran sustav obrane, ojačan ljudstvom pristiglim s bihaćke bojišnice, pri čemu su hrvatske snage u napadu morale savladavati gusto miniran prostor i osvojiti mnoštvo utvrda u šumskom području. Iskoristivši prednosti dobro utvrđene obrane, Srbi su prvi dan pružili snažan otpor, linija obrane nije probijena, stoga je na desnom krilu napada drugi dan uvedena 2. bojna 9. gardijske brigade HV-a (9. gbr HV-a) „Termiti". Oni su u koordiniranoj napadajnoj akciji sa Samostalnom satnijom 114. brigade HV-a uspješno probili srpsku liniju obrane i osvojili iznimno važno uporište Nos. Potom je, umjesto „Termita", u napad uvedena 4. gardijska brigada HV-a (4. gbr HV-a) što je ubrzalo tijek operacije te su 28. srpnja 7. i 4. brigada Hrvatske vojske ušle u Bosansko Grahovo. Na drugom smjeru napada: planina Šator - Glamoč djelovale su postrojbe: 1. Hrvatski gardijski zdrug (Zdrug), 81. gardijska bojna HV-a (81. gbr HV-a), 3. bojna 1. gardijske brigade HV-a (1. gbr HV-a), postrojbe Hrvatskog vijeća obrane i specijalna policija MUP-a Herceg Bosne. Na tom smjeru VRS također je imala dobro utvrđene položaje na planini Staretini, sjeverozapadno od Glamoča. Već 28. srpnja hrvatske snage izbile su pred Glamoč, ali su iz sigurnosnih razloga u grad ušle tek sljedeći dan.[8] Nova linija obrane na tom području uspostavljena je na rubnim dijelovima oko Glamočkog polja. Osim što su silovitim udarom na dva odvojena, ali usko povezana smjera napada, spasile područje zapadne Bosne od reprize ratnog zločina iz Srebrenice, operacijom „Ljeto '95" hrvatske snage napravile su posljednji potreban korak za pokretanje vojno-redarstvene operacije

7 Ante GOTOVINA: *Napadajni bojevi i operacije HV i HVO (hrvatskih* snaga), Knin, 1996., 58.

8 RH MORH, Glavni stožer Oružanih snaga Republike Hrvatske, Raščlamba borbenih djelovanja OS RH u Domovinskom ratu na zadarsko-šibensko-sinjskom bojištu tijekom 1995. (knjiga 1), Zagreb, 2002., 83.

„Oluja". Oslobođeno je područje ukupne površine 1600 četvornih kilometara, uključujući gradove Bosansko Grahovo i Glamoč.[9] Zauzimanjem Grahova hrvatske snage izbile su na prilaze Kninu i presjekle jedinu komunikaciju koja iz Knina preko Drvara vodi prema Banjoj Luci, čime Knin i cjelokupno okupirano područje sjeverne Dalmacije gubi najvažniju prometnicu i dolazi u poluokruženje.

Smjer napada Livanjsko polje – Bosansko Grahovo

Na glavnom smjeru napada zadaća nositelja napada, 7. gbrHV-a, „Pume" iz Varaždina, uz pomoć ostalih postrojbi ustrojenih u Taktičku grupu 1 (TG 1),[10] bila je: „izvršiti zajednički napad s Taktičkom grupom 1 (TG-1) na pravcu Livanjsko polje – Bosansko Grahovo, u zoni desno: tt 1607 Mali šator – tt 1232 Đukića glava – tt 1433 Veliki vrh, te lijevo: tt 1854 Veliki bat – tt 1333 Vrh šale – tt 1364 Crni vrh – Mačja greda. U prvoj fazi napada bilo je predviđeno probijanje neprijateljske obrane do crte: tt 1333 Vrh šale – tt 1149 Mala šala – tt 1266 Borova glava – Perajac – tt 907; u drugoj fazi nastavljanje napada do crte: tt 1364 Crni vrh – tt 1008 Rastova glava – tt 948 Velika janja – tt 1009 Obljajac, dok je treća i završna faza napada u trajanju od dva dana trebala završiti oslobađanjem Bosanskog Grahova i dostizanjem crte: tt 1059 Zekinica – tt 994 – tt 910 – tt 1106 Obljaj. Na toj je crti zatim trebalo utvrditi položaje i organizirati obranu u slučaju neprijateljskog protunapada iz pravca Knina i Drvara".[11]Napredovanje snaga 7. gbr HV-a trebala je preuzimanjem osvojenih položaja osigurati Treća pješačka bojna 126. domobranske pukovnije HV-a, dočim je „Taktička grupa 1 (TG 1) sastava ojačane satnije iz 114. brigade HV-a i 2. satnije SP MUP HR HB dobila je zadaću ovladati crtom: tt 1607 Mali šator – tt 1232 Đukića glava – tt 1341 Marino brdo – tt 1433 Veliki vrh te nakon toga prijeći u aktivnu obranu i štititi desni bok 7.gbr."[12]

Srbi su na ovom smjeru hrvatskog udara suprotstavili postrojbe iz sastava 7. Korpusa SVK i 2. Krajiškog korpusa VRS iz Drvara te dijelove 1. Krajiškog korpusa VRS (Banja Luka), odnosno dio 1. lake brigade Vrlika, Borbenu grupu Dinara (jačine bojne), 9. lakopješačku brigadu Grahovo, ostatke 3. lake pješačke brigade Petrovac i razne borbene skupine, kao i borbene grupe za specijalne namjene koje su se naknadno uključivale u obranu.[13] Ratni načelnik operative Glavnog štaba SVK, general Milisav Sekulić, u knjizi „Knin je pao u Beogradu" zapisao je kako su srpski zapovjednici još krajem lipnja 1995. vrlo ozbiljno razmatrali plan za organizaciju velikog napada kojim bi hrvatske snage odbacili s dinarskog masiva. Navodno planiranje takvog zahvata treba uzeti s rezervom jer sigurno je da bi pokušaji pješačkog osvajanja hrvatskih položaja na Dinari završili neuspjehom za Srbe, dok želju za osvajanjem Livna u navedenom ratnom razdoblju slobodno možemo smatrati neozbiljnom strateškom vizijom. Milisav Sekulić ističe tezu kako su srpski zapovjednici znali što

9 Isto.
10 „Na pravcu Livanjsko polje – Bosansko Grahovo angažirane su 4. i 7. gardijska brigada HV-a ojačana postrojbama TG-1 (ojačana satnija 114. brigade, ojačana satnija 7. domobranske pukovnije i vod 142. domobranske pukovnije)". Davor MARIJAN, *Domovinski rat*, Zagreb 2016., 343.
11 Monografija: *7. gardijska brigada Hrvatske vojske – Puma*, Zagreb, 2013., 209.
12 Isto.
13 Isto.

treba napraviti u vojnom smislu, ali su pod navodnim pritiskom službenog Beograda „morali" napadati ka Bihaću – i time još više oslabiti linije ka Bosanskom Grahovu i Glamoču.[14] Nakon što su ih hrvatske snage šokirale uspjehom u nadiranju ka Grahovu s bihaćke bojišnice upućena brigada iz sastava Korpusa specijalnih jedinica VRS te postrojbe policije, no njihovo učešće nije donijelo pozitivnu promjenu.[15]

Neovisno o srpskim problemima, hrvatske snage žestoko su, otvaranjem jake topničke vatre, započele borbena djelovanja na oba pravca napada u ranim jutarnjim satima 25. srpnja 1995. Na pravcu ka Bosanskom Grahovu hrvatske snage udarile su silovito. Već taj dan uspješno su i prije zadanog roka pripadnici 7. gbr HV-a dosegnuli crtu: tt 1003 Vrh šale – tt 1266 Borova glava – tt 1247 Trifunovićeva glava – Golubovo brdo.[16] Ipak, snage TG-1 zbog iznimno snažnog otpora na desnom boku nisu uspjele probiti neprijateljsku obranu na prvoj crti prema uzvišenju Marino brdo. Nositelj zadaće na tom dijelu bojišnice bila je Samostalna satnija 114. brigade HV-a, poznatija kao IX. bojna HOS-a. Ova pješačka satnija iskazala se hrabrošću i uspješnim borbenim djelovanjima u napadajnim aktivnostima koje su donijele značajan rezultat u operaciji „Zima '94", ali i drugim borbenim djelovanjima na Južnom bojištu. Upravo zbog toga im je i dodijeljena ovako teška zadaća. Ipak, srpske snage pružale su iznimno žestok otpor i zapriječile su prilaze vatrom iz teških strojnica, stoga je zapovjedništvo 114. brigade HV-a odlučilo ne riskirati preveliku pogibelj kakva bi se dogodila da je frontalni napad nastavljen.[17] Dokumenti, kao i sjećanja samih sudionika bitke, jasno kazuju kako je otpor na tom smjeru napada bio posebno snažan. Stoga je u borbu drugog jutra napada, 26. srpnja 1995., na desnom smjeru napada uvedena 2. bojna 9. gbr HV-a „Termiti", koja je manevrom zašla neprijatelju za leđa i uz vrlo teške borbe osvojila uzvišenje Nos, spojivši se napokon sa Samostalnom satnijom 114. brigade HV-a. Samim time ostvareni su uvjeti za spajanje sa 7. gbr HV-a koja je potom mogla nastaviti napad. Ulogu 2.

14 „Ovom operacijom se Srpska vojska Krajine mogla obezbediti od opasnosti koja joj je pretila sa teritorija koje su ulazile u sastav Republike Srpske. Kada je završeno planiranje, a priprema jedinica i komandi se privodila kraju, usledila je iznenadna odluka sugerisana iz Beograda da se prvo krene na Bihać i po njegovom zauzimanju da se razbiju hrvatske snage na Dinari i pravcu Grahovo-Livno. takva odluka nije odgovarala RSK i Srpskoj vojsci Krajine ni sa jednog aspekta". Milisav SEKULIĆ: *Knin je pao u Beogradu*, Bad Vilbel, 2000., 158.

15 „U rajon Grahova upućena je Gardijska brigada iz sastava Korpusa specijalnih jedinica. Komandant Dalmatinskoh korpusa, pukovnik Veso Kozomora, dobija zadatak da sa komandantom 2. krajiškog korpusa, generalom Radivojem Tomanićem, dogovori zajednička dejstva na grahovskom pravcu…U popodnevnim satima 26. jula uslediće drugo naređenje komandantu specijalnih jedinica i komandantu Korpusa specijalnih jedinica i komandantu bataljona milicije za angažovanje u odbrani Grahova. Ni jedan od ova dva komandanta postavljene zadatke neće izvršiti onako kako je zahtevano. Milicija je, jednostavno odbila da učestvuje u odbrani Grahova". M. SEKULIĆ: *Knin je pao u Beogradu*, 164.

16 Monografija: *7. gardijska brigada Hrvatske vojske – Puma*, 210.

17 Tadašnji zapovjednik Samostalne satnije 114. brigade HV-a, Mile Ćuk objasnio je zbog čega su nastali problemi na tom smjeru napada: „S nama su u frontalnoj liniji napada sudjelovale i druge grupe iz vodova 114. brigade: Solinjani, Omišani i Trogirani, koji su profesionalno obavili zadaću, te još neke borbene skupine. Probili smo prvu crtu, ušli otprilike kilometar i po duboko u njihovu liniju, međutim Srbi su obranu podijelili u dvije crte, što nas je iznenadilo. Tu smo naišli na nemjerljivo jači otpor i zbog toga nismo uspjeli prebaciti snage na djelovanje s lijevog boka. Stoga smo pričekali noć za prebacivanje dijela snaga na lijevi bok, a i s desnog boka stigla je neophodna pomoć od „Termita". Zanimljivo je da smo nakon uspješno odrađenog proboja ispod nekolicine poginulih pripadnika srpske vojske pronašli i zarobili jednog neprijateljskog vojnika. Vidno preplašen prepraćen je na ispitivanje, a po sjećanju Marka Skeje, zapovjednika 114. brigade HV-a, zarobljenik je pričao kako su Srbi imali naputak, vjerojatno dobiven obavještajnim radom, da upravo na tom potezu koncentriraju gustu obranu. Srećom, naša postrojba u ta dva najteža dana nije imala poginulih, iako je bilo nekoliko težih i lakših ranjavanja. Nakon osvajanja tih položaja, daljnje napredovanje bilo je donekle lakše. Već treći dan proboj je nastavljen galopirajućim tempom. Neprijatelja je u određenim situacijama hvatala panika pa smo čak u jednom trenutku zašli predaleko u dubinu teritorija, nekih pet kilometara, te smo zbog koordinacije s drugim postrojbama morali stati. Do kraja operacije nastavili smo napredovati kao pješačka potpora uz Oklopno-motoriziranu bojnu 4. gardijske brigade u borbenim djelovanjima na području Peuljskih livada i mjesta Crnac, pa sve do Tičeva i Preodaca."

bojne 9. gbr HV-a u operaciji „Ljeto '95" valja posebno istaknuti. Naime, pod zapovijedanjem bojnika Ivice Arbanasa, „Termiti" su manevrom za ovu operaciju izmješteni s planine Velebit gdje su se pripremali za operaciju „Oluja". Nakon što na smjeru napada TG-1 nije ostvaren proboj, drugi dan, 26. srpnja oni su u hodu uvedeni u borbu i izvršili su proboj na iznimno teškoj bojišnici, pri čemu su imali poginulog (Dean Nikpalj) i više ranjenih te se odmah nakon odrađene zadaće opet vraćaju na Velebit gdje preuzimaju svoj sektor odgovornosti.[18] Način kako su „Termiti" u hodu uvedeni u borbu, gdje su odradili najteže borbene zadaće i vratili se na Velebit svjedoči o organizacijskim i manevarskim sposobnostima HV-a u završnoj fazi rata. Podatci iz službenih raščlambi i monografija svjedoče kako su postrojbe, koje su napadale na ovom pravcu napada, morale nadvladati snažno utvrđeni sustav zaklona (oko 45 trupcima utvrđenih zaklona i skloništa uvezanih prometnicama, s više uzastopnih crta obrane i gusto miniranog prostora),[19] ali ne mogu opisati koji napor je valjalo uložiti ne bi li se osvojio taj labirint zaklona u gustom šumskom području.[20]

Nakon proboja linije i spajanja s postrojbama 7. gbr HV-a, „Termiti" se manevrom izmještaju natrag na Velebit, a umjesto njih, prije predviđenog plana, u proboj k Bosanskom Grahovu 26./27. srpnja 1995. uvedena je 4. gbr HV-a: „Zapovjedno mjesto brigade bilo je u zaseoku Krešine, Crni Lug, a zapovjednik brigade (Damir Krstičević) zapovijedao je iz pokreta, prateći njezino napredovanje. Druga bojna, kojom je zapovijedao Ivica Ušljebrka, ojačana tenkovskom satnijom iz sastava OMB-a i uz snažnu topničku potporu, napadala je pravcem Peulje – Bosansko Grahovo. Tijekom cjelodnevnih napadnih borbenih djelovanja, postrojbe 4. brigade i TG-1, koji se u međuvremenu operativno podređuje zapovjedniku 4. brigade, izbili su na crtu Markovača – vrh tt 1105 – Špilja – Crni vrh – Peuljske livade".[21] Iako su i postrojbe 4. gbr HV-a u hodu uvedene u borbu uspješno su izvršile zadaće,

18 RH MORH, Glavni stožer Oružanih snaga Republike Hrvatske, Raščlamba borbenih djelovanja OS RH u Domovinskom ratu na zadarsko-šibensko-sinjskom bojištu tijekom 1995. (knjiga 1), Zagreb, 2002., 82.

19 Monografija: *9. gardijska brigada Hrvatske vojske Vukovi*, Zagreb, 2011., 313.

20 „Cestom su nas pratile eksplozije neprijateljskih projektila teškog kalibra. U toj šumi prespavali smo do prije zore te smo maksimalno maskirani krenuli paralelno u tri satnije kroz džunglu velikih bukvi i ogromnih paprati. Situacija je poprilično ličila na one iz filmova o Vijetnamu. Nismo znali gdje su mine, niti točno gdje počinju neprijateljski položaji. Radi sigurnosti nismo koristili motorole. Na pročelju išao je dozapovjednik bojne, Damir Vicković, zapovjednik voda, Franjo Rosić i ja kad smo naletjeli na srpske bunkere. Iz vrlo male udaljenosti tišinu je prekinulo urlikanje „šarca-garonje". Franjo se našao ispred same cijevi, šarac mu je raznio rame. S lijeve strane zaderao se drugi „šarac", pa su dva mitraljeza unakrsnom paljbom kosila po nama, a iz cijele šume oglasile su se puške. Svi smo zalegli, priljubili se uza zemlju. Šuma je doslovno bila košena od raznih mitraljeza i pušaka...Imao sam osjećaj da je u zraku više metala negoli molekula kisika, meci i željezo frcali su na sve strane, nije se bilo gdje sakriti. Situacija je postajala kritična. Gledao sam dozapovjednika bojne kako se, kao i svi mi, zalijepio za zemlju poput plahog miša, ali i kako vidi da ovako više ne možemo, jer ne pokrenemo li se, svi ćemo izginuti. Podigao se, s grimasom na licu koja je govorila da je prihvatio činjenicu da ide u smrt. Zaderao se: „Naprijed!", ustao je, počeo se derati te smo svi krenuli kroz kišu metaka. Za nama su krenule preostale dvije satnije. Svi smo se derali, urlikali, puštali stravične zvukove radi zbunjivanja i zastrašivanja neprijatelja. Jedno vrijeme vladao je totalni kaos. Nismo znali da se nalazimo ispred samih utvrda, pomiješali smo se, meci su frcali na sve strane, no teško je bilo igdje pucati da ne bi svoga pogodili. Nataknuli smo bajunete, nismo znali tko je tko, nekima se dimilo iz leđa od metaka, no ipak su trčali. Najviše smo pucali na jedan šumarak, na skupinu stabala, a kasnije je u tom šumarku pronađeno najviše tijela neprijatelja jer su tamo bježali. U sveopćem kaosu probismo se na pješčanu cestu iza linije bunkera i počeli smo čišćenje uz tu liniju, bunker po bunker, zoljama, ručnim bombama. Do danas nije mi jasna nevjerojatna sreća koju smo svi imali u toj akciji. Osim ranjenih, samo je jedan poginuo s naše strane, Dean Nikpalj, i to u čišćenju bunkera." Pisani iskaz Trzezbora Piekutowskog, pripadnika 2. bojne 9. gbr HV-a, „Termita".

21 Monografija: *4. gardijska brigada Hrvatske vojske – Pauci*, Zagreb, 2013., 322.

pri čemu je vrlo značajno bilo djelovanje njihovih oklopnih postrojbi.[22]

Zajedničkim napadajnim akcijama združenih hrvatskih snaga ostvaren je veliki uspjeh te su postrojbe 4. gbr HV-a i 7. gbr HV-a već 28. srpnja 1995. oslobodile Bosansko Grahovo. Iako su se Srbi u određenim trenutcima panično povlačili ka Drvaru ostavljajući za sobom tehniku,[23] to nije bio kraj srpskog otpora. Svejedno, hrvatske postrojbe nastavile su napredovati te su, uočavanjem grupiranja srpskih snaga na Cigelju te Malom i Velikom Tičevu, u kombiniranom pješačko-tenkovskom naletu 29. srpnja osvojeni ti položaji. Potom je sljedećeg dana, 30. srpnja, nastavljeno napredovanje, a Damir Krstičević, kao zapovjednik 4. gbr HV-a samoinicijativno donosi odluku da se zauzmu prijevoji Derala i Debelo brdo.[24] Unatoč uspješnom prodoru na svojem smjeru napadajnog djelovanja 7. gbr HV-a imala je pak određenih problema i ljudskih gubitaka. U borbenom kontaktu 25./26. srpnja 1995. poginula su četvorica njihovih pripadnika.[25] Potom su uslijedile borbe za dominantne vrhove oko Grahova, a 30. srpnja Srbi su izvršili uspješan pješački napad u području Velike razvale. Ipak, sljedeći dan, 31. srpnja 1995., u protunapadu su postrojbe 7. gbr HV-a iznova vratile izgubljene položaje. Poraženi neprijatelj pokušao se osvetiti snažnim topničkim udarima i naletima zrakoplova zbog čega su život izgubila još dva pripadnika 7. gbr HV-a „Pume".[26] Osam poginulih pripadnika elitne gardijske brigade Hrvatske vojske uistinu je velik gubitak, koji svjedoči o težini izvođenja napadajnih akcijana tom smjeru napada.

22 „26. srpnja 1995. dobili smo uzbunu i zapovijed da se s ljudstvom i tehnikom po noći prebacimo u područje Crni Lug. U operaciju smo krenuli sa desetak tenkova i dva ili tri BVP-a, s obzirom da je dio oklopa bio na remontu u Šepurinama u Zadru. Cijelu noć je trajalo prebacivanje, popuna streljivom i maskiranje tenkova i BVP-a. Ujutro rano general Andrija Matijaš nas je upoznao s ciljem napada. General Matijaš tada je vršio dužnost Načelnika stožera 4. gbr, a iako kao načelnik nije trebao biti s postrojbom, on je cijelo vrijeme bio s nama na prvoj crti napada, sve do kraja ove operacije!Obavili smo kratko izviđanje s Runjevice na planini Šator te smo se praktično iz hodne kolone razvili i prešli u borbena djelovanja. Naš pravac napada bio je desni bok zone odgovornosti 4. brigade i djelovali smo na pravcu napada Samostalne satnije 114. brigade HV-a. Ubrzo, dostignuta je linija Nosić - Crni vrh. Pri samom osvajanju i utvrđivanju borbene linije na Crnom vrhu odličan posao je odradio i OTM, Flak iz sastava PZO naše brigade. Sljedeći dan, 28. srpanj, rano ujutro dozapovjednik pješačke bojne 4. brigade, Smoljo Goran sa pješacima i moja posada sa tenkom (vozač Brale, ciljač Dominović-Splićo i punilac Višić) osvajamo važnu uzvisinu, Veliki vrh na Marinom brdu. Od tamo sam neposrednim gađanjem davao podršku ispred napredovanja Samostalnoj satniji 114. brigade koji su oslobađali selo Malo i Veliko Tičevo. Po izlasku na Marino brdo ja sam imao savršen položaj za davanje podrške tim momcima koji su s naša dva pridodana tenka zauzimali Veliko i Malo Tičevo. S tim uspjehom dostignuta je crta osigurala desni bok napada, te je osiguran nesmetan napad na glavnom smjeru, i kretanje ka najvažnijem cilju zajedničkog djelovanja 4. i 7. brigade, a to je bilo oslobađanje Bosanskog Grahova… 29. srpnja slijedilo je utvrđivanje dostignute linije: desno se razvila IX. bojna HOS-a, pomognuta sa dva tenka iz 4. brigade kod sela Preodac, poznatijem kao području gdje su bivši oficiri JNA imali svoje „generalske vikendice", Veliko i Malo Tičevo te cestom do Bosanskog Grahova. Poseban osjećaj ponosa bio je prizor kada su se tenkovi raširili po Grahovskom polju i djelovali iz pokreta. Ja sam bio na Marinu brdu i imao čast to gledati u trenutku između dvije granate. Srbi su pružali veliki otpor jer su bili u boljem položaju, a u obrani su koristili protuoklopne topove T 12, tenkove T-72, T-55 i rakete Maljutke. No kada bi oni počeli pucati mi bi unakrsno uzvratili vatru barem sa dva tenka po jednom cilju. Nakon operacije „Ljeto 95" mi smo znali smo da nam je Knin na pijatu i u svima nama rastao je adrenalin i želja da napokon oslobodimo svoju zemlju od agresorske bagre". Pisani iskaz Hrvoja Pupića-Vurilja, tenkista 4, gbr HV-a, napisan prema sačuvanom ratnom dnevniku.

23 „Kombinovane snage HV i HVO, dejstvujući neprekidno od 05,00 časova 25. 07. 1995. godine na livanjsko-grahovskom pravcu uspele su oko 11,00 časova 28. 07. 1995. godine zauzeti Grahovo. Ovladavajući rejonom Grahova, neprijatelj je, u cilju eksploatacije uspeha, nastavio dalje dejstva preko prevoja Derala ka s. Strmica i Kninu i preko s. Resanovci ka Drvaru, odnosno dolini r. Una. Padom Grahova, u redovima 2. KK posebno 3. i 9. lbr zavladala je panika, što pruža povoljne uslove neprijatelju da nastavi uspešnu ofanzivu". *Republika Hrvatska i Domovinski rat 1990.-1995., Dokumenti,* knjiga 17, Dokumenti vojne provenijencije „Republike Srpske Krajine" (svibanj – listopad 1995.), ur. Julija Barunčić Pletikosić i Petar Mijić, Zagreb, 2015., str. 283, GŠ SRPSKE VOJSKE KRAJINE, Odelenje za obaveštajne poslove. Str. pov. broj 2/2993-5. Dana, 28. 07. 1995. god. Vanredna obaveštajna informacija br. 5

24 Monografija: *4. gardijska brigada Hrvatske vojske – Pauci*, 336.

25 Poginuli su: Albert Zegnal, Dalibor Bogdanović, Marijan Kotaršćak i Darko Martinovski. Monografija: *7. gardijska brigada Hrvatske vojske – Puma*, 211.

26 29. srpnja poginuo Mladen Šimunić, 30. srpnja poginuo Antonio Andrić, te 1. i 2.. kolovoza 1995. poginuli su Goran Horžić i Krešo Šmintić. Monografija: *7. gardijska brigada Hrvatske vojske – Puma*, 213-214.

Područje oslobođeno na ovom smjeru napada bilo je širine 15 kilometara i dubine 20 kilometara.[27] Strateška vrijednost osvojenog prostora na glavnom pravcu napada bila je neizmjerna jer su osvajanjem Bosanskog Grahova stvoreni preduvjeti za oslobađanje Knina, odnosno okupiranog područja sjeverne Dalmacije, ponajprije stoga što se snage pobunjenih hrvatskih Srba na tom području nakon okončanja operacije „Ljeto '95" nalaze u poluokruženju. Načelnik operative Glavnog štaba SVK, general Milisav Sekulić realno je opisao što je za srpske napadajne ambicije značio pretrpljeni poraz u operaciji „Ljeto '95", odnosno pad Bosanskog Grahova: „Već sutradan, tokom 28. jula, Hrvatska vojska je ovladala Grahovom pa se Glavni štab Srpske vojke Krajine sa istaknutog komandnog mesta povukao u Knin. To će ujedno predstavljati i kraj operacije „Mač-95".[28] Zanimljivo, vodstvo pobunjeničke tvorevine RSK na teritoriju Republike Hrvatske 29. srpnja 1995. izdalo je priopćenje za javnost gdje ističu da gubitak Bosanskog Grahova ne utječe na sigurnost njihove obrane, iako je realno stanje bilo sasvim suprotno.[29]

Pomoćni smjer napada ka Glamoču

Prije analize borbenih djelovanja hrvatskih snaga na smjeru napada ka Glamoču valja podsjetiti na napadajne operacije koje su na tom području započele još u studenome i prosincu 1994., odnosno na operacije „Cincar" i „Zima '94", potom bojevu operaciju „Skok 1" izvedenu početkom travnja 1995. te posebno naglasiti uspjeh operacije kodnog naziva „Skok 2", što je itekako utjecalo na kvalitetnu izvedbu hrvatskih snaga u operaciji „Ljeto '95". Operacijom „Skok 2", koja je počela 4. lipnja, a službeno je okončana 12. lipnja 1995., združene hrvatske snage oslobodile su Livanjsko polje. Iskorištene su prednosti stečene zauzimanjem dijelova Dinare u travanjskoj operaciji „Skok 1" i nastavljen je niz hrvatskih pobjeda. Cilj je bio potisnuti Srbe zapadnom i istočnom stranom Livanjskog polja te spojiti se na sjevernoj strani kod Crnog Luga, potom nastaviti napad prema Bosanskom Grahovu, a drugim smjerom prema planini Šator, sjeverno od Glamoča. Time bi se ne samo ovladalo Livanjskim poljem, već bi i Glamoč i Bosansko Grahovo došli na domet teškog topništva hrvatskih snaga. Operacija je izvedena vrlo uspješno, a Srbe je povremeno u povlačenju hvatala panika. Svi su postavljeni ciljevi ostvareni, a na smjeru Veliki Šator i bitno premašeni. Iz dana u dan, praktično sve do početka operacije „Ljeto '95", na planinama Šatora trajale su borbe i obostrani napadi sukobljenih snaga, u čemu je hrvatska strana ostvarila niz vrijednih uspjeha, zauzimanjem više vrhova i važnih kota. Iz tog razloga u raščlambama postrojbi koje su bile aktivne na navedenom području stječe se dojam da zapravo i nije bilo predaha od borbenog djelovanja između operacija „Skok 2" i „Ljeto '95". Stoga je kratak

27 RH MORH, Glavni stožer Oružanih snaga Republike Hrvatske, Raščlamba borbenih djelovanja OS RH u Domovinskom ratu na zadarsko-šibensko-sinjskom bojištu tijekom 1995. (knjiga 1), Zagreb, 2002., 83.

28 M SEKULIĆ: *Knin je pao u Beogradu*, 165.

29 „Vrhovni savjet odbrane koji je u stalnom zasjedanju, na današnjoj sjednici razmatrao je vojno-bezbjednosnu situaciju u Republici Srpskoj Krajini nakon hrvatske okupacije Grahova. Ocijenjeno je da su linije odbrane Srpske vojske Krajine stabilne i da se preduzimaju sve potrebne mjere radi suzbijanja eventualne hrvatske agresije na Republiku Srpsku Krajinu, kao i na obezbjeđivanju uslova za normalan život stanovništva".*Republika Hrvatska i Domovinski rat 1990.-1995., Dokumenti,* knjiga 17, Dokumenti vojne provenijencije „Republike Srpske Krajine" (svibanj – listopad 1995.), ur. Julija Barunčić Pletikosić i Petar Mijić, Zagreb, 2015.,str. 287.

prikaz operacije „Skok 2" bio prijeko potreban jer usko je povezan s provedbom operacije „Ljeto '95":, a što se u monografiji Zdruga i ističe: „Nakon operacije „Skok 2" ostvareni su uvjeti za izvođenje napada u dva smjera; jednog koji bi vodio prema Bosanskom Grahovu i drugog prema Glamoču. Zauzimanjem sela Grkovci i uzvišenja Ražnjevića glava ostvaren je nadzor ulaza na Grahovsko polje te su otvorena vrata daljnjem napredovanju hrvatskih snaga prema Bosanskom Grahovu. Ovladavanjem masiva Šatora i novim vrhovima na Staretini stvorena je operativna osnovica za napad hrvatskih snaga prema Glamočkom polju sa sjeverozapada, čime su srpske snage na ovom području dovedene u poluokruženje. Prometnice koje su povezivale Glamoč i Bosansko Grahovo s dostignutih položaja na Šatoru i Staretini stavljene su pod vatreni nadzor hrvatskih snaga."[30]

Napadajnim bojem „Skok 2" ostvaren je veliki uspjeh. Svi ciljevi ispunjeni su ili premašeni. Oslobođeno je područje širine 30 kilometara i dubine 15 kilometara.[31] Oslobođeno je Livanjsko polje i stekli su se uvjeti za daljnje napredovanje ka Bosanskom Grahovu i Glamoču. Nakon uspješnih udara izvedenih na Velikom i Malom Šatoru, hrvatske snage nadzirale su sjeverni dio Glamočkog polja, a sam Glamoč bio je ugrožen s tri strane. Zamisao Operativne grupe Sjever (OG Sjever), pod zapovijedanjem brigadira Rahima Ademija, bila je da raspoloživim snagama OG Sjever i OG Tomislavgrad udarom na više smjerova nadvladaju srpsku obranu na planinskom području Šatora, Staretine i Golije, te presijecanjem prometnica okruže Glamoč. Glavni udar vršen je smjerom Šator – Glamoč, te na smjerovima Golija – Glamoč, Cincar – Kujača, Malovan – Procip i Kupres – Rastičevo. Kao i u obrani Bosanskog Grahova i na ovom smjeru napada Srbi su organizirali snažnu obranu, s ključnom točkom otpora na Talijanovom vrhu (smjer Šator – Glamoč). Na području masiva Šator vodile su se teške borbe, a zadaću za ovladavanjem tog smjera napada dobile su postrojbe Zdruga, 81. gb HV-a „Kumovi", 3. bojne 1. gardijske brigade HV-a (1. gbr HV-a) „Tigrovi", i specijalne policije MUP HR HB. Srbi, ustrojeni u OG Šator prodoru hrvatskih snaga na tom smjeru suprotstavili su „postrojbe iz sastava 2. krajiškog korpusa ojačanog dijelovima 1. krajiškog korpusa (VRS) i to: 2. bojnu 1. srpske brigade ojačanu najmanje još jednom bojnom iz svojeg sastava, dijelove 3. srpske brigade, dijelove 5. lp. brigade Glamoč te dijelove 2. id. odreda i 2. bojne Vojne policije. Na težišnom smjeru napada Mali Šator – Borova glava protivnik je angažirao snage jačine dvije bojne do 800 vojnika" uz snažnu podršku topništva, minobacačkih bitnica, satnije tenkova i oklopnih transportera naoružanih protuoklopnim raketama Maljutka.[32] S obzirom na iskustva i uspješnost ratovanja na ovom području, posebno borbenih uspjeha ostvarenih u operaciji „Skok 2", zapovjednik OG Sjever iznova je angažirao Zdrug koji je napadao „na području lijevo do Lisa kosa tt. 1703 (uključno) – Javorova kosa (uključno) – Crni vrh tt. 1529 (isključno) – Mala glavica tt. 1004 (isključno) i desno do Polica kota 1451 – Vrčevo kota 1465 – tt. 1299 – Gradina tt. 1184, sve uključno. Lijevi susjed Zdruga na smjeru napada Šator – Glamoč bila je 81. gb HV-a, a desni susjed 3. bojna 1. gbr HV-a koja je nastupala Staretinom prema Glamoču.

30 Monografija: *1. Hrvatski gardijski Zdrug, Zagreb*, 2012., 191-192.

31 RH MORH, Glavni stožer Oružanih snaga Republike Hrvatske, Raščlamba borbenih djelovanja OS RH u Domovinskom ratu na zadarsko-šibensko-sinjskom bojištu tijekom 1995. (knjiga 1), Zagreb, 2002., 74.

32 Monografija: *1. Hrvatski gardijski Zdrug*, 201.

Borbena se zadaća trebala izvršiti iznenadnim i energičnim napadom pješaštva uz ubacivanje paljbenih skupina u taktičku dubinu neprijatelja i jaku topničku potporu. Obuhvatnim je napadom trebalo razbiti neprijateljske snage na području Javorove i Bundine kose, te potom na Gradini (tt. 1184) ostvariti spoj s desnim susjedom, 3. bojnom 1. gbr."[33] Postrojbe Zdruga prebačene su iz svojih matičnih baza na područje sela Strupnić te su im za napad iznova pridodane postrojbe specijalne policije HR HB. Ustrojene su tri borbene skupine, koje su 25. srpnja krenule u prodor, ali su dobro ukopane srpske postrojbe odbile napad. No drugi dan, ojačane tenkovskim vodom, snage Zdruga i specijalne policije probijaju srpsku obranu, nanoseći joj prilične gubitke. Uspješan napad nastavljen je i 27. srpnja 1995. te se ovladava kotama Bundina kosa i Crni vrh, a što je olakšano vrlo uspješnim probojem lijevog susjeda Zdruga, virovitičke 81. gb HV-a. Time je Talijanov vrh doveden u poluokruženje i konačno je sutradan, 28. srpnja, osvojena ova ključna točka obrane. Pripadnici Zdruga nastavili su goniti neprijatelja zaposjevši kotu Gradina, otkuda su pak 29. srpnja 1995. nastavili prodirati ka Glamoču, osvajajući sela pred gradom (Halapić i Ćoslije). Tamo nalaze velike količine oružja i streljiva te nastavljaju odrađivati borbene zadaće, sve dok po zapovijedi i okončanjem operacije „Ljeto '95" nisu izvučeni ka selu Strupnić.[34]

Kao desni susjed Zdruga napadala je ojačana 3. bojna 1. gbr HV-a „Tigrovi", koja je 13. srpnja, dakle između operacija „Skok 2" i „Ljeto '95", zamijenila 1. bojnu 1. gbr HV-a. Po zapovijedi bilo je predviđeno da zauzmu položaje „u predjelu Vrhovi, kao i masiv Staretine, te odbace neprijatelja po dubini prema Glamoču. Zadaća 3. pb. bila je da s polaznog položaja u selu Bogdašima trima pješačkim satnijama te uz vlastitu topničku potporu izvede napad, u prvoj fazi dostigne crtu Kapnica – Javorova kosa tt 1591 – Zelića tavan tt 1437 i ovlada kotom Vrhovi, potom dostigne crtu Stari grad tt 1509 – Suvi kuk tt 1413 – Okrugljaš tt 1432. U završnoj fazi treba ovladati crtom krajnje zadaće Zečevica – Vukovo brdo te se na položaju Gradine spojiti sa snagama Zdruga".[35] Unatoč nemalom broju ranjenih 1. gbr HV-a „Tigrovi" iskazala se, posebno zauzimanjem kote Vrhovi, što je bilo od velikog značaja za proboj na ovom smjeru napada.[36]

33 Monografija: *1. Hrvatski gardijski Zdrug*, 204.

34 Prodor Zdruga vrlo je zanimljivo pratiti putem ratnog dnevnika Rodolfa Barrie Saavedre – Argentinca koji je u tom razdoblju obnašao dužnost načelnika Obavještajnog odjela Zdruga. Iako je brojno stanje Zdruga bilo problematično, iako su borci osjećali zamor, nakon što je 81. gb HV-a napravila možda i neočekivano dubok prodor na svom smjeru napada, u dnevniku možemo pratiti entuzijazam, samoinicijativu i enormnu želju pripadnika Zdruga da prodorom na svojem pravcu napada dotuku neprijatelja kojeg je sve više hvatala panika.

35 Monografija: *1. gardijska brigada Hrvatske vojske Tigrovi*, Zagreb, 2011., 358.

36 „Operacija započinje 25.srpnja u 5 sati ujutro, a bojna borbeno djeluje na dva pravca. Na jednom je pravcu djelovala 1. pješačka satnija u smjeru Bjekića kosa, po dubini. 2. i 3. pješačka satnija djeluju na smjeru desno od Talijanovog vrha, Javorova kosa, po dubini, smjer prema Glamoču. U prvom pokušaju probijanja neprijateljske crte utvrđene na dominantnim pozicijama masiva (kota Vrhovi tt 1633) akcija nije uspjela u potpunosti. Razlog je uglavnom nedostatak topničke potpore budući da je 3. pb. isključivo oslonjena na vlastito topništvo, kao i zbog utvrđenosti neprijateljskih položaja. Bojna je imala pet ranjenih pripadnika, od čega trojicu teže, što je također bila otežavajuća okolnost koja je omela uspješnost prvog pokušaja proboja jer se pažnja i nastojanje pripadnika usmjerilo na izvlačenje ranjenih. Nakon što postrojba nije ovladala Vrhovima, ojačana je trima vodovima specijalnih postrojbi AT Vojne policije HV-a i HVO-a…U ponovnom pokušaju, 26. srpnja, potpomognuta pojačanima djelovanjima topništva i oklopništva, 3. bojna probija prednji kraj obrane, te u sljedeća dva dana napreduje po dubini. Bojna 28. srpnja izlazi na zadanu cestovnu komunikaciju Halapić – Glamoč te se na području Gradine tt 1134 spaja sa Zdrugom, preraspoređuje snage i organizira aktivnu obranu…Lijevo od 3. pb. na pravcu Mali Šator – Talijanov vrh, a po dubini – Halapić – Glamoč napadale su postrojbe 1. HG Zdruga, 81. gardijske bojne HV-a. Zajedno sa 3. pb. borbeno je djelovala 265. izvidničko diverzantska satnija GS HV-a. Desno od smjera djelovanja 3. pb. borbenu zadaću su izvršavale postrojbe HVO-a i specijalne postrojbe MUP-a." Monografija: *1. gardijska brigada Hrvatske vojske Tigrovi*, 358-361.

Na smjeru napada preko Šatora daleko najveći uspjeh prvoga dana napada ostvarila je 81. gb HV-a, „Kumovi" iz Virovitice, koja je jedina uspjela probiti prvu crtu obrane i ovladala je okrugom Šatorak (tt. 1471), odnosno dosegla je crtu Javorova kosa – Veliki Vršić. Taj uspjeh su postrojbe 81. gb HV-a iskoristile te su manevrom zašli iza neprijatelja i nastavili napadati, napredujući prema Bukovoj kosi, sjeverno od Glamoča. Potom su u boj uvedene postrojbe iz pričuve te je sljedeći dan nastavljeno napredovanje prema Glamoču. Kako su Virovitičani manevrom zaobišli Talijanov vrh, odnosno zašli im iza leđa, Srbima se dogodilo to da su se prodorom drugih postrojbi (u drugom danu napada) našli u poluokruženju, što je prouzročilo paniku. Postrojbe 81. gb HV-a potom su prerasporedile svoje snage i usmjerile ih na prometne komunikacije Glamoč – Bosansko Grahovo. Ti uspjesi pomogli su i 2. gardijskoj brigadi HVO-a (2. gbr HVO-a) koja je probila srpsku obranu i izašla na Poljanski vrh (tt. 1480) zapadno od Glamoča. Na taj način uspostavljen je vizualni kontakt s područjem Glamočkog polja. Pripadnici 81. gb HV-a ostvarili su veliki uspjeh, kojeg su platili visokim žrtvama, jer imali su tri poginula, 26 teško ranjenih, 37 lakše ranjenih i povrijeđenih, a zbog psihičkih smetnji 10 pripadnika nije bilo u stanju nastaviti borbena djelovanja pri čemu valja naglasiti da je tek manji dio njihovih pripadnika stradao od djelovanja topništva, odnosno da su većinom stradavali u bliskim pješačkim borbama.[37] Raščlambe bojevih djelovanja 81. gbHV-a, naglašavaju kako je neizmjerno važna za uspjeh bila kvalitetna podrška logistike, inženjerije i veze. Izvješće također naglašava dobru

37 U Raščlambi bojevih djelovanja 81. gb u operaciji „Ljeto 95" navode se detalji strahovitih borbi na tom dijelu bojišnice: „Borbeni poredak 81. gb organiziran je u jednom ešalonu s minimalnom pričuvom jačine ojačanog voda, snagama za ubacivanje i brzi manevar, snagama za POB, skupinama za pravljenje prolaza kroz MEP, snagama PZO, snagama za topničku potporu, za logističko osiguranje i vezu. Pravilna prosudba da se ojača pomoćni smjer napada na smjeru Đurđuše – Šatorak, odnosno da se sveukupne snage angažiraju u munjevitom udaru na dva osnovna smjera; prvi: Mali Šator – Đurđuše – Šatorak i drugi: Vrletača – tt 1535 – Bukova kosa, uz zadaću topničkoj bitnici za stalnu topničku potporu navedenim snagama, pokazao se kao presudni faktor za proboj prve crte obrane neprijatelja, odnosno za ispunjenje zadaće ne samo naše bojne, već i šire. Prosuđujemo da se je koncentričnim udarom duž crte obrane neprijatelja, isti uspio razbiti u njegovim najslabijim segmentima, te je na taj način omogućilo stavljanje njegovih jakih točaka u poluokruženje (rajon Šatorka, tt 1535, raskrižje puteva Međugorje – Javorova kosa – Šatorak). Isto je omogućilo ubacivanje naših snaga u međuprostore neprijatelja, te kombinacijom raznih oblika djelovanja, manevra i brzog pregrupiranja, kao i uvođenja svježih snaga, dovelo do potpunog razbijanja otpornih točaka i proboja prve crte obrane, čime je osiguran munjevit prodor sveukupnih snaga na smjeru Glamočkog polja i Glamoča…Za snage koje su djelovale na smjeru Šatorka karakteristično je da su trpjele stalnu topničku paljbu, da je neprijatelj tu instalirao tek manje predstraže, a da je težište obrane dao upravo na utvrđenoj otpornoj točci u rajonu Šatorka, oslanjajući se na nepristupačnost terena i lošim prilazima istome, te da je daljnju obranu koncentrirao uz prometnice oslanjajući se na tehniku i oklopne snage. Pokušao je u dubinu organizirati drugu crtu obrane u rajonu Svilaje, ali isto je tek djelomično utvrdio što za naše snage u brzom naletu nije predstavljalo značajnije probleme, te je tu kao i u proboju prve crte pretrpio značajne gubitke u ljudstvu, onesposobljeno mu je nekoliko vozila i jedan tenk. U daljnjim djelovanjima neprijatelj više nije pružao organizirani otpor, izuzev stalnog djelovanja topništva. Snage na desnom smjeru: Vrletača – tt 1535 – Bukova kosa imale su drugačiji karakter djelovanja. Do izražaja je došla izuzetna psiho-fizička pripremljenost cjelokupnih snaga uz posve drugačiji oblik borbenih djelovanja gdje je svaki vod i svaka desetina djelovala samostalno prilagođavajući se zemljištu i taktici neprijatelja. Tu je neprijatelj ispred prednjeg kraja obrane instalirao jaka predstražna osiguranja koja su bila dobro utvrđena, a ista su imala veliku sposobnost pregrupiranja, odnosno velik broj pričuvnih položaja što je znatno usporilo napredovanje naših snaga. Ista su razbijena tek odgovarajućim manevrom, odnosno ubacivanjem naših snaga u dubinu, okruživanjem položaja po položaja i tek na taj način njihovog uništenja. Po razbijanju predstraža neprijatelj se pregrupirao i u tijeku noći izveo protuudar kojeg su naše snage dočekale spremne i iskoristile za nanošenje što većih gubitaka neprijatelju. Potom neprijatelj ponovo pregrupira snage s težištem obrane na jako utvrđenoj otpornoj točci u rajonu raskrižje Međugorje – Javorova kosa – Šatorak gdje su naše snage u višesatnoj borbi tek uz potporu oklopnih snaga uspjele razbiti neprijatelja, nanijevši mu velike gubitke nakon čega nije ni imao mogućnosti da uspostavi drugu crtu obrane, čime je našim snagama osiguran munjevit prodor ka Glamočkom polju. U daljnjem napredovanju bilo je neorganiziranog otpora tek pojedinih zaostalih i razbijenih grupa neprijatelja."

suradnju s postrojbom 3. gardijske brigade HVO-a (3. gbr HVO-a),[38] odnosno bojne koja je napadala između njih i Zdruga na kotu Police, kao i vrlo dobru koordinaciju s OG Sjever, posebno u segmentu topničke potpore i izvlačenju poginulih i mrtvih.

Operacija „Ljeto '95" bila je uistinu veliki vojni poduhvat združenih hrvatskih snaga, koje su napredovale u više smjerova. U izvođenju napadajne operacije, svaka na svojem smjeru napada,djelovale su profesionalne gardijske brigade Hrvatskog vijeća obrane (HVO-a), specijalna policija MUP-a HR HB i domobranske pukovnije koje su angažirane iz tri zborna područja: ZP Tomislavgrad, ZP Mostar i ZP Vitez. S obzirom da uspjehom napadajne operacije „Ljeto '95" Livno više nije bilo pod dometom srpskog topništva, logično je da su operacije „Skok 2" i „Ljeto '95" bile od posebnog značaja stanovnicima Livna, odnosno pripadnicima livanjske 80. domobranske pukovnije HVO-a (negdašnja brigada Petar Krešimir).[39] Uostalom, za vrijeme trajanja oslobodilačke operacije u Tomislavgradu i Livnu svakodnevno su oglašavane zračne i uzbune opće opasnosti, dočim je srpsko topništvo svakodnevno djelovalo po Kupresu i Livnu tijekom svih dana izvođenja operacije.[40]Štoviše, u dnevnom izvješću za dan 30. srpnja 1995., dakle službeno tijekom zadnjeg dana napadajne operacije, navodi se kako je teškim topništvom udareno po Livnu pri čemu je ranjeno troje male djece.[41] Valja istaknuti kako hrvatsko topništvo nije ostajalo bez odgovora na osvetničke topničke udare po Livnu, nego su na njih, naprotiv, vrlo učinkovito odgovarali.[42]

Postrojbe HVO-a i SP MUP HR HB napadale su, svaka na svojem pravcu, ovisno o fazi napada, na smjerovima: Mala i Velika Golija – Glamoč, Cincar – Kujača, Malovan – Procip i Kupres – Rastičevo, odnosno zajednički su po potrebi djelovale u napadajnim akcijama s postrojbama HV-a. U Izvješću o učešću snaga HVO-a u izvođenju operacije „Ljeto '95" navodi se: „Napadnu operaciju „Ljeto '95"

38 U raščlambi 3. gbr HVO-a ističe se dobra suradnja s postrojbom 81. gb HV-a, ali i značaj koordinacije s iskusnim gardijskim postrojbama HV-a u svrhu stjecanja iskustva za predstojeće borbe:„Topnička priprema napada postaje bitan elemenat sigurnosti u izvođenju n/d, ali prateći energično nastupanje 81 gb HV-e sa usklađenom dinamikom i besprijekornom koordinacijom između pješačkih i topničkih postrojbi, uvidjelo se da kao postrojba 3. Gmtbr ima još mnogo toga naučiti". HMDCDR, Zbirka arhivskog gradiva o Domovinskom ratu u Bosni i Hercegovini, kutija 712, ZP Vitez, Klasa: 8/96-02/03, Ur. br.: 1739-01/1-03-2/96-1119-1, Dana: 24.05.1996., Raščlamba napadnih operacija izvedenih u periodu studeni 1994. – listopad 1995. godine.

39 Željko Mihaljević, u to vrijeme zapovjednik 80 dp. pukovnije HVO-a, prisjeća se:„Od travnja 1995. postrojbe 80. domobranske pukovnije, zaposjedaju u aktivnoj obrani sektor Korićina (1. bojna) te sektor Strmica, uključno s objektom Osječenica na desnom krilu (3. bojna). U zapovjedi za napad u operaciji „Ljeto 95" određeno je da izvidničke grupe iz sastava pukovnije budu angažirane u Prvom borbenom ešalonu, kao vodiči postrojbama za napadna djelovanja, dok se druge postrojbe pukovnije, kao Drugi borbeni ešalon, uvode iza tih snaga, na dostignute crte. Operacija „Ljeto 95" uspjeh je svih postrojbi, ne samo pješačkih. Sve postrojbe: topništva, inženjerije, veze i saniteta, jednako su važne za konačan uspjeh. Naravno da je ovaj uspjeh za Livno, koje je bilo u neposrednom dometu srpskog topništva, pod općom i zračnom opasnošću, nosilo poseban značaj. Osobno, najemotivniji trenutak doživio sam kad sam dao zapovijed o prestanku opće opasnosti u Livnu, nakon više od tri godine, direktno s novoosvojenih položaja na Korićini".

40 HMDCDR, Zbirka arhivskog gradiva o Domovinskom ratu u Bosni i Hercegovini, kutija 086, Spisi za razdoblje 1.3.-31.12.1995., Republički centar za obavješćivanje, Dnevna izvješća za razdoblje 25.- 30. srpnja 1995.

41 „U 11,15 sati četnici su djelovali sa jednom raketom „ORKAN" po gradu Livnu (iznad Zgona kod nogometnog stadiona)…Od djelovanja raketom „ORKAN" u Livnu ima troje lakše ranjene djece".HR-HMDCDR, Zbirka arhivskog gradiva o Domovinskom ratu u Bosni i Hercegovini, kutija 647, BiH, HR HB, Ministarstvo obrane, Glavni stožer HVO, Klasa: 818-01/95-02/12, Ur. broj: 02-10-06/03-95-253, Mostar, 30. 07. 1995. god., Predmet: Sumarno dnevno izvješće za dan 30. 07. 1995. godine.

42 „Na neprijateljsku paljbu po gradu Livnu naše topništvo je odgovorilo po neprijateljskim položajima. Uništen je ZIS na „Laništu" i dvije barake u „Malim dolovima".HR-HMDCDR, Zbirka arhivskog gradiva o Domovinskom ratu u Bosni i Hercegovini, kutija 647, BiH, HR HB, Ministarstvo obrane, Glavni stožer HVO, Klasa: 818-01/95-02/12, Ur. broj: 02-10-06/03-95-250, Mostar, 28. 07. 1995. god., Predmet: Sumarno dnevno izvješće za dan 27. 07. 1995. godine

planirala i vodila je „OG Livno" koja se tijekom izvođenja operacije preimenuje u „OG Sjever". „OG Sjever" organizirana je u tri (3) taktičke grupe (TG) te sudejstvo snaga ZP Tomislavgrad, MUP-a i V.P., MO HR HB, uz topničku potporu 10. TRP HVO i PZO, 15. TRD PZO HVO, osloncem na logističku potporu MO Republike Hrvatske i MO HR HB. Prvu taktičku grupu (TG-1) činile su postrojbe Hrvatske vojske. Drugu taktičku grupu (TG-2) činile su postrojbe ZP Vitez predvođene 3. Gmbtr. Treću taktičku grupu (TG-3) činile su postrojbe ZP Mostar predvođene 2. Gmbtr, pridodatim snagama 22. DO i „Gavran-2". ZP Tomislavgrad (ZP TG) uz 1. Gmbtr pridodane su postrojbe GS HVO 60 dgb „L. Pavlović, borbene zadaće izvodi se u z/o ZP TG."[43] General Željko Glasnović, koji je u vrijeme oslobodilačkih operacija bio zapovjednik združenih snaga HVO-a, prisjeća se: „Ugrubo, crta bojišnice išla je od Dinare na zapadu, preko Livanjskog polja istočno; na sjeveru je uzvisina, greben Staretina koji se proteže cijelom dužinom Livanjskog polja dolje i sjeverno gore je planina Šator, koja je ključ za nadzor nad Bosanskim Grahovom, pogotovo nad Glamočem. Dakle, borbena djelovanja obuhvaćala su, gledajući s lijeva na desno: Dinaru, Livanjsko polje, Staretinu, Šator sjeverno, Veliku Goliju, koja je najveća uzvisina (1892 m), sektor Korićinu pa Kujaču, sve u svemu jedan golemi planinski masiv, iznimno teško područje za napadajna djelovanja. Od Dinare do Golije djelovale su većinom snage Hrvatske vojske i Hrvatskog vijeća obrane te specijalne policije, a istočnije, kako se proteže Kujača, prema Kupreškim vratima, tu cijelu stranu, više od 60 kilometara, držao je samo HVO".[44]

Na lijevom krilu napada ka Glamoču, kao bok nastupanju postrojbi Hrvatske vojske, nositelj napada, odnosno postrojbi okupljenih u TG-2, bila je 3. gbr HVO-a „Jastrebovi".[45] Iznimno tešku zadaću 3. gbr HVO-a odradili su u zauzimanju Bijakića vrha iznad Radanovaca kojeg su osvajali uz podršku haubica i oklopa, te pomoć borbene skupine 1. gbr HV-a „Tigrova". Nositelj napada TG-3 jugozapadno od Glamoča bila

43 HR-HMDCDR, Zbirka arhivskog gradiva o Domovinskom ratu u Bosni i Hercegovini, kutija 690, BiH, HR HB, Ministarstvo obrane, Glavni stožer HVO, Klasa:, Ur. broj:, Mostar, 21. 08. 1995. godine. Izvješće dalje navodi kako su u napadajnim djelovanjima ratovale slijedeće postrojbe HVO-a: 2. gmbtr, 2. gmbtr, 3. gmbtr, 60. dgb „L. Pavlović", 22. DO, Gavran-2, specijalna policija MUP-a, ATG Vojne policije HR HB, ukupnih snaga s 3689 boraca, odnosno 844 u pričuvi. Snage za posjedanje i preuzimanje dosegnute crte bile: 1. dp, 55. dp., 79. dp., 80. dp, 42. dp, 43 dp, Lašvanska bojna, MUP Livno (iz ZP Tomislavgrad), te 81. dp, 82. dp, 83. dp, 40. db, MUP Mostar (iz ZP Mostar). Iz ZP Vitez angažirane su: 90 dp, 91. dp, 92. dp, 93. dp, 94. dp, 95. dp, 96. dp, 111. xp. dp, 94. db, Interventna satnija. Snage za topničku potporu činile su: TRS, MTD ZP Vitez. Snage za PZO činile su: 14. TRB PZO, 15. TRD PZO, 99. TRD PZO, a ostale snage bile su: 71. satnija veze, 154. log. baza, 73. satnija veze, Zapovjedništvo OG Vrba, TG-2, TG-3.

44 Pisani iskaz generala Željka Glasnovića

45 U Raščlambi djelovanja 3. gbr HV0-a navodi se: „Napadna operacija „Ljeto 95" otpočinje u ranim jutarnjim satima 25.07.1995. godine, a postrojbe ZP Vitez angažirane su: 3. Gmtbr u II b/ei domobranske postrojbe se angažiraju za posjedanje dostignutih crta. 3. Gmtbr se angažira u II. *b/e* i to na osiguranju lijevog boka 81. gb HV-e na smjeru: M. Šator tt 1767 - Bukova kosa tt 1638 - Bundina kosa tt 1675 - Glamočko polje, te sadejstvo 2/3 Gmtbr sa 60. Gdb „Ludvig Pavlović" na desnom smjeru napada: Kujača - Glamočko polje. Zadaća koju je dobila 3. Gmtbr planirana je da se realizira u tri faze u trajanju 4 dana do 29.07.1995. godine, kada je i ovladano većim dijelom Glamočkog polja. Osiguravajući lijevi bok 81. gb. HV 3. Gmtbr je zaposjela objekte: Crni vrh tt 1529, Šatorak tt 1471, Svilaje tt 1278, V.Vrščić tt 1102, Jančikrana tt 1142, Gradina tt 1068, s. Šumljaci, s. Halapić, Reljino selo, Obljaj tt 1143, s. Malešević, Velika Kadinjača tt 1134, Ožega tt 1025, Lovrina Poljana tt 1341, a u sadejstvu sa GO Gdb „L.Pavlović" objekte: Ravnice, Samarić, Mala Kujača, Laništa, Strnica, s. Dragnjić, s. Dolac, Mali Solin…U operaciji "Ljeto-95" 3. Gmtbr imala je 3 ranjena vojnika, a angažirala je 1389 vojnika. Kako je napadna operacija planirana u tri faze, tako su domobranske postrojbe uporedo sa napredovanjem 3. Gmtbr pratili i posjedali dostignutu crtu. U napadnoj operaciji "Ljeto-95" domobranske postrojbe nisu imale poginulih i ranjenih vojnika". HMDCDR, Zbirka arhivskog gradiva o Domovinskom ratu u Bosni i Hercegovini, kutija 712, ZP Vitez, Klasa: 8/96-02/03, Ur. br.: 1739-01/1-03-2/96-1119-1, Dana: 24.05.1996., Raščlamba napadnih operacija izvedenih u periodu studeni 1994. – listopad 1995. godine.

je 2. gbr HVO-a koja 29. srpnja 1995. ulazi u napušteni Glamoč.[46] Za daljnji prodor prema Glamoču od posebne važnosti bilo je zauzimanje planine Kujače/1842 mnv i prijevoja Korićine, na cesti Livno – Glamoč, u čemu su se istaknule postrojbe: 22. diverzantski odred i 60. gardijsko-desantna bojna (PPN Ludvig Pavlović).[47] Davor Marijan kronološki opisuje tijek borbi na pravcima djelovanja TG-2 i TG-3, a koje koriste uspjeh proboja Zdruga i 81. gb HV-a, odnosno činjenicu da se nakon manevra kod Talijanovog vrha srpske snage nalaze u poluokruženju: „Druga gardijska brigada HVO-a probila je 26. srpnja srpsku obranu i izbila na Poljanski vrh jugozapadno od Glamoča. Bojna „Ludvig Pavlović" izvučena je s pravca na Korićini i prebačena na pravac Cincar - Kujača, gdje je već bio 22. DO. Tijekom 27. srpnja hrvatske su snage na svim pravcima pomicale crtu prema Glamoču, od Staretine na lijevom krilu do Kujače na desnom krilu napada. U napadu na srpske snage sjeverno od Glamoča, angažirana su dva MIG 21 zrakoplova. Srpske snage u obrani Glamoča bile su uzdrmane i u rasulu. Dana 28. srpnja 81. gardijska bojna dosegnula je crtu: Šumnjaci - Ćoslije, 1. hrvatski gardijski zdrug i SP MUP-a HR HB-a izbili su na crtu Talijanov vrh - Gradina kod Halapića, 3. gardijska brigada HVO-a ovladala je s nekoliko visova na Staretini, bojna 1. gardijske brigade HV-a s ojačanjima je izbila na prometnicu Halapić - Glamoč i do visa Gradina, 2. gardijska brigada HVO-a i PPN Gavran-2 zauzeli sudio područja između Male i Velike Golije i ovladali kotama Debelo brdo i Kamenita glava, 80. dp zauzela je prijevoj Korićinu, bojna „Ludvig Pavlović", 22. DO i 1 vod 3. gardijske brigade HVO-a ovladali su Kujačom, Crnim vrhom i Malim slanim dolom. Tijekom 29. srpnja 80. dp HVO-a očistila je prijevoj Korićinu i stigla do sela Vrbe, 2. gardijska brigada zaposjela je Glamoč i sela Đuličan, Potkraj, Isakovci i Dubrave te izbila na Madžarušu. Treća gardijska brigada HVO-a ovladala je Vukovim brdom, selima Halapić, Glavica, Šumnjaci, Popovići i Lovrinom poljanom. Srpske su se snage izvukle iz Glamočkoga polja i organizirale obranu na području sela Pribelje i na pravcu prema prijevoju Mlinište. Pješačke postrojbe i oklopništvo 2. gbr HVO-a

46 U raščlambi operacije 2. gbr HVO-a kratko se opisuje djelovanje triju pješačkih postrojbi: „Dana 25.07. 1995.god. u zoru je započela bliža zadaća u kojoj je l. pb napadala pravcem Okretište-Ledenjača-Razvale, 2. pb pravcem: M. Golija – V. Dolac Vodice, 3. pb ojačana Ppn Gavran-2 i jednom satnijom 60. dgb „Ludvig Pavlović" smjerom Tikva-tt 1636-Samar. Nakon žestokih borbi i snažnog otpora neprijatelja 3. pb je prebačena i pregrupirana na smjer 1. pb čime je obuhvatom izveden napad u bok i leđa neprijatelja. Dana 28.07. izvršena je bliža zadaća probojem do Glamočkog polja i zauzimanjem s. Vrbe, Kamenite glave i Debelog brda, čime je bio presječen prijevoj Korićina i stavljen grad Glamoč u poluokruženje. Dana 29.07. 1995. godine postrojbe 2. gbr ulaze u grad Glamoč." HMDCDR, Zbirka arhivskog gradiva o Domovinskom ratu u Bosni i Hercegovini, kutija 712, HR HB, Ministarstvo obrane GS HVO – ZP Mostar, 2. gardijska brigada, Klasa: 8/96, Broj: 03-96-172, dana 15.07.1996. god. PREDMET: Raščlamba napadnih operacija izvedenih u razdoblju studeni 1994.- listopad 1995."

47 Ratni zapovjednik 80. dp. HVO-a, Željko Mihaljević prisjeća se: „Planinski vrh Kujaču napadao je 22. diverzantski odred HVO iz pravca Ravnina, no bio je to iznimno težak zadatak. Nalazio sam se na položaju Bijele stijene, tzv. „Lovac", kada me je naš izvidnik, pokojni Bernard Hutinski, koji je uvodio 22. diverzantski odred izvijestio da imaju velikih problema u napadu. Naime, Kujača je bila izuzetno utvrđen objekt, branjen s tri linije obrane, a napad preko čistine iz pravca Dolac – Dragnić donio bi velik broj žrtava. Nakon zastoja na tom pravcu, 28. srpnja, u tijeku priprema za uvođenje novih snaga za napad na Kujaču iz pravca Dolac – Dragnić (uz satniju 3. gbr HVO-a, trebala je biti angažirana i satnija iz pričuve, iz sastava 3. bojne 80. dp), dolazi informacija da se iz pravca Šatora postrojba Zdruga probila preko Halapića do ulaza u Glamoč. Taj podatak koristimo tako da se prebacujemo na Korićinu i u dogovoru s zapovjednikom 1.bojne, nakon kratke i učinkovite topničke pripreme, u kasnim popodnevnim satima snagama te bojne zauzimamo neprijateljske položaje na Korićini i izbijamo na rubove Glamočkog polja. Kako je već pao mrak, ostajemo u aktivnoj obrani, a sljedeće jutro tim pravcem uspješno napreduje 2. gbr HVO-a i ulazi u Glamoč. Isti dan se uvodi pričuva iz sastava 3. bojne, zahvatom preko Kujače koju su noć ranije Srbi napustili u općoj panici. Zajedno sa snagama 2. gbr HVO-a napredujemo preko Hrbina,te zaposjedamo nove položaje na potezu Matrak – Lisičjak – Popove košare, ispred planine Vitorog, gdje u aktivnoj obrani pukovnija ostaje do početka operacije „Maestral". Na tim položajima odbijamo nekoliko pokušaja pješačkih protunapada, od kojih je posebno ozbiljan bio pokušaj napada neposredno nakon završetka operacije „Oluja".

ušle su potom u Glamoč, a gradsko i šire gradsko područje osigurala je specijalna policija HR HB i 82. domobranska pukovnija iz Mostara."[48]

Najopsežnija zadaća dana je u izvršenje postrojbama Zbornog područja Tomislavgrad, čiji je nositelj bila 1. gardijska brigada HVO-a (1. gbr HVO-a) Ante Bruno Bušić, a koja je u svojem sektoru odgovornosti napadala srpske snage od Livna do Kupresa.[49] Ipak, već prvoga dana, 25. srpnja, „Bušići" zauzimaju kotu Procip (tt1459) i probijaju crtu VRS iznad kupreške visoravni te na svom smjeru nastavljaju eksploatirati uspjeh goneći neprijatelja prema Glamoču.[50] Zanimljivo, kotu Procip pripadnici snaga VRS popularno su zvali „Bastilja" jer je to zbog svoje važnosti bio najutvrđeniji položaj kojeg su Srbi držali. Željko Glasnović, koji je u vrijeme oslobodilačkih operacija bio zapovjednik združenih snaga HVO-a, prisjeća se: „U tom sektoru djelovala je 1. gbr HVO-a, ali i domobranske pukovnije iz tri zborna područja: Viteza, sjeverozapadne Hercegovine i Mostara, ali objedinjeni u jedno zapovjedništvo. Nažalost, o tim borbama od Kujače do Kupreških vrata ne zna se gotovo ništa. A tamo se vodila ogorčena borba da se probije prva linija obrane, tri puta se kretalo u osvajanje kote Procip gdje je obranu držala 5. glamočka brigada. Ta kota između Kupreških vrata i Kujače, u istočnom sektoru, bila je to utvrda. Utvrđeni su bili do trećeg stupnja i to je bio najveći izazov za osvojiti. Moralo se po njima djelovati teškim topništvom i oklopom, samo pješaštvo nije moglo probijati bez njihove neprocjenjivo važne pomoći. To je šumsko područje, a borba se vodila tako da su tenkovi razbijali bunkere na razdaljinama manjim od 50 metara. Bila je to klasična sinergija djelovanja hrvatskih snaga; pješaštva i paljbene potpore. Po Srbima je topništvo od početka tako udarilo da nisu mogli glave dignuti. Njih je već u početku ulovila panika, ali nisu mogli bježati od naše paljbe. Oni su to pokušali vratiti, a u pomoć im je došla i 7. motorizirana brigada iz 1. krajiškog korpusa. Bilo je još borbi i otpora, ali ključno za naš uspjeh i za pucanje srpske obrane na široj bojišnici bilo je osvajanje te kote. U povlačenju su ostavili dosta tehnike. Poginule su ostavili, a dio ranjenika uspjeli su povući na drugu crtu obrane, prema Glamoču".[51]

Posljedice strategijske vojne operacije „Ljeto '95"

Sinergijskim djelovanjem svih uključenih snaga HV-a i HVO-a, te policije HR HB ostvarena je velika pobjeda, stoga uistinu svim postrojbama koje su sudjelovale pripadaju zasluge za uspjeh u operaciji „Ljeto '95". Važnu ulogu u uspjehu probijanja

48 D. MARIJAN, *Domovinski rat*, 2016., 345.

49 „U napadnoj operaciji „Ljeto 95" postrojbe ZP TG imale su sljedeću zadaću: 1. gbr – da ovlada objektom Procip tt 1459 i Kotom 1422, objektom Vrščina tt 1463, Mečet (tt 1323), Stipića Vršak (K. 1334) i Raića kosa (tt 1308) i da vezuju snage neprijatelja duž crte u Kupreškom polju. Domobranske postrojne pratile su postrojbe u napadu sa zadaćom posjedanja dostignute crte obrane." HMDCDR, Zbirka arhivskog gradiva o Domovinskom ratu u Bosni i Hercegovini, kutija 716, BiH, HR HB, Ministarstvo obrane, Zapovjedništvo ZP Tomislavgrad Klasa: 818-01/96-02-03, Ur. broj: 1402-03-96-1010, Tomislavgrad, 10.06.1996. Raščlamba napadne operacije „Ljeto-95".

50 „Nosioci n/d na smjerovima Procip i Kujača bile su postrojba: 1. gmbtr HVO, podstožerne postrojbe GS HVO, /GS dgb „Ludvig Pavlović" i 22. D.O./ kao i 2,/3. gmbtr HVO iz ZP Vitez." Prvi dan napadne operacije (25. 07.) 1. gmbtr. uspjela je da razbije neprijatelja i ovlada širim rejonom objekta Procip. Krajem tjedna, a nakon potiskivanja neprijatelja na Grahovskom smjeru od strane HV, navedene postrojbe uspjele su da ovladaju širim rajonom objekta Kujače." HR-HMDCDR, Zbirka arhivskog gradiva o Domovinskom ratu u Bosni i Hercegovini, kutija 652. BiH, HR HB, Ministarstvo obrane Glavni stožer HVO, Klasa: 818-01/95-02/02, Ur. broj: 02-10-06/02-95-324, Mostar, 31.07.1995. godine, Predmet: Tjedno izvješće.

51 Pisani iskaz Željka Glasnovića.

gusto utvrđene obrane imalo je usklađeno djelovanje pješačkih, s postrojbama oklopa i teškog topništva hrvatskih snaga. Raščlamba bojevih djelovanja ZP Tomislavgrad opisuje kako su uz topničko djelovanje i tenkovi imali veliku važnost u probijanju utvrđene obrane: „Kroz operaciju „Ljeto '95" OMP-e kao sinonim napadaja KOV-e došle su do posebnog izražaja. Znači, moglo bi se s pravom reći da su srušena neka od načela napadaja na izdvojene objekte OMP-a".[52] Učinkovito je bilo djelovanje topništva, napose na smjeru napada ZP Tomislavgrad, a što se može zaključiti iz pohvala zapovjednika združenih snaga HVO-a, generala Željka Glasnovića, kao i iz raščlambi, poput one 1. TRS GS HVO-a gdje se navodi: „Snažnom topničkom paljbom neprijatelj je potjeran s položaja za koje je mislio da će ih vječno držati. Za 4 dana TRS je iz svih oruđa ispalio 1562 projektila. Iako je neprijatelj bio utvrđen, ipak ovoliku paljbu nije mogao izdržati, te je pješaštvo u završnici odradilo svoj dio posla."[53] Nadalje, uspješnost provedbe operacije „Ljeto '95", posebno na glavnom smjeru napada k Bosanskom Grahovu, treba zahvaliti i djelovanju Hrvatskog ratnog zrakoplovstva (HRZ-a), a bez čijih aktivnosti bi broj poginulih zasigurno bio veći. O njihovom djelovanju postoji jako malo podataka, stoga i javnost malo zna o opasnostima kojima su se hrvatski zrakoplovci izlagali obavljajući borbene letove.[54] Po svemu sudeći djelovalo se uglavnom helikopterima, letjelicama model MI-24, te se uostalom u zapovijedi za napad, koje su dobile postrojbe protuzračne obrane HVO-a, navodi da se nikako ne gađa taj tip letjelice.[55]No, djelovalo se i sa zrakoplovima MIG-21.[56] Zrakoplovne snage HRZ-a, koje su borbeno djelovale, sastojale su se od četiri zrakoplova MIG-21,[57] četiri helikoptera MI-24 te dva

52 U Raščlambi se detaljno opisuje primjer sinkroniziranog djelovanja topništva i oklopa na izdvojeni objekt Procip, odnosno efikasnost u progonu poraženih snaga prilikom osvajanja Kujače. HMDCDR, Zbirka arhivskog gradiva o Domovinskom ratu u Bosni i Hercegovini, kutija 716, BiH, HR HB, Ministarstvo obrane, Zapovjedništvo ZP Tomislavgrad Klasa: 818-01/96-02-03, Ur. broj: 1402-03-96-1010, Tomislavgrad, 10.06.1996. Raščlamba napadne operacije „Ljeto-95".

53 HMDCDR, Zbirka arhivskog gradiva o Domovinskom ratu u Bosni i Hercegovini, kutija 712, BiH, HR HB, Ministarstvo obrane, Klasa:, Ur. broj:, Raščlamba: Napadne operacije studeni 1994. – listopad 1995. U njima je bio angažiran 10. TRP i podređene mu postrojbe. U Raščlambi se navodi kako je u operaciji „Ljeto 95" 10. TRO djelovao kao TRS-2 ZP Tomislavgrad i to u sastavu: „4 t-130 mm, 2 H-203 mm, 2 H-152 mm, 3 H-122 mm, 4 H-105 mm, 3 SVLR-122 mm „GRAD" i 2 VBR-128 mm „PLAMEN" s osnovnim ciljem neutralizirati neprijateljsko topništvo, njegove otporne točke, te pomaganje pješaštvu u probijanju neprijateljskih linija obrane". Topničke snage HV-a bile su ustrojene kao TS-1 od snaga 14. td. HV-a u sastavu: vod T-130 mm, te dvije haubice 155 mm. RH MORH, Glavni stožer Oružanih snaga Republike Hrvatske, Raščlamba borbenih djelovanja OS RH u Domovinskom ratu na zadarsko-šibensko-sinjskom bojištu tijekom 1995. (knjiga 1), Zagreb, 2002., 74.

54 Željko Dvekar, tada zapovjednik 1. pješačke bojne 7. gbr HV-a prisjetio se sinergijskog djelovanja zračnih i pješačkih snaga Hrvatske vojske: „U sklopu operacije „Ljeto 95" sudjelovalo je i Hrvatsko ratno zrakoplovstvo sa dva borbena helikoptera MI 24 naoružana protuoklopnim sustavima i teškim strojnicama. Njihovo djelovanje bilo je od posebnog značaja što se vidjelo već drugog dana operacije, 26. srpnja, kada su u nekoliko naleta, kroz zonu napadnog djelovanja 7. gbr ulijetali u dubinu neprijateljskog borbenog rasporeda, otvarajući vatru po utvrđenim ciljevima i srpskim tenkovima. Valja spomenuti kako je tom prilikom jedan od helikoptera bio pogođen neprijateljskom vatrom i onesposobljen za daljnje djelovanje, no zahvaljujući izuzetno dobro obučenoj posadi uspio se vratiti u pozadinu naših snaga i prizemljiti letjelicu. Ovakav način borbenog djelovanja klasičan je primjer uspješnog provođenja zračno-kopnene bitke, sinergije kopnenih i zračnih snaga prilikom izvođenja napadne operacije, a što zorno svjedoči o razvoju doktrine uporabe HV-a po modelu zapadnih oružanih snaga. Istovremeno, tijekom same operacije, vršeni su naleti bespilotnim letjelicama opremljenim kamerama koje su snimale stanje na bojišnici čime su priskrbljeni itekako vrijedni obavještajni podaci u realnom vremenu".

55 „Vatru ne otvarati na tipove zrakoplova MIG-21, i helikopter MI-8 ako nije siguran da su neprijateljski, te ne gađati helikopter MI-24". HMDCDR, Zbirka arhivskog gradiva o Domovinskom ratu u Bosni i Hercegovini, kutija 0559, BiH, HR HB, Ministarstvo obrane, Zapovijed za napad-prilog za PZO

56 A. GOTOVINA,*Napadajni bojevi i operacije HV i HVO (hrvatskih snaga),* 1996., 62

57 RH MORH, Glavni stožer Oružanih snaga Republike Hrvatske, Raščlamba borbenih djelovanja OS RH u Domovinskom ratu na zadarsko-šibensko-sinjskom bojištu tijekom 1995. (knjiga 1), Zagreb, 2002., 87.

helikoptera Mi-8 MTV koji je služio za prevoženje materijalnih sredstava i ljudstva.[58] S obzirom da su već prvoga dana napadajne operacije helikopteri MI-24 utrošili pet raketa AT-6 te da je u borbenim djelovanjima 25. srpnja 1995. jedan helikopter bio oštećen,[59] možemo zaključiti da je podrška zrakoplovstva bila neposredna i od velikog značaja. Valja istaknuti da je nemalu pomoć u borbenim djelovanjima pružila i zrakoplovna postrojba Glavnog stožera HVO-a 11. MZE.[60]

Iako se u knjizi Davora Marijana „Domovinski rat" navodi kako su poražene srpske snage „tijekom operacije imale 18 poginulih i 155 ranjenih vojnika, od kojih 26 teže",[61] za pretpostaviti je da su poraženi Srbi ipak pretrpjeli veće gubitke. Sumnja u navedene podatke srpskih izvješća o poginulima proizlazi iz toga što i hrvatska strana broji otprilike isti broj poginulih, a što je pomalo nelogično s obzirom na ostvarenu pobjedu i panično povlačenje srpskih snaga. U službenim izvješćima navodi se da je u postrojbama HVO-a poginulo šest boraca, 17 ih je teže, te 46 lakše ranjeno,[62] dočim je 10 pripadnika HV-a poginulo tijekom službenog trajanja operacije, a pogibije hrvatskih vojnika bilježe se i u borbama koje se nastavljaju nakon 30. srpnja 1995.[63] Iako je plaćena velika cijena u ljudskim gubitcima, posljedice za obje zaraćene strane bile su od krucijalnog značaja za daljnji razvoj rata i pokretanje novih pobjedničkih vojnih operacija. Prekinuta je opsada Bihaća, a GŠ SVK povukao je dio snaga iz napadajnih djelovanja u Cazinskoj krajini „kao ojačanje snagama razbijenog 2. krajiškog i 7. kninskog korpusa."[64] Uspjeh operacije „Ljeto '95" donio je velike probleme u vojnoj suradnji Republike Srpske Krajine i Republike Srpske gdje su obje proglasile ratno stanje. Na izvanrednom zasjedanju Skupštine RSK (27./28. srpnja) u Topuskom je izabrana „Vlada nacionalnog jedinstva", za čijeg je predsjednika postavljen Milan Babić.[65] Skupština je zbog pada Bosanskog Grahova prekinuta, a od 28. srpnja 1995., na cjelokupnom području RSK proglašava se ratno stanje i uvodi se opća

58 RH MORH, Zagreb, Zapovjedništvo HRZ i PZO, Klasa: 8/95-01/06, Ur. broj: 3044-14-95-128, Zagreb, 25.07.1995., RH MORH, Glavni stožer Oružanih snaga Republike Hrvatske, Raščlamba borbenih djelovanja OS RH u Domovinskom ratu Hrvatskog zrakoplovstva i protuzračne obrane tijekom 1995. (knjiga 1), Zagreb, 2002.

59 Isto.

60 U Izvješću o stanju bojeve spremnosti postrojbe za kolovoz 1995. navodi kako su u operacijama „Ljeto 95" i „Oluja" djelovali s dva helikoptera od čega je „jedan helikopter bio s posadom stalno na terenu potčinjen Zapovjedniku OG Livno. Drugi helikopter s posadom se, također, nalazio u 10-minutnoj pripravnosti i po potrebi se nalazio ili na terenu ili u bazi. To je izazivalo veliko naprezanje kako pilota i teh-letača, tako i cjelokupnog sastava 11. MZE... Borbeni nalet (u akcijama „Ljeto 95" i „Oluja"): letova 270, sati 113,25. Prevezeno ranjenika 113, vojnika 542, putnika 208, tereta 1 tona. HMDCDR, Zbirka arhivskog gradiva o Domovinskom ratu u Bosni i Hercegovini, kutija 690, BiH, HR HB, Ministarstvo obrane, Glavni stožer HVO, Klasa: 818-01/95-02, Ur. broj: 1726-01-95-703, Mostar, 28.08.1995., Predmet: Stanje bojeve spremnosti postrojbe – Izvješće kolovoz 95.

61 D. MARIJAN, *Domovinski rat*, 2016, 346

62 HR-HMDCDR, Zbirka arhivskog gradiva o Domovinskom ratu u Bosni i Hercegovini, kutija 690, BiH, HR HB, Ministarstvo obrane, Glavni stožer HVO, Klasa:, Ur. broj:, Mostar, 21. 08. 1995. godine. To službeno izvješće poklapa se s podacima iz tjednih izvješća zbornih područja koja navode kako su od 24. do 31. srpnja 1995. postrojbe ZP Mostar brojale četiri, postrojbe ZP Tomislavgrad dva poginula, dočim ZP Vitez nije imao prijavljenih pogibija. HR-HMDCDR, Zbirka arhivskog gradiva o Domovinskom ratu u Bosni i Hercegovini, kutija 652, BiH, HR HB, Ministarstvo obrane, Glavni stožer HVO, Klasa: 818-01/95-02/02, Ur. broj: 02-10-06/02-95-324, Mostar, 31.07.1995. godine, Predmet: Tjedno izvješće.

63 U borbama od 25. srpnja do 31. srpnja 7. gardijska brigada „Pume" imala je šest poginulih, te im u prva dva dana kolovoza pogibaju još dvojica gardista. 81. gardijska bojna „Kumovi" broji tri poginula, dočim je 9. gardijskoj brigadi HV-a„Vukovi" poginuo jedan borac. O eventualnim stradavanjima rezervnih postrojbi nemam saznanja.

64 Ivan POKAZ, *Oluja – odgovor na strategiju realne prijetnje*, Zagreb, 2015., 132

65 Slaven RUŽIĆ, *Djelovanje „Vlade Republike Srpske Krajine" 1991.-1995.*, Zagreb, 2017., 246.

mobilizacija.[66] Kao i sve druge i ove odluke vodstva pobunjenih hrvatskih Srba bile su daleko zakašnjele i neučinkovite. Zbog gubitka teritorija, i materijalnih gubitaka, poraženi Srbi osvetnički su djelovali topništvom po područjima koja su izgubili, te su ojačavali obrambenu liniju „radi odsutne obrane smjera Drvar – Vitorog – Šipovo."[67] Uvidjevši u kakvoj se opasnosti nalaze, čelni ljudi RSK, predvođeni Milanom Martićem, organizirali su 30. srpnja 1995. sastanak sa specijalnim izaslanikom glavnog tajnika UN-a za bivšu Jugoslaviju, Yasushijem Akashijem, na kojem „pristaju na prekid daljnjih napadajnih djelovanja na Cazinsku krajinu".[68] Da je to bilo još jedno isprazno obećanje koje hrvatske vlasti više nisu bile voljne tolerirati, ukazao je sam Akashi izjavivši isti dan stranim medijima kako je u slučaju nepoštivanja dogovora hrvatska strana spremna odmah reagirati te kako se boji da je vrlo moguće izbijanje novog ratnog sukoba.[69] Pažljivije proučavanje izjava čelnika srpskih pobunjenika sugerira vjerojatnost da su se oni tijekom poraza od hrvatskih snaga u operaciji „Ljeto '95" i sami počeli pripremati za konačan poraz na okupiranom teritoriju Republike Hrvatske. Srpski mediji bosanske i hrvatske Srbe motivirali su za masovni egzodus senzacionalističkim izvješćima, poput onog da su za „osvajanje Glamoča, za pljačku i progone hrvatske vlasti angažirale crnokošuljaše, legionare i strane plaćenike".[70] Ministar vanjskih poslova RSK, ujedno i savjetnik čelnog čovjeka RSK Mile Martića, Slobodan Jarčević, izjavio je za Slovensku televiziju: „Boriti ćemo se protiv Hrvatske jer njezina vojska provodi genocid nad Srbima. Pripremamo preseljenje civila iz Knina jer smo uvjereni da će Hrvati topništvom i zrakoplovima gađati civilne ciljeve u Kninu."[71] Da su shvatili kako je operacija „Ljeto '95" zapravo bila početak provedbe operacije „Oluja" na simboličan način može se iščitati i iz sažetog ratnog dnevnika kojeg je vodio Milan Martić. Zadnji upis u dnevnik unio je dan nakon okončanja „Ljeta '95", 31. srpnja 1995., gdje sažeto i gotovo rezignirano analizira zaključke sa sastanka Vrhovnog savjeta obrane.[72] Zadnja rečenica u dnevniku zvuči gotovo iracionalno. Naime, iako su zapravo odbrojeni dani obrane Knina i postojanja RSK, Martić netom nakon velikog poraza planira napad na Bosansko Grahovo: „Komandant: napadna dejstva sa našim snagama na Grahovo 1.08. 95.Cilj: ne dozvoliti utvrđivanje ustaša, a po mogućnosti, ukoliko se ukaže prilika, ići dalje."[73]

Oslobađanje Bosanskog Grahova i Glamoča izazvalo je veliku pozornost svjetskih medija. Svi mediji koji su izvještavali o ratu na području Hrvatske i BiH javljali su vijest da su hrvatski uspjesi u osvajanju Bosanskog Grahova i Glamoča trenutno zaustavili srpske napade na Bihać. No, istovremeno je većina stranih izvjestitelja najavljivala kako će ovaj poraz donijeti nenadoknadive posljedice za

66 *Republika Hrvatska i Domovinski rat 1990.-1995., Dokumenti,* knjiga 18, Dokumenti institucija pobunjenih Srba u Hrvatskoj (svibanj – listopad 1995.), ur. Ivan Radoš i Željka Križe, Zagreb, 2015., *1995., srpanj 28.Knin, Odluka Vrhovnog saveta odbrane RSK o proglašenju ratnog stanja na čitavom teritoriju RSK,* 312

67 HR-HMDCDR, Zbirka arhivskog gradiva o Domovinskom ratu u Bosni i Hercegovini, kutija 652, BiH, HR HB, Ministarstvo obrane, Glavni stožer HVO, Klasa: 818-01/95-02/02, Ur. broj: 02-10-06/02-95-324, Mostar, 31.07.1995. godine, Predmet: Tjedno izvješće.

68 I. POKAZ, *Oluja – odgovor na strategiju realne prijetnje*, 2015., 132

69 HR-HMDCDR, Zbirka videozapisa (fond broj 11: dalje 11), DVD br. 1208

70 Isto.

71 Isto.

72 HR-HMDCDR, Služba predsjednika RSK (fond ???,), Dnevnik Milana Martića (vođen od 1. veljače do 31. srpnja 1995.)

73 Isto.

Srbe, odnosno kako je ovo bio strateški važan potez hrvatskog vodstva kojem je sljedeći i konačni cilj bio oslobađanje Knina i okupiranih područja, a što se pokazalo preciznom najavom. Nakon okončanja operacije „Ljeto '95" velik broj stranih novinara okupio se na tiskovnoj konferenciji u Posušju, na kojoj je Vlado Šoljić, ministar obrane Hrvatske Republike Herceg Bosne, naglasio da „treba završiti započeti posao kako naša djeca i unuci ne bi trebali ratovati za istu stvar i ponovno se boriti za slobodu". Na pitanje gdje se sada nalaze linije obrane srpskih snaga, i u kojem su stanju, Šoljić je izjavio: „Na to pitanje mislim da precizan odgovor ne mogu dati ni srpske snage jer one jednostavno ne znaju gdje su."[74] Potom su strani novinari organizirano autobusima otišli u Glamoč i Bosansko Grahovo gdje su se na licu mjesta mogli uvjeriti u profesionalno ponašanje hrvatskih snaga, odnosno u neistinite tvrdnje o zločinima i kulturocidu, a koje su plasirali srpski mediji. S obzirom na aktualnu percepciju i izmijenjene političke okolnosti u kojima se uloga Republike Hrvatske u ratu u BiH od strane određenih bošnjačkih krugova tretira na negativan način, vrlo je zanimljivo proučiti onovremene reakcije službenog Sarajeva na rezultate pobjedničke operacije „Ljeto '95". Predsjednik predsjedništva BiH Alija Izetbegović uputio je čestitku u povodu oslobađanja Bosanskog Grahova i Glamoča predsjedniku Federacije BiH i predsjedniku Predsjedništva HR HB Krešimiru Zubaku i hrvatskim snagama.[75] Slične poruke mogle su se istog dana, 29. srpnja 1995., čuti na sastanku dvaju ministara vanjskih poslova, Mate Granića i Muhameda Šaćirbeja, održanom u Brelima, kod Makarske.[76] Naredni dan, 30. srpnja 1995., predsjednik Vlade BiH, Haris Silajdžić održao je uoči odlaska u SAD tiskovnu konferenciju u splitskoj zračnoj luci gdje je čestitao hrvatskim snagama na pobjedi.[77]Silajdžić je, štoviše, optužio međunarodnu zajednicu kako zbog nepokretanja zračnih udara na srpske položaje oko Bihaća dijeli BiH „u korist Srba" te kako rješenje bihaćke krize i rata u BiH vidi u zajedničkoj suradnji s hrvatskim snagama, a koja se trebala dogoditi „odavno".[78] U izravnom javljanju za emisiju Hrvatske televizije „Slikom na sliku" novinar Senad Hadžifejzović izvještavao je hrvatsku javnost kako je zbog uspjeha hrvatskih snaga „atmosfera u Sarajevu euforična."[79] Oduševljeni Hadžifejzović prenio je informaciju kako zbog pobjeda hrvatskih postrojbi u Sarajevu TV dnevnici traju i po 50 minuta, a da „hrvatski uspjesi olakšavaju nepodnošljivu usamljenost bošnjačkog naroda koji konačno ima jednog konkretnog vojnog saveznika."[80] Navodeći čestitke državnog i vojnog vrha, odnosno ushićenost koju osjeća cjelokupna politička scena u Sarajevu, Hadžifejzović je komentirao kako se vojno savezništvo trebalo dogoditi ranije, ali „sad kada se to konačno desilo očekuje se da se Hrvati ne zaustave, da još više pomognu

74 HR-HMDCDR, Zbirka videozapisa (fond broj 11: dalje 11), DVD br. 1208

75 Marija SENTIĆ: *Kronologija Republike Hrvatske (1990.-1998.*), Zagreb., 2015., 987

76 HR-HMDCDR, Zbirka videozapisa fond 11, DVD br. 1208, M. SENTIĆ, Marija: *Kronologija Republike Hrvatske (1990.-1998.*), Zagreb., 2015., 987Kronologija 987.

77 M. SENTIĆ: *Kronologija Republike Hrvatske (1990.-1998.*), Zagreb., 2015., 988.

78 Silajdžić je, između ostalog, o zajedničkoj suradnji izjavio: „Zajedničko djelovanje, da! Na to ne treba trošiti riječi. Hvala Bogu, trebali smo to učiniti odavno. Ali činjenica je da su srpski teroristi u ovom trenutku odvojili dovoljno snaga za Bihać... Plan je naravno, braniti se sa onim što imamo. I zajednički!" HR-HMDCDR, Zbirka videozapisa fond 11, DVD br. 1208.

79 Isto

80 Isto.

Bošnjacima."[81]Redom svi mediji u BiH iskazivali su zahvalnost hrvatskom narodu i službenom Zagrebu, najavljujući nove vojne uspjehe, te polažući nade isključivo u hrvatske snage da će okončati agoniju Bihaća, kao i drugih prostora BiH pod srpskom okupacijom.

Osim što se pokretanjem operacije „Ljeto '95" trenutno spasio Bihać i što je ona imala direktnu posljedicu za konačan pad RSK na okupiranom teritoriju Republike Hrvatske, ova vojna pobjeda imala je veliki značaj i za daljnje uspjehe hrvatskih snaga u oslobodilačkim operacijama na teritoriju BiH. Naime, uspjeh operacije „Ljeto '95" bio je veliki motivacijski impuls za daljnja borbena djelovanja pripadnicima HVO-a. To se, uostalom, vrlo jasno vidi u prosudbi koju je Vladi Šoljiću, ministru obrane HR HB, napisao načelnik GS HVO-a, general Tihomir Blaškić, koji navodi kako se kod dijela ljudstva u postrojbama HVO-a, napose kod onih najaktivnijih, osjeća zasićenost i premorenost, ali da su poslije uspjeha ove operacije „svi pripadnici postrojbi HVO stekli uvjerenje u vlastitu snagu i mogućnost postrojbi za očuvanje dostignutih crta kao i izvođenje sljedeće etape napadnih b/d do konačnog uspjeha i poraza VRS."[82]

Koliko god bila zanemarena u analizama, zbog svih navedenih posljedica, operaciju „Ljeto '95" uistinu treba vrednovati na poseban način. Jedan od rijetkih koji ističe veliku važnost ove operacije jest povjesničar Davor Marijan koji je u potpunosti u pravu kada navodi kako je „uz Oluju, Ljeto '95 možda i najznačajnija operacija hrvatskih snaga 1995. i imala je strategijsko značenje."[83] Svakako najmjerodavniji za ocjenu značaja ove strategijske operacije jest general Željko Glasnović koji je u vrijeme oslobodilačkih operacija bio zapovjednik združenih snaga HVO-a: „Operacija „Ljeto '95" bio je golem poduhvat kojeg nije jednostavno objasniti nekome tko nije upućen u prethodna borbena djelovanja na tom području ili nije vičan proučavanju zemljopisnih karata. Za mene, „Oluja" je krenula tjedan dana ranije, ona je pokrenuta operacijom „Ljeto '95" kada se ušlo u Glamoč i pogotovo u Grahovo. To je bio velik poduhvat, a ako ćemo pravo, on je trajao od 11. mjeseca 1994., od operacije „Cincar" i okončan je operacijom „Južni potez" u listopadu 1995. godine. Taj pothvat trajao je otprilike točno godinu dana. Od oko 23 000 pripadnika hrvatskih snaga koji su djelovali u tim oslobodilačkim operacijama, njih 11 000 bili su pripadnici HVO-a".[84]

NEOBJAVLJENI IZVORI:

Dokumenti iz privatne arhive Davora Špoljarića (Raščlamba bojevih djelovanja 81. gb HV-a u operaciji „Ljeto 95")

HR-HMDCDR, Služba predsjednika RSK

HR-HMDCDR, Zbirka arhivskog gradiva o Domovinskom ratu u Bosni i Hercegovini

81 Isto.

82 HR-HMDCDR, Zbirka arhivskog gradiva o Domovinskom ratu u Bosni i Hercegovini, kutija 559,BiH, HR HB, GS HVO, Klasa: 918-01/95-02/02-3, Ur. broj: 02-10-06/02-95-12, Mostar, 01.08.1995. str 662 „Prosudba".

83 Davor MARIJAN, *Domovinski rat*, 2016., 346

84 Pisani iskaz Željka Glasnovića.

HR-HMDCDR, Zbirka videozapisa

RH MORH, Glavni stožer Oružanih snaga Republike Hrvatske, Raščlamba borbenih djelovanja OS RH u Domovinskom ratu Hrvatskog zrakoplovstva i protuzračne obrane tijekom 1995. (knjiga 1), Zagreb, 2002.

RH MORH, Glavni stožer Oružanih snaga Republike Hrvatske, Raščlamba borbenih djelovanja OS RH u Domovinskom ratu na zadarsko-šibensko-sinjskom bojištu tijekom 1995. (knjiga 1), Zagreb, 2002.

OBJAVLJENI IZVORI:

Republika Hrvatska i Domovinski rat 1990.-1995., Dokumenti, knjiga 17, Dokumenti vojne provenijencije „Republike Srpske Krajine" (svibanj – listopad 1995.), ur. Julija Barunčić Pletikosić i Petar Mijić, Zagreb, 2015.

Republika Hrvatska i Domovinski rat 1990.-1995., Dokumenti, knjiga 18, Dokumenti institucija pobunjenih Srba u Hrvatskoj (svibanj – listopad 1995.), ur. Ivan Radoš i Željka Križe, Zagreb – Slavonski brod, 2015.

PISANI ISKAZI:

Barrio Saavedra, Rodolfo, načelnik Obavještajnog odjela 1. Hrvatskog gardijskog Zdruga

Ćuk, Mile, zapovjednik Samostalne satnije 114. Brigade HV-a

Dvekar, Željko, zapovjednik 1. pješačke bojne 7. gbr HV-a „Pume"

Glasnović, Željko, zapovjednik združenih snaga HVO

Mihaljević, Željko, zapovjednik 80. domobranske pukovnije HVO-a

Piekutowski, Trzezbor, pripadnik 2. bojne 9. gbr HV-a, „Termiti"

Pupić-Vurilj, Hrvoje, zapovjednik voda 2. tenkovske satnije OMB-a 4. gbr HV-a

ZNANSTVENI ČLANCI:

MARIJAN, Davor: *Vještački nalaz: o ratnim vezama Hrvatske i Bosne i Hercegovine (1991.-1995.)*, Časopis za suvremenu povijest, Vol. 36 No. 1 Prosinac 2003. Izvorni znanstveni članak.

LITERATURA:

GOTOVINA, Ante: *Napadajni bojevi i operacije HV i HVO (hrvatskih snaga)*, Zapovjedništvo zbornog područja Split, Knin, 1996.

LUCIĆ, Josip (gl. ur.): *1. gardijska brigada „Tigrovi"*, MORH, Glavni stožer OS RH, Zagreb, 2012.

LUCIĆ, Josip (gl. ur.): *1. Hrvatski gardijski Zdrug, MORH*, Glavni stožer OS RH, Zagreb, 2012.

LUCIĆ Josip (gl. ur.): *4. gardijska brigada Hrvatske vojske „Pauci"*, Despot infinitus, Zagreb, 2013.

LUCIĆ Josip (gl. ur.): *7. gardijska brigada Hrvatske vojske „Pume"*, Despot infinitus, Zagreb, 2013.

LUCIĆ, Josip (gl. ur.): *9. gardijska brigada Hrvatske vojske „Vukovi"*, MORH, Glavni stožer OS RH, 2011.

MARIJAN, Davor: *Domovinski rat*, Despot infinitus, Zagreb, 2016.

MARIJAN, Davor, *Oluja*, Hrvatski memorijalno dokumentacijski centar Domovinskog rata, Zagreb, 2009.

NAZOR, Ante: Velikosrpska agresija na Hrvatsku 1990-ih / Greater-Serbian Aggression on Croatia inthe 1990'S, Hrvatski memorijalno-dokumentacijski centar Domovinskog rata, *Zagreb, 2011.*

POKAZ, Ivan: *Oluja – odgovor na strategiju realne prijetnje*, Hrvatski memorijalno-dokumentacijski centar Domovinskog rata, Zagreb, 2015.

RUŽIĆ, Slaven: *Djelovanje „Vlade Republike Srpske Krajine" 1991.-1995.*, Hrvatski memorijalno-dokumentacijski centar Domovinskog rata, Zagreb, 2017.

SEKULIĆ, Milisav: *Knin je pao u Beogradu*, NIDDA VerlagGmbHBadWillbel, 2000.

SENTIĆ, Marija:*Kronologija Republike Hrvatske (1990.-1998.*), Školska knjiga, Zagreb., 2015.

TUĐMAN, Miroslav: *Bosna i Hercegovina u raljama zapadne demokracije: korespondencija predsjednika Republike Hrvatske dr. Franje Tuđmana i dokumenti o Bosni i Hercegovini 1990.-1995., Despot infinitus*, Zagreb, 2013.

Ivo Dragićević

ZANIMLJIVOSTI O NAJSTARIJEM OPTJECAJU NOVCA NA STOLAČKOM PODRUČJU

Prvi podatci o arheološkim nalazištima stolačkoga kraja zabilježeni su krajem 19. stoljeća u sklopu prvih terenskih pregleda, koja su proveli istraživači Zemaljskog muzeja BiH u Sarajevu. Ćiro Truhelka (1865-1942) i Franjo Fiala (1861-1898) objavljuju prve priloge o arheološkim nalazištima stolačkog područja, a Wenzel Radimsky (1832-1895) donosi prve podatke o Gradini u Ošanjićima.[1] Značajan doprinos poznavanju stolačkog kraja dao je i Carl Patsch (1865-1945), koji je glavninu svog znanstveno-istraživačkog rada posvetio antičkoj prošlosti hercegovačkog i dalmatinskog područja. C. Patsch je također dokumentirao i brojne antičke numizmatičke nalaze. Tako su tijekom austro-ugarske vladavine na stolačkom području nađene tri drahme Apolonije i osam drahmi Dirahija, te novac Rimske Republike. Tadašnji kotar Stolac rasprostirao se na znatano većem području nego današnja stolačka općina. Stoga se u radu donose podatci o numizmatičkim nalazima nađenim isključivo na području današnje općine Stolac. Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine otkupio je 1897. godine srebrnu drahmu grada Apolonije od Stojana Vujnovića nađenu u mjestu Burmazi,[2] a 1900. otkupljena je još jedna srebrna drahma *ΑΓΙΑΣ/ ΕΠΙΚΑΔΟΥ* nađena u stolačkom polju.[3] U mnogobrojnoj i bogatoj zbirci mostarskog okružnog predstojnika baruna Pitnera nalazila se drahma Apolonije *ΑΡΙΣΤΩΝ /ΦΙΛΟΔΑΜΟΥ* nađena na području tadašnje stolačke varoši.[4] Sve tri drahme grada Apolonije iskovane su u prvoj polovini I. st. pr. Krista. Znatno je brojniji antički novac grčkog grada Dirahija u današnjoj Albaniji, koji

1 TRUHELKA 1892, 340-365; FIALA 1893, 511-532; HÖRMANN,RADIMSKY 1892, 40-49.
2 PATSCH 1902, 401, bilj.5, ZMBiH inv. br. 3643, drahma je otkupljena za 50 kruna.
3 KRALJEVIĆ 1977, 222, kat.br.1, ZMBiH inv. br. 530, Nalaznik drahme je artiljerijski nadporučnik grof Montecuccoli, a ista je otkupljena za muzejski fundus za 80 kruna.
4 PITNER 1904, 240, kat. br. 13.

je bio značajno gospodarsko središte u predrimskoj Iliriji. U numizmatičkoj zbirci Arheološkog muzeja u Zagrebu čuva se drahma Dirahija *ΦΙΛΩΝΜΕΝΙΣΚΟΥ* sa stolačkog područja, a isti tip drahme nađen na današnjem gradskom području Stoca posjedovao je i barun Pitner.[5] Zemaljski muzej otkupio je tri drahme Dirahija iz privatne zbirke apotekara Cornionia, koje su nađene u stolačkom kraju.[6] Barun Pitner posjedovao je u privatnoj zbirci još dvije drahme Dirahija nađene na području stolačke varoši (*ΞΕΝΩΝΦΙΛΟΔΑΜΟΥ*, *ΣΤΕΠΑΡΑΜΕΝΙΣΚΟΥ*) i jednu s područja Hutova *ΑΦΡΟΝΙΚΗΝΟΣ*.[7] U vlasništvu baruna Pitnera nalazilo se preko 40 drahmi Apolonije i Dirahija nađenih diljem hercegovačkog područja, no sudbina njegove zbirke i njezin današnji smještaj nije poznat. Prvi nalaz novca Rimske Republike na stolačkom području zabilježen je 1898. godine, kada je stražar K. Tomljenović prodao Zemaljskom muzeju BiH denar obitelji Lucretia nađen u mjestu Dabrica. Riječ je o denaru Lukrecija Tria iskovanom 76. pr. Krista u kovnici grada Rima.

Nakon Prvog svjetskog rata dolazi do stagnacije arheoloških istraživanja, pa tako nema niti podataka o predcarskim numizmatičkim nalazima sa stolačkog područja. Poslije Drugog svjetskog rata dolazi do intenzivnijih istraživačkih aktivnosti u stolačkom kraju, stoga je vrijedno istaknuti arheološka istraživanja na Gradini u Ošanjićima, koja su vodili Zdravko Marić (1930.-2006.) i Boško Marijan (1956.-2014.) u razdoblju od 1955. do 1991. godine. Đuro Basler (1917.-1990.) je našao prvu daorsku kovanicu na prostoru njihovog političkog, kulturnog i ekonomskog središta u Ošanjićima.[8] Značajan doprinos poznavanju arheološke topografije stolačkog kraja dao je Miroslav Palameta, sveučilišni profesora starije hrvatske književnosti u Mostaru i Splitu, rodom iz Stoca, ukazujući arheolozima na dotad nepoznata arheološka nalazišta i na brojne slučajne površinske nalaze. Dotad su se sve spoznaje o daorskom novcu temeljile na tri primjerka novca iz bečke i berlinske numizmatičke zbirke.[9] Nakon toga su objavljena tri primjerka daorskog novca nađena tijekom arheoloških istraživanja na Ošanjićima od 1974. do 1976. godine.[10] U numizmatičkom fundusu Arheološkog muzeja u Splitu nalaze se dvije daorske kovanice nepoznatog mjesta nalazišta.[11] Sredinom osamdesetih godina primjerak male nominale daorskog novca nađen je u Suzini kod Berkovića u Dabarskom polju.[12] Dosad je poznato ukupno 10 komada daorskog novca, koji je kovan u dvije nominale, od čega su četiri nađena na Ošanjićima i jedan u Suzini. Za pet daorskih kovanica nisu poznata mjesta i okolnosti nalaza, a vjerojatno potječu iz Dalmacije i Hercegovine. Nakon mirovnog ugovora u Skodri 168./167.g. pr. Krista, Daorsi su kao rimski saveznici nagrađeni autonomijom i oslobođenjem od poreznih obveza.[13] Savezništvo s Rimom jamčilo je očuvanje daorskog teritorija i njihovog društveno-političkog uređenja, a trgovački odnosi s Isejskim savezom, Farom i Rimskom Republikom omogućili su im ekonomski prosperitet. U svrhu isticanja suvereniteta i ekonomske nezavisnosti, Daorsi kao i ostale povlaštene ilirske zajednice,

5 PITNER 1904, 241, kat. br. 11.
6 PATSCH 1902, 401, bilj. 5, ZMBiH inv. br. 4241-4243.
7 PITNER 1904, 242-243, kat. br. 19, 25, 26.
8 BASLER 1956, str. 79-94; BASLER 1971, str. 335-336.
9 BRUNŠMID 1898, str. 74-75; PATSCH 1922, str. 41-42.
10 MARIĆ 1976, str. 254-255; KOZLIČIĆ 1981, str. 175.
11 MAROVIĆ 1976, str. 229-331;BONAČIĆ MANDINIĆ 2004, str. 104-106.
12 Navedeni primjerak nalazi se u vlasništvu prof. dr. Miroslava Palamete.
13 Liv. 45.26, 13-15; CABANES 2002, str. 174; ŠAŠEL-KOS 2005, str. 288.

kuju vlastiti novac. Većina autora suglasna je po pitanju kronološke datacije daorskog novca, navodeći da su pravo kovanja novca stekli nakon poraza ilirskog kralja Gentija 168. pr. Krista.[14] Malobrojni nalazi daorskog novca ukazuju na kratkotrajnu monetarnu aktivnost, a dosadašnja nalazišta na ograničenu rasprostranjenost.

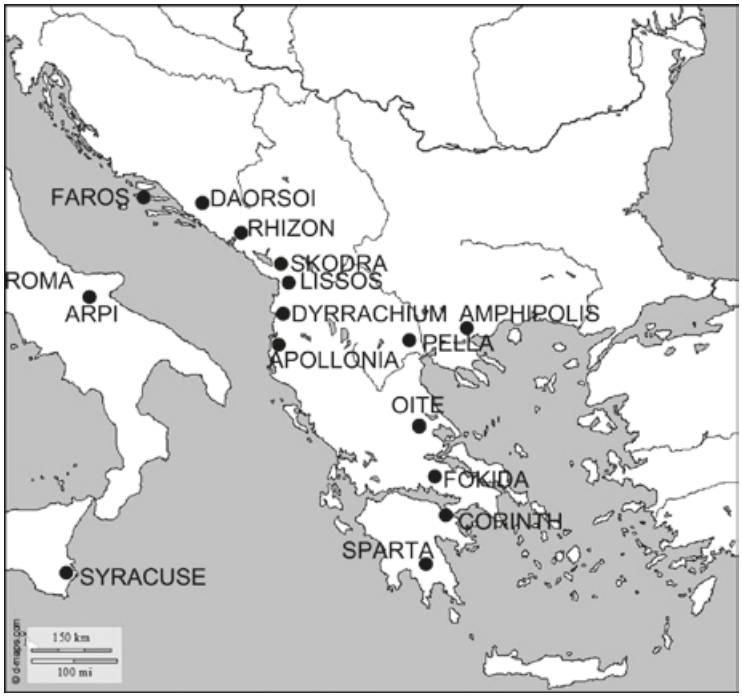

Karta 1. Novac kovnica zastupljenih na daorskom području (priredio: I. Dragićević).

Tijekom istraživanja Gradine u Ošanjićima, nađeni su i raznovrsni numizmatički nalazi kovani tijekom 4.-2. st. pr. Kr. (40 primjeraka).[15] U novije vrijeme objavljeno je još 12 primjeraka novca nađenog na Gradini u Ošanjićima, koji je iskovan u razdoblju od 3. do 2. st. pr. Krista.[16] Imajući u vidu skupinu numizmatičkih nalaza nađenih tijekom arheoloških istraživanja, možemo zaključiti da gradinski lokalitet u Ošanjićima prednjači raznovrsnim nalazima predcarskog razdoblja u cijelom porječju donje Neretve. Među nalazima novca najzastupljeniji je novac ilirskog dinasta Baleja kovan u prvoj polovici 2. st. pr. Krista. Dosad su poznata 33 primjerka Balejeva novca nađena na Ošanjićima i jedan primjerak s gradinskog lokaliteta Prenj.[17] Potom slijedi novac Dirahija, Apolonije i Rimske Republike, koji će tijekom 1. st. pr. Krista postati dominantno platežno sredstvo na daorskom području. U prilog tome, svjedoče nalazi tri drahme Apolonije, dvanaest drahmi Dirahija i osam primjeraka republikanskog novca nađenog na stolačkom području.[18] Na Ošanjićima su zabilježeni primjerci novca grčkih gradova kao što su: Korint, Oita, Fokida, Dirahij, Faros (Hvar) i Arpi, kao i kovanice brojnih vladara helenističkog razdoblja među kojima su zastupljeni:

14 ECKHEL 1794, str. 155; VON SALLET 1885, str. 68;BRUNŠMID 1898, str. 74; MARIĆ 1973a, str. 257; MAROVIĆ 1976, str. 229-230;KOS 1998.
15 BASLER 1971, str. 335; MARIĆ 1973a, str. 250-251; MARIĆ 1973b, str. 254-255; KOZLIČIĆ 1981, str. 175.
16 DRAGIĆEVIĆ 2016.
17 DRAGIĆEVIĆ 2016, str. 117-118; MARIJAN 1988, str. 66-67.
18 PATSCH 1902, str. 401; PITNER 1904, str. 239-240; KRALJEVIĆ 1977, str. 222.

makedonski kralj Antigon Gonat (277.-239. pr. Kr.), sirakuški tiranin Hijeron II (274.-216. pr. Kr.) i spartanski kralj Kleomen III. (235.-222. pr. Kr.). Numizmatički nalazi iz stolačkog kraja, upotpunjuju bolji uvid u najstariji optjecaj novca u donjem porječju Neretve i ukazuju na trgovačke veze autohtonih zajednica s južnom Italijom, Grčkom, Makedonijom i grčkim gradovima na Jadranu.

LITERATURA

Basler 1956 Đ. Basler, *Gradina na Ošanićima kod Stoca*, Naše Starine III, Sarajevo 1956, 79-94.

Basler 1971 Đ. Basler, *Novčić plemena Daorsa, Prilog ilirskoj numografiji,* GZM n. s. Arheologija, XXVI, Sarajevo 1971, 333-336.

Bonačić Mandinić 2004, M. Bonačić Mandinić, *Grčki novac u stalnom postavu Arheološkog muzeja u Splitu*, Split 2004.

Brunšmid 1898., J. Brunšmid, *Die Inschriftenund Münzendergriechischen Städe Dalmatiens,* Wien 1898.

Cabanes 2002. P. Cabanes, *Iliri od Bardileja do Gencija*, Zagreb 2002.

Eckhel 1794., J. Eckhel, *Doctrinanumorumveterum*, Pars I-II, Wien 1794.

Fiala 1893., F. Fiala, Prilozi arheologije Bosne i Hercegovine, GZM V, Sarajevo, 145-159.

Hörmann, Radimsky 1892., C. Hörmann, W. Radimsky, Ošanić kod Stoca, GZM IV, Sarajevo 1892, 40-49.

Kos 1998., P. Kos, *Leksikonantičkenumizmatike*, Zagreb 1998.

Kozličić 1981., M. Kozličić, *Prikazi brodova na novcu plemena Daorsa*, GZM n. s. Arheologija, *35-36*, Sarajevo 1981,163-188.

Kraljević 1977., G. Kraljević, *Rimski novci sa područja Stoca,* GZM n. s. Arheologija, XXX-XXXI, Sarajevo 1977, 217-230.

Marić 1973., Z. Marić, *Novčići trećeg i drugog stoljeća stare ere sa Gradine u Ošanićima kod Stoca,* GZM n. s. Arheologija, XXVII-XXVIII, Sarajevo 1973, 237-256.

Marić 1976., Z. Marić, *Dva nova primjerka daorsijskog novca sa gradine Ošanići kod Stoca*, Godišnjak CBI XIII, Sarajevo 1976, 253-260.

Marović 1976., I. Marović, *Iz numizmatičke zbirke Arheološkog muzeja u Splitu*, Godišnjak CBI XIII, Sarajevo 1976, 221-244.

Patsch 1902., C. Patsch, *Nahogjajinovaca*, GZM XIV, Sarajevo 1902, 391-438.

Patsch 1922., C. Patsch, *Historische Wanderungen im Karst und an der Adria, Die Herzegowina einst und jezt*, Wien 1922.

Pitner 1904., K. Pitner, *ApolloniaiDyrrhachiumnovciizmojezbirke*, GZM*,* Sarajevo 1904, 237-243.

Šašel Kos 2005., M. Šašel Kos, *Appian And Illyricum*, Ljubljana 2005.

Truhelka 1892., *Prilozi rimskoj arheologiji Bosne i Hercegovine*, GZM IV, Sarajevo, 340-365.

Von Sallet 1885., A. v. Sallet, *Die Erwerbungen des Königlichen Münzkabinetts vom Jahre 1884*, Zeitschrift für Numismatik13, Berlin, 60-88.

Petar Milanović

ZABORAVLJENA NEKROPOLA I S NJOM POVEZANA LEGENDA

Boljuni, selo smješteno na samom jugu stolačke općine u jugoistočnoj Hercegovini, poznato je i u svjetskim razmjerima. Brojni povijesni spomenici, od kojih su najpoznatiji nekropola stećaka i bunar „Neveš“ svjedoče o nekoć vrlo bogatoj prošlosti i životu koji je nekada ovdje vrvio. Iako i sam bunar „Neveš“ fascinira brojne posjetitelje jer nitko nije otkrio njegovu starost (pretpostavlja se da je napravljen prije 2000 godina), posjetitelji se dulje zadržavaju uz nekropolu stećaka koja je po broju biliga (ukupno 273) treća, a po brojnosti ukrašenih stećaka prva u Bosni i Hercegovini. Nekropola je zaštićena kao spomenik kulture još 1971., a 2002. godine proglašena je nacionalnim spomenikom. Od 2016. godine nekropola se nalazi i na UNESCO-voj listi zaštićene baštine.

Osim ova dva kulturno-povijesna spomenika, u Boljunima se nalaze još neke zanimljive lokacije koje tek treba istražiti, od ilirskih gomila preko usamljenih manjih nekropola do srednjovjekovne crkve koja je nestala nakon dolaska Turaka. Za ovaj kraj vezane su i brojne legende, od kojih je jedna zaslužila da joj se nešto kasnije posveti posebna pažnja.

Ovo selo, nažalost, slijedi moderne trendove u Hercegovini – sve je manje stanovnika sa stalnom adresom u Boljunima. Slavna vremena iz prošlosti, vremena majstora Grubača, dijaka Semorada, pokopanih junaka ispod „kamenih spavača“ nepovratno su prošla. Od neprocjenjive važnosti su zato razgovori s preostalim žiteljima Boljuna koji najbolje znaju koliko još ovdje postoji neregistriranih stećaka, spomenika nekadašnjih žitelja, a važan je i rad članova Udruge građana „Neveš“, koji se brinu o uređenju nekropole i pristupne ceste.

Treba napomenuti da nijedan žitelj Boljuni, ni u starim, a ni u sadašnjim vremenima nije podlegao želji da iskoristi stećke kao građevni materijal što se u drugim krajevima i te kako znalo događati.

1. Nekropola

Poznata nekropola stećaka Boljuni nalazi se stotinjak metara južno od sela Boljuni. Jugoistočno od samog sela, udaljenosti od cca tisuću metara na lokaciji zvanoj Podolje, smještena je manja nekropola stećaka. Podolje se nalazi uz stari put koji vodi od Obera prema Blatu i to preko puta tzv. Harač njiva, a zemljopisno je bliže selu Podosoje od Boljuna.

Već prvim letimičnim pregledom mjesta može se vidjeti da nekropola obuhvaća jedan sarkofag i sedam ploča, od kojih je jedna, i to ona centralna, najveća. S obzirom da se stećci tek trebaju detaljno pregledati, zbog bujnog raslinja oko istih, utvrđeno je za sada, da su samo dva stećka ukrašena i to centralni, koji po sredini ima nedovršen pravokutni oblik (oblik štita) unutar kojega je smještena rozeta, te još jedna ploča čiji ukras treba sa sigurnošću utvrditi.

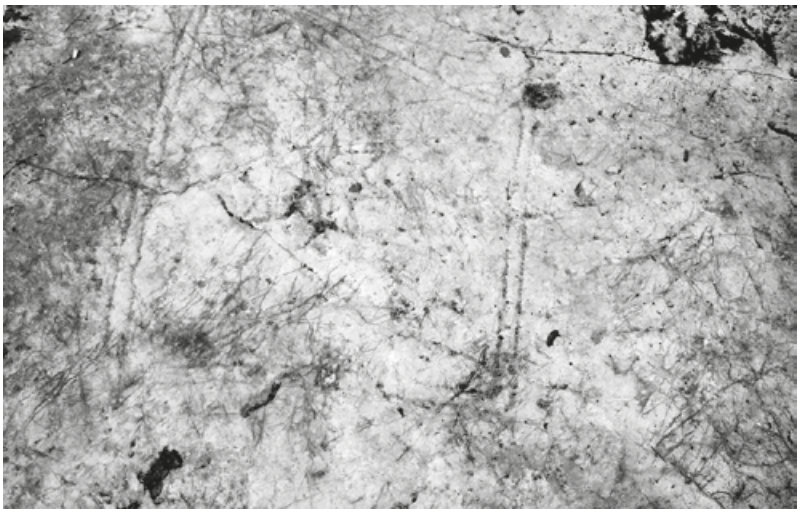

Stećci su poredani u pravcu istok – zapad, a najveći stećak smješten je u sredini (dimenzije 200 X 150 cm). Položaj neodoljivo asocira na to da je u sredini pokopan neki „uglednik“, a okolo njega oni „od njega manje vrijedni“. Jedna manja ploča na žalost je bila nekada i podizana, vjerojatno zbog radoznalosti ili želje da se provjeri da se ispod ne nalazi kakva vrijednost.

Sama nekropola je zanimljiva s obzirom na činjenicu da se nalazi vrlo blizu u odnosu na obližnju veliku i nadaleko poznatu nekropolu, a da se spominjala samo jednom i to u nekadašnjem časopisu „Dumo i njegov narod“ i to u jednom drugom kontekstu o kojem se će se pisati u nastavku ovoga rada.

Nekropola na ovoj lokaciji nije registrirana u Arheološkom leksikonu, osim ako se pod njom podrazumijeva Nekropola Bjelojevići s evidentiranih devet stećaka!

Ono što bi moglo biti još zanimljivije je to da se okolo stećaka nalazi između 20 i 30 grobnih humki. Pretpostavka je da bi istraživanje pokazalo da dobar dio grobova potječe u razdoblju između sredine XVI. i početka XVII. stoljeća. Ne može se govoriti o nekakvom „pravilnom“ pravcu razmještaja grobova, već su oni očito pravljeni bez reda i nabrzinu. Ipak, neki od njih imaju isklesane križeve od komada kamena, a na većini se nalazi kakva oznaka da je riječ o kršćanima npr. uklesan križ na zaglavnom kamenu i sl.

2. LEGENDA

Grobovi smješteni oko nekropole mogli bi, možda, biti vezani za jedan od brojnih upada uskoka na područja pod turskom okupacijom koji je završio porazno po ustanike. Je li možda ovdje doista riječ o potvrdi legende koja se generacijama prenosi u stolačkom kraju, a odnosi se na stradanje senjskih uskoka pored Boljuna!?

Naime, kroz generacije stanovnika ovoga kraja jugoistočne Hercegovine prenosi se priča o ubojstvu „sinjskih“ (u stvari senjskih) uskoka od strane turske vojske. Priča koju sam imao prilike čuti u djetinjstvu odnosi se na brojne upade uskoka u ovaj dio Hercegovine. Prilikom takvog jednog upada uskoci su od svog jataka prezimena Gudjeljević zatražili da im opere „gunje“ ili kabanice (prema drugoj

verziji priče, jatak im je trebao nabaviti, tj. kupiti kabanice).[1] On ih je s udaljenosti pozvao i rekao da im je „gunje“ stavio na ploče i oko njih i tko dođe prvi da će prvi i birati.[2] Na to su svi uskoci, osim jednog hromog, potrčali ne bi li prvi došli do odjeće. No, nisu znali da ih je jatak izdao i da ih tamo skriveni čekaju Turci. Legenda dalje kaže da su Turci uspjeli poubijati sve uskoke osim onog hromog koji se nije žurio jer je znao da će ga dopasti najgora kabanica i koji je zbog toga uspio pobjeći i s brda prokleo izdajnika teškom kletvom.

Iz povijesnih arhiva pouzdano se može utvrditi da su uskoci često znali upadati na područje Hercegovine, pogotovo one južne. Bogumil Hrabak autor je koji je vjerojatno najviše pisao o ratovanju senjskih uskoka i njihovim upadima na područje Hercegovine. U svojoj knjizi „Napadi senjskih uskoka na Zažablje, Popovo i Trebinje (1535.-1617.)“ između ostalog piše i sljedeće: „Južni pravac“ njihovih akcija (Dubrovačko područje, oblasti južne Hercegovine, uz bogatu Neretvu) i u prvim godinama njihove delatnosti (1535.-1540.), a zatim od 1573., posebno od 1602. i naročito 1610.-1613. predstavljao je najsigurniji izvor lakog i iznenadnog plena.” Dalje, u istom djelu, Hrabak piše: „Senjski uskoci (posle 1537. godine), ali i njihovi prethodnici, prebezi u Senju, koji su se bavili istim herojskim zanatom, znali su prilike u Trebinju, Popovu i Zažablju samim time što su mnogi od njih bili rodom iz toga kraja. Naprimer, postojalo je predanje da je i porodica najpoznatijih uskočkih predvodnika, Daničića, rodom iz Zažablja.“[3]

U drugim djelima navodi se i podatak o uskočkim jatacima i njihovom načinu pomaganja: „Prijave protiv uskoka ne bilježe uskoke kao pljačkaše, već otimače dijela imovine jer ‘oštećeni’ knezu prijavljuju ‘pljačku’ zbog osiguranja od optužbi da su uskočki jataci. Tako je postojalo dragovoljno pomaganje uskoka u namirnicama, a pomoć je stizala i od nižeg svećenstva (franjevci).“[4] Zbog toga je bilo lako moguće da su uskoci od svojih jataka tražili i pomoć u nabavci kabanica.

U narodu jugoistočne Hercegovine zabilježene su brojne priče koje su prelazile s koljena na koljeno, uglavnom vezane za uskoke ili hajduke. Uskoci su u svim pričama imali pozitivnu ulogu jer su predvodili otpor otomanskoj vlasti i starosjedilačkom kršćanskom životu davali nadu u oslobođenje. Ustvari to i nije bila puna istina. Uskoci su nekad i u turskim podanicima vidjeli neprijatelja te su im oduzimali stoku i druge vrijednosti, jer su smatrali da Turci bez „raje“ ne bi mogli opstati, što je velikim dijelom i bilo točno. No, legende pokazuju da se kroz povijest, kao i u svakodnevnom životu, pamti uglavnom ono dobro.

U selima Kruševu i Bjelojevićima - Boljunima (općina Stolac) pričalo se o senjskim uskocima koji su upadali na ovo područje (nekada se u pričama senjski miješa sa sinjski) i nanosili brojne poraze Turcima. Pero Milanović, moj djed, govorio je kako su njegovi stariji u Kruševu spominjali da su još oni u svojem

1 Gunj: Pojam koji je nekada u istočnoj Hercegovini označavao vuneni prekrivač; dakle, danas bi se reklo upravo kabanica.
2 Ploče: Vrsta biliga ili stećaka koji su ravnog oblika. Spadaju u stariji oblik stećaka.
3 BOGUMIL HRABAK, *Napadi senjskih uskoka na Zažablje, Popovo i Trebinje (1535. - 1617.)*, Tribunia, 7, 1983., str. 102.
4 IVAN PEDERIN, *Gospodarski i ideološki pristup uskočkom ratu i uskočkom mitu*, Senjski zbornik, IX, Senj, 1981-1982., str. 186.

djetinjstvu slušali starije kako su s područja Senja dolazili uskoci i napadali Turke, te i sami održavali bliske kontakte s njima. On je pretpostavljao da su uskoci sasvim sigurno podrijetlom bili s ovih prostora jer su, navodno, dobro poznavali ovo podneblje i ljude u njemu.

Potrebna su dodatna istraživanja kako bi se neupitno utvrdilo da je ovo stvarno lokacija na kojoj je došlo do umorstva senjskih uskoka, ali valja podsjetiti da je don Stjepan Batinović u ranije spomenutom časopisu „Dumo i njegov narod“ pisao u istom kontekstu, tj. da je ova lokacija i prije pedesetak godina smatrana mjestom pogibije uskoka.

Možda bi najpouzdaniji dokaz za potvrdu ove legende dobili vremenskom analizom nastanka samih grobova. Naime, ako bi se utvrdilo vrijeme nastanka u razdoblju od 1535. do 1617. godine, onda bi se s vrlo velikom dozom sigurnosti moglo tvrditi da je istinitost legende potvrđena jer su upadi uskoka i njihovo djelovanje na ovom prostoru završili s 1617. godinom.

Jedan od mogućih dokaza bile bi i izjave stanovnika Boljuna kako su ih kao djecu znali za stokom ili iz nekih drugih razloga upućivati na *Sinjsko groblje*. Upravo su te izjave i bile presudan trenutak da obiđem tu lokaciju kako bih mogao vidjeti odgovara li to groblje možda mjestu pogibije uskoka iz gore opisane legende jer se pojam „sinjsko“ očito odnosi na senjsko, a ništa drugo ne bi moglo imati poveznicu s tim osim stradanja senjskih uskoka.

Taj prvi dolazak na ovu lokaciju groblja/nekropole između ostalog, pokazao je da na ovim grobovima nije bilo zapaljenih svijeća (vrijeme oko Svih svetih) što opet može značiti da se u grobovima nalaze osobe koje nisu rodbinski vezane uz stanovnike Boljuna, odnosno da su grobovi iz starijeg razdoblja.

S obzirom na veliki značaj koji su ovom događaju kroz povijest dali žitelji ovoga dijela Hercegovine, nastojao sam kontaktirati i povjesničare iz samog Senja. Tako sam zamolio gospođu Milenu Rogić, inače voditeljicu Odjela za sakralnu baštinu u Gospićko-senjskoj biskupiji, za pronalaženje možebitne arhivske građe vezane za ovaj slučaj. No, po njezinim riječima, arhiva župe Senj stradala je u II. svj. ratu, te se ne može provjeriti pouzdanost same priče, ali je gospođa sama dala zanimljivu vijest da se na području ove župe jedno mjesto zove Stolac. Naravno, ne može se s pouzdanošću tvrditi da je to mjesto nazvano po mjestu dolaska uskoka, tj. istoimenom mjestu u Hercegovini, ali s obzirom da je kroz povijest zabilježeno nazivanje mjesta po mjestima iz kojih su ljudi izbjegli, postoji mogućnost potvrde podataka naših starih o suradnji i dolascima uskoka iz Senja koji su podrijetlom bili iz ovih krajeva. Mnogo je takvih primjera, npr. stanovnici sela Bjelojevića vodili su svoju stoku na ispašu ljeti na planinu Morine, pa se tamo jedno mjesto zove Bjelojevići. Postoje i autori koji naziv mjesta Boljun u Istri, kamo je također išao put progonjenih stanovnika Humske zemlje, vezuju uz selo Boljuni u kojem se i nalazi lokacija o kojoj ovaj tekst govori.

U svakom slučaju, u Senju nismo dobili potvrdu da je o ovom događaju bilo što zapisano u samom mjestu, ali s obzirom na izgubljenu arhivsku građu u II. svj. ratu,

to nije ni bilo moguće očekivati. Ipak, postoji mogućnost da se i tamo kroz usmenu predaju možda sačuvao spomen na pogibiju najmanje 20 senjskih uskoka.

Da se ovaj događaj sigurno dogodio, navodi opet don Stjepan Batinović koji je ustvrdio čak i to da su na Veliku Gospu u Senju od pogibije do današnjih vremena zvonila crkvena zvona kako bi podsjetila na tu veliku uskočku tragediju.

Bilo bi zanimljivo uspostaviti suradnju između povjesničara s obje strane granice u pokušaju nepobitnog utvrđivanja istinitosti legende o pogibiji senjskih uskoka. Riječ je o jednom, vrlo burnom razdoblju naše povijesti koje opet nije toliko vremenski udaljeno da se ne bi mogle na svijetlo dana izvući i neke nove činjenice.

3. ZAKLJUČAK

Cijela Hercegovina pravi je spomenik na otvorenom, pogotovo područje općine Stolac. Nažalost, brojni ratovi kroz povijest učinili su svoje. Materijalnih spomenika skoro da i nema. Ipak, ostale su ruševine kakve crkve, starih rimskih cesta, ilirske gomile, stećci… I svakako, nematerijalni spomenici - kazivanja, koja su vremenom poprimila status legendi, kazivanja čija se istinitost protekom vremena jedva mogu i istraživati. Legenda, koja je bila predmetom ovog teksta, može se potvrditi, ali je za to potrebno pristupiti detaljnom istraživanju svih činjenica, ne samo u Bjelojevićima, nego i u Senju. Eto prilike za suradnju (ne samo) povjesničara iz Hercegovine i Dalmacije.

U ovom tekstu nastojao sam očuvati od zaborava jednu legendu i jedan specifičan, raritetan u svjetskim razmjerima, način pokopa naših predaka. Ako sam njime uspio raspiriti vašu maštu i možda potaknuti želju za otkrivanjem i ostalih djelića naše povijesti, onda se može reći da je tekst opravdao svoje postojanje.

Literatura

HRABAK, BOGUMIL, *Napadi senjskih uskoka na Zažablje, Popovo i Trebinje (1535. - 1617.)*, Tribunia, 7, 1983., str. 102.

PEDERIN, IVAN, *Gospodarski i ideološki pristup uskočkom ratu i uskočkom mitu*, Senjski zbornik, IX, Senj, 1981-1982., str. 186.

Doc. dr. sc. Helena Dragić

KREMATONIMIJA STOLAČKOGA KRAJA

Uvod

Postoji više definicija za onomastiku. Jedna od definicija je: onomastika je grana lingvistike koja se bavi proučavanjem osobnih imena, prezimena, nadimaka i imena mjesta. Onomastika svoj naziv baštini od grčke riječi *onomazo* – imenujem.[1] Korijen je grčka riječ ὄνομα, a znači ime.[2] Dakle, onomastika ili imenoslovlje je znanstvena disciplina koja se razvila unutar leksikologije. Bavi se proučavanjem imena; njegovoga podrijetla, značenja i sustavnosti.

Krematonimi pripadaju mlađem sloju jedne veće skupine hrvatske onomastike. U radu se navodi i interpretira tridesetak krematonima.

1. Krematonimi

Krematonimi pripadaju onomastici, a obuhvaćaju vlastita imena za objekte, pojave i odnose nastale ljudskom djelatnošću: društvene, kulturne, gospodarske, političke i druge proizvode.[3] Krematonimi, dakle, obuhvaćaju:

a) imena ustanova, udruga, tvrtki, primjerice: *Crveni križ, Sveučilište u Zagrebu, Rade Končar…*

b) imena ustanova, poput crkava i redovničkih zajednica, na primjer: *Katolička crkva, Družba Isusova…*

c) imena umjetničkih skupina: *Crvena jabuka, Magazin…*

d) imena političkih i vojnih saveza: *Varšavski pakt…*

e) imena prometnica, tunela: *Paški most, Sveti Rok…*

f) zaštićena imena proizvoda tvrtke: *Dingač, Bakarska vodica, Vegeta, Žilavka…*

1 Bratoljub Klaić, *Rječnik stranih riječi,* Nakladni zavod MH, Zagreb, 1980., str. 973.
2 Vidi: Petar Šimunović, *Toponimija hrvatskoga jadranskog prostora,* Golden marketing – Tehnička, Zagreb, 2005., str. 10.
3 Petar Šimunović, *Uvod u hrvatsko imenoslovlje,* Golden marketing – Tehnička knjiga, Zagreb, 2009., str. 15.

g) imena prometala: vlakovi *Marjan, Arena, Mimara, A. G. Matoš…*

h) imena umjetnina, novina, knjiga, molitava, primjerice: *Katolički tjednik, Velo misto, Sokol ga nije volio, Na Drini ćuprija, Četverored…*

i) imena festivala, izložbi, simpozija: *Splitsko ljeto, Pulski festival, Slavistički kongres…*

j) imena športskih natjecanja: *Univerzijada, Filozofijada, Olimpijske igre, Utrka tovara…*

k) imena blagdana i praznika: *Došašće, Badnjak, Božić, Veliki tjedan, Sveto trodnevlje, Uskrs, Dan Domovinske zahvalnosti i hrvatskih branitelja…*

l) imena odličja: *Red hrvatskoga trolista, Spomenica Domovinske zahvalnosti, Dora, Zlatna kopačka…*

m) imena povijesnih događaja: Sigetska bitka, Balkanski ratovi, Domovinski rat, Bljesak, Oluja…[4]

U stručnoj literaturi naziv krematonim nije dosljedno opisan. Primjerice, Klaić i Anić ne navode objašnjenje toga naziva. Osim toga termina koristi se još i naziv ergonim. Naziv je načinio Nijemac Bauer.[5] U Hrvata taj naziv koristi Laura Šakaja u radu *Imaginativna geografija u hrvatskim ergonimima*. Šakaja pri tome ergonime definira kao imena poslovnih zajednica, poduzeća, organizacija i sl. Po svojoj prirodi pripadaju neformalnoj geografiji.[6] Očita je nedosljednost u definiranju, ali i klasifikaciji krematonima. U radu će krematonimi biti verificirani s obzirom na podjelu koju je načinio Petar Šimunović.

2. Stolački krematonimi

U stolačkom kraju sačuvani su antički grčki bunari, grčka groblja, ilirske gomile i gradine, ostatci rimskoga grada Dilluntuma, rimski bunar, rimski put, krematonimi nazvani po kultnoj kraljici Vidi, srednjovjekovne nekropole s nadgrobnim spomenicima stećcima i dr.

Iz turskih vremena sačuvano je nekoliko mostova i kula te ostatci hamova i hanova.

Grčki bunar (Neveš, Neva voda)

Dvadesetak metara južno od nekropole Boljuni nalazi se okruglo ozidan bunar promjera oko 12 metara. Bunar se zove Neveš ili Neva voda.

Grčki bunari

Takvi bunari nalaze se kod Nadaždina, na brdu Dašnici i u selu Podosoje. Narod te bunare naziva „Grčki bunarevi". Bunari su pravljeni prije nekropole. Stari narodi pokopavali su se pored vode.

4 Usp. Petar Šimunović, *Uvod u hrvatsko imenoslovlje,* Golden marketing – Tehnička knjiga, Zagreb, 2009., str. 77.

5 Vidi: LuciaMiškulinSaletović, Ines Virič: *Imena autokampova u Istri,* 15. 3. 2011. http://hrcak.srce.hr/71712 (17. 11. 2012.)

6 Vidi: http://bib.irb.hr/prikazi-rad?rad=128058 (17. 11. 2012.)

Slika 1. Grčki bunar (Neveš, Neva voda) u Boljunima[7]

Dilluntum (Dallantum)

Antički rimski grad Dilluntum obuhvaćao je područje od današnje katoličke crkve do rijeke Bregave. Ti dijelovi danas se nazivaju Zagrađe i Podgrađe. Duljina Dilluntuma bila je oko jedan i pol kilometar. Grad je egzistirao od 1. do 6. stoljeća.

U znanosti to je naselje poznato kao Municipium Dilluntum. U municipijima su postojala središta civitatis (općine). Dilluntum je uz Naronu bio jedini municipij u dolini donje Neretve. Područje dilluntskoga municipija dopiralo je do Stona i Slanoga. S naronitanskim municipijem dilluntski municipij je graničio na Neretvi, a na sjeveru su mu granice bile planine Ivan i Čemerno.

O ranoj pripadnosti kršćanskoj zajednici žitelja Dilluntuma i njegovoj važnosti svjedoči i činjenica da se 533. godine na *Drugom crkvenom saboru* u Saloni spominje Dilluntum kao dio biskupije Sarsiterensis.

Na tome području istraženo je dvanaest objekata s iznimnim nalazima, a među kojima su četiri termalna kupatila čiji su podovi bili prekriveni mozaikom. Kupatila su bila opskrbljena sustavom grijanja. Grad je imao izgrađen sustav vodovoda i kanalizacije.

Smatra se da je u rimsko doba voda dovedena s vrela Nekuk u selu Poplati, južno od Stoca. To je bilo veliko termalno lječilište u koje su dolazili bogatiji ljudi čak iz Salone kod Splita.

Javne banje imale su mnogo više prostorija nego kuće, primjerice: tople sobe, urede, kabine, dvorane za tjelesne vježbe i dvorišta s trjemovima. Pored toga banje su imale vrtove, šetališta, salone za razgovore, dvorane za predavanja, knjižnice, učionice za mladež, borilišta za hrvače, sobe za mazanje uljem hrvača i gostionice.

7 Stećci na Boljunimahttp://stolacportal.wordpress.com/znamenitosti/stecci-na-boljunima/ (1. travnja 2012.)

Zgrade u nekadašnjem Dilluntumu imale su prostrana dvorišta s peristilom i cvjetnim vrtovima. Sobe su bile popođene freskama, a zidovi obojeni u fresko tehnici.

Brojni nalazi iz Dilluntuma nalaze se u *Zemaljskom muzeju Bosne i Hercegovine* u Sarajevu. Među tim nalazima su: mozaik s minotaurom i likom božice proljeća, više primjeraka novca rimskih careva, razno oruđe i oružje, komadi staklenoga i glinenog posuđa, opeke i dr.

Nema pouzdanih podataka o uzrocima nestanka Dilluntuma. Pretpostavlja se da su ga uništila barbarska plemena ili katastrofalni zemljotres. Od kamena toga nekadašnjega grada zidale su se srednjovjekovne zgrade i utvrđenja u Stocu. Tako su uništeni ostatci toga antičkoga rimskoga grada.[8]

Rimski put Narona - Dilluntum

Rimljani su u antičko doba sagradili put od Vida (Narone) do Dilluntuma (Stoca). Taj je put išao niz Bregavu i Neretvu, a bio je dug 36 kilometara.

Rimski bunar

Nasred sela Njivice ima „Rimski bunar". Pored toga bunara nalazi se vrelo Vrbica.

Crkva i blago kraljice Vide

Po narodnom vjerovanju crkvu na Vlaci kod Rivina napravila je kraljica Vida koja je živjela na gradu iznad kanjona rijeke Radimlje. Svakog proljeća okupljala bi kraljica Vida narod ispred crkve i tu bi donosila važne odluke.

Ostatke crkve na Vlaci - Rivine gdje je, prema predaji, kraljica silazila da s narodom nazoči bogoslužju, narod spominje kao kraljičinu crkvu.

Straževica

Straževica je mjesto iznad Berkovića, a nalazi se uz put Berkovići - Nevesinje. U srednjem vijeku to je mjesto služilo za nadgledanje i osiguranje puta, a prema tome je i dobilo svoje ime.[9]

U tome mjestu živi zagonetna legenda o crkvi koja je zakopana u zemlju i u kojoj se nalazi mnogo zlata.

Crkva u Straževici

Prema predaji u Dabru su živjele tri sestre i napravile su tri crkve: Trojica u Kutima, Gorica u Hateljima i Straževica povrh Berkovića. Prve dvije crkve i sada

8 Usp. Ljubo J. Mihić, *Turistički motivi i objekti Stoca i okoline*, Skupština opštine Stolac, NGTP, „Dom štampe", Zenica, (godina izdanja ne navodi se u knjizi), str. 100.-104.

9 Gradine su u srednjem vijeku služile kao mjesta za nadgledanje i obranu.

postoje, a prema narodnom vjerovanju crkva Straževica je zatrpana i u njoj se nalazi zlato. Više puta su ljudi pokušavali otkopati crkvu i doći do zlata, ali uvijek bi ih zadesilo nevrijeme i tragedija. Svaki put bi ih omeo silan vjetar, a netko od najbližih bi umro.

Jedan pop iz Dabra organizirao je ljude da otkopaju crkvu i vide istinitost predaje. Kad su ljudi došli na Straževicu i počeli kopati, puhnuo je jak vjetar i morali su prestati kopati. Kad je pop došao kući, našao je mrtvu popadiju.

Neki mještanin je sam počeo otkopavati crkvu, ali ga je spriječio vjetar. Sutradan je na tom humku našao mrtvo tijelo svoje kćeri.

Od tada se više nitko nije usudio kopati, a pravoslavni pop svake godine na tome mjestu pred mnoštvom naroda služi bogoslužje.[10]

Crkvica

U selu Rivine postojala je mala crkva puna blaga i dragocjenosti. Narod ju je nazivao Crkvica. Turci su je srušili, a prethodno je župnik uspio svo blago staviti u veliki kazan koji je zakopao u zemlju:

U selu Rivine, kao i u cijeloj Hercegovini, dolaskom Turaka srušene su mnoge vrednote za koje trenutno zna malo ljudi. Turci su dolaskom u Hercegovinu rušili sve pa i crkve. Crkvu na Rivinama ljudi su od milja prozvali Crkvica. Sazidana od kamena, izvana je izgledala skromno, ali je njena unutrašnjost blistala od raskoši svakojakog blaga i dragocjenosti. Dolaskom osvajača crkva je srušena, ali blago je sačuvano.

Naime, prije pogibelji, stari pričaju, župnik je uspio svo blago sakriti u veliki kazan i zakopati duboko u zemlju. Priča kaže kako na mjestu zakopanog kazana viri kazanska ručka. Ručka svojim izgledom podsjeća na žilu.

Vjeruje se da će jednoga dana proći tuda djevojka, zapet će nogom za žilu i to će biti znak da se na tom mjestu nalazi kazan sa zakopanim blagom.[11]

Slika 2. Gospa s djetetom iz Vidoštaka, 11. stoljeće[12]

10 Usp. Ljubo J. Mihić, *nav. dj.,* str. 116.

11 Marko Dragić, *Poetika i povijest hrvatske usmene književnosti* (Fakultetski udžbenik) Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu, Split, 2008., str. 284.-285.

12 Fondacija Ruđer Bošković – Donja Hercegovina http://www.rb-donjahercegovina.ba/GalerijaDetaljno.aspx?id=47 (14. kolovoza 2011.)

Ilirske gomile

Ilirske gomile su grobovi ilirskih poglavica te uglednih ljudi iz plemena na području Bosne i Hercegovine i Dalmacije. Kamenje se nabacivalo u obliku krnjega stoga (stošca) koji može biti promjera i dvadeset metara, a visine i do deset metara. Veličina gomile ovisila je o brojnosti plemena iz kojega je pokojnik potjecao.[13]

Pored putova i naselja oko Stoca nalaze se mnogobrojne gomile kamenja različitih veličina i oblika, a pri vrhu su kupasto zaobljene. Stručnjaci ih nazivaju: gomile, gromile, tumulusi. To su grobnice starih Ilira, a mnoge od njih služile su kao putokazi ili zborišta. Arheolozi su na tim gomilama našli predmete starije od 2.000 godina. Neke od tih predmeta Iliri su svakodnevno koristili.[14]

Ošanićka gradina

Ošanićka gradina nalazi se na Ošanićima, kod Stoca. U starom gradu na Ošanićima bilo je sjedište Daorsa. Nekadašnji grad nalazio se na grebenu visokom 250 metara, na lijevoj strani potoka Radimlje, a na ulazu u Vidovo polje.

Ostatci Ošanićke gradine otkriveni su 1891. godine, ali su sve do druge polovice 20. stoljeća ostali neistraženi.

Đuro Basler je 1953. godine vršio manja istraživanja, nakon kojih je napisao da gradina obuhvaća približno 300 metara dužine i oko 275 metara širine. Objekt takve vrste jedini je u Bosni i Hercegovini.

Tvrđava je građena megalitskim tesanim kamenim blokovima u obliku kvadrata koji su suhozidom ugrađeni. Neki kameni dosežu duljinu tri metra. Zid je 54 metra dug, a debeo 2 metra.

Također su otkriveni ostatci obrambenih kula, pregradnih zidova, spremišta za vodu i dr.

Otkrivena je i čatrnja duga 14 metara, široka 8.7 metara i duboka oko 2 metra. Ondje se nalazi i kamen živac pravokutnoga oblika 15 x 11 metara.

Naselje je imalo akropolu[15] ispod koje se nalazio trg okružen zgradama te velika čatrnja za hvatanje kišnice. Prilaz akropoli štitio je veliki zid.

Sve te građevine izvedene su u suhozidu, a karakterizira ih rustičnost. Tako je

13 U blizini Grabove drage (kod Širokoga Brijega) stotinjak metara od samog sela nalazi se gomila promjera četrdesetak metara i visine petnaestak metara ispod koje se mogu naći dobro očuvane ljudske kosti i lubanje.

14 Borivoj Čović spominje oko 38 lokaliteta na području Mostara, zvanih *Gomila*. On navodi da je za grobne humke ili tumule uobičajen naziv Gomila, a uz te lokalitete vežu se atributi: *Velika, Mala, Crna, Jelina, Mliječna* i slično. Deminutiv *Gomilice* zabilježen je samo u Potocima. U Udrežnju se nalazi toponim *Petigomile* koji se sastoji od pet tumula. Borivoj Čović navodi da je grobna humka (tumul) nasuta zemljom, pijeskom ili mješavinom zemlje i kamena sa slojem humusa na površini koja je obrasla travom, a vjerojatno se prvobitno zvala *Glavicom.* Na tumulima često su nastala manja srednjovjekovna groblja, pa su tako promijenjeni i nazivi lokaliteta, na pr.: *Krst* (Paležine), *Stećci* (Donja Jasenica) i sl. Neki tumuli ukazuju na kasniju svjetovnu ili sakralnu svrhu, primjerice: prahistorijske gradine ili grobni tumuli s nazivom *Karaula* (Humi – Lišani), Stražnica (Sretnice), *Vrada*(Knešpolje, Kruševo) *Križ* (Dračevice) odnosno *Krstina* (Gradac kod Širokog Brijega).

Borivoj Čović, Mostarsko područje u prahistorijsko doba, *Hercegovina*, Godišnjak za kulturno i povijesno naslijeđe, broj 4-5 (12-13), Mostar, 1998./1999.

15 Akropola – gornji grad; visoka tvrđava u starim grčkim gradovima; gradska tvrđava; najglasovitija je atenska akropola.

Ošanićka gradina vješto ukomponirana u krajolik.

Jedna zgrada bila je pokrivena tegulama i ambricima od pečene zemlje. Taj materijal grčkoga je podrijetla.

U gradini je pronađeno mnogo keramike koja je ilirskoga podrijetla.

Zidovi, oblik i ambijent Ošanićke gradine podsjećaju na kapije i zidove antičke grčke Mikene. Stoga neki arheolozi Ošanić nazivaju „našom Mikenom".

Ošanići su, dosada, jedini otkriveni ilirski grad.

Dosada su iskopani: kula dimenzija 10 x 10 metara, gradska kapija, dio kiklopskoga zida, dvije kuće za stanovanje i s gospodarskom zgradom; tri stepeništa od kojih je jedno golemo. Otkriven je dio ulice s lijepo uređenim potpornim zidom, stepeništem, nekom zgradom i dva groba i razni drugi objekti. Otkriveno je gradsko spremište za vodu duboko 5 metara, s dobro očuvanim zidnim malterom.

Među značajnim arheološkim nalazištima najdragocjeniji je zlatni prsten s poludragim crvenim kamenom. Pronađeni su ostatci nekoga hrama s *gnatia* keramikom koja se nalazi po Italiji.

U bogate arheološke nalaze spadaju: srebrni i bronzani novčići, kovani u četvrtom, trećem i drugom stoljeću prije Krista, u Sirakuzi na Siciliji, u Rimu, u Korintu u Grčkoj, Dirahionu (Draču) u Albaniji, Risnu u Crnoj Gori, Hvaru i u Ošanićima. Najviše je nađenih novčića ilirskoga kralja Balajosa[16] koji je svoje novčiće kovao od 168. do 135. godine prije Krista. Balajesovih novčića je pronađeno 26 u 17 varijanti. Pronađeno je pet novčića s natpisom Daorson. Ti su novčići kovani oko 180. godine prije Krista.[17]

Arheološka nalazišta svjedoče snažan grčki utjecaj na civilizaciju Daorsa. Grčka slova nalaze se na novčićima, a na kacigi iz 3. stoljeća pr. Kr. grčki je natpis PIN. To je najstariji grčki natpis u Bosni i Hercegovini.[18]

Daorsko područje uključeno je u okvire Rimske Republike 167. godine pr. Kr. To je rezultiralo ranoj pojavi pismenosti u ovim krajevima

Prema arheološkim nalazištima, arheolog Zdravko Marić navodi da se život u Ošanićima odvijao od 16. do 1. stoljeća prije Krista.

Temeljem grčkih i rimskih pisanih tragova, najvjerojatnije su Daorse uništili Delmati polovicom 1. stoljeća prije Krista. Grad su spalili, a njegove žitelje poubijali ili odveli u ropstvo.[19]

Na ostatcima svih objekata otkriven je ugljen i pepeo što ukazuje da je drvena konstrukcija izgorjela i da je na Ošaniću život naglo prekinut.

16 Balajos je bio ilirski kralj oko 190-175/168. pr. Krista. O njemu se vrlo malo zna. Njegov prethodnik Gencije vladao je iz Skadra. Zarobljen je i odveden u Rim. Vjeruje se da je on zadnji stvarni ilirski kralj, a da je Balajos podržavao rimske interese i vladao s Hvara ili s Risna u Crnoj Gori.

17 Usp. Ljubo J. Mihić, *nav. dj.,* str. 90.-97.

18 *Isto,* str. 98.

19 *Isto,* str. 98.

***

Treba pridodati da Ošanići još nisu dostatno istraženi i zacijelo će na tom području biti otkriveno još mnogo značajnih nalazišta.

Gradina na Vrsniku

Gradina se nalazi na usamljenom brežuljku sa strmim padinama. Četiri zida je okružuju u uvalu od 371 x 269 m. Unutarnji kameni bedem sačuvan je u visini od 3 metra i s promjerom 25 m. Budući ondje nije nađeno nikakvih arheoloških nalazišta, arheolozi su mišljenja da ta gradina nije bila stalno naseljena, nego je služila kao privremeno sabiralište vjerskoga karaktera.

Nedvojbeno je da su gradinu sagradili Iliri u pretpovijesno doba,[20] i da predstavlja strateški vojni objekt.[21]

Žujina gradina

Žujina gradina nalazi se na Boljunima na kojima se život odvijao i u doba Ilira. O tome svjedoče brojne gomile u kojima su nađene ljudske kosti. Na gomili u Žujinoj ogradi nalaze se ostatci suhozida i dijelovi keramike.

Gradina na Demilovom krstu

Jedna od ilirskih gomila nalazi se na lokalitetu Demilov krst. Oko nekropole u Radimlji nalaze se ilirske gomile, grobišta Ilira.

U blizini nekropole na lokalitetu Brijeg (Zabrđe) u selu Bitunji nalazi se nekoliko ilirskih gomila.

Grčko groblje

U Bosni i Hercegovini pripovijeda se o Grcima koji su bili golemi ljudi. Prema pričama živjeli su po tristo godina, ali su nakon zime koja je trajala sedam godina, svi pomrli, a iza njih su ostala *Grčka groblja*.[22]

U Bjelojevićima, u zaseoku Podosoje, nalazi se *Grčko groblje*. Na malom uzvišenju u Rotimlji nalazi se *Grčko greblje*.[23]

Gornja ili Inat ćuprija

Krajem 16. i početkom 17. stoljeća Stocem je vladao beg kojem je došao poziv od sultana da ide u vojsku. Sakupio je sve što je imalo snagu ili slavu. U to su

20 Takav fortifikacijski objekt Iliri su sagradili i na planini Kičin kod Blagaja na nadmorskoj visini 1084 metra.

21 Usp. Ljubo J. Mihić, *nav. dj.,* str. 99.

22 U *ŠirokomeBrijegu* pripovijeda se o Grcima kao divovima koji bi gradili kuće tako što bi pola diva za vrijeme spavanja bilo u kući, a pola izvan kuće. U Širokome Brijegu je narod mislio da su stećci grčki grobovi. VlajkoPalavestra, *Narodne pripovijetke*, GZM BiH, Etnologija, svezak XVII., Sarajevo 1962., str. 168.

23 Mirko Pažin Lovrić (pr.) *Od Hrguda do Huma – Rotimlja i Stjepan Krst*, Crkva na Kamenu, Mostar, 1999., str. 70.

vrijeme Isah neimar i ortak mu Risto skidali skele s Donje ćuprije. To jutro u Stolac na vlast dođe neki Trtak i hodajući s puškom naiđe na onu dvojicu. Kad je vidio kakva je Begova ćuprija, naredi da na gornjoj strani Stoca naprave i ljepšu i bolju od begove. Znali su oni da to moraju napraviti inače bi izgubili glavu.

Dok su gradili most, smišljali su kako će se osvetiti Trtku. Načinili su više oka nego na begovoj, ali svaku *naherav*,[24] svaki luk različit i nakrivljen. Međutim, Trtak to nije ni primijetio. Domalo došao je beg s vojskom i kada je vidio ćupriju okupio je sav narod te ga počeo kažnjavati.

Odavno više nema ni bega, ni Trtka, Riste i Isaha, ali ćuprija koja je iz inata napravljena, pa se tako i zove - Inat ćuprija - još uvijek stoji:

Krajem XVI. i početkom XVII. stoljeća Stocem je vladao beg kojem dođe poziv od sultana da ide na vojsku. On ti sakupi svu snagu, sve što je imalo ja snagu, ja slavu. U to su vrijeme Isah neimar i ortak mu Risto skidali skele sa donje ćuprije. To jutro u Stolac ti dolazi na vlast neki Trtak i hodajući s puškom naleti na onu dvojicu. Kad je vidio kakva je begova ćuprija naredi da na gornjoj strani Stoca napravi i ljepšu i bolju od begove.

Znali su oni da to moraju fino napraviti inače ode glava. I dok su ti oni to gradili smišljali su kako će se osvetiti Trtku. Načinili su više oka nego na begovoj, ali svako oko naherav, svaki luk različit i nakrivljen. Iz inata naređeno, za inat i načinjeno. Zato je na Inat ćupriji svaki luk različit, nesimetričan i malo nakrivljen.

Koliko je taj Trtak bio koka mozak nije to ni primijetio. Slavio je tjedan dovršenje ćuprije, jer je ćuprija bila spomen da je i on vladao u Stocu.

Do malo dođe i beg s vojskom i kada vidje ćupriju okupi sav narod i stade ga kažnjavati.[25]

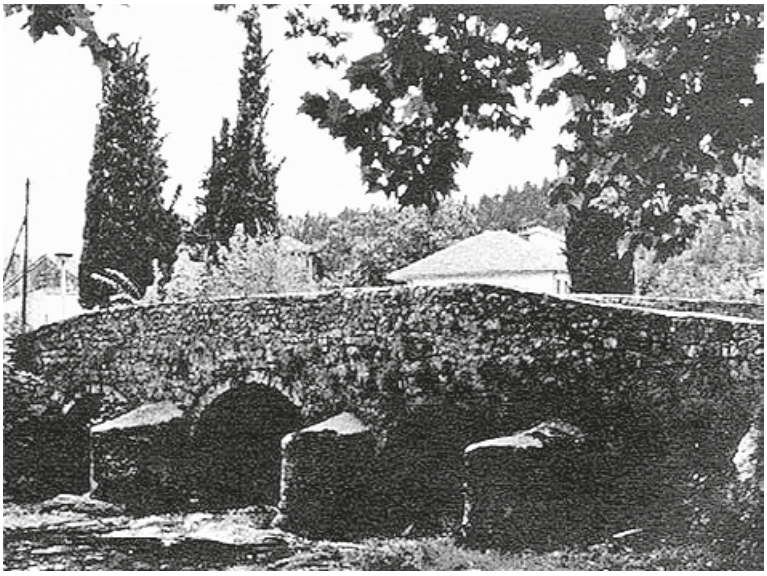

Slika 3. Čuvena stolačka ćuprija

24 Herav (erav) lok. – razrok, krivostran.
25 Ljubo J. Mihić, *nav. dj.,* str. 138.-142.

Ćuprija u Begovini

Ćuprija u Begovini sagrađena je koncem 18. i početkom 19. stoljeća. Služila je za naselja Rizvanbegovića u Begovini. Most ima pet lukova. U Drugom svjetskom ratu srušena su dva luka, a poslije rata napravljeni su od betona. Duljina mosta je 35.5 m, a širina 2.65 metara.[26]

Podgradska ćuprija

Podgradska ćuprija prvi je most na koji se dolazi iz Mostara u grad Stolac. Ne zna se ni vrijeme ni graditelj mosta. Stručnjaci tvrde da most nije stariji od početka 18. stoljeća.

Most je asimetričan. Dva luka naslanjaju se na stup u rijeci koji ima trokutasti uzvodni završetak. Svodovi su sagrađeni od sedre sa završnim kamenom krečnjakom. Manji svod je uz lijevu obalu i ima raspon od 5 m, a veći je uz desnu obalu s rasponom od 8 metara.

Most je vrijedan kulturno-povijesni spomenik.[27]

Most Sare Kašiković

Most Sare Kašiković nalazi se na desnom kraku Bregave, iznad ćuprije prema Begovini. Most ima jedan svod, a luk mu je blizak polukrugu. Građen je od poluobrađenoga kamena. Na južnoj nizvodnoj strani nalazi se natpis na ćirilici na kojem piše da je most Sare Kašiković građen 1896. godine.

Na mostu su dva stupa i vrata za zatvaranje prolaza. Duljina mosta s kapijom i stepenicama iznosi 12.5 metara. Raspon luka je 8.40 m. Visina luka iznad vode je 3.60 metara. Svod je debeo 40 centimetara. Na mostu se nalazi staza od 1.87 metara.

Taj most je najveći most koji je privatno vlasništvo, a preko njega se ide u bašču preko Bregave.[28]

Most za prilaz Adi

Most za prilaz Adi nastao je u 17. stoljeću, a nalazi se na lijevom rukavcu Bregave. Most je mali s tri svod-raspona 2.40 metara i dva stupa širine 1.70 m. Duljina mosta je 13.70 m, a širina 3.10 m.

Izgrađen je od klesanog kamena i ravan je sa svojom ogradom.[29]

---

26 *Isto,* 143.
27 *Isto,* str. 142.-143.
28 *Isto,* str. 143.
29 *Isto,* str. 143.

Most kod Šarića ljetnikovca

Most kod Šarića ljetnikovca ide u red manjih mostova za prijelaz preko Bregave. Dug je 15 metara. Most ima tri otvora preko tri metra.[30]

Matića kula

Najpoznatija građevina u Rotimlji je *Matića kula* koja se prvotno zvala *Spahina kula*. Iz navedenoga popisa vidljivo je da je većina građevina nastala za vrijeme turske okupacije toga kraja. Taj kraj ima dosta povoljan položaj, plodnu zemlju i dobre uvjete za stočarstvo, stoga i ne čudi da je kroz povijest bio stalno naseljavan. Ostatci građevina svjedoče da su u Rotimlji dugo vremena živjeli i Turci.[31]

Opijačeva kula

Opijačeva kula nalazi se u selu Crnićima, kod Stoca. Narod pripovijeda da je kulu sagradio Ibrahim-beg Opijač, sin hadži Ismaila iz Mostara (1678.-1726). Kula je ozidana od kamena krečnjaka i dominira okolicom. Kula pripada turskoj arhitekturi stambeno-obrambenih objekata. Rijetka je građevina na tim prostorima.

Prema povijesnim podatcima Opijači su podrijetlom od vlastelinske obitelji Hrabrena-Milardovića s Ošanića.[32]

Kula begovice Hasnije Rizvanbegović, kći Smail-age Čengića

Begovica Hasnija, kći Smail-age Čengića,[33] bila je udana za Ibrahim-bega Rizvanbegovića u Stocu, brata Ali-paše Rizvanbegovića.[34] Živjela je u kuli u Pješevici kod Stoca. (Pješivac se nekada zvao *Ženine vode*.) Begovica je posjedovala naselja: Braći, Selimići, Terke, Đulići, pa cijelo Kruševo, a imala je imanja i u Dabrici, te u Livnu i Duvnu.

Nekada je kula imala pet katova. Vide Brać je oborio tri kata kule, a preostala dva i danas postoje.

30 *Isto,* str. 143.

31 Mirko Pažin Lovrić (pr.) *Od Hrguda do Huma – Rotimlja i Stjepan Krst*, Crkva na Kamenu, Mostar, 1999., str. 68.

32 *Isto,*str. 126.

33 Smail-aga Čengić (1788.-1840). U sukobu s Husein-begom Gradaščevićem koji je ratovao protiv sultana, Smail-aga je bio na strani sultana. Stoga ga je sultan nagradio činom carskoga kapidžibaše. Poginuo je 1840. god. u borbi protiv Crnogoraca. Ubio ga je uskok Mirko Aleksić. O Smail-agi je Ivan Mažuranić spjevao ep „Smrt Smail-age Čengića".

34 Ali-paša Rizvanbegović rođen je oko 1783. godine u Stocu, u kapetanskoj obitelji, koja je upravljala Stocem od kraja 18. stoljeća. Pripovijeda se da je Ali-paša podrijetlom od plemićke obitelji Nikolića, Hrvata katolika iz Trebinja. Ali-paša se 1831. godine borio protiv vezira Husein-pašu Gradaščevića. U ratu između Egipta i Turske, Ali-paša je pritekao u pomoć sultanu koji je nakon pobjede odijelio Hercegovinu od bosanskog pašaluka i imenovao Ali-pašu hercegovačkim vezirom 1833. godine. Pred kraj svoje vladavine bio je pristaša bosanskih feudalaca u borbi protiv centralne vlasti, nakon čega je uhićen, pa ga je, kažu, sin vodao kroz Mostar na šugavom magarcu okrenutoga prema repu. Ubijen je 1851. godine po nalogu Omer-paše Latasa u Dobrini kod Banje Luke i pokopan na kraju harema kod džamije Ferhadije.

Slika 4. Most u Stocu

Hamam (kupaonica)

Hamam je dobio naziv od arapske riječi (hamme) koja ima isto značenje kao i therme.

U Stocu je koncem 16. ili početkom 17. stoljeća Sildahar Husein-paša izgradio hamam. Taj objekt korišten je do konca 19. stoljeća kao sanitarni objekt.

Hamam je imao dimenzije 16.90 m x 6.90 m, a visina kupole bila je 6.45 metara. Prozori nisu bili na kupoli (što je uobičajeno), nego su bili na zidovima. Voda za hamam dolazila je iz Bregave. Vatra i voda u hamamu bili su glavni.

Hamam se sastojao od:

1. Šadrvana- čekaonice u kojoj se ostavljala odjeća i obuća. U šadrvanu je bio vodoskok koji je osvježavao goste.
2. Kapaluka – prostorije za odmor poslije kupanja
3. Halvate za kupanje (caldarium)
4. Hazne – spremišta za vodu. U hazni se voda grijala i cijevima položenim u zidovima razvodila po prostorijama za kupanje. Te prostorije nalazile su se na zemlji.
5. Ćulhana ili ložionice. Ta je prostorija bila ukopana u zemlju 89.30 cm.

Hamam se osvjetljavao kandilima u kojima je gorjelo jestivo ulje.Osim onih koji su dolazili u hamam radi kupanja, u hamam su dolazili ljudi koji su osjećali potrebu dobro se iznojiti i ispariti.[35]

35 Ljubo J. Mihić, *nav. dj.,* str. 122.

Hanovi

Prvi han u Bosni i Hercegovini spominje se 1462. godine, godinu dana prije pada Bosanskoga kraljevstva pod tursku vlast.[36]

Han je prizemna zgrada, većinom pravokutnoga oblika. Zidovi su od kamena visine 2 - 2.5 metra. Krov je na četiri vode. Na sredini hana su velika vrata kroz koja može proći konj s tovarom. Na zidu se nalazi poneki prozor, na krovu je dimnjak, a na podu ognjište za loženje vatre. Neki hanovi imali su posebne prostorije za smještaj ljudi, a posebne štalu za konje.

Hanovi su služili za smještaj kiridžija i njihovih karavana, te za trgovinu u njima kao i za ishranu i piće u njima.

U Stocu su bila 3 hana: *Mustapića han* kod mosta na Bregavi, drugi je pripadao Husein-pašinom vakufu u čaršiji, a treći je bio *Tatarevića han*.[37] U Rotimlji se nalazio *Behramov han.*[38]

Svi navedeni krematonimi nastali su od antroponimne osnove.

3. Zaključak

Navedeni primjeri krematonima interpretirani su multidisciplinarno. Neki krematonimi navode se u povijesnom kontekstu, a uz neke krematonime vezuju se usmene priče koje narod i danas pripovijeda. Neke od tih priča daju dragocjene podatke. Takva je primjerice priča o begovici Hasniji koja je bila kći Smail-age Čengića.

Sačuvani antički grčki bunari, pored ostalih nalazišta grčke kulture, svjedoče bogat život Grka u stolačkom kraju. Nekoliko impozantnih ilirskih gomila i gradina svjedoče visoku razinu ilirske kulture u stolačkom kraju. Ostatci rimskoga grada Dilluntuma, antički rimski bunar, rimski put Viduša, do naših dana dokazuju rimsku kulturu i civilizaciju. Iz turskih vremena sačuvano je nekoliko mostova i kula te ostatci hamova i hanova koji ostavljaju trag orijentalne kulture i civilizacije.

Literatura

1. Čović, Borivoj, Mostarsko područje u prahistorijsko doba, *Hercegovina*, Godišnjak za kulturno i povijesno naslijeđe, broj 4-5 (12-13), Mostar, 1998./1999.
2. Dragić, Marko, *Poetika i povijest hrvatske usmene književnosti* (Fakultetski udžbenik) Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu, Split, 2008.
3. Dragić, Marko, *Od Kozigrada do Zvonigrada: hrvatske predaje i legende iz Bosne i Hercegovine (II)*, Mala nakladna kuća Sv. Jure i Zajednica izdanja ranjeni labud, Baška Voda – Mostar - Zagreb, 2001.
4. Fondacija Ruđer Bošković – Donja Hercegovina

36 *Isto,* str. 127.
37 *Isto,* str. 127.
38 Mirko Pažin Lovrić (pr.) *Od Hrguda do Huma – Rotimlja i Stjepan Krst*, Crkva na Kamenu, Mostar, 1999., str. 68.

5. http://www.rb-donjahercegovina.ba/GalerijaDetaljno.aspx?id=47 (14. kolovoza 2011.)
6. Klaić, Bratoljub, *Rječnik stranih riječi,* Nakladni zavod MH, Zagreb, 1980.
7. Mihić, Ljubo J., *Turistički motivi i objekti Stoca i okoline*, Skupština opštine Stolac, NGTP, „Dom štampe“, Zenica, (godina izdanja ne navodi se u knjizi).
8. MiškulinSaletović, Lucia; Virič, Ines, *Imena autokampova u Istri,* 15. 3. 2011. http://hrcak.srce.hr/71712 (17. 11. 2012.)
9. Palavestra, Vlajko, *Narodne pripovijetke*, GZM BiH, Etnologija, svezak XVII., Sarajevo 1962.
10. Pažin Lovrić, Mirko (pr.) *Od Hrguda do Huma – Rotimlja i Stjepan Krst*, Crkva na Kamenu, Mostar, 1999.
11. Stećci na Boljunimahttp://stolacportal.wordpress.com/znamenitosti/stecci-na-boljunima/ (1. travnja 2012.)
12. Šimunović, Petar, *Toponimija hrvatskoga jadranskog prostora,* Golden marketing – Tehnička, Zagreb, 2005.
13. Šimunović, Petar, *Uvod u hrvatsko imenoslovlje,* Golden marketing – Tehnička knjiga, Zagreb, 2009.

Prof. dr. sc. Marko Dragić,

PRINOSI KULTURALNOJ MEMORIJI HRVATA U STOLAČKOM KRAJU

Hrvatska domovina zbori i priča svojim sinovima: zbori svaki dol i brijeg, svaki kut i jarak, svaki potok i mnoga rijeka, zbori i priča svako selo i grad. Ako je ikoju domovinu koji narod ikada doista osvojio, obuhvatio ju sa svojih pet osjetila, a to je Hrvat osvojio svoju Hrvatsku time, što su koljena i koljena naših predaka u tisućama i tisućama imena mjesta ostavila potomcima pečat svojih dojmova, svoje misli i svoga rada. U tim je imenima naša domovina tako opisana, njezina prošlost tako ispričana, kako bi ju opisali i njezinu prošlost ispričati jedva mogao ikoji zemljopisac ili povjesničar. To je domovina, koja svojim sinovima zbori i priča, jer stoljetnim nazivima i imenima mjesta zbore i pričaju mrtvi, davno nestala pokoljenja.

Antun Radić, 1914.

1. Uvod

O stolačkoj kulturnoj baštini u Stolačkom proljeću objavio sam devet radova. Ovaj rad u biti je nastavak rada *Kronikati i memorati u suvremenom pripovijedanju Hrvata južne Hercegovine* objavljenoga 2010. godine. Međutim, u ovom radu se ne objavljuju primjeri koji su objavljeni u prethodnim brojevima Stolačkoga proljeća. U ovom radu se navode i multidisciplinarno interpretira dvadesetak novih primjera povijesnih, etioloških i mitskih predaja. Ti primjeri izvorno su na terenu u stolačkom kraju zapisivani u prethodnih petnaestak godina. [1]

Predaja je vrsta usmene priče koja se temelji na vjerovanju u istinitost njezina sadržaja. Legenda je vrsta usmene priče koja ima vjerski sadržaj. U sadržaj legende se, također, vjeruje.

Predaje i legende ravnopravno prate povijest Hrvata od postojanja. Povijest se katkada miješa s tradicijom i teško ih je razlučiti. Možda je u tim pričama i pričanjima, usmenim i pisanim, sadržana naša prava povijest, kao što je, možda, u svim svjetskim predajama i legendama sadržana prava povijest čovječanstva.

1 *prof. dr. sc. Marko Dragić, red. prof. u trajnom zvanju, predstojnik Katedre za književnost i kulturu i voditelj Modula za književnost i kulturu na Poslijediplomskom doktorskom studiju humanističkih znanosti na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Splitu. Poljička 35, HR Split.
U radu se navode: FF ST (Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu). FF MO (Filozofski fakultet Sveučilišta u Mostaru). Zapisi su nastali kao rezultat autorovih izvornih terenskih zapisa kao i zapisa studenata filozofskih fakulteta u Splitu i Mostaru kojima je autor rada bio mentorom pri izradi seminarskih, završnih i diplomskih radova iz kolegija: *Hrvatska usmena književnost*, *Hrvatska tradicijska kultura u europskom kontekstu* i *Povijesne predaje* (Oznaka D znači diplomski rad, Z – završni rad, S - seminarski rad.)

Povijesne i one etiološke predaje, koje su nastale na povijesnoj razini, mogu se promatrati kao domaštana povijest, usmena povijest ili literarizirana povijest kako to piše Petar Gudelj.

2. Povijesne predaje

Za razumijevanje povijesnih predaja i etioloških predaja koje su nastale na povijesnoj razini važno je poznavati povijesni kontekst tih predaja.

Nadgrobni spomenik u selu Barani

Selo Barani prostire se iznad Ošanića nad Stocem, a pod brdom Hrgudom. Usred sela nalazi se katoličko groblje. Usred groblja visok je nadgrobni spomenik - stećak s ukrasima. O njemu se priča:

Za turskoga vakta najeli se neki Turci pite i napili kiseline. Rekoše: „Ajde, 'ko bi mogao onaj kamen vlaški u groblju prevrnuti?" Jedan se ponudi te skoči i obori ga na zemlju. Ali otada nikako nije žito rađalo. Dobro počme, ali ne donese žetvu. Tako je bilo sve dok im hodža u Bosni ne reče da vrate „vlaški" kamen na svoje mjesto. Austrijski žandari skupe sve muško iz sela. Kršćani dizali, a Turci upirali k zemlji, dok to ne primijeti žandar. Onda su kamen postavili na mjesto. Otada žito dobro rađa.[2]

Selo Barani baštini ime prema stočarima Behmenima koji su u to mjesto došli iz Bara. Današnji žitelji doselili su se kasnije, a bili su kmetovi Mehmedbašića i Behmena. Stari su ljudi pričali da se na tom brežuljku udaralo u Bubanj, da se najavi zbor ljudi ili bijeg. [3]

Stećak na Rotimlji

U selu Rotimlja postoji stećak neobičnih dimenzija. Klesan je od rijetkog monolitnog bloka kamena. Stari kažu da ako na njemu zaspe djevojka, poludi. Poslije vrlo brzo umre ili ostane takva cijelog života.

Ova priča možda i ima pozadinu upravo u tom neobičnom velikom monolitnom komadu stijene čija se unutarnja temperatura zna bitno razlikovati od vanjske. Neopreznom spavaču se dogodi prehlada i upale. Tako neki misle. Inače, zbog te priče rijetko će tko na njemu zaspati.[4]

Stećak na Hodovu

U Hodovu, ispod Golužinih kuća, odmah iznad mjesta Bogutovca, kraj samog pješačkog puta koji vodi iz Crnića u Hodovo i Trijebanj, nalazi se usamljen spomenik. Omeđen je obrađenim kamenom, a na zapadnoj strani je križ s nekim

2 Zapisala je 2004. godine Mirjana Kukrika, studentica kroatistike Sveučilišta u Mostaru, a kazao joj je Ante Puljić sa Stjepan Križa. FF MO 2004. S.

3 Vedrana Pažin zapisala je 1997. god. ispričala Anica Vujnović, rođ. 1930. god. na Vjetreniku. FF MO 2008., D.

4 Internet stranice Fondacija Ruđer Bošković, Donja Hercegovina: Kulturna baština.

neobičnim znakom. Stariji stanovnik Hodova se sjeća priče da se radi o spomeniku nekog Goluže koga su ubili Turci misleći da ima kod sebe zlato. Kada su pretražili pokojnika, pronašli su samo jednu glavicu luka, što i simbolizira lik na spomeniku.[5]

Stećak u Kruševu

U selu Kruševo, na putu prema selu Ćore, nalazi se veoma sličan spomenik spomeniku na Hodovu. Prema jednom sjećanju iz Kruševa, govorilo se da se radi o osobi koja je na tome mjestu stradala od groma. Isti sugovornik kaže da su neki govorili da je tu stradao od groma neki Bošković koji je išao s imanja iz Ćora u Crniće.[6]

Herceg Stipan Vukčić Kosača

Obitelj Kosača vuče podrijetlo od Vuka Hrane , rođenog oko 1317. godine, sina nekoga grofa iz Rudina . Vuk se cijeloga života bavio lovom. Dok je jednom lovio na "livadi neku zvijer, u društvu Vladislava Rastisalića, sluga nekog Branka razbi glavu jednom Vukovu hrtu, a ovaj se zbog toga prvo posvadi, a zatim i potuče s Brankom. Smrtno ranivši Branka u prepone, Vuk pobježe u Ugarsku , gdje se zadrža neko vrijeme".[7]

Vuk se potom nagodio s Brankovim rođacima i otišao na dvor srpskoga cara Stefana . Istaknuo se u ratu pa su mu Nemanjići dodijelili visoke položaje na svom dvoru, a u okrugu Rudine pridodali mu velike posjede. Vuk se zatim povukao na te posjede, na kojima su ga 1359. godine mučki ubili Brankovi rođaci. Iza Vuka je ostao njegov sin Vlatko , koji je postao vojskovođom kralja Tvrtka I. Kralj ga je 1389. godine poslao s vojskom u pomoć knezu Lazaru, koji se sukobio s Turcima na Kosovu. Nakon poraza kršćanske vojske, Vlatko se spasio s nekolicinom vojnika. Tada su Ugri harali Tvrtkovim kraljevstvom, pa je Vlatko otišao na ugarsku granicu i u dva okršaja porazio ugarsku vojsku. Vlatko je sa sedam tisuća vojnika kod Bileće sasjekao osamnaest tisuća turskih vojnika koje je predvodio Šain . Nakon toga turska vojska nije napadala Bosnu i Hum, a zbog toga je kralj Tvrtko nagradio Vlatka darujući mu Vojvodstvo svetog Save . Vlatko se povukao na svoje posjede i ubrzo umro od neke stare rane. Iza njega su ostala četiri sina: Sandalj (kojega je Vlatko ostavio na bosanskom dvoru), Vukac , Vuk i Vukić . Sandalj je bio vješt ratnik, pa su mu bosanski kraljevi često prepuštali zapovjedništvo u vojnim pohodima. Godine 1415. Sandalj je s bosanskom vojskom pritekao u pomoć srpskom despotu Stefanu. Kralj Ostoja je 1410. godine ratovao protiv Ugara , a bosanskom je vojskom zapovijedao Sandalj . U toj je borbi pretrpio poraz, ali je iduće godine porazio ugarskoga vojskovođu Ivana Sokolovića . Nije poznato iz kojih je razloga kralj Tvrtko II. posumnjao u njega, a potom i zaratio protiv njega. Nakon toga Sandalj se povukao na svoje posjede. Bio je u stalnom prijateljstvu s

5 Danijela Bošković zapisala je 2006. godine. FF MO 2006. D.
6 *Isto.*
7 Orbini , Mavro: *Kraljevstvo Slavena.* prevela Snježana Husić, priredio i napisao uvodnu studiju Franjo Šanjek, Golden marketing Zagreb, Narodne novine, Zagreb. 1999., 440.

Dubrovčanima te im je 1419. godine prodao polovicu, a 1427. drugu polovicu Konavala . Godine 1430. Radoslav Pavlović je krenuo u rat protiv Dubrovčana kako bi osvojio Konavle. Sandalj je sa svojom vojskom pritekao u pomoć Dubrovčanima i porazio Pavlovića i neke plemiće koji nisu priznavali dubrovačku vlast. Tada je osvojio utvrdu Sokol i predao je Dubrovčanim a. Umro je 1434. godine bez poroda. Ubrzo je umrla njegova žena Marija, kćerka Konstantina Masereka.

Naslijedio ga je nećak Stipan, sin Vukca, budući su druga dva brata Vuk i Vukić poginuli. Stipan je stupivši na vlast promijenio prezime Hranić u Kosača, vjerojatno po svom rodnom mjestu Kosač . Stipan Vukčić Kosača (1405.–1466.) naslijedio je 1435. od svojega strica Sandalja Hranića Hum, Podrinje, dio Zete, Krajinu (makarsku) i Poljica .

Pod sultanovom zaštitom bio je gotovo nezavisan gospodar, pa je stao prijetiti Dubrovniku i oteo kralju grad Omiš 1440., a Mlečanima neke zemlje u Zeti . Mlečani su mu opet oteli Omiš i Poljica u siječnju 1444. godine. Ženio se tri puta. Prva mu je žena Jelena , kći Balše III. Druga mu je žena bila parmska plemkinja Barbara de Raugo , a treća Cecilija , rodom iz Senja . U prvom braku je imao kćerku Katarinu[8] , buduću bosansku kraljicu, i Maru[9] , udatu za Ivana Crnojevića . Također je u tome braku imao sinove Vladislava (Ladislava)[10] i Vlatka . Treći sin Stipan rođen je u braku s Barbarom de Raugo. Godine 1448. počeo se nazivati hercegom, a po tome je i njegova zemlja dobila ime Hercegovina . Potpuno su pogrešne tvrdnje da su Hercegovinu prozvali Turci prema riječi *hersong* što znači kamen.

Herceg Stipan četvrti je dvorac sagradio iznad Vrgorca. Kule iznad Blagaja, Ljubuškoga i Vrgorca sagrađene su tako da bi se u slučaju napada zapalila vatra u blagajskoj kuli, što bi se vidjelo na ljubuškoj kuli te bi i oni zapalili vatru, a to bi vidjeli na vrgoračkoj kuli i zapalili bi vatru koja je bila znak za uzbunu.

Osnutak grada Mostara vezuje se uz izgradnju dviju utvrda, sredinom 15. stoljeća. Utvrda na desnoj obali Neretve zvala se Tara, a na lijevoj Helebija. Kula Herceguša je sagrađena neposredno uz kulu Taru. Služila je u obrambene svrhe

8 Posljednja bosanska kraljica Katarina , kćerka hercega Stipana Kosače , rođena je 1424. godine u Blagaju kod Mostara . Prešla je s bogumilstva na katoličanstvo i postala franjevkom Trećega reda. Katarina se 1446. godine udala za bosanskoga kralja Stipana Tomaša . Do pada Bosne pod Turke ova je kraljica izgradila šest samostana i crkava. Kraljičinu djecu Sigismunda (12-14 godina) i Katarinu (10 godina) oteli su Turci na vrelu rijeke Bosne, gdje se kraljica zaustavila, bježeći nakon pada Bobovca, da još jednom vidi vrelo na kojemu su se zaustavili i njezini svatovi dok ju je kralj vodio u Sutisku. Djeca su tom prigodom ubrala cvijeće i igrala se. Tada su Turci oteli kraljičinu djecu odveli ih u Carigrad i islamizirali. Kraljica Katarina je svoju oporuku sastavila u nazočnosti sedam svjedoka od kojih je šest bilo franjevaca. U svojoj oporuci "imenovala je papu Siksta IV. i njegove zakonite nasljednike baštinicima bosanskog kraljevstva i zamolila ih da ga u potpunosti predadu njezinu sinu Sigismundu, ako se vrati na kršćanstvo, a ako Sigismund ne bi ponovno postao kršćaninom, da kraljevstvo predaju njezinoj kćeri Katarini , bude li se ona ponovno vratila na kršćansku vjeru. Ako bi, pak, oboje ustrajalo u muslimanskoj vjeri, Sveta Stolica postaje vlasnica bosanskog kraljevstva i o njemu može odlučivati prema svojoj uviđavnosti." Pet dana poslije sastavljanja oporuke (25. listopada 1478.) kraljica Katarina je umrla. Pokopana je po vlastitoj želji u franjevačkoj crkvi Araceli . Grob joj je bio postavljen pred glavnim oltarom crkve. S jedne i druge strane glave urezan je po jedan grb, kraljevski bosanski i obitelji Kosača. Ispod nadgrobne ploče bio je postavljen i natpis bosančicom. Kraljičin sin Sigismund je poznat kao Ashak Kral Oglu – Isak Kraljević. Kraljičina kćerka Katarina udala se za turskog velikaša. Pokopana je u Skopju (Makedonija) gdje se dugo pokazivalo na njezino turbe kao mjesto počinka bosanskog kraljevskog potomka.

9 Ne zna se kad je rođena ni kad je umrla Mara . Bila je udata za Ivana Crnojevića .

10 Najstariji sin hercega Stipana, Vladislav je rođen 1426. godine. Oženio se 1455. Anom Kantakuzinom i s njom imao sina Petra Balšu i još jednog sina. Ugarski kralj Matija Korvin darovao mu je u Slavoniji posjede s gradovima Velikim i Malim Kalnikom. Umro je prije 3. veljače 1489. godine, nekako u isto vrijeme kad i brat mu Vlatko. Potomci mu se spominju do početka 17. stoljeća.

i za čuvanje nekadašnjeg visećeg drvenog mosta. Izgrađena je za vrijeme herceg Stipana, po kome je dobila i ime. Prvi pisani spomen Mostara vezan je uz kule Taru i Hercegušu. U dubrovačkom izvještaju od 3. travnja 1452. opisuje se kako se Vladislav Hercegović pobunio protiv oca Stipana, otevši mu Blagaj i dvije utvrde na mostu na Neretvi: „(…) ha preso quello di (…) Blagay et do castelli al ponte de Neretva“. (Uzeo je (…) Blagaj i dvije utvrde na mostu na Neretvi.)

Herceg Stipan je, zadnje godine života proveo u Novom[11] (Herceg-Novom) gdje je 21. svibnja 1466. izdiktirao „svoj testament u kojem je skoro potpuno zaobišao Vladislava“ osuđujući ga do posljednjega dana što je „doveo velikog Turčina u Bosnu na smrt i uništenje sviju nas.“[12] Herceg Stipan je umro 22. svibnja 1466.

Hercegove stijene

Blizu Tabačkog Guvna litica je crvenkaste boje zvana Hercegove stijene. Iz nje izbijaju mlazovi vode. Vele da se tu vide željezna sidra s alkama. Služila su vezanju brodova kad je tu jako davno bila luka. Zapravo, svi su čuli za te alke, ali ako ih pitate, nitko ih nije zasigurno vidio. [13]

Djevojačka stijena ili Djevojački kuk

Mnogo je lokaliteta diljem Bosne i Hercegovine, Hrvatske i drugih zemalja u kojima se pripovijeda o stvarnim djevojkama koje su podnijele mučeničku smrt ne htijući se dati osmanskim napasnicima. Mnogim od tih grobova narod hodočasti.

Stolački specificum je da su djevojke čudom spašene bježeći od Osmanlija. Međutim, kako im nitko ne bi vjerovao, otišle bi pokazati svoje junaštvo i tako bi tragično skončale.

Za vrijeme turske vladavine nekoliko turskih vojnika otelo jednu djevojku katolkinju i poveli je sa sobom u Carigrad sultanu. Kada su bili preko planine Snježnice, ona im se otela i bježeći od njih kroz šumu skočila je s visoke litice na brdu Bjelavice. Više je voljela skočiti u smrt, nego da je Turci obeščaste ili da ode za nekrst. Ne imavši izbora, skočila je s litice i ostala živa, samo je slomila mali prst. Tada se vratila kući. To je pričala svojim ukućanima, ali oni joj ne povjerovaše. Htjela im je dokazati da je to istina. Opet je otišla na istu liticu i opet je skočila. Međutim, ovaj drugi put je poginula. Ta se litica na brdu Bjelavice zove Djevojačka stijena ili Djevojački kuk. [14]

---

11 Grad Novi zidao je 1373. godine bosanski ban Stipan Tvrtko koji je sin Vladislava Kotromanića i Jelene Šubić , a unuk Stipana I. Kotromanića i Elizabete, kćeri kralja Dragutina . Tvrko je zavladao 1353. godine u petnaestoj godini života. Tri godine kasnije raškoga kralja Vukašina umorio je njegov sluga kako bi se domogao zlatnoga križa koji je visio kralju na prsima. Poslije Vukašinove smrti Tvrtko Stipan postade bosanskim kraljem. Okrunjen je kraljevskom krunom Bosne , Srbije i Zapadnih strana 26. listopada 1377. godine u crkvi franjevačkog samostana sv. Nikole u mjestu Mile kod Visokoga . Orbini i Lašvanin pišu da kralj Tvrtko ni s drugom ženom Jelicom nije imao poroda, te da je imao nezakonitog sina Tvrtka kojega mu rodi bosanska plemkinja Vukosava . Perojević piše da je kralj Tvrtko imao zakonitoga sina Tvrtka i nezakonite Ostoju i Vuka. Kralj Tvrtko je umro 10. ožujka 1391. godine. Perojević , Marko: *Povijest Bosne i Hercegovine* , HKD Napredak, Sarajevo. 1942.-1991.-1998

12 Ćirković, Sima: *Istorija srednjovjekovne bosanske države,* Beograd. 1964. 336.

13 Danijela Bošković zapisala je 2006. godine. FF MO 2006. D.

14 *Isto.*

Ivan Bošković Peksin

U stolačkom kulturalnom pamćenju sačuvao se legendarni hrabri Ivan Bošković zvani Peksin.

U Stocu je malo tko od Boškovića tko se ne sjeća priča svojih starijih o Ivanu koga zvaše Peksin. Priče kažu da je bio hrabar i odlučan u teška i zla vremena. Od njega su, prema tim pričama, zazirali turski zulumćari. Takav, pokazao se kao pouzdano osiguranje za održavanje mise koju su turski vojnici ometali na različite načine. Prema sačuvanim pričama misa je održavana na raznim mjestima na otvorenom, a jedno od tih mjesta je bila i Krakićeva ograda na Crnićkom brdu. Prema tim sjećanjima, svećenik se nije usudio početi misu dok ne bi došao Ivan Peksin. Ivan nije izmišljena osoba. Njegov grob postoji na Đurića groblju. Krasila ga je hrabrost pa ga mnoge loze Boškovića smatraju svojim pretkom. Tako, Hedići kažu da je njihov, a isto to tvrde i Belenzići i Perije. U tako različitim mišljenjima, najradije se sada kaže da je on bio predak svih Boškovića koji žive u Stocu. [15]

Potajno služenje svetih misa za vrijeme osmanske okupacije

Progonjeni, mučeni i ubijani, Hrvati katolici u Bosni i Hercegovini stoljećima su se morali potajno okupljati na zvuk roga, trube, klepet zvona, na zabitnim i skrovitim mjestima, gdje su sa svojim svećenicima držali svete mise. Kada su pak vrlo rijetko, dajući Turcima mnogo dukata, uspijevali izmoliti odobrenje da od drveta načine kapelicu, tada su Turci zabranjivali da se stavi križ na nju govoreći: "Ovo vaše /križ/ ne smije biti gore!"

U puku bekijskoga kraja ostala je i danas živjeti predaja o skrovitome mjestu na kojemu se u doba turskoga zuluma govorila sveta misa. Na tromeđi triju župa *Ružića* , *Drinovaca* i *Tihaljine* (koje su u to doba vjerojatno bile jedna župa), na sjeverozapadu brda *Gradine*, nalazi se jedna udolina s malom livadom na čijemu rubu i danas postoji kamen koji je služio kao oltar na kojemu su svećenici, krijući se od Turaka, krišom držali svetu misu. Narod toga kraja priča kako su na okolnim uzvisinama motrili naoružani stražari i kada bi opazili dolazak Turaka, pucnjem iz kubure upozorili bi okupljene koji bi se razišli i posakrivali u okolnoj šumi. To mjesto *Bristovica* (vjerojatno nazvano tako po gustim brijestovima koji su tu rasli) zavjetno je mjesto pučanstva toga kraja koje je, pod vodstvom ružićkoga župnika *fra Bonifacija Barbarića* te župnika iz Drinovaca i Tihaljine u lipnju 1971. godine obnovilo sjećanje na te dane održavši svetu misu na koju je došlo mnoštvo svijeta iz spomenutih župa, a i iz udaljenijih mjesta. Tada je na tome kamenu pučanstvo toga kraja podignulo spomen-ploču, s tekstom koji je čitljiv i danas, premda su ondašnje komunističke vlasti uskoro zabranile održavanje skupova i svetih misa na tome mjestu, a samu ploču oštetili njihovi podložnici pucnjima iz lovačkih pušaka. [16]

Osim toga lokaliteta, puk u Bekiji kazuje kako su postojala još najmanje dva mjesta gdje su svećenici, krijući se od Turaka, govorili svetu misu. Jedno je

15 Danijela Bošković zapisala je 2006. godine. FF MO 2006. D.

16 Predaju po sjećanju, kako ju je čuo od starijih mještana, ispričao u siječnju 1999. prof. Zdravko Nikić (rođ. 1953.) iz Ružića , općina Grude.

takvo mjesto brdo *Nečajno* iznad *Sovića* (župa Gorica), a drugo u *Pejića dragi*, koju tamošnji puk zove *Svetigora*, kao i poznatu *Svetigoru* iznad Sovića , koja je pripadala *Imoti*.

Mise su potajno služene i u Ivanjskoj kod Banje Luke i Koraću/Bosanskom Brodu. Svete mise služene su u šupljem hrastu u Rankovićima kod Novog Travnika. U pećini u Bukovici kod Tomislavgrada služena je sveta misa.[17]

Turski vladari u suvremenom pripovijedanju

Mnoge su predaje o turskim vladarima o kojima narod pripovijeda i u naše vrijeme. Među tim vladarima posebno mjesto u memoriji Hrvata u Hercegovini zauzima Ali-paša Rizvanbegović koji je dvadeset godina bio neprikosnoven vladar Hercegovine.

Ali-paša Rizvanbegović

Ali-paša Rizvanbegović rođen je oko 1783. godine u Stocu , u kapetanskoj obitelji, koja je upravljala Stocem do konca 18. stoljeća. U Hercegovini se i danas pripovijeda da je Ali-paša podrijetlom od plemićke obitelji Nikolića , Hrvata katolika iz Trebinja . Godine 1831. Bošnjaci su za vezira izabrali *Husein-pašu Gradaščevića*, protiv koga se u Hercegovini borio Ali-paša Rizvanbegović . Nakon vojnih okršaja, Husein-paša morao se vratiti u Bosnu , a Ali-paša se počeo nadati diobi od bosanskog vezira. Ta mu se nada ostvarila kada je izbio rat između Egipta i Turske . On je s vojskom pošao u pomoć sultanu, koji ga je nakon zajedničke pobjede nagradio samostalnošću te odijelio Hercegovinu od bosanskog pašaluka i imenovao Ali-pašu hercegovačkim vezirom 1833. godine. Ali-paša je isposlovao kod sultana odobrenje da apostolski vikar *fra Rafo Barišić* u Mostaru osnuje vikariju hercegovačkih franjevaca 1846. godine. Fra Petar Bakula mu je bio osobni liječnik. Pred kraj svoje vladavine bio je pristaša bosanskih feudalaca u borbi protiv centralne vlasti, nakon čega je uhićen, pa ga je, kažu, sin vodao kroz Mostar na šugavom magarcu okrenutoga prema repu. Ubijen je 1851. godine po nalogu Omer-paše Latasa u Dobrini kod Banje Luke i pokopan na kraju harema kod džamije Ferhadije. Polovicom prošloga stoljeća Ali-paša Rizvanbegovi ć u Novo Selo (danas Trebižat) doveo je Hrvate iz zapadne Hercegovine kako bi isušili močvarno zemljište, obećavši da će im to zemljište dati u posjed. Kako je to bilo samo prazno obećanje, tamošnji Hrvati postali su kmetovi. Bakula kaže kako se, međutim, veći broj Hrvata naseljava uz Neretvu i otada njihov broj u tim mjestima naglo raste.

Utvrda kod *Ljubuškog* je u hrvatskome narodu ostavila gorku uspomenu, ali i opomenu. Tu su se, kaže Bakula , 1832. godine tamošnji Hrvati borili na strani *Ljubuškoga kapetana* koji ih je kukavički i izdajnički ostavio. U tome boju mnogi su nevini izginuli od turskih četa koje su se borile za Ali-pašu Rizvanbegovića .

17 Vidi: Dragić, Marko: *Deset kamenih mačeva (Hrvatske predaje i legende iz Bosne i Hercegovine)*, Mala nakladna kuća Sv. Jure, Baška Voda, 1999. 131-134.

Suvremenik Ali-paše, kaluđer *Prokopije Čokoril o* tvrdi „da je arač uzimao na mrtve nakon 6 godina, i da su žene trudne pipali, pa im govorili: i ti ćeš roditi muško, daj arač.“

Brat Ali-paše Rizvanbegovića bio je zloglasni Hadži-beg koji je stolovao na Hutovu. Ali-paša ga je dao pogubiti.[18]

Beg spasio braću Perić

U minulim vremena narod se morao svakako snalaziti kako bi preživio. Takva je predaja o dvojici braće Perića koje je beg spasio:

To je bilo još za vrijeme paše Rizvanbegovića. Dva brata Perića iz Poprati jako se zamjere nekim ljudima u Nevesinju te im se odluče osvetiti. Kad je bilo vrijeme vršidbe, dođe beg da nadzire radove i uzme svoj dio. Uvečer, pred vršidbu, legne na gunjine na guvnu s braćom Perića. Oni će malo zaleći pa vrlo rano na posao, a beg će spavati do jutra pa popiti kavu. Čim je beg zaspao, oni na noge pa u Nevesinje. Za njima pošlo nekakvo pašče. Oni jurili k'o da ih vjetar nosi. Na pola puta pašče ne može dalje, leglo na put. Oni ga ostave pa pojure. Stigli u Nevesinje pa zapalili štale. Kad se selo uzbunilo, oni poviču: «Ovo su vam zapalili Perići iz Poprati za osvetu.» I onda bježi. Našli pašče na putu pa ga ponijeli. Dojurili u Poprati, a beg spava. Oni uhvatili konje pa počeli vrijeći. Ujutro se probudio beg pa gleda kako braća rade. Popio i kavu. Zajutrilo. Sunce izašlo, a braća rade. Eto ti zaptije (specijalna pašina policija koja ti ne dolazi za ludu). Hoće da vode braću. Pita beg zašto, a oni odgovore da su braća Perići zapalili imanje noćas u Nevesinju. Beg im veli: „Idite i recite paši da ako su oni, i ja sam. Sa mnom omrkli, sa mnom ustali. Ne more živo čeljade za noć otići u Nevesinje, zapaliti štale, vratiti se u Poprati pa vrijeći.“ Tako je beg spasio braću Periće iz Poprati. [19]

Begovica Hasnija Rizvanbegović, kćerka Smail-age Čengića

O begovici Hasniji, kćerki Smail-age Čengića , koja se udala za Ibrahim-bega Rizvanbegovića u Stocu, pripovijeda se:

Oođe ti je u ovoj kuli, brate moj živjela begovica što još i ja pamtim. E, ona ti je bila bogata i to dobro bogata. Pet puta je ona samo u Tursku išla, šta ti misliš koliko je tu trebalo potrošiti!? E nije onda bilo ko sad za dva sata avijonom, trebalo je koliko vremena tamo i amo putovati. A ona išla pet puta. Kažu da joj je ćaća reko materi kad se rodila da će se u bogatu kuću udati, a da će bez iđe ičeg umrijeti. Tako ti je to i bilo. Pa sve ti je ovo ovuda bilo njezino: Braći , Selimići , Terke , Đulići , pa cjelo Kruševo , imala je i ona i u Dabrici nešto pa i u Livnu i Duvnu, a đe nije.

Ona ti je brate si moj kćer Smail-age Čengića iz Zagore neđe u Crnoj Gori , a Hasnija se zvala. Prvo ti se ona udala za Ibrahim-bega, pa kad je umro ona se samo preudala za đevera. A znam ja kad je pričala pokojnoj mami, kaže kad je došla oođe

18 Vidi: Marko Dragić, *Kronikati i memorati u suvremenom pripovijedanju Hrvata južne Hercegovine,* Stolačko kulturno proljeće, godišnjak za povijest i kulturu, br. VI, Matica hrvatska, Ogranak Stolac, Stolac, 2010., str. 177-212.

19 Danijela Bošković zapisala je 2006. godine. FF MO 2006. D.

svi mislili ne zna ni puru zakuhat. A govorila je da joj je ćaća imao Baru i da je tu osamdeset kosaca kosilo i ona im, kaže, svima ručak napravila. Ćaća joj po četiri ovna klao za ručak. Kaže, kad bi bilo vrijeme ručku, došo bi joj ćaća pa probo sve što je napravila, da on vidi valja li. Kažu da nije valjalo, on bi je zgazio. Rizvanbegovića ti je bilo pet braće, bio Ibrahim-beg , Ali-paša , Hazem-beg , Mustim-beg i bio još i Hadži-beg . Oni su ti došli iz Crne Gore iz nekog mjesta, Pješivac se kažu zvalo, pa kad su došli ođe, i ovo tako prozvali, a Pješivac ti se prije zvao, kažu, Ženine vode.

Kad se begovica udala za Ibrahim-bega Rizvanbegovića, donijeli je u tretevanu. Kmetovi je nosili i to bijo ti je Raguž s Borana i Đure Mratić , donijeli je iz Zagorja neđe u Crnoj Gori i donijeli je u Begovinu . Ona je zar malo bila u Stocu , jer ođe je ona bila u kuli. Nije onda kula bila ko sad, pet spratova je bilo pa je Vide (Brać) Ringin oborio tri. Ali nisu oni napravili kulu, kula ti je ostala od Grka, na gotovo su oni došli. Kako je bilo nji pet braće, svi su bili begovi: dvojica su bili ođe prvo Ibrahim-beg, pa kad je on umro, onda brat mu, a drugi su bili na svojim begovatima. Ali-paša je bio na Buni, Mustam-beg je bio u Stocu , a Hazem-beg je imo tamo Lubine i još nešto zar, a Hadži-beg je imo imanje u Hutovu .

Mustam-bega su ubili pod Rivinom. Kažu išo taj Mustam-beg pješke s nekim Tomom Krakića pa viđeli neđe ispred sebe austrijskog vojnika na konju. Onda ti je zar Krakić kidiso begu da mu otme konja. Reko mu, kažu, kako on jaše na konju, a on beg pa ide pješke. A beg luđi od Tome pa mu zaiska konja, a ovi za pušku i ohladi. Vojnik ode za svojim poslom, a Toma ti je fino pokupio sve što je beg imo, njega neđe začeprljo i noga.

Begovica Hasnija ti je ođe živjela ko bubreg u loju, bilo joj je vanj tako dok su joj kmetovi donosili hak. Jednom joj je Nikola Brać pokojni spremio janje, a ona, kad su joj donijeli janje: đe je maslo, ni pet ni šest. Neko joj je za oke priturio i maslo pa ispekla janje s pet oka masla. Tako su joj Braći vazda davali, imali zar odakle pa je njima i bilo fino, što god im je trebalo pušćala im je. A ovi muslimani joj nisu davali koliko su trebali i kad su trebali, pa je vazda na njih nešto naricala. Kad je pokojni stari trebo graditi kuću, dala mu je odma, ali kad je trebalo prikrit, nije dala da se metne krov, nego moro ciglu kupit. Kaže pokojni stari da je rekla: 'Neću da ti žiga frkne i upali kuću kraj moje.' Nisi ti onda mogo ni kokošinjac napraviti da nju ne pitaš. Ali nama Baraćima je vala davala šta smo šćeli. Pa, kažu, kad se nekakav Srbin iz Bileće ženio, Marijan stari bio stari svat. Samo je on košulju imo i to begovica mu podala des (platno) za košulju.

Ali sve je to bilo plaćeno, kad su naši dolazili iz planine. Begovica ti je pjevala doćeraj mi sto ovaca, ali jok bez janjaca.

A jedne godine otišli Baraći u planinu, a ostavili šesnaest koza doma da se daju begu, a osto i Marijan. Kad su došli iz planine, pitali kad je davo koze. A on sve ispeko i pojeo. A kažu da je bio baksuz i da se tri puta ženio.

Begovica ti je imala posinka, pa kad se nekad vraća iz Turske, izbio neđe na Metkoviće , pa nešto zar skrivio i dopo u zatvor. A begovica ti je prodala Kruševo pa ga izvukla iz zatvora. Ko kad je i imala.

Koliko je imala i prodavala, nije u jedna doba znala šta ima, a šta nema. Vlaka (njiva) naša i Vidina i Vučinova kućišta to još nije prodato, prodato je ali po knjigam nije. A '49., kad sam ja bio presjednik te mjesne zajednice, praunuk paše Stočevića tražio je da mu se isplate pare za masline, ja sam ih procijenio na 48.000 dinara, a 50 dinara je bio 1$.

Begovica je umrla 1918./20., gola-bosa. Od sveg bogastva nije joj ostalo ništa. Kad je umrla, uz nju su našli maše i ćusegiju Ivana Braća, Kaplanov pokrivač i Selimića ćebe. Tako se obistinilo mišljenje ćaće Smail-age Čengića .

Stara begovica je govorila kako se, kad se ustane, treba prvo prekrstiti, a kad se obuva, da prvo obuje desnu nogu pa onda lijevu.[20]

3. Etiološke predaje s mitskim elementima

Marko Kraljević (? – Rovine, 1395.) sin je srpskoga kralja Vukašina kojega je na vrelu, dok je pio vodu, umorio njegov sluga kako bi se dokopao zlatnoga lančića koji je kralju visio o vratu. Nakon Vukašina za kralja Srbije, Bosne i Zapadnih strana okrunjen je Tvrtko Kotromanić, ban (1353.-1377.) te kralj (1377.-1391.). Ne zna se kako je Marko Kraljević postao turski vazal. Poginuo je na Rovinama 1395. godine boreći se na strani Osmanlija protiv vlaškog (rumunjskog) vojvode Mirče.

U srpskoj tradiciji pripovijeda se da je Marko Kraljević prije bitke na Rovinama prokleo sebe da pogine i da Osmanlije budu poraženi.

Nina od Koštuna otima ženu Marka Kraljevića

„Ranosrednjovjekovni grad Koštun ili Koštur nalazi se istočno od sela Dabrice, dvanaest kilometara sjeverozapadno od Stoca, a nalazi se na desnoj strani rijeke Radimlje. Zidan je od krupnoga kamenja. Dug je oko 200 metara, a širok oko 50 metara. Zidovi su mu debeli oko 2 metra, a visoki oko 6 metara. U Koštunu je bilo šest kula. Grad je bio opkopan što se još uvijek dobro vidi."[21]

Koštun ime baštini prema grčkoj riječi *kostran* ili latinskoj riječi *costrum* – logor. Koštun spominje Konstantin VII. Porfirogenet u svom djelu „De administrando imperio" navodeći da se mjesto Dabrice nalazilo u okolici Dabarskoga polja te da je „na istom mjestu je bio i grad Koštun (Koštur), koji potječe iz bizantijske vladavine od 6. do 12. stoljeća."[22]

Stočani pripovijedaju o Nini od Koštuna koji je Marku Kraljeviću oteo Ljubu:

20 Zapisala 2001. godine u Stocu Marija Brać, po kazivanju djeda Nikole Braća (rođ. 1912.-2001.) u Pješivcu . Nikola Brać je nakon Križnoga puta bio dva mjeseca proglašen mrtvim. Jedno je vrijeme nakon II. svjetskog rata bio u zatvoru zbog sudjelovanja u žandarmeriji. Bio je predsjednik sreza, a potom je radio u Njemačkoj gdje je zaradio mirovinu. FF MO 2007. D.

21 Helena Dragić, Horonim Hercegovina i toponomastika stolačkoga kraja. (Doktorska disertacija), Filozofski fakultet Sveučilišta u Mostaru, Mostar 2014., str. 122.

22 Danijel Alerić, Danijel Alerić, *Porfirogenetovi zahumski toponimi,* Rasprave ZJ, 10-11, Zagreb, 1985., str. 28-29. 45-46. Navodim prema: Helena Dragić, *nav. dj.* str. 122.

Ženu Marka Kraljevića, Ljubu, oteo je Nina od Koštuna čiji se grad nalazio u Dabrici, na uzvišenju iznad Stoca gdje se kasnije nalazio rudnik boksita. Marko Kraljević je pošao za svojom ženom da je vrati. Puštao se sa sjevera i prvo je kroz Vezovice na Krevnicama (brdo iznad Stjepan Križa) i tu su ožednjeli i on i njegov konj Šarac. Kako nigdje okolo nije bilo vode, Šarac je udario nogom u kamen iz kojega je potekla voda. To se vrelo danas zove Markovo vrelo ili Kopito konja Marka Kraljevića. Kad su se okrijepili, krenuli su dalje. Kad su sišli u Dabricu, opet su ožednjeli i opet je ispod noge Šarca potekla voda - drugo Markovo vrelo.

Marko se prerušio u pravoslavnog popa kaluđera jer nije želio da ga prepoznaju. Malo je dalje na vrelu naišao na svoju Ljubu kako pere veš na vrelu Zloglav. Pitao ju je čija je, a ona je odgovorila da je žena Nine od Koštuna. Od nje je saznao gdje se nalazi Nina i krenu prema njemu. Kada ga je našao, tu su razgovarali, jeli su i pili i gostili se. Kada su se malo ponapili, Marko Kraljević upita: „Je li testir (slobodno) zaigrati sitno kaluđerski?"

Počeo je igrati, a grede su počele škripjeti. U tome ga je trenutku Nina prepoznao, a Marko je Kraljević na to podigao halju, trgnuo sablju i njome presjekao vrat Nine od Koštuna te odveo svoju Ljubu. [23]

U navedenoj predaji prepleću se povijesni, etiološki i mitski elementi. U etiološkim predajama o nastanku *Markova vrela* ili *Kopito konja Marka Kraljevića* opaža se biblijski motiv.

Po drugoj inačici navedene predaje Nina od Koštuna bio je vladar grada Koštuna u Dabrici kod Stoca. Nina od Koštuna ukrao ženu Marka Kraljevića, Ljubu:

Koštun je bio grad u Dabrici kod Stoca. Jednom je prilikom vladar toga grada, koji je bio poznat kao Nina od Koštuna, ukrao ženu Marka Kraljevića, Ljubu. Kada to saznade, Marko Kraljević se razljuti i sjede na svoga Šarca te pođe u potragu za njom. Kada je došao u Koštun, naišao je na Ljubu kako pere robu i odrezao joj sabljom glavu, a od tada se to vrelo zove Zloglav.

Nakon toga je Nina od Koštuna poslao svoju vojsku na njega. Marko Kraljević je bježao na brdo Crni vrh. Kada je došao na brdo Krevnice, njegov Šarac nije mogao dalje od umora. Kako nigdje nije bilo vode, Marko Kraljević je izvukao sablju i njome udario o kamen. Nakon udarca iz kamena je potekla voda. Po tome događaju danas se to vrelo zove Markovo vrelo. [24]

Navedena etiološka predaja tumači nastanak vrela *Zloglav* koje se prije zvalo *Zlatoglav*. Predaja, također, kao i već navedena istovjetno tumači nastanak hidronima *Markovo vrelo*.

23 Danijela Bošković zapisala je 2006. godine. FF MO 2006. D.
24 *Isto.*

Marko Kraljević i šestorica braće

Marko Kraljević u narodnoj percepciji je neustrašiv borac protiv Osmanlija te je stoga omilio kršćanskome svijetu koji i danas o njemu pripovijeda priče i kazuje pjesme:

Bila neka šestorica braće koje je proganjao *Marko Kraljević*. Prvoga brata Marko je Kraljević stigao u selu *Boljunima* kod Stoca i tu ga je ubio. On se zvao Demilo i na mjestu gdje je poginuo nalazi se križ *Demilov križ* (krst).

Drugoga brata Marko je Kraljević stigao malo dalje kod sela *Poprati* gdje se danas nalazi vrelo i bunar koje je po tom bratu Vidoju dobilo ime *Vidoštak*.

Trećega brata je ubio na vrelu ispod *Šćepan Krsta*. Kako mu je bilo ime Ćetko ta se voda prozvala *Ćetkova voda*.

Četvrtoga od braće je stigao na Šćepan Krstu (Stjepan Križu) kod pravoslavnog groblja. Bilo mu je ime Šćepan i po njemu je to selo dobilo ime.

Petom od braće je bilo ime *Jasenko*, pa se mjesto gdje je ubijen prozvalo *Jasena*. Također, i tu ima veliki križ.

Šestoga, posljednjega brata, Marko je Kraljević stigao na *Udrešnju*. Tu se nalazi *Atilića groblje* koje je dobilo ime u čast posljednjem bratu *Atiliji.*[25]

Navedena etiološka predaja objašnjava nastanak naziva šest mikrotoponima koji su prozvani po braći koju je na tim mjestima pogubio Marko Kraljević.

Kako su Ranac greb, Grdoman i Humac dobili ime?

Trojica braće Ranko, Grdan i Humko proživjeli su mnogo godina te odlučili popeti se na planinu Žabu i odapeti strijele te gdje od kojega strijela padne ondje će taj brat biti pokopan. Mjesta njihovih počivališta narod je po njima prozvao *Ranac greb, Grdoman* i *Humac*:

Tako kažu Gradac (Hutovski) su izgradila tri brata: Ranko, Grdan i Humko. Proživjela su ova tri brata mnoge godine, skoro za tri života, a kad im je dosadio život, odlučiše znakovito označiti mjesta svoga vječnog počivališta. Popenju se braća na planinu Žabu i dogovoriše se da će svaki odapeti strijelu, pa gdje mu padne, ondje će se ukopati on i njegovi. Tako nastaše neke od nekropola stećaka. Gdje pade Rankova strijela, pokopaše Ranka i mjesto se sada zove Ranac greb. Gdje pade Grdanova strijela, tu ga pokopaše i mjesto dobi ime Grdoman. Humac dobi ime po Humku jer tu pade njegova strijela i tu ga pokopaše. [26]

25 Marijani Kukrika 2004. godine u Stocu kazao Čedo Ivković (rođ. 1927.); učitelj povijesti i zemljopisa. FF MO 2004. S.
26 Danijela Bošković zapisala je 2006. godine. FF MO 2006. D.

Majka preko Morina pobjegla s pet sinova

Uzaludno je majka s pet sinova pobjegla preko Morina. Neka vojska ih je sustigla i pogubila, a sjećanje na njih čuvaju mikrotoponimi nazvani po njima:

Potisla sila nekog imućnog čovjeka iz Zagorja od Kalinovnika. Otac pogibe u Zagorju, a majka pobježe sa pet sinova preko Morina. Dušmani stigli Nevenka i ubili ga na mjestu koje pa njemu dobi ime Nevesinje. Tu mu majka podiže spomenik što i danas stoji kod Skočijića hana.

Drugi sin Jasenko pogibe na mjestu koje po njem dobi ime Jasena, a treći sin Šćepan kod današnjega Šćepan Križa koje i dobi ime po tome bratu.

Radimlja dobi ime po četvrtom sinu Radi koji pogibe u blizini Stoca.

Na kraju dušmani ubiju i petog sina Demina kod današnjeg mjesta Deminov Krst koje po njemu i dobi ime. Majka pobi križ svakom sinu, a dušmani što pobiše sinove, vraćajući se s Deminova Krsta preko današnjih Pušišta, zavikaše: „A što ih zapušismo!» narod to mjesto nazva Pušišta.“ [27]

Stećci na Brštanici

Vile su česta stvorenja u mnogim svjetskim mitologijama. U hinduističkoj i budističkoj mitologiji prikazu vila odgovaraju apsare. U grčkoj mitologiji nimfe su polubožanske mlade žene koje imaju obilježja vila.

U germanskoj je mitologiji Walkira ratnica. Rusi i Česi pripovijedaju o vilama Rusaljkama. U hrvatskoj tradicijskoj baštini kraljice ljelje nazivaju se i *rusaljkama.* To je slavenski naziv za vodene vile[28] Po nekim drevnim predajama rano preminule djevojke i žene pretvarale su se u vodene vile − *rusaljke*. Neki antropolozi smatraju da su u narodnoj mitologiji rusaljke nasljednice vila. U južnoj Dalmaciji blagdan Duhovi naziva se *Rusalije*. Slovenci taj blagdan nazivaju *Risale*, a *risalčak, risalček, risaliček* slovenski je naziv za svibanj. Kod Rusa su, također, rusalije vezane uz Duhove. Ukrajinci i Bjelorusi duhovsku nedjelju nazivaju *rusalnom nedjeljom.* Kod Čeha se taj praznik zvao *Rusadle.* U Bugarskoj su se obredni igrači nazivali *Rusalije*, a mjesec lipanj nazivan je *rusalski mjesec*. U Rumunjskoj je narodni naziv za Duhove bio *Rusali.* U Makedoniji su se Duhovi nazivali *Rusale.*[29] U Rusiji i Poljskoj i danas se održavaju svečanosti posvećene rusalkama, zvane Rusalije.[30]

Bugari pripovijedaju i o *samovilama*. Bizantski pisac Prokopije iz Cezareje u svom djelu *De bellis* (*O ratovima*) piše da su Slaveni posebno štovali rijeke i vile (nimfe). Vile se spominju i u *Zlatnoj legendi* Jakova Voraginskoga.[31]

---

27 *Isto.*

28 Kulišić, Špiro, *Stara Slavenska religija u svjetlu novijih istraživanja posebno balkanoloških*. Sarajevo. 1979. 139.

29 Zečević, Slobodan, *Elementi naše mitologije u narodnim obredima uz igru.* Izdanja muzeja grada Zenice, Radovi V, Zenica. 1973. 99 – 100.

30 Ledić, Franjo, *Mitologija Slavena: Tragom kultova i vjerovanja starih Slavena* – knjiga 1. Zagreb. 1969. 100.

31 Jakov je rođen oko 1230. godine u Voragini (danas Vorazze kod Genove). S četrnaest godina stupio je u novoosnovani – dominikanski red. Bio je vrstan govornik, propovjednik i nadbiskup Genove. Umro je 13. ili 14. srpnja 1298. godine. Papa Pio VII. Jakoba Voraginu 1816. godine proglasio je blaženim. Njegovo djelo „Legenda aurea“ objavljeno 1273. godine ubrzo je prevedeno na mnoge jezike i bilo najčitanijim djelom u srednjem vijeku.

Percepcija vila razlikuje se u zapadnoeuropskim i istočnoeuropskim zemljama. U britanskim mitskim predajama vile su mala šumska stvorenja s krilima, a okupljaju se oko cvijeća, potoka i jezera.

U slavenskoj i hrvatskoj mitologiji vile su bajkovite ljepotice, gotovo uvijek u dugim bijelim, rjeđe plavim haljinama, dugih zlatnožutih počešljanih kosa, s modrim ili zelenim očima, s cvjetnim vijencem na glavi, milozvučnog glasa, hitre i vitke. Oličenje su ljepote.

U hrvatskoj tradicijskoj kulturi jedni pripovijedaju da su ih vile izliječile; drugi da su siromašnim djevojkama pomagale brže istkati ruho za udaju; treći da su pomagale nejakim pastirima; četvrti da su mlade prenijele preko jezera u planinu, a stare pred crkvu; vješto liječe rane zadobivene u bojevima. Junacima su dojavljivale vijesti o Turcima. Slavonci pripovijedaju da su vile donosile blagoslov mjestu u kojem su obitavale. Priča se da su vile svojim dobročiniteljima ostavljale bogate darove. Ako bi se pokazala ljudska pohlepa, ti darovi pretvarani su u prašinu ili ugljen. U hrvatskim predajama vile su ljude darivale tjelesnom ili duhovnom snagom; nejakim pastirima darivale su jakost; neuglednim djevojkama darivale su ljepotu. Na blagdan rođenja svetoga Ivana Krstitelja vile su pomlađivale ljude. To vjerovanje ogleda se u ophodu *ladarica – ivančica* s cvjetnim vijencem na glavi na blagdan 24. lipnja.

Prema predajama vile žive u oblacima; na planinama; u šumama; poljima; pećinama; bunarima; potocima; rijekama; jezerima; morima. Na dalmatinskom području pripovijeda se da su staništa vila bila na Biokovu, Mosoru, Omišu i Velebitu.

S obzirom na staništa, ljudi su vile podijelili na Oblakinje, Planinkinje, Vodarkinje, Jezerkinje. Vjeruje se da ima devet vrsta vila.

Među vile neki svrstavaju i Suđenice koje upravljaju čovjekovom sudbinom. U grčkoj mitologiji to su Moire (Laheza, Klota, Atropa), keltske Wyrde, i rimske Parke (Nona, Decima i Morta), u nordijskoj tri Norne (Urd, Verdandi i Skuld) i sl. Prema predaji, one tri dana nakon rođenja posjećuju dijete te mu dosuđuju sudbinu. Prva Suđenica tka nit života (rođenje), druga odvija životni vijek, a treća prekida život.

Suđenice se obično prikazuju kao starice, a vile kao mlade, iznimno lijepe djevojke. U hrvatskoj mitologiji Suđenice se još nazivaju: Rođenice, Orisnice, Rojenice, Rožanice, Sudbenice, Suđenice, Sudije, Usude, Sudnice.

U stolačkom kraju pripovijeda se da je vila *oprijeglju* donijela stećke na Babinom Dolu, na Špadnjem grebu:

Na Babinu Dolu, na Špadnjem grebu, kuda prolazi glavni starinski put od Popova prema Metkoviću, stoje tri stećka. Stari bi pričali da je stećke vila u oprijeglju donijela. [32]

32 Internet stranice Fondacija Ruđer Bošković, Donja Hercegovina: Kulturna baština.

Toponimi nazvani po četvorici braće

U stolačkoj je kulturalnoj memoriji nastanak naziva toponima Gradac, Jasena, Demera, Stjepan Krst:

U Gracu u šamatoriji[33] *nalazi se križ. Legenda kaže da je taj križ postavljen kao spomenik Gratku, jednom od četvorice braće, po kojem je Gradac dobio ime. Sva četvorica braće su bili vojskovođe. Jednom je ime bilo Jasenko, pa je mjesto gdje je poginuo dobilo ime Jasena. Demerov Krst je dobio ime po mjestu pogibije drugog brata, Demera. Treći brat se zvao Stjepan, a mjesto gdje je poginuo kasnije je nazvano Stjepan Krst.*[34]

4. Etiološka predaja na povijesnoj i demonološkoj razini

U hrvatskoj tradicijskoj kulturi bolest ima oznake demonskoga bića. Mnoge su predaje koje se i danas pripovijedaju o kugi, kužnim grobljima i grobovima. Nekim od tih grobova narod hodočasti.

Kuga

Kuga je infektivna, epidemijska bolest koja zahvaća ljude i glodare. Tukidid spominje kugu koja je pustošila Atenu 430.-427. g. pr. Krista. U srednjem je vijeku od kuge u Europi umrla trećina pučanstva. Koncem 18. st. Napoleonovu je vojsku u istočnom Sredozemlju zahvatila epidemija kuge. U lirskim usmenim pjesmama i baladama morija je naziv za kugu.

Kuga se i u naše vrijeme povremeno pojavljuje u Kini, SAD-u i drugim dijelovima svijeta. Ako se rano poduzme liječenje, moguće ju je brzo zaustaviti, a ako se ne liječi, smrtonosna je u 60 % slučajeva.

Mnogobrojni su kužni grobovi i kužna groblja. Mnogim od tih grobova narod i u naše vrijeme hodočasti tražeći utjehu u duševnim i tjelesnim bolima.

U Poljicima se često pripovijeda i o kugi - crnoj strašnoj ženetini koja nosi srp u ruci. Gdje god dođe, sve pomete; staro, mlado, bogato, siromašno, sve umre. Stoka ugiba. Osobito dolazi u plemena, gdje je velika nečistoća. Kuga ruši kuće i uništava usjeve. U stara doba u Poljicima su bile male kuće, koje se i danas zovu *kažele*, u njima je boravio po jedan ili dva čovjeka koji su stražarili i pucali da ne bi kuga došla u selo. Kažu da su je neki *smakli*, ubili i da se više ne može vidjeti Poljicima. Pripovijeda se i da se nabola na trnje kod crkve sv. Fabijana i Sebastijana i tada je rekla: „Šukadar, bukadar, u Poljica nikadar“.[35]

U Tučepima kod Makarske kuga je opisivana kao žena oštrapana, visoka, kosa

33 Šamatorija – prostor oko crkve, crkveno dvorište.

34 Katarina Matić zapisala je 2011. godine a ispričala joj je Kata Matić, rođena Jogunica, rođena 1931. FF MO 2011. Z.

35 Ivanišević, Frano. *Poljica, narodni život i običaji,* reprint izdanja JAZU iz 1906. i neobjavljena građa. Split: Književni krug Split. 1987, 600.

joj je razbarušena kao u stare kobile. Ima zelene oči, kao mačka, nos duguljast i oštar, žuto te mrko lice, nokte kao u lisice.[36]

U Rami je kuga opisivana kao runjava *djevojčetina* koja bi uzjašila koga bi srela. U Bosni je su ljudi o kugi govorili kao o nečemu što hoda noseći strijele.

Kuga se, po narodnom vjerovanju, pokazivala kao kostur djevojčure u bijelim haljinama, a nestajala je u obliku vatre. Svojim dodirom je izazivala smrt.

Fra Nikola Lašvanin (Dolac kod Travnika, 1703. – Jajce, 1750.) u svom *Ljetopisu* među mnogobrojnim predajama navodi i predaju o kugi. (Lašvanin je umro od kuge.) Uz godinu 1690. Lašvanin je zabilježio:

(...) kuga prođe i ja odoh u Fojnicu, ali posla po mene Arslan-beg Kopčić. A kad dojdoh, reče: „Imam jednu oporuku na duši. Imao sam momka krstjanina i umrije od kuge. I reko mi je za života da od njegova najma ukopam ga u grebju krstjanskomu i da mu usadim križ od kamena i ogradim greb. I to sam sve učinio. Al' je još reko da mu činim reć misu – i dade mi naknadu za mise, govoreći: „Neka znaš, fra Stipane, neka njegovo pri meni ništa ne ostaje."

I to zabiližih, za pogrdu onih krstjana koji su nepomljivi izvršiti oporuke njihovih mrtvih.[37]

Lašvanin piše da je 1. travnja 1690. pao krvav snijeg po cijeloj Bosni. Iste godine pomrlo je mnogo naroda od kuge za koju su ljudi govorili da nešto hoda noseći strijele. Turci su smatrali da je to istina. Katolici su se branili od kuge svetim misama, postovima i molitvama.

U Rami su se katolici pripravili primiti svete sakramente od Nikole Lašvanina, koji im je misu služio na Gmićima, kod Petrove kuće, u potoku, gdje su kužnici dolazili na ispovijed. Bili su se izmiješali i zdravi i kužnici jer jedno drugom nije htjelo kazati da je kužno.

U Prozoru je jedan Turčin bio prebolio kugu. Uvečer je izišao obaći volove, ali mu je pred kućom sjedila jedna runjava djevojčetina koja ga je uhvatila i uzjašila. Molio je da ga pusti, ali ona to nije htjela nego mu je rekla: „Nosi me na Gmiće!" To čudo su vidjeli i žena i djeca onoga Turčina, koji je morao poslušati djevojčurinu i ponijeti je na Gmiće. Kad su bili blizu gdje se misa služila, rekla mu je: „Stani, ne idi gore." Turčin je odgovorio: „Zašto – ne idi gore; blizu smo, zašto li me zamuči?" Odgovara ona napast: „Tuda hoda ona fratrina i govori misu; ne smijem tamo." Ondje ga je sjašila i nestala.

To se proglasilo na sve strane, te bi jasno zašto nitko na Gmićima ne umri od kuge, piše Lašvanin. Narod je navalio da se misa služi svuda i potajno su postili ponedjeljak sv. Roku.[38]

36 Nevena Čović zapisala je 2012. Kazala joj je Vesna Šestić, rođ. Parčina, rođena 1942. u Tučepi, općina Makarska. FF ST 2012. Z.

37 Lašvanin Nikola, *Ljetopis*, V. Masleša, Sarajevo, 1981.165. – 166.

38 *Isto,* 164.-165.

Njavrin grob na Brštanici

Na Babinu Dolu, na Špadnjem Grebu, blizu stećaka je grob nekog Njavre kojega je, po predajama, na tom mjestu stigla kuga i umorila:

Na Babinu Dolu, na Špadnjem Grebu, blizu stećaka je grob nekog Njavre. Pričalo se da ga je tu stigla kraplja (kuga), da je navodno bježao pred njom i da ga je tu stigla. Kakva je to kraplja bila da je morao pred njom bježati, nisu rekli.[39]

5. Etiološka predaja na legendnoj razini

Špilja Tamnica

Neke etiološke predaje nastale su na legendnoj razini. U špilju Tamnicu bačen je neki pravednik. Iz špilje se nije moglo izaći ali se, kažu, dogodilo čudo i špilja se zatvorila na vrhu, a otvorila pri dnu. Uz tu predaju vezuju se i česte predaje o alkama za koje narod pripovijeda da su se u pradavna vremena vezali brodovi:

U mjestu Markovića vinogradi špilja je Tamnica. Kupastog je oblika s otvorom pri dnu. Priča kaže daje to bila tamnica. Pri vrhu je bio otvor sa željeznom kukom za mučenje zatvorenika. Jednom su tu bacili pravednika. On se molio Bogu da ga spasi. Zatvorio se otvor pri vrhu, a otvorio drugi pri dnu. Vele i sada se vidi željezna kuka u vrhu. [40]

Tajne jame Crnulja

U stolačkom kraju živo je sjećanje da se misa potajno služila na ovećem kamenu u Crnulji:

Još je živa tradicija da se u Crnulji slavila sveta misa na ovećem kamenu u njezinoj sredini koji je i sličan oltaru. Slavila se, kažu, na Petrovdan. Postoje još neke pojedonosti i legende o svetom Petru u Crnulji. Legenda tumači da su crvene mrlje po zidovima pećine, koje se ne mogu izbrisati, nastale od rana vraga kad ga je sveti Petar ranio. U sredini je hrpa crvene zemlje, legenda kaže da je tu Petar ubio vraga. Poviše tog oltarišta su ispisana mnoga imena, ulaznici su se natjecali tko će u većoj visini upisati svoje ime.[41]

6. Etimološke predaje

Etimološke predaje često nastaju temeljem pričanja iz života. Tako Stočani objašnjavaju i nastanak imena sela Orlja:

39 Internet stranice Fondacija Ruđer Bošković, Donja Hercegovina: Kulturna baština.
40 *Isto.*
41 Katarina Matić zapisala je 2011. godine a ispričala joj je Janja Matić iz Oskrušnice. FF MO 2011. Z.

U mnogim svojim pričama čovjek objašnjava kako je neko mjesto dobilo ime. Ova predaja govori kako je selo Orlja dobilo ime. To je selo udaljeno od Stoca 11 kilometara. Nalazi se na jednoj uzvisini. Orlja se objašnjava ovako: Oro Ivan zemlju s volovima i govorio ovako: - Os, Rudonja, os, Milonja. Prvi put je orao. Zemlja mu odgovori: - Hm, moj Ivane, stara je zemlja. Ti si sedamdeset i sedmi Ivan koji je ore! Eto kako se prozva selo Orlja.[42]

7. Zaključak

Navedene i multidisciplinarno interpretirane predaje svjedoče bogatstvo kulturne baštine u stolačkom kraju. To bogatstvo afirmiraju i monolitni ostatci ilirskih zidina na Ošanićima. Mnogobrojne gomile i gradine i arheološka nalazišta na njima svjedoče ilirsku civilizaciju u stolačkom kraju.

Toponimi i predaje o njima ukazuju na grčku i rimsku civilizaciju u stolačkom kraju.

Te predaje koje su ostale u kulturalnoj memoriji imaju iznimnu socijalnu i estetsku vrijednost. Neke od navedenih predaja imaju antologijsku vrijednost. Izvorno zapisane i navedene predaje predstavljaju bogatstvo stolačkoga leksika. Neke od tih predaja kao ona o begovici Hasniji kćerki Smail-age Čengića daju dragocjene povijesne podatke o potomcima Smail-age Čengića.

U Godini kulturne baštine, koju je UNESCO proglasio, Stočani se uistinu imaju čime ponositi. Međutim, veliko duhovno bogatstvo zauvijek krije zemlja i na nama je snimiti primjere kulturne baštine koji su još uvijek u kulturalnoj memoriji Hrvata u stolačkome kraju.

42 Zapisala je 2004. godine Mirjana Kukrika, a kazao joj je Ante Puljić sa Stjepan Križa. FF MO 2004. S.

dr. sc. Domagoj Vidović

OSOBNA IMENA, PREZIMENA I IMENA NASELJA

U POPISU SELA I ZEMLJE SANDŽAKA KRKA, KLIS I HERCEGOVINA OSLOBOĐENIH OD MLETAČKE REPUBLIKE 1701. GODINE

Uvod

Godine 2016. objavljen je *Popis sela i zemlje sandžaka Krka, Klis i Hercegovina oslobođenih od Mletačke Republike 1701. godine*, koji je priredila Fazileta Hafizović, a u kojemu se nalaze i podatci zanimljivi za stolačko područje. Iako je u njemu onomastičkih podataka znatno manje nego u *Poimeničnome popisu sandžaka vilajeta Hercegovine 1475. – 1477.* (Aličić 1985), ipak su donekle usporedivi i iz njih se daju izvući zaključci zanimljivi različitim znanstvenim disciplinama.

U onomastičkome je smislu najrelevantniji uvid u fond muških imena preostaloga (neiseljenoga) nemuslimanskog stanovništva. Naime, iako su među stanovnicima stolačke nahije zabilježena tek 23 narodna i kršćanska muška imena[1], i na tako su malome uzorku razvidne poprilične promjene unutar osobnoimenskoga fonda u odnosu na stanje uoči osmanlijske okupacije čak i ako zanemarimo činjenicu da su koncem XV. stoljeća muslimanska imena nosili tek dionici osmanlijske upravno-vojne vlasti i zemljoposjednici te da je njihov udio bio zanemariv. Na temelju iznesenih podataka dakako da nije moguće pouzdano odrediti vjerski sastav navedenoga područja. Donekle ga je moguće odrediti tek posredno. Naime, na temelju podataka iz 1733. vidimo da su na stolačkome području 1733. katolici bili isključivo stanovništvo u Košćeli i Njivicama, a drugdje su bili manjina, znatnija tek na Boljunima, gdje su činili više od 40 % stanovništva (41,67 %), i u središnjemu dijelu Dubrava, gdje su činili oko četvrtine stanovništva (23,08 %). Ako izuzmemo grad Stolac (ondje nemamo podatke za nekatolike) i Bjelojeviće (koji su obuhvaćali područje do Čeljeva), na području je stolačke nahije živjelo 136 obitelji, od čega 60 (44,12 %) muslimanskih, 46 (33,82 %) pravoslavnih, 30 (22,06 %) katoličkih obitelji (izračunano prema Krešić 2006: 447). O razmjerima iseljavanja iz Stoca i Dubrava dostatno govore podatci iz matičnih knjiga na neretvanskome području, na koje se tijekom mletačko-osmanlijskih sukoba koncem XVII. stoljeća i nakon

1 U ovome se radu obrađuju muška imena jer su u osmanlijskim popisima rijetko popisivane žene, i to samo, koliko mi je poznato, udovice te je stoga teško uspoređivati podatke iz razdoblja prije *Stanja duša župe Dubrave iz 1792.* u kojemu su popisani svi katolički župljani.

utvrđivanja mletačko-osmanlijske granice 1718. doselio popriličan broj katolika (npr. Bitunjci, Milani, Sprčiči te dio Bora, Boškovića i Matića, a možda i Dragovići) te se prva desetljeća XVIII. stoljeća na stolačkome području mogu nazvati razdobljem demografske obnove ponajprije Hrvata katolika, a u manjoj mjeri i pripadnika drugih vjeroispovijesti i naroda.

U ovome se popisu navode i neka prezimena, što je jedan u nizu dokaza da je zapadni (ponajprije katolički) običaj nadijevanja prezimena (Osmanlije su popisivali samo osobna imena i očevo ime), začet pred osmanlijska osvajanja ponajviše pod dubrovačkim utjecajem, preživio gotovo dva i pol stoljeća vlasti koja ga je potirala, a posredni su dokaz za to ponovno upisi u dalmatinskim i dubrovačkim matičnim knjigama te upisi u katoličkim matičnim knjigama bosanskohercegovačkih župa (najstarije su u Bosni one iz Kraljeve Sutjeske, koje se vode od 1641., a u Hercegovini popovske i gradačke, koje se vode od 1708. odnosno 1709.) i biskupskim izvješćima. Iako su katolici u Bosni i Hercegovini s vremenom postali tek trećom vjerskom skupinom po brojnosti, najzaslužniji su za uvođenje prezimena u imensku formulu potkraj srednjovjekovlja (kad su bili većinom) i za njihovo očuvanje tijekom četiristogodišnje osmanlijske okupacije (kad im se postupno udio smanjivao) te se slobodno može ustvrditi da su najzaslužniji za njegovo širenje na pravoslavce i muslimane. U tome je i stolačko područje nezaobilazno jer su domaća prezimena zabilježena od konca XIV. stoljeća, a još su ih ranije ponijeli Stočani i Dubravci u Dubrovniku.

Muška imena

U popisu su iz 1701. zabilježena su 23 muška imena, od kojih je 12 kršćanskih (52,17 %) i 11 (47,83 %) narodnih. Tijekom srednjovjekovlja udio je kršćanskih muških imena iznosio više od 90 % (usp. D. Vidović 2014: 179–181) te je čak i na malome uzorku razvidna velika promjena iako ne možemo pouzdano utvrditi vjersku pripadnost nositelja osobnih imena ni u srednjovjekovlju ni 1701.

Među kršćanskim imenima tri se nadijevaju i danas ih nose isključivo katolici: *Jure* i *Jurica* (katoličke inačice kršćanskoga imena *Juraj*) te *Stipan* (ikavizirani lik kršćanskoga imena *Stjepan*). Kršćansko je ime *Simo* (< *Simeon*), pak, svojstveno srpskomu osobnom fondu (iako je zabilježeno i među katolicima, primjerice na dubrovačkome području), a *Vid* je znatno češće kod katolika. Inačice su kršćanskih imena *Damjan* (zabilježen je samo temeljni lik), Đurađ (usp. *Juraj*; zabilježeno je izvedeno ime Đurin i pokraćeno Đuro), *Ivan* (zabilježen je samo temeljni lik; ime je češće u katolika, ali je bilo i vrlo često u istočnohercegovačkih pravoslavaca u kojih je i danas zastupljeno u manjoj mjeri), *Petar* (temeljni lik *Petar* i izvedeni *Periša*) i *Mihajlo* (zabilježen je samo temeljni lik) zabilježene podjednako i u istočnohercegovačkih katolika i pravoslavaca.

Među narodnim imenima pretežu ona koja su tvorena od antroponimne osnove *Mil-* (složeno ime *Milosav* te izvedena *Milenko*, *Miloje*, *Miloš* i *Milutin*), a zaštitničko je ime *Vuk* zastupljeno u temeljnoj (*Vuk*) i izvedenoj inačici (*Vučeta*). Zabilježena

su još narodna imena *Mirčeta* (< *Mirče* < *Miro* < *Miroslav*), *Radoš* (< *Rado* < *Radomir/Radoslav/Radivoj*), *Slavoj* (< *Slavo* < *Slavomir*) i *Stojo* (< *Stojislav*). U nositelja narodnih imena teško je utvrditi njihovu vjersku pripadnost, ali se može pretpostaviti da je među njima više pravoslavaca.

Stanje duša župe Dubrave iz 1792. na području današnje stolačke župe pokazuje potpunu prevlast kršćanskih imena, koja su činila oko 90 % svih osobnih imena župljana i koja je nosilo oko 90 % župljana, a jedina su zapisana narodna imena bila *Božo* i *Stojan* (prema Perić 2006). Godine 1864. u stolačkoj su župi od 34 osobna imena četiri bila narodna (*Boško*, *Cvjetko*, *Stanko* i *Stojan*), a njihovi su nositelji činili 10,29 % svih muškaraca u župi (prema Marić 2010: 93).

Prezimena

U popisu iz 1701. potvrđena su prezimena *Deranić* (< *derati*) u Nevešu, *Gačić* (< *Gako* < *Gavrilo*) i *Marušić* (< *Maruša* < *Mara* < *Marija*) u Bjelovićima, *Glavaš* (< *glava*), *Hreljić* (< *Hrelja*) i *Popović* (< *pop* 'svećenik') u Bitunji, *Karić* (< tur. *kara* 'crn') u Donjemu Poplatu te *Ratković* (< *Ratko* < *Radimir*/*Radoslav*/*Radomir*) u Kruševu. Gačići (danas nastanjuje Lokve) su, Hreljići (nastanjivali su Zaušje), Karići (i danas nastanjuju Donji Poplat) i Marušići[2] (iz Bjelovića su se iselili u Klepce) pravoslavci. Deranići su katolici (iselili su se u Metković gdje su nosili prezime Milan; M. Vidović 2000: 265), a vrlo su vjerojatno to bili Glavaši i Popovići (obje su se obitelji iz Popova selili prema stolačkome kraju) te Ratkovići. Pritom je za kontinuitet katoličke i hrvatske prisutnosti u stolačkome kraju važno napomenuti kako se Ljuboje Ratković, sin Dubravca, s Rotimlje spominje 1375. (Anđelić i Sivrić 2006: 25).

Imena naselja (ojkonimi)

U popisu se spominje 17 naselja: *Bjelojević*[3] (< *Bjelojević* < *Bjeloje* < *Bjel-* < *Bjeloslav*; danas Bjelojevići) ili *Neveš* (usp. *nevesika* 'biljka iz porodice šupaljka'; postoji danas zdenac Neveš u Boljunima), *Bovan* (< *bovan* 'kamena kosa'; danas nije naselje), *Burmaz* (< *burr* 'muž' + *madh* 'velik'; danas Burmazi), *Donja* i *Gornja Bitunja* (< *donji/gornji* + *Bitunji* 'Bitunov' < *Bitus* 'Vid'), *Duboka* (< *dubok*) ili *Udora* (< *udor* 'mužjak reke, mitske ptice ogromnih krila, zaštitnice zmaja), *Gornji Poplat* (< *gornji* + *poplat* 'potplat'), *Grdijević* (< *Grdijević* < *grd* 'velik'), *Košćela* (< *košćela* 'kostjela, Celtis australis'), *Humče* (< *hum* 'omanji brijeg pod travom'; danas postoji toponim Humac kod Poplata), *Kruševo* (< *kruša* 'kruška, Pyrus'), *Orahovica* (< *orah* 'Juglans'; danas dio Kruševa, zapisan je i lik *Oraovica*), *Orle* (< *orlji* 'orlov'; današnja Orlja), *Ostr(o)vo* (< *ostar/oštar*, danas Ostrvo, nekoć Ostravice), *Poljice* (< *poljice* 'malo polje'; nekoć naselje unutar Bitunje), *Poplat* (< *poplat* 'potplat') i *Ravnica* (danas Ravnice).

2 Marušića kuća toponim je na Donjemu Brštaniku (D. Vidović 2014: 155).
3 Motivaciju za većinu naselja navodim prema D. Vidović 2010.

Zaključak

Popis sela i zemlje sandžaka Krka, Klis i Hercegovina oslobođenih od Mletačke Republike 1701. godine, koji je priredila Fazileta Hafizović, višestruko je važan dokument ne samo za stolačko područje, nego i za sva područja na negdašnjemu razmeđu Mletačke Republike i Osmanlijskoga Carstva (danas Dalmacije i Hercegovine). Razvidno je to već i po naslovu monografije iz koje je vidljiv različit pogled na osmanlijsku vlast na obrađenome području. Naime, dok se među mjesnim muslimanskim stanovništvom povratak osmanlijske vlasti smatrao oslobođenjem, kršćanima je (pogotovo katolicima) značio nove progone i raseljavanje.

Popis je ujedno važan onomastički spomenik jer su u njemu zapisana osobna imena, prezimena i ojkonimi. Iako su popisana tek 23 osobna imena (isključivo muška zbog patrijarhalnoga društvenog uređenja), već je na malome uzorku očita velika promjena jer su prevladala kršćanska imena, koja su u srednjovjekovlju činila tek desetak posto svih imena. Ujedno su iz stolačkoga kraja nestala sva strana imena osim novih, muslimanskih. Taj je proces nastavljen tijekom idućih desetljeća i stoljeća uspostavom čvršće hijerarhije Katoličke Crkve i zakašnjelom provedbom odredaba Tridentskoga sabora (1545. – 1563.) otkad je moguće pratiti razvoj osobnoimenskoga fonda stolačkih Hrvata katolika. Kad je riječ o prezimenskome fondu, *Popis* pokazuje neprekinutost naseljenosti Hrvata katolika u stolačkome kraju, što se ogleda na primjeru prezimena Ratković. Donekle odražava i brojčani odnos katolika i pravoslavaca na stolačkome području. Na neprekinutost naseljenosti upućuju i imena naselja (ojkonimi).

Popis je ujedno i svojevrstan putokaz za budućnost. Naime, Hrvati su od isključivoga stanovništva u ranome srednjovjekovlju u XVIII. stoljeću postali tek trećima po brojnosti. Učvršćivanjem Crkvene hijerarhije i gospodarskim uzletom u XX. su stoljeću postali relativnom većinom, a danas su apsolutnom. Pokazatelj je to da se u iznimno teškim uvjetima grade uvjeti za bolju budućnost.

Literatura

Aličić, Ahmed S. 1985. *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovine.* Orijentalni institut u Sarajevu. Sarajevo.

Anđelić, Tomislav; Sivrić, Marijan. 2006. Dubrave u srednjem vijeku, srednjovjekovna humska županije Dubrave. *300 godina župe Dubrave: Humski zbornik* 9. Pr. Krešić, Milenko. Aladinići. 19–40.

Hafizović, Fazileta 2016. *Popis sela i zemlje sandžaka Krka, Klis i Hercegovina oslobođenih od Mletačke Republike 1701. godine*. SKD „Prosvjeta“ – Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu – Centar za komparativnohistorijske i interkulturne studije – Orijentalni institut u Sarajevu. Zagreb – Sarajevo.

Marić, Marinko. 2010. Katoličko stanovništvo župe Stolac. *Stolačko kulturno proljeće* 4. 71–94.

Perić, Ratko. 2006. Stanje duša u župama Hrasno i Dubrave. *300 godina župe Dubrave: Humski zbornik* 9. Pr. Krešić, Milenko. Aladinići. 159–202.

Vidović, Domagoj. 2010. Iz ojkonimije stolačkoga kraja. *Stolačko kulturno proljeće* 4. 213–227.

Vidović, Domagoj. 2014. Mali povijesni rječnik osobnih imena stolačkoga kraja. *Stolačko kulturno proljeće* 6. 179–199.

Vidović, Mile. 2000. *Radovan Jerković – život i djelo*. Ogranak Matice hrvatske u Metkoviću. Metković.

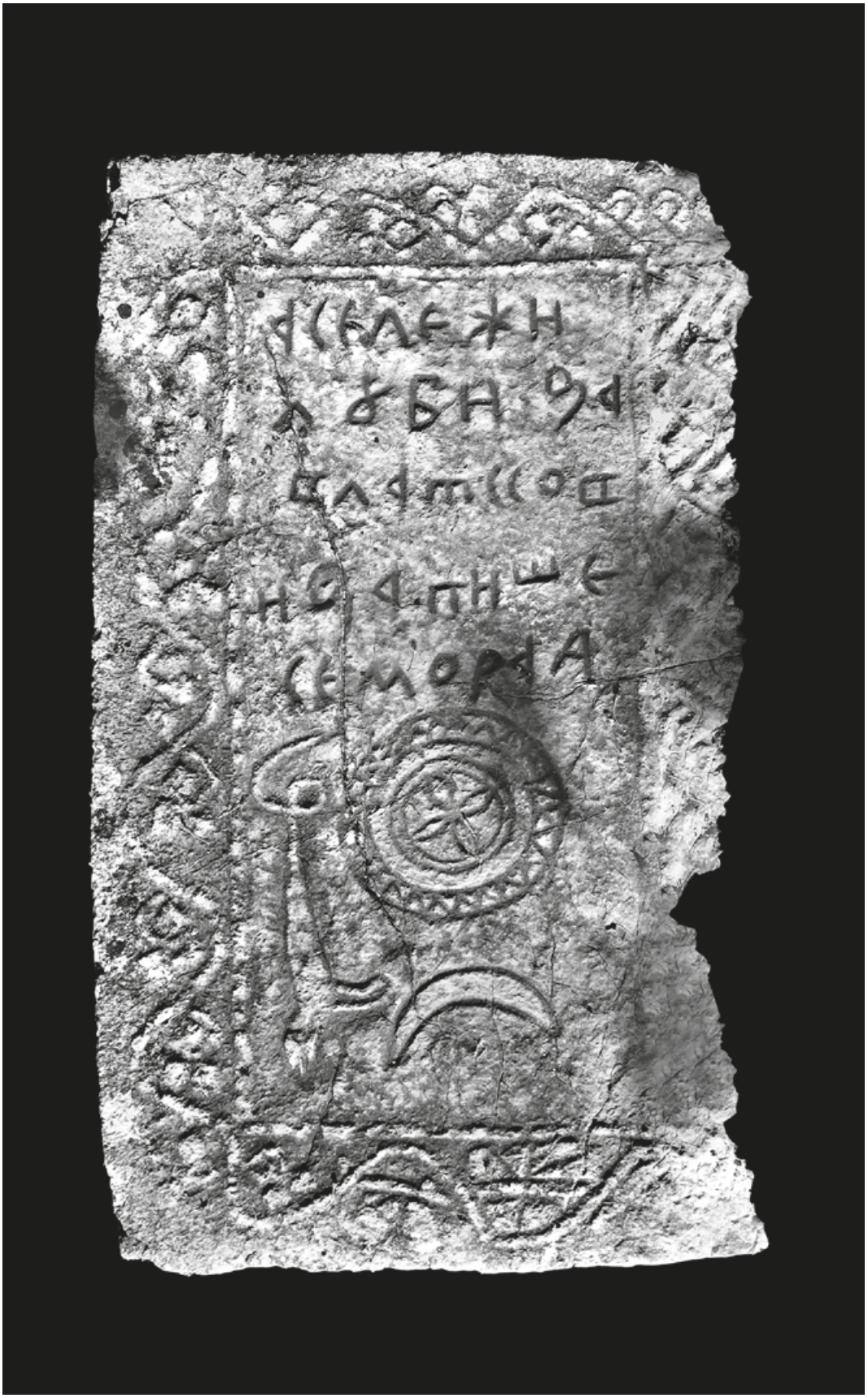

Luko Paljetak

GOVOR ZAHVALE NAGRAĐENIKA

Svaka noć, čak i kada nije zvjezdovita, pjesnička jest noć, a Vidoška pjesnička noć, posebna je noć. Dično je, časno je biti jedan od glasova u njoj, između ovih kamenih biljega od kojih svaki jest pjesma za sebe, ukamenjena riječ nad vječnim životom, a svaki počinje svojim čvrstim Az. Jer čovjek i nema drugo nego to svoje Ja, da ga potvrđuje i da ga opravdava svakog dana i svake noći života svojega.

Pjesnicima je to posebna obveza, jer oni jesu posebno od riječi i od Riječi moraju biti. Točno je napisao drevni prerađivač Aleksandride: „v istini – ništor nij na zemlji počtenije od knjižnog razuma. Vridniji je človik knjižan od mnogo bisera i kaminja skupocinoga.“

Ovi kamenovi na Radimlji jesu iznad svake skupocjenosti, njihov goli Ja neima cijene. Ovdje između njih posebnu vrijednost dobivaju stihovi koje sam, često nesvjestan svih značenja riječi koje mi bijahu darovane, još kao mlad napisao: „Bio sam prije ceste i mnogo prije gladi / putnik na ovom putu, daleko prije glasa / znao sam neke pjesme...“

Gordo je biti zrno pjesničke kolajne s Radimlje, i ja se sada tako i osjećam. Zahvaljujem svima pod ovim zvijezdama koje noćas posebno milosno gledaju na nas; jer: „tabani nam traju sve dok i ceste traju / vode nas ove ruke s okom na svakom prstu / od praha i od zvijezda dok mijese zemlju čvrstu / koju nam kao kolač na kraju puta daju; toliko smo se puta ljuljali na toj cesti / ubrzamo li korak možemo sebe sresti.“

Zahvaljujem vam od srca na ovom stećku. U njemu je srž ovih oko nas, u njemu je srce, ovdje, na ovoj zemlji našoj, na plemenitoj.

Mile Pešorda

U GRUDAMA ODRŽAN PRVI „BLAGDAN SLOBODE“

U Grudama je, u znamenu Gospe od Anđela, održan prvi Blagdan slobode, u srijedu, 2. kolovoza, s početkom u 20 sati, na dan kada je, prije tristo godina u mletačko-turskom ratu bio oslobođen od Turaka Imotski, cijela Imotska krajina i dio Hercegovine, te je otkrivena križarska pobjednička zastava iz godine 1717.

Do toga su nadnevka nerazdruživim dijelom Imotske krajine bile ne samo današnje općine Grude i Posušje, nego i šire područje u Hercegovini, koje se protezalo od Roškoga polja do Klobuka. U svečanom je ozračju i zajedničarskom duhu priređen prigodan kulturni program, započet s AVE MARIA i završen s TEBE BOGA HVALIMO, koje je otpjevala mlada sopranistica Lucija Zovko. Predavanje o slobodi i otetoj slobodi održao je hrvatski književnik Mile Pešorda, inicijator susreta, a dr. fra Josip Sopta govorio je o historijatu zastave, koja je tom prigodom bila izvješena na jarbol i prvi put uopće bila predstavljena javnosti. U programu su također sudjelovali mladi glazbenici i recitatori Filip Miloš, Marko Bošnjak, Bruno Mikulić, Martina Grubišić, Jure Miloš i dvoje članova HKUD „Hercegovac“. Nazočnima se, u ime pokrovitelja, pozdravnim govorom obratio ministar Mladen Begić.

Blagdan slobode održao se u znamenu Riječi iz Evanđelja: *Istina će vas osloboditi*. U tome svjetlu razvidnijom postaje katastrofalna činjenica političke trgovine, izdaje i korupcije iz godine 1717., kada je znatan dio junački netom oslobođenog hrvatskog narodnog područja u Hercegovini vraćen pod tursku vlast i stavljen pod etiketu „Donja Bekija“ i „Gornja Bekija“, a Imotsko polje kao

jedna zemljopisna i gospodarska cjelina bilo prepolovljeno. Povijesna je zastava pod kojom su se Imoćani i Hercegovci, duhovno predvođeni hercegovačkim franjevcima, fra Stjepanom Vrljićem i fra Lovrom Šitovićem, borili protiv Turaka postala simbolom ne samo narodne slobode, nego i tragedije: izgorjela je, po svemu sudeći, godine 1947., zajedno s etnografskom zbirkom Franjevačke gimnazije na Širokome Brijegu. Zastavu je tamo pohranio dr. fra Leo Petrović, koji nam je ostavio podroban opis zastave, u svome članku objavljenu u *Glasniku sv. Ante* godine 1938. Zahvaljujući tomu, na grudskome je *Blagdanu slobode* ova zastava prvi put uopće bila predstavljena narodu i javnosti, ali tek kao replika izvornika, izrađena za ovu prigodu. Dogodilo se to u Parku hrvatskih velikana, u nazočnosti stotinjak posjetitelja, ispred Spomenika palim braniteljima, pred velebnom kamenitom zgradom bivše duhanske stanice.

Zamisao je inicijatora i pokretača da ovaj susret preraste u trajnu kulturnu manifestaciju posvećenu stvaralačkoj dimenziji slobode naroda i čovjeka, njegovanju nacionalnoga identiteta i kulturnom dijalogu. Organizator je prvoga *Blagdana slobode* Udruga dragovoljaca i veterana Domovinskog rata Županije zapadno-hercegovačke, a pokrovitelj Ministarstvo hrvatskih branitelja iz Domovinskoga rata Zapadno-hercegovačke županije.

Mirko Bošković

MANIPULIRANJE HRVATSKOM DESNICOM

Kada se neka politička skupina osjeti ugrožena, rješenje traži u konzervativnim ili desnim političkim idejama. Biti pripadnik ili simpatizer konzervativnih ideja sada nije popularno, kako u BiH tako ni na globalnim prostorima. Konzervativne političke opcije zagovaraju snažnu zaštitu narodnih interesa, imaju jasne ciljeve i nastupe. Zbog toga komuniciraju otvoreno i izravno , što odiše odanošću i iskrenošću, a narod lako prepoznaje poruke. Osporavanje takvih ideja, na bilo kakav način, sugerira nametanje rješenja nekoj političkoj skupini u društvu koje nisu po njihovoj volji.

Hrvatska je politička desnica od svoga formiranja suočena s brojnim podjelama unutar svojih redova. Pod stalnim je pritiscima i kadrovski oslabljena te ne uspijeva ispunjavati svoju ulogu, čak postaje lak plijen svojim političkim neprijateljima. Od početaka višestranačja na ovim prostorima, nositelji ideja hrvatske desnice su također pokidani, nestrukturirani, dijele se i mijenjaju imena stranaka i za beznačajne političke razlike najčešće izazvane neslaganjima pojedinih lidera i tako postaju meta "*demokratskih manipulatora*". Ideje moderne social-demokracije u BiH nisu zaživjele nakon raspada komunističkog sustava na razini države. Kod Bošnjaka i Srba su u velikoj mjeri skrenule prema nacionalizmu s elementima komunističkih navika, dok kod Hrvata nije ni zaživjela, osim kod pojedinaca, najčešće u okolnostima gdje nije popularno biti pripadnik neke hrvatske nacionalne stranke.

Ratni događaji u Drugom svjetskom ratu i njihova jugoslavenska interpretacija neprestano se koriste za pritisak na sve konzervativne političke ideje kod Hrvata. Početkom Drugog svjetskog rata uspostavljena Hrvatska država, zapravo njeno uže rukovodstvo, našla se na pravcu prodora sila Osovine, kao i svi prostori okruženja. Demokratski izabrane stranke kod Hrvata u Kraljevini Jugoslaviji, na čelu sa HSS-m i dr. ostale su po strani događanja zbog neprihvaćanja totalitarnih režima koji su bili na sceni, a nedovoljno pripremljena hrvatska desnica vidi svoju priliku za državnim liderstvom. U spletu ratnih okolnosti, hrvatski narod se našao između

dva totalitarna sustava, fašizma i komunizma, i sa snažnim međunacionalnim nesuglasicama na prostorima uspostavljene države. Zapravo, niti jedan totalitarni sustav nije istinski prihvaćen od većine naroda, već su se nametnuli spletom ratnih okolnosti i ranijih nesporazuma. Jugoslavenska lažna interpetacija ovih događaja bila je u službi nametanja kolektivne krivnje nakon Drugog svjetskog rata i kasnije. U takvim političkim i vojnim okolnostima, na kraju Drugog svjetskog rata uskraćeno je Hrvatima punopravno sudjelovanje u rješenju statusa Hrvata unutar nove jugoslavenske zajednice. Proces nametanja rješenja u novostvorenoj državnoj zajednici doveo je do novih stradanja na hrvatskoj političkoj desnici, ali i ljevici.

Hrvatski političari i narod, koji su spas našli u emigraciji, stalno su se pokušavali organizirati. Čekajući pomoć velikih sila, prvenstveno iz kruga demokratskih država, nastojali su stvoriti uvjete za stvaranje hrvatske države, ali i rješavanje statusa Hrvata na susjednim prostorima. Jugoslavenskoj državnoj zajednici, odnosno onim narodima koji su je prihvatili, ali i uspostavljenim interesnim podjelama demokratskog i komunističkog svijeta, nije prekrajanje jugoslavenske zajednice odgovaralo. Međutim, postojale su realne okolnosti da bi se vremena mogla promijeniti slomom komunizma. Kako bi se ugasila ideja stvaranja hrvatske države i stvorili uvjeti za normalnim statusom Hrvata na drugim prostorima, hrvatska emigracija se u cjelini proglašava radikalom desnicom i "fašističkim elementima" pa se vodila stalna borba jugoslavenskog represivnog aparata s hrvatskom desnicom, na stranom i domaćem terenu uz brojne žrtve.

Komunistički represivni aparat je stavljen u službu zaštite komunističkog političkog sustava i bio je prožet u svim porama života, od najvećih državnih organa do poduzeća i pojedinih mjesta. Sve poduzimane mjere su pravdane borbom s "fašističkim elementima", najčešće koristeći iskonstruirane optužbe iz Drugog svjetskog rata. Brojni segmenti toga sustava, na čelu kojeg je bila komunistička partija, glavninu su svojih aktivnosti usmjerili na proizvodnju straha s ciljem održavanja jednopartijske državne zajednice, koja je kao takva bila održiva samo u totalitarnim političkim okolnostima.

Neprestana borba s raznim neprijateljima bila je osmišljena na bazi krivih predstavljanja povijesti, iskonstruiranih činjenica i izmišljenih opasnosti. S religijskim zajednicama neprijateljstvo je bilo zasnovano na temeljima materijalističkog komunizma, nacionalizmi su najčešće izmišljani kako zajednica ne bi "pukla" po unutarnjim granicama, a borba s "malim ljudima" ,najčešće kao verbalni delikt, unosio je strah u cijelo društvo. Oni koji su bili na udaru po ovim pitanjima, bolesnom su upornošću "obrađivani" i od njih se neprestano "štitilo" na razne načine. Svaki odlazak u zapadne zemlje smatran je politički rizičnim po "socijalističku zajednicu" jer je mogao biti u nepoželjnim kontaktima s idejama "trulog kapitalizma" i raznim političkim neprijateljima.

Politička gibanja kod Hrvata 70-tih godina bila su sastavni dio europskih gibanja, sa specifičnostima pojedinih prostora. Iako su ova politička gibanja bila vođena i od hrvatske ljevice, koja je bila na vlasti, njihova kvalifikacija je bila okarakterizirana, od jugoslavenskih unitarista, na način koji je imao za cilj ugušiti političke i ekonomske

reforme. Zatiranju tog procesa je prethodila optužba da se radi o fašističkim, šovinističkim i raznim drugim djelovanjima. Iako su u ovim procesima sudjelovale lijeve i desne političke opcije, iskonstruirana interpretacija jugoslavenskih komunista je cijeli pokret proglasila desničarenjem i nasilno ga je ugušila.

Osamdesetih godina represivni komunistički aparat počinje intenzivnije "preventivno" djelovanje prema političkoj emigraciji i unutarnjim neistomišljenicima. Metodama kompromitiranja "ekstremne emigracije" i "unutarnjeg neprijatelja" plasiraju se dezinformacije u njihove redove, pritisci na obitelji, zastrašivanja na razne načine i sl. U svojim aktivnostima vršio se odabir pogodnih osoba, njihove bliže i dalje rodbine, te njihova okruženja kako bi se postigla veća efikasnost u planiranim djelovanjima. Akcija se zvanično smatrala "kontra propagandnom i preventivom" iako je bila ofanzivna i prožeta stradanjima. Putem pisama, letaka, telefonskih poziva i drugog "kompromitirajućeg materijala" slale su se poluinformacije i dezinformacije prema pojedincima i organizacijama s ciljem unošenje nepovjerenja i razbijanja pojedinih organizacija. Posebno su bili na udaru pojedinci i udruženja iz političkih hrvatskih, emigrantskih i domaćih krugova. U sklopu ovih aktivnosti, uznemiravane su i kompromitirane obitelji, prijatelji, udruženja u državama u kojoj su boravili raznim montiranim fotografijama i drugim dokumentima koji su se na različite načine prema njima plasirali.

Plasirane su razne dezinformacije i poluinformacije vezane za pojedince i tijekom Domovinskoga rata, često preko neupućenih pojedinaca. Pogodan način plasiranja takvih informacija su ratne okolnosti, a najčešće su imale cilj izazvati političke podjele i oslabiti sustav obrane. Prema ovakvim djelovanjima, posebno u ratnim oklnostima, hrvatska strana je bila osjetljiva zbog ranijih negativnih iskustava. U vrijeme nesporazuma vezanim za sustav zapovjedanja i ustroj vojske, pojedini politički krugovi nastoje unijeti konfuziju u hrvatske snage u BiH s ciljem njihovog slabljenja. Raznim priznavanjima ili nepriznavanjima, koje u stvarnosti nisu imale nikakvo značenje, pokušavalo se nekome dati ili oduzeti legalnost postojanja na BiH prostorima. U stvarnosti, iz istih krugova cijeli hrvatski narod i hrvatske snage nastojale su se predstaviti pred međunarodnom javnošću kao fašističke, odnosno fašističkovojne formacije po principu ranije iskonstruiranih optužaba.

Veliki broj dokumentacije nekadašnjih političkih struktura objavljen je na nezakonit način u vremenu kada je vlast u BiH, ali i u Hrvatskoj, bila u rukama kadrova nekadašnjeg komunističkog sustava. Iako je način objavljivanja te dokumentacije protuzakonit, nije od državnih institucija osporavan jer se očekivalo da će proizvesti nove podjele koje su njima bile potrebne za zadržavanje vlasti. Upravo su pojedinci hrvatske desnice u najvećem broju u objavljenoj dokumentaciji bili žrtve dok stvarni kreatori ideje njihova progona skoro da nisu spomenuti. Objavljena dokumentacija je, prema općem mišljenju, djelomično istinita, ali je nepotpuna, selektirana za ovakve projekte, bez nužnih pojašnjenja tako da ostavi mogućnost za manipulacije. Kadrovski oslabljena i podijeljena hrvatska desnica u svome nesnalaženju ponekad se uspijevala koristiti, od strane tkz. ljevice, i protiv hrvatskih političkih opcija koji desnicu ne smatraju neprijateljskom.

Manipuliranje dokumentima, prikrivenim političkim stavovima i plasiranim glasinama, usmjerenoj prema hrvatskoj političkoj desnici, nastavlja se. Stječe se dojam nemoći da se tome suprotstavi, kako ovakve hrvatske desnice, tako i općenito hrvatske političke scene. U osnovi, alat kojim se napada hrvatska politička scena je i danas iskonstruirana povijest Drugog svjetskog rata te razni mitovi i konstrukcije koje se odnose na noviju povijest. Nedostatak stručnog pristupa u suprotstavljanju ovim manipulacijama stvara prostor stalnog otvaranja političkih podjela po raznim osnovama, ugrožava temelje hrvatske države i položaj Hrvata općenito. Pojedini, najčešće improvizirani, medijski nastupi nedovoljni su da se suprotstavi planskim političkim manipulacijama skupina prikrivenih u raznim "*socio-demokratskim*" političkim partijama i organizacijama.

Anita Martinac

Hrvatsko žrtvoslovno društvo na hodočašću u Hercegovini

pod nazivom - Stopama uporno prešućivanih hrvatskih žrtava u četrdesetim godinama 20. stoljeća

Prije sedamdeset i sedam godina, istog ovakvog proljeća, početkom travnja 1941. dogodili su se zločini nad hrvatskim stanovništvom, prvim žrtvama Drugog svjetskog rata, a izvršili su ih pitomci Jugoslavenske kraljevske vojske i četnički odjeli.

Članovi Hrvatskog žrtvoslovnog društva s domaćinima ispred Spomenika hrvatskoj slobodi u Čapljini .

Članovi Hrvatskog žrtvoslovnog društva u petak 14. travnja položili su vijence i upalili svijeće na spomen-obilježjima, te su se na taj način svojim hodočašćem u Hercegovinu nazvanim *Stopama uporno prešućivanih hrvatskih žrtava u*

četrdesetim godinama 20. stoljeća poklonili nedužnim žrtvama u vjeri da će svojim činom skrenuti pozornost na povijesne činjenice i istinu otrgnuti od zaborava. Na samom početku ovoga teksta važno je reći da su ovo prva stradanja stanovništva, a dogodila su se 13., 14. i 15. travnja 1941. u Strugama i Gorici pored Čapljine, te Ilićima i Cimu pored Mostara gdje je živjelo hrvatsko stanovništvo.

U jutarnjim satima članovi i predsjednik Društva Ante Beljo ispred spomenika hrvatskoj slobodi u Čapljini sastali su se s gradonačelnikom, gospodinom Smiljanom Vidićem, njegovim suradnicima i ostalim gostima gdje je upriličen i kratki program. Gospodin Ante Beljo je rekao: „Hrvatsko žrtvoslovno društvo kao nevladina, nestranačka, neprofitna znanstveno-stručna humanitarna udruga ima sljedeće ciljeve i aktivnosti: istražuje i pomaže žrtve rata i poraća, žrtve zlouporabe moći… Radi ostvarivanja svojih ciljeva Udruga povezuje svoje članove na pojedinim projektima, organizira predavanja i druge stručne i znanstvene skupove, širi istinu o hrvatskim žrtvama iz novije hrvatske povijesti i stradalnika totalitarizama XX. stoljeća. Društvo djeluje u demantiranju neistina koje se uporno šire o hrvatskim žrtvama, uzrocima i posljedicama njihova nastanka i demantiranju laži koje se svakodnevno šire kroz medije. Surađuje s drugim organizacijama i pojedincima u zaštiti *žrtava.* U prošlosti smo održali sedam kongresa na temu hrvatskih žrtava, prvenstveno iz novije hrvatske povijesti, izdali zbornike radova s tih kongresa (preko sedam tisuća stranica). Izdali smo, također, i veliki broj knjiga s tematikom hrvatske žrtve. U novije vrijeme kroz naše programe posebnu pažnju posvećujemo prešućenim hrvatskim žrtvama s početka 1941. i 1942. godine koje se još u Hrvatskoj i susjednim državama uporno prešućuju, a izuzetno su bitne u razjašnjavanju uzročno-posljedičnih stradanja koja su uslijedila tijekom i u poraću Drugog svjetskog rata, a ponovila su se i u Domovinskom ratu. Preživjeli i potomci žrtava o tim događajima mnogo znaju, oni su postali dijelom njihove kolektivne memorije, ali se sve do danas o tim zbivanjima izvan tih lokaliteta skoro pa ništa ne zna. S tim misijama su i danas članovi Društva došli u Čapljinu, te će obići Struge i Goricu, te Radimlju u Stocu i Ili*će i* Cim u Mostaru. Jučer su bili u Ljubuškom, a sutra je u planu obilazak Širokoga Brijega.“

Gradonačelnik Čapljine, gospodin Smiljan Vidić, zahvalio se na dolasku i plemenitom činu, te poželio ugodan boravak u Hercegovini.

Uz sam spomenik nalaze se spomen-ploče s popisom žrtava s područja Čapljine iz Drugog svjetskog rata i Domovinskog rata, među kojim je vidljivo stradanje velikog broja žena, djece i cijelih obitelji.

Osobno mi je pripala čast u programu pročitati pjesmu *Molitva za istinu,* koju sam i pisala s pomislima o istim temama i sjećanjima na nedužne žrtve, te je ovdje stavljam kao dopunu tekstu.

Nakon Čapljine članovi Hrvatskog žrtvoslovnog društva uputili su se prema Strugama i Gorici s namjerom da uz spomen-križ za 25 žrtava ubijenih 13., 14. i 15. travnja 1941. polože vijence i upale svijeće. O događajima, koji su se nenadano i na zaprepaštenje mještana dogodili tih dana u ovom hrvatskom mjestu, nazočnima je govorio gospodin Stanislav Vukorep, koji je u svojim dosadašnjim objavljenim

djelima na temelju istraživanja povijesnih činjenica pisao o ovim i drugim događajima kako na početku, tako i tijekom, a posebno na koncu Drugog svjetskog rata. Knjiga Stanislava Vukorepa *Preživjeli govore*, potresna su svjedočanstva preživjelih svjedoka zločina i teških patnji desetaka tisuća pripadnika hrvatskog naroda. Također i u knjizi *Stradanje Hrvata tijekom drugog svjetskog rata i poraća u istočnoj Hercegovini,* autor kronološkim redom niže političke odnose i događaje koji će izazvati zločine, ratnu i poratnu tragediju hrvatskog naroda u Hercegovini. Široj javnosti nepoznate podatke iznio je i u svojim prilozima proučavanja stradanja Hrvata stolačkog kraja, koje je objavio u Humskom zborniku IV, i ostalim objavljenim djelima. O samom događaju prvih stradanja Hrvata u početku rata gospodin Vukorep je potkrijepljenim činjenicama i utvrđenom istinom objasnio kako su ih izvršili pitomci Jugoslavenske kraljevske vojske iz Bileće, potpomognuti pročetnički orijentiranim Srbima iz sela u okolici Čapljine i Stoca te još nekih mjesta istočne Hercegovine. Formirani odred za napad na Čapljinu 13. travnja 1941. iskrcao se u Hutovu. Planiran je napad u zoru dok narod još spava, ali se transport zadržao u Sjekosama, te se tek oko 8 sati u jutarnjim satima jedan dio pitomaca iskrcao na Krupi, a drugi u Gabeli. Civile, koje su susreli putem kojim su prošle obje grupe i kroz Višiće i kroz Staru Gabelu, pobili su. Pitomce su dočekali Srbi iz Klepaca i Gabele s popisima Hrvata koje je po njihovoj procjeni trebalo pogubiti, te su uslijedila hapšenja Hrvata i po drugim okolnim selima oko Čapljine, a odvođeni su na likvidaciju u silos na Modriču. Bilećki „pitomci“ su bez imalo razmišljanja odmah napali goloruki hrvatski narod, te su, osim ubojstava, palili hrvatska sela. Stanovništvo se spašavalo bijegom, a tek 14. travnja napadače je zaustavila organizirana hrvatska zaštita te su i u tim sukobima pale žrtve. Hrvatska zaštita je nastala dijeljenjem naoružanja od 85. pješačkog puka kraljevske vojske u Čapljini. Ubijanje hrvatskog civilnog stanovništva zgrozilo je čitavu Hercegovinu, ali u kasnijim godinama komunističke vlasti ovo nisu ni uzimale u obzir kada je riječ o protuakcijama Hrvata koje su potom uslijedile. Važno je spomenuti da se silos na Modriču pripremao još od 1939. te je smješten uz samu jamu, a također su se istraživale i još neke jame na području istočne Hercegovine od strane srpskih inženjera, što ukazuje da su napade pomno planirali mnogo prije proglašenja NDH.

Nakon Struga i Gorice, članovi Hrvatskog žrtvoslovnog društva u pratnji su nastavili svoje hodočašće prema Stocu, odnosno Radimlji, koja se nalazi na tom putu 3 kilometra prije, uz samu nekropolu Radimlja na Vidovu polju. Prirodne jame su nakon 1945. zatrpane i poravnate te su na njima posađene plantaže s razlogom. U tim je jamama, po dosadašnjim istraživanjima, oko 10000 žrtava, uglavnom povratnika s Križnog puta hrvatskog naroda, Bleiburga. Također, poznato je da su na isto mjesto bačeni ubijeni vojnici iz okolnih zatvora, a najviše iz Ćelovine Mostar, PZN-e u Stocu, Čapljini, Čitluku i Ljubuškom.

Na Vidovu polju, mjestu poznatom kao hercegovački Bleiburg kod Stoca, nalazi se skromno spomen-obilježje gdje su hodočasnici položili vijenac i zapalili svijeću uz molitvu koju je izrekao don Rajko Marković, a nazočnima se obratio predsjednik Hrvatskog žrtvoslovnog društva Ante Beljo, predsjednik Ogranka Matice hrvatske Stolac, gospodin Mladen Bošković, te poznavatelj ovdašnje povijesti Stanislav Vukorep**,** dok je književnica Anita Martinac govorila stihove pjesme *Jame na Radimlji*.

Gospodin Vukorep je govorio o događajima: *Komunisti su u stolačkom kraju zarobljavali brojne civile koji nisu izbjegli, potom su ih odvodili u Stolac gdje su ih, bez sudskog procesa, osuđivali i ubijali. Neposredno nakon Bleiburške tragedije, na tisuće sudionika Križnog puta dovodili su iz smjera Mostara, kao i mnoge nevine ljude, na ovo stratište u Stolac gdje su ih likvidirali. Prema dosadašnjim istraživanjima, njihov broj se penje na oko 10000 žrtava. Nakon prisilne šutnje od 1945. do 1990., konačno su progovorili svjedoci tih zbivanja, oni koje su partizani primoravali da zatrpavaju te jame u kojima su bile žrtve posute sumporom, te su masovne grobnice otkrivene, i to na petnaestak mjesta, ne samo u jamama nego i u rupama, kanalima i u koritu Bregave. Veće masovno grobište, što su pokazala dosadašnja istraživanja, jest poznata Radimlja. To je masovno grobište od 5 rupa, dužine 30 metara, širine 5-6 metara i dubine oko 2 metra. Svjedoci su bile žene i starija djeca primorana na rad. Na Radimlji je, između ostalih žrtava, ubijeno i 7 svećenika.*

Nakon Čapljine, Struga – Gorice, Radimlje i Stoca, članovi Hrvatskog žrtvoslovnog društva uputili su se u Mostar u pratnji povjesničara Marijana Mandića i književnice Martinac, koji su im predstavili znamenitosti Hercegovine.

U Mostaru su posjetili Franjevački samostan gdje je domaćin bio fra Ivan Ševo, dok je bogatu franjevačku knjižnicu predstavio fra Ante Marić. Franjevački samostan u Mostaru potpuno je izgorio u Domovinskom ratu, a u tijeku je još uvijek njegova obnova, koja ni blizu ne bi bila u trenutnoj situaciji bez pomoći Hrvatske. Iz Franjevačkog samostana 14.veljače 1945., na dan kada su ušli u Mostar, partizani su odveli i na obali Neretve ubili sedam franjevaca. Bili su to: provincijal fra Leo Petrović, gvardijan fra Grgo Vasilj, fra Jozo Bencun, fra Rafo Prusina, fra Bernardin Smoljan, fra Kazimir Bebek, fra Nenad Pehar, fra Zlatko Sivrić i fra Darinko Brkić.

Članovi su, također, posjetili jezgru Staroga grada i Stari most, a nakon toga članovi Društva posjetili su Ilića i Cim, gdje su 15.travnja 1941. četnici-komunisti ubili četvero hrvatskih mještana te spalili preko stotinu kuća i protjerali stanovništvo.

U Cimu, u Domu svetog Ante, članove Hrvatskog žrtvoslovnog društva dočekao je fra Luka Marić s članovima KUD-a sv. Ante Cim i Udruge Framost. Nazočnima

su o događajima s početka Drugog svjetskog rata govorili povjesničari Hrvoje Mandić i Marijan Mandić. Program je vodila književnica Anita Martinac, a nakon polaganja vijenaca i paljenja svijeća obratio se i gospodin Ante Beljo.

Povjesničar Hrvoje Mandić vrlo zanimljivo je objasnio uzroke prvih sukoba u Hercegovini, te detalje o stradanju hrvatskog stanovništva u Ilićima i Cimu. Pojasnio je kako je Hercegovina prema srpskom političkom projektu ucrtana u sastav „Velike Srbije“, iako je Srba prema etničkom sastavu u Hercegovini bilo manje od Hrvata, a realne osnove nije bilo za to ni prema povijesnom pravu. Srbi su Mostar označili kao središte velikosrpske aktivnosti i organizirali pred rat pokret „Srbi na okup“ čiji je predsjednik bio Čedo Milić, koji je uživao potporu Srpske pravoslavne Crkve, uz čiju pomoć je ujedinio sedam srpskih društava iz Mostara. Politički su se zalagali u prosincu 1939. godine za potkopavanje Banovine Hrvatske, a nedugo zatim donijeli su rezoluciju o izdvajanju grada Mostara i mostarskog kotara iz Banovine Hrvatske i priključenje Srbiji. Uspostavom NDH 10. travnja 1941. vojska Kraljevine Jugoslavije se počela raspadati, jedan dio prešao je u oružani sastav NDH, drugi dio se razoružao, a jedan dio vojske je ustao protiv te države. General Milojko Janković odbio je predati vojnu vlast pukovniku Mirku Greguriću, bivšem zapovjedniku vojske Kraljevine Jugoslavije i predstavniku nove državne tvorevine. Prosrpski pripadnici bivše vojske Kraljevine Jugoslavije zajedno sa srpskim dragovoljcima (četnicima) iz Hercegovine započeli su oružani sukob u Mostaru s pripadnicima novoorganiziranih hrvatskih snaga, pozvao se na izvore iz dosadašnjih istraženih i objavljenih djela o povijesnim činjenicama. Dosada je poznato da su u Mostaru od 11. do 15. travnja stradala hrvatska naselja, ubijeno osam civila, spaljeno 138 kuća. U Čapljini su pripadnici bivše vojske Kraljevine Jugoslavije, koja je kapitulirala 17. travnja, zajedno sa srpskim dragovoljcima iz sela Tasovčići, Gabela, Klepci i Prebilovci ubili 25 civila. U Ljubuškom su ubijena četiri civila i više ih je ranjeno od ratnog zrakoplovstva Kraljevine Jugoslavije. Srpski civili su bili umiješani u oružane obračune u Čapljini, dok niti jedan srpski civil nije stradao tih dana u Čapljini.

Članovi Hrvatskog žrtvoslovnog društva s članovima Udruge Framost, KUD-a sv. Ante Cim i Zbor sv. Ante

Povjesničar Marijan Mandić nadovezao se na temu te je pojasnio periode osnivanja četničkih pokreta i činjenice svih pripremanih akcija, koje su bile usmjerene do 1941., te kasnije sklapanje sporazuma s Italijom, pa do prelaska četničkih postrojbi u partizane. Mnogo izvora pronađeno je i u četničkim pokretima koji se nisu priklonili tom putu, nego su bili četnici monarhisti te su svoja djelovanja nastavili u emigraciji.

Nakon doista zanimljivih izlaganja te zvaničnog dijela programa, druženje je nastavljeno u prostorijama Doma sv. Ante uz ugodne razgovore, lijepe običaje i tradiciju Hercegovine.

U večernjim satima, povratak u Međugorje članovi Hrvatskog žrtvoslovnog društva iskoristili su za obilazak svetišta i molitve sa spomenom na žrtve kojih se spominje hodočašće kroz Hercegovinu, te u društvu predsjednika Ogranka Matice hrvatske Čitluk gospodina Andrije Stojića obišli su spomenik žrtvama Prvog i Drugog svjetskog rata i Žrtava Domovinskog rata u Čerinu pored Čitluka. Ovaj dan će, vjerojatno, gosti iz Zagreba još dugo pamtiti i u svojim se molitvama spomenuti svih žrtava koje, nažalost, još uvijek nemaju spokoj i mir.

Ratko Perić, biskup

DAVIDIJADA

(M. Palameta, *Patristička egzegeza i Marulićeva Davidijada*, Split, 2017., 251 str.)

Predstavljanje ovoga djela sveučilišnoga profesora Miroslava Palamete razgođeno je u četiri dijela, koji slijede logički i kronološki redoslijed, radi boljega praćenja.

1. - Davidov život

Pred nama je egzistencijalni luk od 70 godina života i od toga 40 godina borenja i vladanja židovskoga kralja Davida, 1000 godina prije Isusa. Život prikazan u 42 poglavlja Staroga zavjeta: u Prvoj knjizi Samuelovoj (glave: 16-31), u Drugoj Samuelovoj (glave: 1-24) i u Prvoj Kraljeva (glave: 1-2) , a uljepšan sažetak svega toga u 20 poglavlja 1 Ljetopisa (10,1-29,30). David je bio osmi sin Jišaja Efraćanina u Betlehemu, iz plemena Jude patrijarha. Imao je i dvije sestre. Čuvao je ovce i goveda po brdima. Odlikovao se gorljivošću i govorljivošću. On je predstavljen kao onaj koji *umije udarati u harfu, hrabar je junak i čovjek ratnik, vješt je govornik, krasna je stasa, i Gospodin je s njime* (1 Sam 16,18). Nakon što je prvi, nepomazani, kralj Šaul, Benjaminovac, bio odbačen zbog svoje neposlušnosti, Bog je rekao proroku Samuelu da nađe novoga kralja, koji će biti „po srcu“ Božjem (1 Sam 13,14). I našao ga u Davidu Betlehemćaninu.

Našavši se na dvoru kralja Šaula, David uzima njegovu kćer Mikalu za ženu, ali od nje nema poroda. Uspostavlja prijateljske odnose s Jonatanom, sinom Šaulovim, prijestolonasljednikom. Veličanstvena je epizoda okršaja maloga Davida s izazivačem gorostasom Golijatom Filistejcem u Terebintskoj dolini. Bile su bezizgledne šanse za pobjedom, ali David, uzdajući se u Boga, uzima praćku s pet piljaka, zavrti njom, kamen fijukne iz vješte ruke, točno u čelo Golijatu. Pade Golijatova gromada oholosti, željeza i mesa. David pritrča, uzme mač Filistejčev i njime mu odrubi glavu… Kralj Šaul u početku voli Davida, a tijekom vremena dva ga puta pokušava ubiti. Pomaže mu Jonatan da se spasi. David bježi k Filistejcima, pa u Gat kralju Akišu. Priključuju mu se i drugi rođaci i pristaše, jedno 600 bojovnika. Tu nastupa kao razbojnik*, otima ovce i goveda, magarce, deve i haljine* (1 Sam 27,9). Kada je kralj Šaul poginuo u borbi s Filistejcima, David mu pjeva jedinstvenu tužaljku. Na poticaj Božji, već kao 30-godišnjak, David ide u Hebron gdje je posvećen za kralja Judina plemena. Tijekom vremena stječe sve

više područja i vlasti i tako se nameće cijelom Izraelu. Nakon 7 godina u Hebronu, osvaja Jeruzalem, koji postaje „Davidov grad“, ne samo politički, nego uskoro i religiozni centar Dvanaest plemena. David je slavan, moćan, idealan vladar.

Ali u njegovu životu nije nedostajalo teških grijeha. Najprije zaljubljuje se u Bat-Šebu, ženu jednoga od svojih 38 generala, naređuje da se Urija ubije na bojištu, nju dovodi u svoj dvor. Prorok ga Natan oštro ukorava zbog dvostruka zločina: ubojstva i preljuba. Kralj je 51. psalmom oplakao svoje grijehe, tražio oproštenje od Boga: *Smiluj mi se, Bože, po velikom milosrđu svome*… I Bog mu se smilovao. Nasljeđuje ga sin Salomon, upravo od te Bat-Šebe. David je pokopan u Jeruzalemu.

Nije bio samo kralj nego i pjesnik. Pripisuje mu se *Psalterij* od 150 psalama, iako je njegova možda samo polovica psalama.

Taj je životopis prikazan u BIBLIJI.

2. - Patristika

Ovdje se susrećemo s osnovnim pojmom *alegorijom* (grčki: jedno govorim, drugo naznačujem), koja se odnosi na preneseno značenje neke riječi ili neke pojave. Recimo, starozavjetna borba Davida i Golijata što znači u Novom zavjetu, u našem životu? Zatim su tu još neki česti grčki pojmovi: *egzegeza* – koja označuje kritičko tumačenje biblijskoga ili svetootačkoga teksta; *alegoreza* – tumačenje prenesena smisla i *hermeneutika* – teorija o tumačenju tekstova.

Davidov se 70-godišnji život u svojim krjepostima, osobito velikodušnosti i razboritosti u vladavini kraljevstvom, a ne u njegovim grijesima i promašajima, uzima kao predslika, predznak ili naznaka budućega Isusova djela. Ne u svakom činu i riječi, nego u nekim značajnim gestama. Isus je naznačen u slici ili alegoriji kralja Davida, osobito u njegovu psaltirskom pjesništvu. Taj je Davidov život i Kristovo djelo, usporedno, bilo tumačeno u ključu spasenja, u prvim stoljećima kršćanstva, u propovijedima papa, biskupa i crkvenih pisaca ili svetih otaca, *sancti patres,* odatle naziv *patristika* ili svetootačka književnost, a *patrologija* je nauk o tim djelima. Patristika je razdoblje, od I. do VIII. stoljeća, tj. od sv. Klementa Rimskoga do sv. Ivana Damaščanskoga na Istoku, 753.; odnosno do sv. Bede Venerabilisa na Zapadu, 735. godine. A neki je produžuju i u daljnja stoljeća. Jacques Paul Migne (1800.-1875.), francuski svećenik, pokupio je svu patristiku - *Patrologiae cursus completus*, i objavio, i to na latinskom 221 svezak, Pariz, 1844.-1845., a na grčkom i ujedno na latinskom prijevodu 165 svezaka, 1857.-1858. U svemu 386 svezaka. PATRISTIKA. Iz te patrističke književnosti od 386 svezaka nema ovdje primjerka.

3. - Marulićeva Davidijada

Taj Davidov život, napisan u prozi u Svetom Pismu, pretočio je ili prepjevao na latinski jezik pod naslovom *Davidias* u pjesničku klasičnu heksametričku formu Marko Marulić (1450.-1524.), otac hrvatske književnosti, hrvatski trojezični pjesnik (pjesnikovao je na latinskom, talijanskom i hrvatskom). Heksametar je metrička

jedinica sa šest stopa ili naglašenih mjesta u stihu. Nije bitan slog jedan, dva ili tri, nego naglasak, dugi ili kratki, arza ili teza. U heksametru mora biti šest takvih naglasaka, a može biti i do 17 slogova, a najmanje 13. U tom heksametru, nazvanu herojskim ili junačkim, spjevana su klasična junačka djela, grčka i rimska: Homerova *Ilijada* s grčkih 15.696 heksametara i *Odiseja* s grčkih 12.103 stiha, Ovidjeve *Metamorfoze* s 11.995 stihova. Vergilijeva *Eneida* s 9.896… Marulićeva *Davidijada* jest epska poema biblijsko-povijesne tematike sa 6.765 heksametara, u 14 knjiga ili pjevanja, dovršena 1517. – prije 500 godina! Posvećena kardinalu Domenicu Grimaniju (1461.-1523.), patrijarhu Akvileje u sjevernoj Italiji, s dodatkom *Tropologica Davidiadis expositio* – alegorijsko izlaganje *Davidijade*. Marulić je možda očekivao da će biblijsko-povijesni ep biti otiskan, ali nije ugledao svjetla dana sve do 1954., tj. do 437 godina. *Davidijada* je prvi put objavljena u Zagrebu u redakciji akademika Josipa Badalića (1888.-1985.) godine 1954., zatim nastojanjem Srbina Miroslava Marcovicha (1919.-2001.) u Meridi u Venecueli 1957**.**, pa u redakciji Veljka Gortana (1907.-1985.) s usporednim hrvatskim prijevodom i prepjevom Branislava Glavičića (1926.-2010.) u Zagrebu 1974**.** te ponovljeno u Splitu 1984**.** Jesu se pojavila još dva izdanja: kraćeno Marcovichevo 2006. na latinskom, pa ponovno izdanje, samo Glavičićevo, u Zagrebu 2007. s latinskim izvornikom i hrvatskim prijevodom, komentarom i kazalima. Dakle, u 440 godina nijedno izdanje, a u posljednjih 50 godina šest! Što je sudbina knjiga. Evo ovoga posljednjega, šestoga dvojezičnog izdanja Davidijade.

Možda se, velim, Marulić uzdao da će ga moćni kardinal pomoći da mu se djelo objavi, ali se „presveti kardinal“ Grimani umudrio, pogotovo što Marulić smatra „da David gotovo u svemu predstavlja lik Kristov“ (*Davidijada*, str. 383). Marulić je, prepjevavajući biblijski tekst, znao iskititi preko svake mjere pojedine događaje. Tako na primjer Glavičić primjećuje (Uvod, str. XVII.) da u Bibliji stoji: „Šaul mu dade svoju kćer Mikalu za ženu“ (1 Sam 18,27), a Marulić to vjenčanje Davida i Mikale opisuje u 70 stihova (pjevanje II., stihovi 220-290).

4. - Novost Palametina djela

O toj poemi *Davidijadi* govori knjiga prof. Miroslava Palamete, *Patristička egzegeza i Marulićeva Davidijada*. To je ova knjiga, koja je nastajala kroz desetak godina, u vremenskim odlomcima od 2005. do 2015. i posebno u četiri književna razlomka „Marulićeve tropologije u svjetlu patrističke alegoreze“ ili prenesena tumačenja (str. 243). Kao što su pojedini književni ili filološki znanstvenici na primjer J. Badalić, M. Marcovich, V. Gortan, B. Glavičić, B. Jozić i drugi istraživali koji je utjecaj pojedinih grčkih pjesnika: Homera, Hezioda ili latinskih pjesnika Vergilija, Horacija, Ovidija na Marulićevu *Davidijadu* (vidi Glavičić, *Davidijada,* str. XIX.-XXIV.), tako se Palameta dao na proučavanje utjecaja svetih otaca, patristike, na isto Marulićevo djelo.

Koje svete oce i crkvene pisce uzima Palameta?

Tertulijana Kartažanina (160.-240); sv. Ciprijana Kartažanina (oko 200.-258.); Akvilina Juvenka kojega Jeronim prikazuje među svojim uglednicima - *De viris*

illustribus - na 84. mjestu. A taj je Juvenko, Hispanac, prepjevao u 3219 heksametara četiri Evanđelja u četiri knjige, oko 330. godine; zatim auktor navodi sv. Hilarija iz Poitiersa (310.-367.); sv. Ambrozija iz Milana (339.-397.); sv. Rufina Akvilejskoga (345.-411.); sv. Jeronima Stridonskoga (347.-419.); sv. Prospera Akvitanskoga (390.-455.); sv. Grgura I. (540.604.), papu (590.-604.); sv. Izidora Seviljskoga (560.-636.); sv. Bedu Časnoga (672.-735.). Da spomenemo samo ovih desetak, a ima ih još dvaput toliko. Palameta se osobito uživio u etimološku stranu – podrijetlo i smisao pojedinih riječi, pa u Marulićevoj *Davidijadi* obrazlaže pojedina mjesta, imena, vremena tražeći tumačenja njihova u patrističkim svescima. Na primjer, Bat-Šeba = Bersaba (str. 145).

A da se u tome ne mučiš koliko toga ima, auktor se sam pobrinuo i donio „Katalog mističnih značenja uz pojedinačna pjevanja“ u četiri stupca na 25 stranica (209-233). Ta su vlastita imena i određeni pojmovi doneseni s doslovnim smislom, s tradicijom etimilogiziranja, s otajstvenim ili duhovnim smislom, s tradicijom obrazlaganja. U četiri stupca. Navodimo neka imena: Šaul, David, Samuel, Agag, Golijat, Filstejci, Jonatan, Mikala, Akiš, Abijatar, Keila, Engada, Abigajla, Nabal, Gilboa, Abner, Abišaga, Adonija, Natan itd. Takvih ima 225 protumačenih pojmova. Trebalo je u svaku takvu patrističku knjigu zaviriti, pročitati latinski tekst, prevesti ga i primijeniti ga na *Davidijadu.*

Mislio sam pročitati Davidovo prokletstvo gilbojskih gora kada je čuo za pogibiju Šaulovu i trojice njihovih sinova: „O, Gilbojske gore klete! Na vas rosa ne padala nit vas s neba kiša prala.“ Ali ne ćemo to. Korizma je. Pa ćemo pročitati odlomak susreta proroka Natana i kralja Davida. David je, kako je rečeno, dvostruki počinio zločin, protiv 5. Božje zapovijedi, ubivši svoga generala Uriju, i protiv 6. Božje zapovijedi, otevši mu ženu i s njom imao dijete. Kao da se uspavao u svojoj unutarnjoj savjesti, zato mu Bog šalje proroka Natana, vanjsku savjest, da ga pohodi i gromovitim riječima podbode: pjevanje IX., redci: 327-382. (str. 243-245). Ovo Palameta komentira na str. 146-148, iznoseći u 8 točaka ili slova, od a do ha, značenje riječi Bat-Šeba.

Prije trinaest godina, 2005. objavljena je u Mostaru jedna knjiga duhovnih vježbi *Ti si taj čovjek* koja opisuje Davida u njegovu doslovnom značenju i u prenesenom ili mističnom smislu.

Moj je prijedlog vama gimnazijalcima i vašim profesorima hrvatskoga jezika kao mentorima da netko od vas budućih maturanata, uzme za maturski rad ovu *Davidijadu* i obradi, na primjer: „Sudbina Marulićeve *Davidijade*“; ili „Pad Šaula i uspon Davida prema Marulićevoj *Davidijadi*“; ili „Palametina patristička otkrića u Marulićevoj *Davidijadi*“; ili „Davidov zločin i Božja kazna u Davidijadi“; ili „Dobar junak da je čovjek taki“; „Davidovo griješenje i kajanje prema Marulićevoj *Davidijadi*“… Evo knjiga.

Na kraju, čestitke auktoru na ovom djelu! Da ga je radio neki svećenik na nekom rimskom papinskom sveučilištu, mogao je zaraditi odličan doktorat. A ovako, kako prof. Palameta već ima doktorat, možemo samo predložiti da se ova njegova knjiga od 250 stranica nagradi s 500 novčanica od „500 kuna s likom Marka Marulića“. Ili da se barem njega odlikuje „Redom Danice hrvatske s likom Marka Marulića“!

prof. dr. don Božo Goluža

Don Damjan Raguž, *Rastimo u Duhu*,

Crkva na kamenu, Mostar, 2018., 299 str.

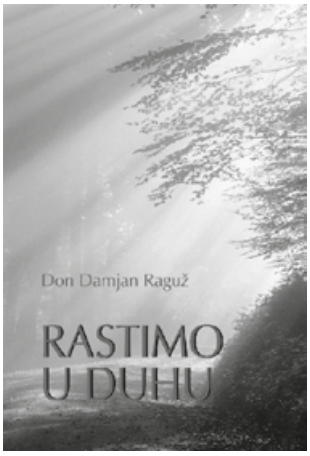

Ne moramo odlaziti svakodnevno u bolnicu da bismo vidjeli bolesne ljude i čuli o raznim bolestima. Bolest je prisutna na svakom koraku. Kako je čovjek tjelesno i duhovno biće, tako može tjelesno i duhovno oboljeti. Uglavnom smo protiv tjelesne bolesti spremni učiniti sve. Ne štedimo ni novca ni vremena kako bismo barem zaliječili neku tjelesnu bolest koja nas snađe. Međutim, kada je u pitanju duhovno oboljenje, često ga zanemarimo i ne pridajemo mu dovoljno važnosti, a ono znade biti neusporedivo opasnije od tjelesnoga oboljenja, čak i za čovjekovo tijelo. Tko je to duhovni bolesnik? Mogli bismo nabrajati mnoge definicije, ali općenito možemo reći da je duhovno bolestan onaj tko više nije sposoban osjećati krivnju. Znači, čovjek koji je u svojoj savjesti sve "poravnio". Da bismo ostali duhovno zdravi trebali bismo rasti u Duhu, rasti u Duhu Svetomu. Stojimo večeras pred knjigom, odnosno knjiga s naslovom *Rastimo u Duhu* stoji ispred nas. Imamo ozbiljan susret: mi i knjiga. Ovu bismo knjigu u slobodnoj interpretaciji mogli nazvati knjigom protiv sedam glavnih grijeha.

Dosta nam je loših vijesti, uznemirujućega sadržaja koji truje dušu, treba nam lijeka, treba nam duhovne medicine. Večeras nam se ovdje nudi "andol" protiv glavobolje koju nam zadaje naša svakodnevica. Svijet je pun okrutnosti i prijetnja, laži i prijevara, mučenja i ubojstava, lažnoga napretka i slobode. Sve nam ovo svakodnevno truje dušu, a da toga možda nismo ni svjesni.

Mi se ponosimo svojim kršćanstvom, ali kada za svoju vjeru treba nešto pretrpjeti, vrlo često uzmičemo. Naša bi vjera trebala oblikovati našu dušu, a onda i cijeli svijet, ona bi trebala svakodnevno preobražavati svijet u kojemu živimo. Čovjek ne živi samo od kruha, od znoja i rada svojih ruku, on živi od riječi, od ljubavi, od smisla. I u ovoj knjizi krije se ta riječ, ta ljubav i taj smisao koji nam treba - treba nam kao kruh. Bez riječi, bez smisla, bez ljubavi bez Duha čovjek dolazi u situaciju da ne može više živjeti, pa i onda kada mu materijalni komfor stoji u izobilju na raspolaganju. Vjera nije nipošto puka recitacija nekih molitava, čitanje iz molitvenika, pa ni čitanje poučnih članaka. Ona je pokret čitave ljudske egzistencije, obraćenje duha, svakodnevni rast u Duhu. Za taj rast potrebna su nam pomagala: sabrana molitva, doživljeno čitanje iz molitvenika i otvoreno srce za

razmišljanje o poučnim tekstovima. Riječ nikada ne stoji sama u sebi, nego od nekoga dolazi i postoji zato da se čuje, dakle upravljena je drugomu. Tako ni riječi u ovoj knjizi nisu tu same zbog sebe, one su upravljene nekomu.

Dietrich Bonhöffer kaže: "Došlo je vrijeme da prekinemo s Bogom kojemu dodjeljujemo ulogu zakrpe kada stignemo do granica svojih mogućnosti i kojega zazivamo onda kada sami ne možemo dalje. Isto tako, Boga ne bismo smjeli pronalaziti u svojoj nevolji i neuspjehu, nego u punini zemaljske i životne zbilje. O Bogu bih htio govoriti ne na granicama, nego u sredini, ne u slabostima, nego u snazi, ne dakle u smrti i krivnji, nego u životu i u dobru čovjekovu." Tko je dakle pravi kršćanin? To nije konfesionalni stranački drug, nego onaj koji svakodnevno nastoji biti boljim čovjekom. Kristova Crkva nije partija, udruženje, klub, organizacija. Ona nije socijalna ustanova koja služi ovosvjetskim ljudskim interesima, pa i kada su ti interesi najplemenitiji. Pavao Crkvu nije shvaćao kao instituciju, kao organizaciju, nego kao živi organizam, kao mistično Tijelo samoga Gospodina. Temeljni elementi Crkve jesu praštanje, obraćenje, pokora, euharistijsko zajedništvo.

Smisao čovjekova života isključivo je vezan uz traženje istine. Nađenomu Bogu sv. Augustin kliče: "O vječna istino, o istinita ljubavi, o ljubljena vječnosti". Naći istinu zapravo znači naći Boga, jer Bog je Istina. Joseph Ratzinger kaže: "Ono na čemu čovjek stvarno može stajati i što mu može biti smisao može biti jedino istina. Smisao koji ne bi bio istina bio bi besmisao". Veliki starokršćanski pisac Tertulijan reče: "Krist se nazvao istinom, a ne običajem." Ovime smo došli do vrlo važne teme: Je li naša vjera traganje za istinom, traženje Isusa Krista ili je to skup običaja? Odgovor na ovo pitanje, kao i na prethodna pitanja, možemo naći i u ovoj knjizi. Ako vjeru svedemo na puke običaje, od vjere zapravo nije ostalo ništa, jer vjera znači obraćenje duha, stalni rast u Duhu. Običaji ne samo da najčešće ne pomažu izgradnji vjere, nego joj otežavaju rast. Zna biti pogubna ona uzrečica: Što ćeš, svi tako rade, pa eto i ja. Najvjerojatnije se tako ponašala i ona svjetina koja je tražila Isusovo raspeće. Svi viču raspni ga, pa odoh vikati i ja. Znači, Isusa iz Nazareta razapela je sredina - javno mnijenje. Statistika ne može biti mjerilo morala. Bez obzira na silne običaje, vjera koja nije ljubav, koja nije obraćenje srca, ni u kom slučaju nije prava kršćanska vjera. Sveti Augustin kaže: "Svjetska je povijest borba između dva oblika ljubavi: ljubavi prema sebi - sve do razaranja svijeta, i ljubavi prema drugome - sve do odricanja od sama sebe." Kako većinska mišljenja mogu biti rušilačka, povijest je dovoljno pokazala, primjerice u sustavima kao što su nacizam i marksizam, koji su se posebice suprotstavljali istini.

Viseći na križu Isusu više nije ostao ni komadić zemlje pod nogama. To je ta apsolutna ljubav, to je punina rasta u Duhu. Dokle god budemo tražili ovozemaljsko "čvrsto tlo pod nogama", naš će rast u Duhu biti ograničen.

Danas imamo tri opasna mitska pojma: napredak, znanost i sloboda. Napredak rađa nejednakosti među ljudima i proizvodi uvijek nove prijetnje svijetu i čovječanstvu. Napredak s jedne strane znači silno gomilanje bogatstva, a s druge strane strahovitu ljudsku bijedu na čitavim kontinentima. Da ne govorimo o tomu koliko i kako napredak može biti i rušilački, čisto srljanje u propast.

Znanost može služiti i nečovječnosti, u to se uvjeravamo svakoga dana. Ako znanost izmakne kontroli moralnih mjerila, zasigurno će prouzročiti silne patnje čovječanstva.

Treći mitski pojam jest sloboda. Oni koji slobodu shvaćaju kao razvrat i raskalašenost ne mogu se nadati ničemu dobru. Naša sloboda treba biti sloboda za dobro, koja se zna suprotstaviti sotonskoj slobodi. Slobodu neki shvaćaju kao da se sve može činiti. Sloboda bez odgovornosti vodi u anarhiju i društvo bez budućnosti. Ako sloboda nije zasnovana na pravednosti postaje laž i vodi u ropstvo.

Čovječanstvo ne će naći put mira, ako se ne vrati biblijskome Bogu. Svi lažni bogovi, sva božanstva ovoga svijeta, ne mogu nas usrećiti. Kao kršćani trebamo biti svjesni da svijet pripada Bogu, a ne đavlu. Neki oholost smatraju podlogom svih ostalih šest glavnih grijeha. Zato bi rast u Duhu trebao pretpostaviti prije svega borbu protiv oholosti. Papa Benedikt XVI. kaže: "Moramo iznova naučiti prakticirati poniznost", a u svojoj poniznosti on reče: "Pored velikih papa moraju postojati i male pape" - dakako, misleći na sebe. Eto, tako za sebe kaže najveći među najvećima.

Kako je ova knjiga većim dijelom nastala na liturgijskim slavljima valjalo bi reći dvije riječi i o liturgiji. Kršćani često svetu misu smatraju čistom obvezom, susretom s prijateljima i tko zna čime još. Čak i svećenici ponekada imaju krivu predodžbu o liturgiji koja nije nikakav show, kazalište ili spektakl. Ona nije ni samo nekakav društveni obred. Liturgija je mjesto susreta čovjeka sa živim Bogom.

Rasti u Duhu, uz ostalo znači svaki dan odvojiti deset minuta i pročitati barem jednu stranicu štiva koje liječi, izgrađuje i oplemenjuje. Mnogo je sadržaja koji truje dušu današnjega čovjeka (zlouporaba televizije, Interneta, raznih ostalih medija), pa je potrebno naći lijeka duši svojoj. Kao dobar lijek može poslužiti dobro štivo. U ovoj knjizi možete ga naći u izobilju.

Ljubo Krmek

NEVJESTA OD BJELILA

(*Na libeli od tinte*, Nives Puhalo, vlastita naklada, Zagreb, 2018.)

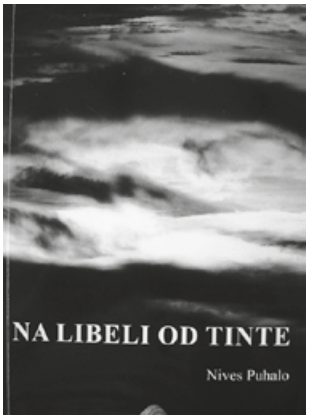

Nives Puhalo leti već više od desetljeća po hrvatskom pjesničkom nebu. Vješto aterirajući između reklama i razvikanosti, strpljivo i dosljedno uobličava svoj poetski mozaik. Četiri zbirke pjesama i dvije knjige lirske proze, odaju nam pjesnikinju definiranog pjesničkog izričaja, pronađenog svijeta i uočljive prepoznatljivosti. Zbirka pjesama *Na libeli od tinte* u kojoj se emotivni naboji, ritam i refleksije međusobno prepliću i dopunjuju, gdje pojedine pjesme djeluju kao prethodnica sljedećim, satkana je od devet ciklusa: *Na libeli od tinte*; *U krvotoku*; *Spužva*; *Prilagodio si se vremenu*; *U skutima zemlje*; *Najtvrđi je*; *Potraga za kamenom*; *Odjekuju kroz čovjeka* i *Elektroni blizine*. Iako je zbirka pjesmotvora podijeljena na ovoliko ciklusa, ipak su pjesme u njoj raštrkane. Tako sam iščitavajući u sebi podijelio ove datosti na osobne, domoljubne i prijateljske, kao tri raznovrsna duhovna iskustva, među kojima se po najkvalitetnijim poetskim potkama izdvaja osobnost. Izgradila je Nives svoje ja kroz duhovnost te je svjesna svoje neobičnosti, kao i nemogućnosti rješavanja zamršenih situacija koje su kristalno jasne: „…Kiše bude umorne stope / prelomljene u letu / do odredišta koje se izgubilo / s nestankom nekoć sanjanih, / treperavih i snenih želja. / U nepovrat odlaze snovi, / izgledaju mi kao daleki, / bijeli brodovi / dok se prelamaju / na kursevima želja.“ (Na libeli od tinte).

Obrazovana i odgajana na modernoj književnosti, iskoračuje iz stiješnjenosti urbane zarobljenosti – iz oklopa grada, te prekoračuje skoro cijelu Hrvatsku i zakoračuje u Neretvu. Ne samo zakoračuje, nego gazi bosa po njezinim plićinama s podignutim farmericama iznad koljena, kao po zavjetu. Gazi podignuta čela ne skrivajući otuđenost i izgubljenost, jer je na panju čovjekova prirodnost i suština bitka. Hrabro gleda istini u oči, te kao rijetko tko pomno bilježi poraze, tako da je na samoj granici predaje. Već bi razvila bijeli stijeg da nije prijatelja stihoratnika. Oni pokatkad ispale koji slovometak, tako da neprijatelj nema uvid u obrambeno stanje pjesnikinje. Doduše, shvatila je Nives da tinte ima u izobilju i da je dobra za obranu, te je prosipa kao napadnuta sipa: „Tinta je složen medij; / prijenosnik riječi, / obojena voda, / snaga mora, / dubina noći…“ (Tinta)

Tinta! Modrulja! Ta nevjesta bjelila papira, s kojom se pjesnikinja poistovjetila, koja kapa iz njezinih očiju umjesto suza: „Mogla sam doživjeti vječnost; / Odisej se odavno sklonio, / pa nisam imala snage tkati. / Platno je ostalo nedovršeno, /

smirila sam se u osrednjosti; / umjesto suza / isplakala sam tintu.“ (Mogla sam doživjeti vječnost). Osim tinte koju plače umjesto suza, tinta joj umjesto krvi teče krvotokom: „U krvotoku mi teče tinta, / riječna masa, / gusta rečenica, / ne odričem se pisanja, / tu su skriveni moji snovi / i tu spava / moj svijet“ (U krvotoku). Tinta joj postaje glavno oružje. Pjesnikinja ne bira sredstva za obranu. Udara svim čega se dohvati: ironijom, patnjom, nerazumijevanjem, samotništvom, neshvatljivošću, a kad više nema kud, kad vidi da je na slijepom kolosijeku, progovara: „Danas ako je čovjek / dobar, pošten i iskren / dobije nogom u zadnjicu / ili kamen u glavu; / na žalost, danas / ne smiješ biti iskren; evo, onako / iskreno. (Iskreno)

Određeni duhovni sadržaji, koje doživljava na svojim hodočašćima u Neretvu (sam čin putovanja, elementi subjektivnog saznanja, estetski doživljaj, upoznavanje srodnih duša) sažima i prenosi u strukturu pjesme. U tim svojim zaigranostima za mjestima, vodom, kamenom, ljudima i sudbinama traga i za nekim osobnim, unutarnjim istinama: „…Ispod zemlje udara bilo / moje domovine, / ponovno gledam / u krševite planine / kojima prolaze / željeznice, / rijeka se ulijeva u more, / more sudbine. (Potraga za kamenom) Na tim svojim hodoljubnim izletima Nives je često, htjela-ne htjela, izložena neočekivanim poznanstvima, počesto su to susreti s muškim ličnostima. No, to joj ne smeta. Neretvani su u suštini dobri ljudi. Stoga ih Nives svjesno provlači kroz cijelu svoju knjigu. Nižu se imena: Frane, Stipe, Srećka, Stanka, profesora Dodiga, Mare, Milka, moje malenkosti…

Nives jednostavno zamjećuje i bilježi tražeći uzroke iz neposrednih životnih uprizorenja, kori i kritizira i na kraju u jednom zaslovu istresa sve ono što je tišti, sve ono što je nosila u sebi. Njezina je ruka sigurna, a oko pronicljivo dok istražuje kako pobjeći od surove stvarnosti, od težine globalizma koja nas pritišće svakim danom sve više, od suprotnosti svog osobnog kreativnog osjećanja s onim slučajno otkrivenim i poistovjećenim u zamišljenom momku svijetlosmeđe kose, plavih očiju i prašnjavih sandala. Pitati se (što Nives čini često) znači iznjedriti bitno obilježje sposobnosti kojoj prethode mišljenje i govor što su između pitanja i odgovora: „… Gledao si procesiju / i ljude što su se slijevali / kamenim uličicama / dok su zvonila zvona, / šutio si, / jesu li Te primijetili / kad su / izlazili iz crkve? (Prilagodio si se vremenu)

Ljubo Krmek

PJEV ZA MLADICE

(*Panj*, Iva Nuić, Matica hrvatska Grude, Drinovci, 2018.)

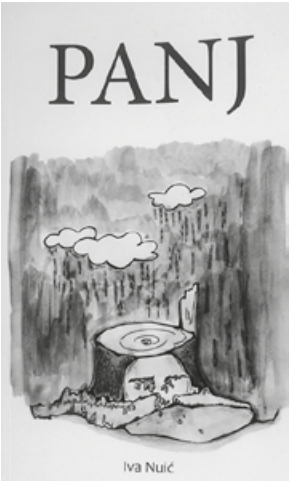

Svojom novom pjesničkom zbirkom Iva Nuić nastavlja ići putem utrtim prvom zbirkom stihova *Dite na kamenu*. Ako se tome doda da su i sljedeće zbirke pjesama *Tijelo i vrijeme*, *Krunica od drače* i *Cvita cvit* bile na istom putu, onda možemo s dovoljno opravdanih razloga govoriti da je Iva Nuić izgrađujući svoj pjesnički put bez većih odstupanja krenula k svome cilju, a to je osebujan pjesnički stil prepoznatljivog izraza.

Pjesnikinja je svoju novu knjigu podijelila u pet cjelina i to: *Opomenice*, *Sjetnice*, *Mozgalice*, *Starostnice* i *Posvetnice*. Nova zbirka pjesama auktorice Ive Nuić obuhvaća cijeli jedan ljudski život, od uspomena iz djetinjstva pa sve do današnjeg vremena. Rekao bih pretresa i prebire sjećanja od djetinjstva do danas. Piše jednostavnim jezikom, svakom razumljivim. Ogoljuje zbilju s malo riječi, škrto slovima, a bogato slikama. Stih joj je samosvojan bez natruha modernizma. Na pjesničkom putu putnik je na svoju odgovornost, kako bi kazao Anđelko Vuletić. U većini njezinih pjesama vidan je žal za vremenima koja nestaju, tj. za međuljudskim odnosima koje nemilosrdno guta globalizam.

Kršćanski zamjećuje i ispisuje stihove vjerovanja, upornosti i otpornosti: „Na našem ognjištu / nije izgorio križ…“ (Nije se ugasilo); ili već u sljedećoj pjesmi o bršljanu, blagdanskom kućnom uresu: „…Gledam ga / kako se čvrsto drži / uz kamen koji prži / koji puca / iz kojeg Hercegovina kuca…“ (Bršljan). Sjetno poziva svoju braću i sestre koji ostaviše rodnu grudu idući trbuhom za kruhom u bijeli svijet, osobito one koji zaboraviše da su im opanci ostali visjeti o gredi (koji su zaboravili tko su, što su i odakle su): „ Ej, moji zemljaci / di ste? / Ostali su vam ovdje / opanci. / Vise o gredi, o čiviji… (Ej, moji zemljaci). Potom u istoj pjesmi majčinski upozorava na moderne pošasti koje su prodrle i u naše domove, vidjevši u njima svu pogubnost za dječje mlade mozgove koji su napadnuti modernim tehnologijama, a nisu se u stanju obraniti: „…Ali dica nisu ista. / Ne igraju se po tuđim ledinama. / Ne čuvaju koze i ovce. / Oni gledaju neku ‘’kutiju” / po cili dan …“

Pjesnikinja koja je odgojila toliko generacija djece vidi i osjeća da su došla teška vremena, stoga opominje i žali: „… žao mi je / svih onih / koji u malenkosti / ne vide vrijednosti…“ (Žao mi je). A ta nesretna nova vremena uz globalizaciju donose i u

poeziji svekolike modernističke inovacije, koje u pjesmi ubijaju ono najsuptilnije – poeziju samu. Iva Nuić se ne da. Pjevajući i svom sumještaninu, drinovačkom poetskom magu Antunu Branku Šimiću, govori po starinski: „ Nema moj Antune / puno toga što je ostalo / o čemu si pisao / … …/ Antune, zemlja se ne ore / nebesa su visoko / a zemlja nisko…“ / (Antunu Branku Šimiću II.).

Kroz cijelu zbirku pjesmotvora zrcali se jedna velika, srčana ljubav za domom i domovinom. Za svojim. Za obitelj. Pa iako je izrijekom ne spominje, za Hrvatskom. Ta vječita ljudska odanost koju je Iva Nuić primila u genima i koju je nesebično prenosila s generacije na generaciju. Tako s pjesmom Panj, kako je i naslovila zbirku, u prenesenom značenju opisuje jedan život. Život koji je rastao, širio grane, bio pun snage, cvjetao, odolijevao kišama, vjetrovima i olujama. A onda su ga otpilili te je ostao samo panj. Ali panj koji želi novu mladicu iz sebe. Mladicu koja će rasti. Koja će krošnjiti. Koja će nastaviti ondje gdje je panj stao. A mi ćemo na panju sjediti i pričati o njegovom životu. Životu jednog bića kroz teška vremena u kojima je Svijet smišljao i provodio političke i ine scenarije ne pitajući i ne slušajući bilo naroda. Vremenu u kojem kolutaju guste magle pred kojima su mnogi izgubljeni, ne mogu se ni snaći, a kamoli razmišljati kao naša Iva koja je budna. I mi se moramo probuditi jer se ovdje radi o našim glavama i glavama naše djece. Stoga ih učimo navrijeme da im srce zaigra na himnu Domovine. A Domovina je jedna i himna je jedna. Ne budimo svi smrjekovi, neka iz naših panjeva mladice veselo hrle k nebu upirući pogled jedino prema Bogu!

Prof. dr. sc. Marko Dragić

Iznimno vrijedna monografija o moliškim Hrvatima

Ivan Mimica „Di si pošla lipa zvizda“ (usmene i pučke pjesme moliških Hrvata), Književni krug Split, 2017.

Samozatajni prof. emeritus dr. sc. Ivan Mimica dao je neizmjeran doprinos duhovnosti Splita i Dalmacije. Jedan je od utemeljitelja Književnog kruga u Splitu. Dugogodišnji je profesor, ravnatelj te dekan na Višoj pedagoškoj školi u Splitu. Dobitnik je nagrade grada Splita 1970. godine za osobite uspjehe u odgoju i obrazovanju studenata. Počasno zvanje profesor emeritus dodijeljeno mu je 2003. godine za „priznatu nastavnu i znanstvenu izvrsnost te zasluge za napredak i razvitak Sveučilišta u Splitu“. Godine 2006. dodijeljena mu je nagrada „Kruno Prijatelj“ koju dodjeljuje Slobodna Dalmacija za znanost. Ivan Mimica najzaslužniji je za otvaranje Odjela za humanističke znanosti u Splitu 2001. godine koji je 2005. godine stapanjem s Visokom učiteljskom akademijom prerastao u Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu.

Najnoviju monografiju „Di si pošla lipa zvizda“ (usmene i pučke pjesme moliških Hrvata) Ivan Mimica komponirao je od dva dijela. Prvi dio naslovljen je „Usmene i pučke pjesme molizanskih Hrvata“. To je opsežna znanstvena studija (str. 5. – 98.) u kojoj autor piše o kulturnim i povijesnim prilikama, u kojima su se Hrvati bježeći od Turaka u drugoj polovici 15. stoljeća nastanili u srednjoj Italiji u pokrajini Molise. Ondašnji Hrvati nazivaju se moliškim ili molizanskim. Ugledni filolog, molizanski Hrvat Mario Spadanuda, ističe da je jedino pravilno koristiti naziv molizanski. Stoga se i autor monografije opredijelio koristiti taj naziv.

Ugovorom o pravima i zaštiti manjina između Republike Hrvatske i Republike Italije 15. studenoga 1996. molizanski Hrvati priznati su kao hrvatska manjina. Molizanski Hrvati danas su mala zajednica; 1961. godine brojala je 4.053 žitelja, a 1983. samo 2.531, navodi Mimica.

O dolasku u Molise sačuvane su predaje da je Hrvate predvodio vojvoda Mirko. Dokaz tomu autor s pravom navodi da je u Kruču (Živavodi) čest antroponim Mirko kao i činjenica da su potomci vojvode Mirka imali najljepšu zemlju. U selu Bačini kod Ploča početkom 20. stoljeća postojale su ruševine dvora, a prema tadašnjoj tradiciji bili su to ostatci Mirkovih dvora. Bježeći pred Turcima Hrvati su sa svojih pradjedovskih ognjišta u novu domovinu jedino donijeli svoju nematerijalnu kulturnu baštinu, u kojoj je posebno mjesto zauzimala tradicijska usmena književnost.

Upravo kod molizanskih Hrvata zabilježena je najstarija bugaršćica. Najbolji proučavatelj bugaršćica, Josip Kekez te, je pjesme nazvao hrvatskim državotvornim

pjesmama te je ustvrdio da je najstarija bugaršćica *Tamnovanje vojevode Sibinjanin Janka* zapisana zadnja:

Ora' vija' se nad gradom Smederevom.
Nitkore ne ćaše s njime govoriti,
nego Janko vojvoda govoraše iz tamnice:
- Molim ti se, orle, sidi malo niže
da s tobome progovoru. Bogom te brata zimaju,
pođi do smederevske gospode da s' mole
slavnomu despotu da m' otpusti iz tamnice smederevske.
I ako mi Bog pomože i slavni dispot pusti
iz smederevske tamnice, ja te ću napitati
črvene krvce turečke, belogatela viteškoga.

Ta bugaršćica pjeva o Janku Sibinjaninu (Janošu Hunyadiu, Hunyad, Erdelj, 1387. – Zemun, 1456.) jednom od najistaknutijih i najuspješnijih boraca protiv Turaka. Godine 1448. prodro je na Kosovo, ali je izdajom raškoga despota Đurđa Brankovića zasužnjen. Oslobođen je uz veliku otkupninu. Obranio je 1456. godine Beograd i 11. kolovoza te godine umro. Otac je ugarskoga kralja Matije Korvina. Omiljen je kod Hrvata i Srba koji i danas o njemu pripovijedaju. Bugaršćicu najčešće nazivanu *Tamnovanje vojevode Sibinjanin Janka* zapisao je Ruggero de Pazienza 1. lipnja 1497. (četvrtkom) u mjestu Gioia del Colle nedaleko od Barija. Plešući su je pjevali prognani Hrvati iz Bosne i Hercegovine i Dalmacije u čast kraljice Izabele del Bolzo.

Mimica nadalje piše o jezičnim značajkama molizanskih Hrvata te o sabiranju i publiciranju usmene pjesničke građe. Pri tome autor navodi da su istraživačima na periferiji interesa ostali usmeno-pjesnički ostvaraji. Autor se u svojoj monografiji koristio zapisima Giovania de Rubertisa iz Kruča, Graziadia Ascolia i Rista Kovačića iz Boke kotorske. Ti zapisi nastali su u drugoj polovici 19. stoljeća. Risto Kovačić najviše je pjesama zapisao od Antonie Matasse (87 god.) i Concete Silvestri djev. Vetta (82 god.).

Autor posebno ističe ugledne Splićane: odvjetnika Josipa Smodlaku i prof. Josipa Barača koji su u nekoliko navrata boravili u Molisama istražujući život, običaje i usmeno-književnu baštinu naših sunarodnjaka u Molisama. Barač je u Kruču 1904. godine zapisao: „Puk rado pjeva u mnogim prigodama: poslije večere o Badnjem dne, kad nose momci smrčke po selu pred kućna vrata seoskih djevojaka, pa o pokladama, u prvoj polovini mjeseca maja, pa i kad se ide u 'maslin'. No sve te pjesme pjevaju talijanskim tekstom." (str. 28.) Mimica piše kako Barač 1904. godine navodi da je u Kruču, „prije šezdesetak godina u narodu životarila hrvatska riječ".

Profesor Riccardo Orel iz Gorizije od 1954. do 1963. godine u Molisama je boravio desetak puta prikupljajući pjesme i napjeve. U Mundimitru je zapisao pjesmu „Di si pošla lipa zvizda" prema kojoj je prof. Mimica dao naslov svojoj monografiji.

Pišući o izvorima usmenog pjesništva i analizi važnijih ostvarenja Ivan Mimica je, s pravom, ustvrdio da zapisana i sačuvana usmena poezija molizanskih Hrvata količinski nije velika, ali je vrlo zanimljiva i vrijedna „i za same žitelje Kruča, Mundimitra i Stifilića, i za hrvatsku usmenu književnost i za znanost o usmenoj književnosti uopće“. (str. 42.)

Zabilježeni su primjeri ljubavnih, vjerskih, šaljivih, obrednih i ophodnih pjesama te naricaljki, pjesama uz rad. Među sačuvanim pjesmama najbrojnije su inačice o Ivanu Karloviću. Njih su slušali i zapisivali, ili snimali, gotovo svi istraživači u sva tri hrvatska naselja, i to od sredine druge polovice 19. do kraja šezdesetih godina 20. stoljeća. Pjesme o banu Ivanu Karloviću (? 1485. – Medvedgrad, 9. kolovoza 1531.) svjedoče interes molizanskih Hrvata za domovinom iz koje su morali pobjeći kao i ponos na junake svoga roda koji su se borili protiv Turaka. Takav je bio i Ivan Karlović koji je bio hrvatski ban od 1521. do 1524. te od 1527. do 1531. godine dokazavši se vrsnim organizatorom i borcem u obrani hrvatskih zemalja od Turaka.

Zanimljivi su i zapisi prvosvibanjskih običaja, obreda, ophoda i usmenih lirskih prigodnih pjesama.

U zbirci *Narodne pjesme molizanskih Hrvata u srednjoj Italiji* Božidar Vidov 1968. godine objavio je tekst i melodiju pjesme *Tam na dole jenacrikvica*iz Stifilića:

Tam na dole je ’na crikvica,
dve golubice zgužu,
Mater Boži budu:
„Ustani se, Mâle,
ke sad ti nosu
sina na križ!
Dol križa kaplje krv
zgor oltare gred.
Angeli ga kupu,
na nebu ga nosu.“
Mat’ se maravilja,
ke misa sinjina
sa govore
se govore
u alta voč,
ke Bog je umbra na Kroč.
„Sa plačete nuvotu,
plačete dvi vote,
plačete tri vote,
semaj Boga maš tu plakat.“

Diljem Hrvatske i Bosne i Hercegovine, kao i drugdje gdje žive Hrvati katolici, i danas je u usmenom opticaju dijaloška molitva „Crkvica se gradi“ sa sličnim motivima kao u navedenoj molitvi molizanskih Hrvata.

Autor korektno navodi 127 bilješki. Monografija sadrži sažetke na engleskom i talijanskom jeziku.

Prof. Mimica nakon studije navodi 73 usmeno- književna primjera koje je žanrovski klasificirao na: Pjesme o Ivanu Karloviću; Šaljive o Ivanu Karloviću; Ljubavne pjesme; Šaljive pjesme; Svibanjske pjesme; Religiozne pjesme; Tužbalice; Uspavanke i basne; Stihovane poslovice.

Poslije pjesama autor navodi važniju literaturu. Slijedi rječnik te podatci o pjesmama i pogovor.

Monografija poetskoga naslova „Di si pošla lipa zvizda“ (usmene i pučke pjesme moliških Hrvata) golem je doprinos hrvatskoj filologiji. Njezin golem značaj ogleda se u izvrsnoj studiji, primjerima koji su objedinjeni, znalački klasificirani te na hrvatskom jeziku molizanskih Hrvata publicirani. Pored ostalih vrijednosti i stoga će monografija „Di si pošla lipa zvizda“ prof. emeritusa Ivana Mimice intravenozno ući u korpus hrvatske filologije.

Monografija je dobro došla teoretičarima i povjesničarima hrvatske književnosti, jezikoslovcima, etnolozima, antropolozima, povjesničarima i svim poštovateljima nematerijalne tradicijske kulturne baštine. Pored ostaloga, i zbog toga, profesoru Mimici dugujemo zahvalnost!

Mirko Bošković

MOJ PUT RATA

Ante Krešić, Matica hrvatska Stolac, 2018.

Teoretičari rata još nisu odgovorili na brojna pitanja vezana za rat. Pored brojnih pokušaja da se ratovi izbjegnu, oni ne prestaju, a posljedice su teška ljudska i materijalna stradanja. Sredstva koja su u službi ubijanja i rušenja, svakodnevno se usavršavaju jer su brojna znanstvena dostignuća stavljena u službu rata. Da bi se smanjila stradanja, uvedena su razna pravila ratovanja, koja obično ne daju rezultate na ratištu, niti je zbog toga nešto pošteđeno razornog djelovanja oružja. Obično su pravila ratovanja aktualna nakon ratova, a pogodna su za razna manipuliranja. Uloga vojnika na ratištu je teška, a svaki novi rat mu daje još težu ulogu.

Autor knjige je napisao djelo s elementima ratnog puta, ali i jednu vrstu autobiografije. Iz nje se jasno iščitava njegov odnos prema svom narodu koji se našao u teškoj situaciji. Kao vojnik Hrvatske vojske, Hrvatskog vijeća obrane i pripadnik policije bio je na brojnim ratištima u Hrvatskoj i BiH. Vjerojatno u ta vremena nije mogao zamisliti da će nekada pisati knjigu ovakvog sadržaja, možda jest nekog drugog. Oni koji ga poznaju zasigurno su se pitali, kada je objelodanjeno da je optužen za ratni zločin, je li možda počinio neko teško djelo. Ako se pročita dio knjige koji se odnosi na suđenje, vidi se da tamo nema govora o teškom ratnom zločinu.

Nakon Domovinskoga rata, stvoreni su razni „mitovi“ i konstrukcije kako bi se *druge strane* kolektivno optužile, počevši od navodnog dogovora u Karađorđevu, pa do navodnog dogovora o razgraničenju u Hercegovini, posebno na prostorima Stoca. Po istom načelu stvorene su konstrukcije koje bi optužile pojedinca. U tome se malo govori o ulozi glavnog pokretača rata, i svega što je donio, a to JNA kojom je upravljao Beograd. Malo se govori i o onima koji nisu htjeli, ili su oklijevali, braniti Domovinu. Nažalost, mnogi su skloni to zaboraviti i prihvatiti iskonstruirane priče koje nude razni politički i medijski centri moći.

Nije sam Domovinski rat u BiH bio čudan, njegovo je poraće još i čudnije. Tvrdnje da su mirovni sporazumi samo zaustavili rat, bez odgovarajućeg pojašnjenja, otvaraju brojna pitanja. Može se shvatiti da se napravila neka vrsta *ratne stanke*, ili da će se neriješeni problemi rješavati neratnim metodama. U takvoj stvorenoj konfuziji, u nekim glavama se stvorila ideja da će brojne optužnice protiv vojnika i zapovjednika nakon rata napraviti pomirenje i opći prosperitet, što se pokazuje neispravnim. Sve više se stvara dojam da *razne elite* u BiH međusobno ratuju na taj način, a uz pomoć raznih paradržavnih struktura. Nepravedne optužnice i nepravedna svjedočenja prave samo nove probleme.

U dokazima, koji su izneseni u ovoj knjizi, nije vidljivo da je Ante Krešić počinio ratni zločin. U knjizi se naslućuje kako je „postao kriv“, a zatim osuđen, te kako je to hrabro prihvatio. Kakav je bio njegov ratni i poratni put i sudski proces, jasno i policijski precizno je prezentirao u ovoj knjizi.

Dr. Mladen Bošković

„BOGA MOLI, SVAKOG VOLI“

(*Rastimo u duhu*, Don Damjan Raguž, Crkva na kamenu, Mostar 2018.)

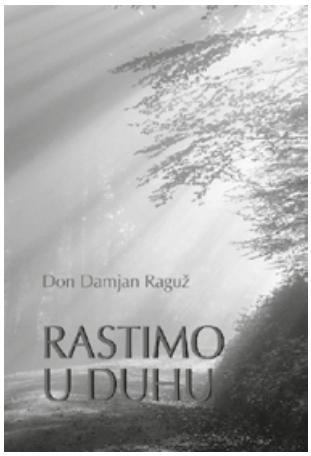

Tijekom godina stolački je kraj iznjedrio brojne časne sestre i svećenike i na tu smo činjenicu beskrajno ponosni. Svi su oni svojim životom i službom zavrijedili da se o njima govori i piše, ali mi smo za ovu prigodu izdvojili jednu osobitu ljudsku i svećeničku veličinu – don Damjana Raguža. Čini se da je njegov životni put zacrtan već na krštenju dobivenim imenom. Oni koji imena izučavaju kažu da Damjan znači „onaj koji je pomagač ljudima, poslan od Boga, onaj koji daje“.

Don Damjan je rođen 12. srpnja 1943. u Prenju. Jedino je dijete svojih roditelja Vidoja i Ljube. S nepunih šest mjeseci ostao je bez oca koji je svoje kosti ostavio na Križnom putu. Osnovnu školu pohađao je u Opličićima, Prenju i Aladinićima. Kako navodi u svojoj biografiji, u sedmom razredu otpušten je iz škole jer se suprotstavio nastavniku koji je javno govorio protiv Boga, Crkve i hrvatskoga naroda – triju svetinja za koje se mladi budući svećenik čvrsto držao. U rodnoj župi sve do vojske don Damjan je vodio zbor. Po povratku iz vojske 1965. odlazi u Biskupijsko sjemenište u Dubrovnik. Isticao se znanjem i marljivošću te je prvi i drugi razred gimnazije završio u jednoj nastavnoj godini. Pohađajući Bogoslovni fakultet u Splitu, svo vrijeme pomaže pastoralnog svećenika u Stobreču. U rodnoj župi zaređen je za svećenika 1. srpnja 1973., a mladu je misu slavio iste godine na Veliku Gospu.

Bio je u mnogo čemu prvi, pa i prvi župnik novoosnovane župe u Gabela Polju gdje je službovao sedamnaest godina. Župni stan, vjeronaučna dvorana, župna crkva u Crnićima (naselje u općini Čapljina), samo su neka oku vidljiva ostavština, a ono duhovno što je u toj župi ostavio nemjerljivo je ljudskom mjerom. U župi Studenci je također ostao sedamnaest godina ostavivši iza sebe mnoga vrijedna postignuća i priznanja, duhovna i materijalna. Godine 2009. naš se don Damjan vraća nama – dolazi župnikovati u Rotimlju.

Nemoguće je pobrojati što je već dosad inicirao, pokrenuo, dovršio... ali spomenut ću samo neke projekte – obnovljena je unutrašnjost župne crkve, izgrađena kapelica u crkvenom dvorištu, ljetni oltar, osnovan je tamburaški sastav, pokrenut je župni časopis *BIOS*... Sve nabrojano od neizmjerne je vrijednosti i važnosti za stolački kraj, ali to ni blizu nije najveće don Damjanovo postignuće. Ono što kao svećenik

pruža u obilnim količinama, ne samo u svojim propovijedima, već i pri svakom neformalnom susretu i razgovoru s njim – zapravo je puno dragocjenije. Toliki su se ljudi utekli i utječu se u svojim nevoljama upravo don Damjanu koji svojim molitvama posreduje, prosi i isprosi milost od Boga.

Ono što bih još svakako htio reći jest činjenica da don Damjan s osobitom pozornošću, ljubavlju i poštovanjem progovara o hrvatskoj majci / ženi / hraniteljici / junakinji. Jedan od razloga tomu leži u činjenici da je bio zakinut za očevu prisutnost i da je bio okrenut isključivo majci u svom najranijem djetinjstvu. Iznad te ljubavi jedino je ljubav prema nebeskoj Majci. Upravo je njezin blagdan, blagdan Velike Gospe odabrao za dan svoje mlade mise. Vjerujem ne slučajno.

S koliko samo ljubavi i poštovanja progovara u svojoj knjizi *Rastimo u duhu* o teti Ruži koja je molila i izmolila Boga za njegov svećenički poziv. Za mene osobno upravo je priča *Blagoslov tete Ruže* najsnažnija u cijeloj knjizi i zaslužuje se naći u čitankama jer je u njoj sva mudrost ovoga svijeta izrečena tako jednostavnim riječima jednog velikog čovjeka. Također, više puta u knjizi don Damjan spominje jednu posve običnu baku koja je smisao života i vjere sažela u rečenicu „Boga moli, svakog voli“.

I eto, mogao bih u nedogled nabrajati situacije gdje don Damjan iskustvom svećenika i veličinom čovjeka nastoji običnog čovjeka staviti iznad sebe i onoga što jest i što svima nama znači. A znači, doista, i puno i vrijedno. Matica hrvatska Stolac ponosna je što u svojoj blizini ima ovakvog pastira s kojim može u duhu rasti, a koji će, vjerujemo, još dugo strpljivo raditi na svojoj životnoj misiji na radost i ponos svih nas. Nikada kao danas nije tolika potreba zajedništva i molitve. Upućuje nas tomu i imperativni naslov don Damjanove knjige *Rastimo u duhu*. U tome je jedina Istina, kojoj don Damjan teži, a don Damjanu se bespogovorno vjeruje!

Nives Puhalo

SREĆKOVA ZLATNA KUGLA DOBROTE

(*Oženit ću noć*, Srećko Marijanović, Matica hrvatska Stolac – DHK HB, Stolac-Mostar 2018.)

Srećko Marijanović je pjesnik neba, krša, oblaka, zemlje, rijeka, vjere i planina. Čovjek dobrog i otvorenog srca; njegova poezija je pjev otvorenog duha i u njoj nema hermetizma. A temelj poezije i jest da upravo bude otvorena, da dok čitamo otvaramo i prostor duše, a to upravo i činimo dok pratimo Marijanovićevu poeziju. Srećko upravo to i želi i sam otvara prozore i dotiče horizonte, promišlja i moli stihom, pjeva vjerom, ponosom, svetim i dostojanstvenim. Marijanović u svojoj novoj zbirci ženi noć; hrabro svojim pjesničkim koracima sanja u bunilu dana, mašta o onoj čudesnoj i mističnoj, sniva o ženi. Jedan je od rijetkih sanjara u čijim grudima udara ono pravo muško, hajdučko srce, srce bez trnja, otvoreno i iskreno. On osjeća onostrano kroz oluje, gromove, kišu koju osluškuje za stolom kako je obzanio u svojoj pjesmi Pobjednička noć u kojoj krasnoslovi: - *„ Kiša je vani u noć se dani propinju kao konji/ neobuzdani i divlji/ kiša je ubrizgala sjećanja i daleke slutnje dok dahće oko prozora/ nijem gledam u poluotvorena usta/ ti spavaš i ništa od ove noći zapamtiti neće kruti bijeli zidovi/ krunice pod jastucima naše djece zdrobiti će se u malim rukama/ tek molitve ostat će zapletene oko stola...“*

Pjesnik u kiši čuje i snažnu molitvu. On je i suprug, brižan otac ali i muškarac; njegovo srce gori u plamenu snažnih strasti i emocija, nekad se jednostavno rasprsne poput najljepšeg vatrometa i svojim umjetničkim zrakama obasja naše hrvatsko književno nebo. Ovaj pjesnik je raspolućen između ljubavnika, dobrog supruga i brižnog oca i ne skriva svoja htijenja, svoja maštanja, svoje iluzorne i treperave paučinaste snove. On nas daruje svojim neskrivenim čežnjama i razmišljanjima. Nekad živi život sasvim obično, a onda odluta u skrivene kutke svoje duše i onda nas oduševi svojim zamamnim pjesničkim podražajima.

Otvoreno i svjesno u svojoj pjesmi *Luđak* ne ustručava se progovoriti o nerazumijevanju okoline koja osuđuje, predbacuje, ladičari, ali Srećko im ništa ne zamjera, on hrabro kroči uz njih šireći svoje dlanove i njima svima koji ga promatraju iz svojih uskogrudnih kaveza neumorno poručuje: - *„ Mašem otvorenim dlanovima/ jer sam neopterećen/ jer sam slobodan kriknuti/ iz svih naramica od ramena preko srca do pluća/ povraćam riječi koje me guše svojom kiselom ispraznošću/ i bez veze mi zauzimaju prostor/ tako sam sam u ovoj okrutnoj šetnji/ podijelio bih svoju radost s drugima koji me izbjegavaju...“*

Pjesnik se ne ljuti i on oprašta svima, pa se i u svom Pomirenju utiče Gospodinu u getsemanskom vrtu pa tiho moli i šapuće pjesmom: - *„ Kada si ti zavolio svijet i ljude ne treba ovoj mojoj zemaljskoj ljubavi da se čude/ ti što mrze i preziru/ oni koji ne vole i ne žele na ovome svijetu nikoga i ništa/ bože oprosti mi što ću iz svoga ognjišta kada krenem ubaciti u moju torbu šaku zemlje i cvijet trešnje/ nek se ne mrgode odozgor na mene nebeske munje i velike tvoje oči/ ja sam grešnik/ koji voli ovaj zemaljski prah/ i ćuh vjetra uz dah žene...“*

U toj pjesmi Srećkova pjesnička duša osjeća i život i prolaznost i zemlju i prah, ali kroz stablo trešnje ostavlja i svoje tragove koje prate neke nove mladice. Život, rađanje, oslobođenje, sve to Srećko miješa u kolo tajnovitosti života i kroz iskrenu vjeru u Boga snažno svjedoči kako kraj puta nije kraj, već novi i otvoreni horizont, novi svijet i život uz Boga.

U Marijanovićevoj poeziji je dominantna i noć, noć i mistika žene, jer žena je noć, moć, početak i kraj i netko tko donosi na svijet i novi život. Ona je majka, žena, ljubavnica, vladarica, Euridika koja voli svoga Orfeja, netko tko je tako prisutan u pjesnikovoj duši, u njegovim mislima i željama. Nekad sanjiva, bliska, onda opet nedostižna, a nekad samo ona ista koja je uvijek uz njega i koja svojim golim stopalima dotiče svojim koracima one rosne i blage vlati trave koje se povijaju poput mekog saga pod njezinim nogama, ona koja je uvijek tu uz njega, ona koja je jednoć bila mlada, a sad je sazrila kao najljepše zlatno rumeno stablo koje je donijelo plodove koje se smiješe u košarici jeseni.

Ali žena je i uspomena iz pjesnikove rane mladosti koja oživljava u zlatnom hramu uma; u sjećanju koje dotiče usne profesorice ruskog; žena je i poezija, ona je u njegovim snovima i anđeo, ali i ezoterična vila koju pjesnik želi tek dodirnuti rukom, ona je i sjena i boginja, ali i domovina.

Srećko Marijanović je i pjesnik povjesničar koji zaranja u svom *Nepažljivom danu* u dubinu praiskonskog kamena, u stijene i prah prošlosti njegove Radimlje, jer Radimlja je i prošlost i sadašnjost, ali i budućnost.

Inače, mogli bismo reći kako je Srećkova pjesnička boja zlatna pa kaže Srećko u svome *Ogledalu od zlata* ovako: - *„ Nad onom zemljom plove sjene raja/ kroz moje vene bolno teku dani/ zalogajem sreće grizem se i nadimam/ umjesto da krijepim odmaram i hranim sve grimizne rijeke djetinjstva davnog/ još danas me nose kroz kanale blata/ volim ove ruke/ što nemiru prkose/ namigujem snovima ogledalom od zlata...“*

Srećko je iz svojih grudi izbacio jednu zlatnu kuglu. Neki je nisu prepoznali pa su je odgurnuli, međutim, neki kad su vidjeli njezin srčani sjaj jednostavno su posegli za njome bez straha od opekotina, uzeli je u ruke i prigrlili je uz svoje grudi i to bez razmišljanja jer su znali kako ta Srećkova kugla ne peče, već grije i ispunjava i to je njegova energija prijateljstva koja hrani kao sunce nježne biljke u Srećkovom vrtu. A Srećko je kao proljeće; on je dobrodušni pjesnički div koji voli ljude. On je i ratnik koji se ne boji stati u svojoj pjesmi *U kiši* pod tešku kapu oblaka i poput Titana iznijeti hrabro bolne odjeke u vremenu.

Kroz pjesnikove *Vodene trave* što se taložе ispod Neretve i vjetrove kovitalju se riječi; stihovi bruje i pjevaju snagom vodopada, dotiču svojim snažnim porukama; Srećko je svjestan prolaznosti, ali on sve zamata u vjetar i pušta svoje misli kroz papirnate orgulje svojih stihova neka lete do drugih otoka i čeka da mu netko, ako ga je prepoznao, mahne i uzme ogledalo, okrene ga prema suncu i kao povratni signal prepoznavanja zazrcali i svoju zlatnu kuglu prema Srećku; jednostavno je izvuče iz svojih grudi i tada snažno zamahne i baci je Srećku u ruke i tako dođe do zamjene zlatnih kugli. Pjesnikova zlatna kugla uđe u srce onoga koji ga prati kao sjena i čita, a ona druga kugla uđe u pjesnikovo srce. I to se zove prepoznavanje, ljubav, poštovanje i simpatija. Mogu reći samo kako zrcalim Srećka, a Srećko je i ovom svojom najnovijom stihozbirom oženio noć i obasjao i moj otok svojim pjesničkim suncem.

I preko obasjanih otoka duše Srećko nam oslikava i našu domovinu, domovinu u kojoj rastu nove generacije kao nada u nešto svijetlo što se uzdiglo iz tame napuštanja, nešto što stremi ka zvijezdama a to je vidljivo u pjesnikovoj *Djeci* gdje njegova ruka ispisuje ove stihove: - *„ Djeca su danas raširila ruke/ preskočiti nebo/ uhvatiti sunce/ djeca su poput drveća iz zemlje krenula visoko/ odskočila naglo/ negdje ka zvijezdama/ prekopati staze mliječne i mračne/ pronaći blago/ ili makar sebe u tim širinama...“*

U svojoj *Djeci* pjesnik mlade i upozorava, jer kad se dotaknu zvijezde treba se ponovno znati spustiti blago i meko na zemne jastuke, sanjati, ali i biti realan, razuman i budan pa završava stihovima: - *„ Zato krupne oči krupnjaju od straha/ od silne te želje da postanu zvijezde/ daleke i tajne galaksije kad se meškolje u svjetlu ruke tople što se umore od dana/ i zagrle jastuke/ i urone u snove.*

Sa Srećkom se ne bojimo ni smrti ni praznine, ni onih čudnih sjenovitih oblika koji se naziru u nekim njegovim stihovima, jer smrt za pjesnika nije kraj, a to vidimo i u njegovoj pjesmi *Daleko i još dalje* u kojoj sjedinjuje savršenstvo i kraj u jednadžbi u kojoj se na kraju svih izračuna ukazuje onaj davno sanjani Eden kojem svi težimo.

Kod Srećka je sve živo, sve je igra prirode, u njegovoj poeziji čujemo glasanje šume, osjećamo mekoću zelenih pašnjaka i livada, osjećamo miris toplih životinja, to su snažne pjesničke slike Arkadije koje odjekuju ovom zbirkom i to nas drži budnima i punim nekog optimizma i nade. Srećkovo pjesničko srce u zvučnoj kulisi rastače i more, otvara nam horizonte, naprosto nas potiče da živimo i dišemo, da slušamo samo bilo zemlje, jer u pjesnikovom koloritu zajedno s njime putujemo i njegovom Hecegovinom, a onda malo zastanemo kod onih žena koje šapuću, razgovaraju, demete duhan. I opet i ovdje u tim njegovim Ženama bivamo posipani zlatnim prahom, a taj zlaćani prah je i Božja milost, boja mladog zlaćanog neba zore s kojeg nam se smiješi i Kristovo lice, a žene u Srećkovoj pjesmi ponovno postaju vedre i mlade kao u nekoj čaroliji, pretvaraju se u vile raspletenih kosa i tu je simbolika starog i oronulog tijela, ali u tom tijelu je i dalje mlado srce, a mlado srce je opet dar od Boga.

Pjesnik ponekad zavapi kroz strah i neke svoje demone koji ga tište, a onda se opet smiruje na Rubu zore pa kaže: - *„ Kada se umorim od svijeta i vremena/ odlazim u jedno carstvo gdje nema žurbe i straha/ zaronim glavu u krošnju drijena/ gdje drijema pospani jež i ptica šuti uplašena/ čudesnim krikom jeseni za mene ona tajne nema/ prekriveni bojama njenim/ tamijena iz ljeta u zimu/ još uvijek smiruje/ mekani list trešnje i loze/ dok venu i umiru/ pronose novi život/ u buđenje koje obnavlja/ u čisti rub zore/ što sazrijeva na istoku/ te kao znamen se javlja.“*

Priroda, krošnje, drveće, jež, maleni kos to je sve ono što simbolizira i označuje i samoga Srećka, a to je čarobni tijek postojanja.

I dok iščitavam pjesnikove riječi i vizualiziram njegove usne u duhu i slušam ga kako kazuje stihove u pjesmi *Kako probuditi riječi* osjećam njegov kamen kako se budi, bruji i diše, a onda hvatam Srećka za ruku i ulazim u njegovu zlatnu pjesničku lađu; puštam ga neka kormilari svojom čvrstom rukom zlatnim poetskim morima, morima vjere, domoljublja, ponosa, onako kako to Srećko zna, sigurno kao ratnik, kao anđeo dobrote i dostojanstva.

STOLAČKI KNJIŽEVNI BUKET

MAK MEHMEDALIJA DIZDAR hrvatski je i bošnjački pjesnik, rođen u Stocu, 17. listopada 1917., umro u Sarajevu, 14. srpnja 1971. Završio je gimnaziju u Sarajevu. Radio je kao novinar, službenik i urednik u novinstvu i nakladništvu, a od 1952. bio profesionalni pisac. Pisao je pjesme, drame, prikaze i eseje. Priredio je nekoliko zbornika pučkoga pjesništva, starih bosanskih tekstova i antologija.

Prva (cenzurirana) zbirka *Vidovopoljska noć* (1936.), pod utjecajem Antuna Branka Šimića, Tina Ujevića i Hamze Hume, socijalno je intonirana. Erotizam i nadrealistička slikovnost obilježje su ljubavne pjesme u *Plivačici* (1954.) i zbirci *Koljena za Madonu* (1963.), koju karakterizira prigušeni istočnjački misticizam i melankoličan odjek sevdalinki te ljubav ujevićevski uzdignuta na razinu apsoluta. Prostor i motiv kruga zadobivaju simboličko značenje i u zbirci *Okrutnosti kruga* (1960.), gdje egzaltirana slika svijeta i beskraja *(Pustinja)* ustupa mjesto dualističkomu viđenju po uzoru na bosanske patarene.

U zbirkama *Povratak* (1958.), *Minijature* (1965.) i *Ostrva* (1966.) Dizdar je sažeo svoje stvaralaštvo u znaku dualističke slike svijeta i potrage za smislom, a umjetnički vrhunac dosegnuo je u *Kamenom spavaču* (1966.). Baladičnim tonom mitskoga pjevača Dizdar govori o srednjovjekovnoj patarenskoj Bosni, o tragičnoj sudbini njezina čovjeka *(Zapis o zemlji, Gorčin),* o svevremenskoj ljubavi *(Kosara),* vjeri i sumnji. Poruke sa stećaka pjesniku su samo povod za umjetničko razjašnjavanje nekih bitnih pitanja čovjekova opstanka te poprimaju opća značenja, a emblematski *Kameni spavač* sveopću simboliku.

Pjesma *Modra rijeka* simbolički označava Dizdarovo uvijek prisutno shvaćanje etičkog smisla pjesničkoga čina. Dizdarov govor temelji se na arhaizmima i tradicionalnim oblicima ponavljanja. Stih mu je eliptičan, a stil narativan i gnomičan s odrazima usmenoga i adžamijskog pjesništva. Koristio se jezičnim blagom pučkih molitava, tužbalica, bugaršćica, pitalica, bajalica, brojalica, legendi i predaja te je bio općinjen igrivošću i magijom anonimnoga pučkog pjevača, njegovim govornim formulama, motivima i likovima iz pučkih priča, a koristio se i biblijskim motivima. Zanimanjem za baštinu Dizdar se uklopio u pjesništvo krugovaške generacije. Ušavši u hrvatsku književnost »vlastitom voljom i javno očitovanom odlukom« (akademik Dubravko Jelčić), zastupljen je u svim antologijama hrvatskoga pjesništva. (*Hrvatska enciklopedija*)

NARODNA HERCEGOVAČKA PJESMA I GODIŠNJE DOBA

Putem u župnu crkvu u Stolac
tiho dubravski momci pjevaju:
-Jadno ti je u Dubravam' stanje,
ljeti branje, zimi kopat panje,
a s jeseni listati duhane.

Pjevaju oni tako i u prostu melodiju
se uljuljkuju,
dok proljetnu glad ovim stranama
u pjesmu stid ih je da kuju.

SMRT

Zemlja je smrtnim sjemenom posijana
Ali smrt nije kraj Jer smrti zapravo i nema
I nema kraja Smrću je samo obasjana
Staza uspona od gnijezda do zvijezda

RUKE

Kroz kamen živi nosih ruke dvije
kao dva znamena
Sad ruke ove trudne žive
u srcu tog kamena

MOLITVA

Molitvu jednu
Jedinu znam
U ovome svijetu

Beskrušnom

Molitvu jednu
Jedinu imam
Molitvu o kruhu

Inosušnom

RAZMIRJE

U davno u slavno u bana Stipana Drugog
Vukcu se rodi sin Vučihna
Tad vrati se s grčkih strana
S deset uboja s deset rana –
On zgibe tako u službi vjernoj
Za svoga gospodina

U vrijeme bana i kralja Tvrtka
Vučihna Vučić rodi sina Vuka
U vjernoj službi za svog gospodina
Ubi ga tagda negdje na razmirju
Ungarska carska ruka

I Vukić njegov rodi sina Vukajla
Poželiv zdravlja i snage da bude
Hude ga tad turačke sablje pogube
Za smjernu i vjernu službu
Za svoga gospodina
U vrijeme kraljice naše
Jelene Grube

U jednom zapisu dijaka kralja Ostoje
Ovakvi dani ovakve noći ovakvi
Konci života i smrti stoje:
Kada jedinac poraste
I za mač stasa
Ljeta tisuć četiri sta petnadeset godina
Pogubi ih vlastita družina oba
I baci kao dva psa
Za zdravlje i slavlje
Za svoga gospodina

A potom potomstvo ovo
Prema predanju starom ide ovako:
Po smrti Vukas svojoj rodi sina Vukana
I Vukan onda jedne godi rodi Vukomana
Vukoman poslije –
I sve tako redom
Do današnjeg
Dana

Sve za vjernu za službu
Za svoga gospodina

GORČIN

Ase ležit
Vojnik Gorčin
U zemlji svojoj
Na baštini
Tuždi

Žih
A smrt dozivah
Noć i dan

Mrava ne zgazih
U vojnike
Odoh

Bil sam
U pet i pet vojni
Bez štita i oklopa
E da ednom
Prestanu
Gorčine

Zgiboh od čudne boli

Ne probi me kopje
Ne ustreli strijela
Ne posiječe
Sablja

Zgiboh od boli
Nepreboli

Volju
A djevu mi ugrabiše
U robje

Ako Kosaru sretnete
Na putevima
Gospodnjim
Molju
Skažite
Za vjernost
Moju

ZAPIS O PETORICI

Četvorica jednog vode
Jednog gone četvorica

Četvorica mrka lica
Preko vode preko žica

I od ića i od pića
I od ruha i od kruha

Kroz živice kroz ižice
Od svobode od slobode

I od hiže i od greba
I od zemlje i od neba

Četvorica jednog vode
Jednog vode četvorica

Četvorica jednog broji
Četiri se jednog boji

JUTRO U STABLIMA

Slavku Mihaliću

U silnoj sitnoj prašini
Što osipa se sa palog vodoskoka
Na dlane moje vrelog maka
Ocvale grane mraka već zrelog
I rane prerane i vrane
Od skoka što nikad pasti neće u slasti
Cvijet smijeha iščezlog Žive želje bose
I ima vlage drage dubina tamnog oka
I otrova vlati još budne jesenje kose
I nešto od ruku povjerenja što nose i vode
Kad brode u zvijezde što prkose
Za plavom onom pravom
Što javom postati neće Pa za kog onda
Krv ova Za kog drsko cvijeće
Noge ove uboge što nekad lomno klecaju
Al lomne nikada ne kleče

To vlasništvo tanko onoga što voli
I kada psuje I kada moli svjetlost obećanu
I kada je prošla Od rijeke neke velike
Eno je Uspravno teče
U vječnom skoku okrutna Za sebe i za me
Ni mutna Ne Ali odsutna Od sebe nikud ne uteče
Pa čekanje uzaludno veže nas ludo Steže
I jednako boli
Jer rodi se ovo jutro u stablima i ne srodi
Dvolično kao i proteklo veče

ZAPIS O NESPINI

Na ishodu jedan badac stoji
Tisuće badaca na istoku postoji

Posvunoć badi badac povazdan badi
Budan je badac kad ruši budan kad gradi

Na mostu badac badi na drumu bdije
Badac nikada ne plače niti se smije

Na gradu badi badac badi na vasi
Badac se nikadar ne vidi niti se glasi

Na naše ruke badac vreba cijele noći
Vreba na naše danju i uši i oči

Za jedan pogled mrki badci u tmaču vode
Za jednu riječ dobru badac u srce bode

Na ishodu jedan badac stoji
Tisuće badaca na istoku postoji

Badci su ovi bludni svagda budni budni

Ej ej ej
Ašte su badci budni
Ni nespine klete ne spiju

ZAPIS O JEDNOME ZAPISU

Kada pak vidjesmo pismo koje do tada vidjeli nismo
Pred naše oči stiglo iz vremena davna i daleka
Duga i golema šutnja neka
Među nas
Uđe

Muk taj prekide tad jedan smiren i smion glas –
Ovaj stari zapis kao da je risan
Kao rukom dijaka da
I nije
Pisan

Potome drugi o zapisu će u nedoumici reći o tome –
Ovaj zapis kao da ne ide s lijeve strane na desno
On teče bez brige s desna na lijevo Naopako
Kome je ovaj zapis pisan tako
Kome

Prevarit će se ipak svi oni uporni čitači koji ga
Sa desne strane na lijevu čitali budu –
Reći će tretji pomalo zbunjen
I pomalo
U čudu

Gle zapis ovaj tajni iz tamnih i drevnih vremena
Kao da niče pred nama iz dna nekog mutnog sna
Njegovi znaci su kao iz kakvog pisma
U zrcalu gledana –
Šapnuše slova
Tiha i ledna
Usta
Jedna

A peti od nas iz čvrstih pesti i drhtavih prsti
Ogledalo spasonosno i jasno
Nehotice
Na tle
Pusti

Prepoznavši u tome trenu u njemu
Izgubljeno
Svoje
Davno
Lice

MEKI JASTUK ZA MRTVACE

Tinu Ujeviću

O kako crvene sve više na noćnom suncu drhteći rascvale
brizgaju golotu zrenu golgotu i gnjiju
na vjetru neumitnom šibane umorne i ranjene ruke
žute kao uvele lale iz staklenih vrtova Niderhala
kao zakašnjele narandže što su ih davno obrale
seoske djevojke sa obala Portugala
mene su u pustinji mojoj jezive noći hadske harale tako i
krale
mene su morni snovi morili pozivom u Valhale
te duša se sad duši i čestica svaka boli jer voli
mene su utvare zarne na tisuće načina stiskale i mijesile
mene su ruke stvarne o dan rođenja mog objesile
dok psi laju na mjesec avetinjski laju i zavijaju
kao u transu poludjeli derviši
kad se sa bogom svojim
po beskraju tajne vijaju
I mrak kad u krv u žilište stane kao u stan svoj
i postane crven i dublji i viši
kako je čovjeku teško bez čovjeka
kad beznadno je sâm i očajan
bez ikoga svoga
bez ikoga ko ga i koga voli
bez ikoga nekoga koga bi da grdi ili moli
i nikoga i ni koga i niko ga kad ne čeka
niko iz ulice ni prve ni druge
i niko iz daleka

SLOVO O ČOVJEKU

PRVO

Satvoren u tijelu zatvoren u koži
Sanjaš da se nebo vrati i umnoži

Zatvoren u mozak zarobljen u srce
U toj tamnoj jami vječno sanjaš sunce

Zarobljen u meso zdrobljen u te kosti
Prostor taj do neba

Kako da premosti?

DRUGO

Zatvoren u rebra zarobljen od srebra
I kad si visokan bjelji ni od sebra

Satvoren u tijelu zatvoren u koži
Sanjaš da se nebo sa tom zemljom složi

Otrgnut od neba žudiš hljeba vina
Al u domu tvome

Kad će domovina?

TREĆE

Zatvoren u meso zarobljen u kosti
Pa će tvoje kosti tvoje meso bosti

Otrgnut od neba želiš hljeba vina
Kamena i dima samo ima svima

Od te ruke dvije tvoja jedna nije
Jedna drugu ko da

Hoće da pobije?

ČETVRTO

Zatvoren u mozak zarobljen u srce
U toj tamnoj jami vječno zoveš sunce

Sanjaš da se nebo približi i vrati
Tijelo se kroz vlati u pijanstvu klati

U žilište slišćen zatvoren u krvi
U tom kolu bola

Potonji il'
Prvi?

PETO

U tom kolu bola ni potonji ni prvi
Igrište si strvi i ročište crvi

Zaplijenjen od tijela greb za sebe djela
Kad će tijelo samo da

Postane djelo?

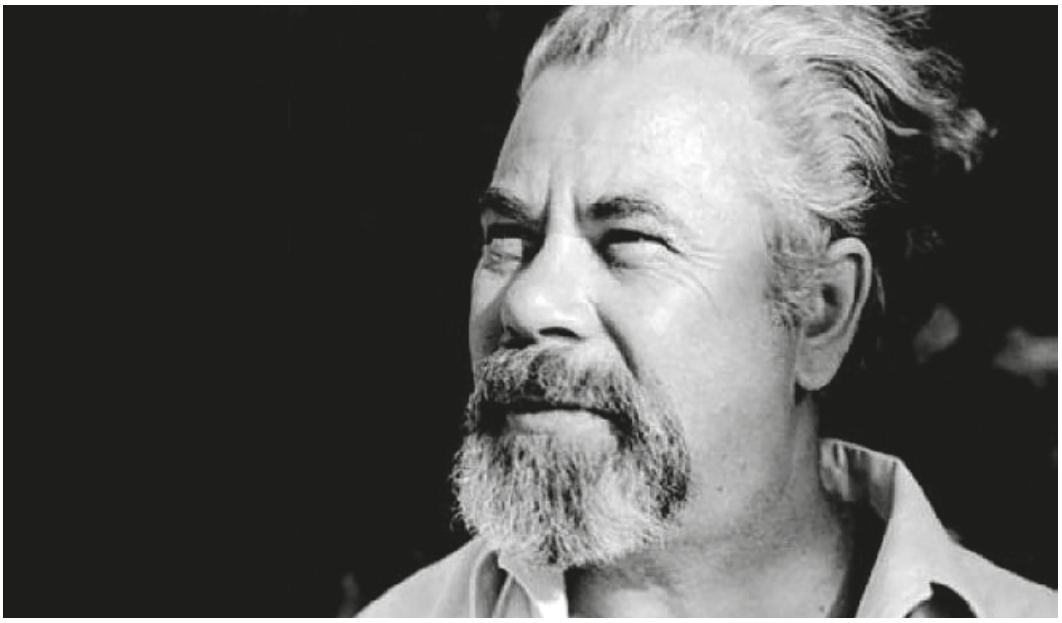

OSNOVNA ŠKOLA CRNIĆI

1. mjesto

Božić

Noć se polako približila. Tama se lagano spustila. Sve je bilo tako tiho, sveto, ispunjeno ljubavlju i čarolijom. Na svim mjestima vladala je božićna atmosfera. Gledajući prema nebu punom zvijezda, činilo se kao da svaka zvijezda izgleda čarobno. Ukrašavajući božićno drvce sa sestrama, roditelji su bili jako ponosni što mali Isus dolazi u dom smijeha, topline i ljubavi. Vrijeme je poći na misu polnoćku. Ova noć je upravo ono što ljudskom srcu treba. Ono što će nam ukratko reći, da sjaj i blještavilo bora ništa nije, ako je srce tmurno. Jedan pogled prema nebu poslije polnoćke znači nešto veliko i jednu veliku pouku. Čovjek nikada nije sam; Isus je uvijek tu, a tu noć Isus nikome ne da da ostane bez osmijeha na svoj rođendan.

Stjepan Markić, V.r.

2. .mjesto

Božić u mojoj obitelji

Moja obitelj i ja se zajednički pripremamo za Božić. Kitimo jelku i ukrašavamo kuću svjećicama. Mama na Svetu Luciju posije pšenicu koja na Božić bude visoka i zelena. S roditeljima i bratom idem na svetu misu polnoćku. Prije mise pogledamo predstavu u kojoj sudjeluju djeca i odrasli iz našeg mjesta. Svećenik na misi pali četvrtu svijeću. Na misu donesemo kolače i hranu na blagoslov. Kada izađemo ispred crkve, jedni drugima čestitamo Isusovo rođenje, nakon čega slijedi veliki, sjajni vatromet. Na božićno jutro se svi skupimo za obiteljskim stolom.Nakon mirboženja jedni drugima čestitamo Božić. Tada najstariji član komadićem kruha umočenim u crno vino gasi božićne svijeće zazivajući blagoslov na polja i obitelj. Poslije blagoslova slijedi molitva i ručak. Božić mi je najljepši blagdan jer se u zraku osjeća blagost i radost. Na Božić se posvađane obitelji mire. Nekad se išlo se od kuće do kuće, čestitalo Božić dok su selom odzvanjale božićne pjesme. Danas su ti običaji u mnogim mjestima izumrli. Sada se ljudi rijetko sastaju tako da često budu sami unatar svojih obitelji. Želja mi je da na Božić svi budemo sretni i zadovoljni.

Adriana Krnjić, V.r. PO „Hodovo“

3. mjesto

Božić

Toga se dana rodio Bog,
kuću nam krase lampice i bor.

Došao je da nam donese mir,
da više nitko ne bude kriv.

I danas nam kuca na naša vrata,
da svatko zagrli sestru i brata.

Neka prestanu ratovi i svako zlo,
da zemlja svima bude miran dom.

Damjan Bošković, IV. r.

1. mjesto

Rođenje skromnog kralja okrunjenog milosrđem

Budeći se u toplom krevetu ovog božićnog jutra, teški udarci kišnih kapi razbistrile su moje misli. I sjetim se tako svih darova u mom životu, svog sjaja i radosti mirnog doma. A Isus? Spasitelj svijeta rodio se u skromnoj drvenoj štalici. Još uvijek postoje kraljevi koji se ne rađaju u zlatnim, draguljima posutim, bogato ukrašenim palačama, a nisu ni do koljena Isusu koji je milosrđem hranio, a ljubavlju odijevao. Skromnost ga krasila od rođenja, a majka Marija nad njim strepila, s Josipom se o njemu brinula. Tolika je nepravda među ljudima. Isus lomi nepravdu, tugu i mržnju toplim riječima koje otope i najhladnija srca, te dariva svijet svojim milosrdnim, ljubavlju ispunjenim dobrim djelima. On nas sve smatra djecom, braćom i sestrama, a mi ga često odbacujemo ne shvaćajući da tako padamo pod bolni plašt zla. Naš Spasitelj nas uvijek zove da se vratimo u njegovo okrilje i zaplovimo s njim u more dobrote. Tek rođen, malen i slabašan na prvi pogled, a u njegovim očima zrcali se vjera i snaga Spasitelja koji je na svijet došao da ga dobrotom spasi od zla i tame.

Imao je malo, a davao puno. Još je tu, u našim srcima, samo ga trebamo pronaći i shvatiti kojim putem trebamo krenuti. Pruža nam svoju brižnu ruku. Mi trebamo zatvoriti oči, a otvoriti srce jer ćemo tek onda shvatiti svrhu i čaroliju svoga života na zemlji koji nam samo ukazuje i otvara vrata prema kraljevstvu nebeskom.

Nika Proleta, VIII. b

2. mjesto

Božić

Božić je veliki kršćanski blagdan. Na taj dan prije više od 2000 ljeta rodio se Isus Krist,naš Spasitelj. Za Božić se pripremamo kroz došašće. Iako nas Crkva svake godine upozorava da došašće nije natjecanje u blještavilu, nego vrijeme poniznosti, blagostanja i dobrote, svakog dana smo „bombardirani“ vijestima: “Ovakav advent ovdje, onakav advent ondje…“, ali to zapravo nije prava bit došašća. Bit došašća je u tome da pomažemo i opraštamo jedni drugima te da malog Isusa možemo dočekati čista srca jer je vrijeme došašća zaista blaženo vrijeme.

Iskreno, meni je lakše započeti novu godinu kada znam da me na njezinom kraju čeka Božić koji sve čini ljepšim i posebnijim. Mislim da je moj doživljaj Božića poseban jer živim u sredini gdje se drži do Božića i on tu i danas ima poseban čar. Zadržali su se razni običaji, od veselanja do pripreme raznih tradicionalnih jela. Ukratko, ništa luksuzno, ali ipak sve posebno i što je najbitnije, božićno! Jedan meni posebno drag običaj je zajednička molitva i objed na božićno jutro. Ima li išta ljepše od zajedničke molitve na božićno jutro dok u našim srcima plamti sjaj božićne svijeće!? Zato moramo shvatiti da je za Božić važno biti sa svojom obitelji, a najvažnija pouka koju trebamo upamtiti u božićno vrijeme (ali i svaki drugi dan) je ta da su zdravlje, ljubav i toplina doma najveći i najljepši božićni dar koji možemo dobiti, a pomoć drugima najbolji i najljepši dar koji možemo dati!

Antonela Papac, VII.a

3. mjesto

Božićna želja

Sredina prosinca uvijek u meni budi neku posebnu uzbuđenost i radost jer znam da se bliži rođenje našega Spasitelja, Isusa Krista. Te svete noći rodio se Isus za kojega je Bog već odavno imao plan da će biti naš Spasitelj koji će nas spasiti od okrutnih grijeha što su se gomilali u našim srcima i polako se sve više uvlačili u nas. Zlatni pijesak nošen laganim povjetarcem u sebi skriva osjećaje iščekivanja i ljubavi. Isto su osjećala tri kralja koračajući tim zlatnim pijeskom u svetoj noći. Za mene božićna noć nosi pitanje - Jesu li božićne želje ostvarive? S veseljem potvrđujem da jesu. Prošlog Božića u to sam se uvjerila…

Božićne želje su ostvarive te uveseljavaju ljudima Božić. Svake godine tisuće želja se ostvare djeci i odraslima. Tada želje dolaze u obliku snježnih pahulja koje kucaju na naša okićena vrata, a svjetlost Isusa Krista ih ostvaruje. Najljepša božićna želja svih nas je da naša srca budu čista na Božić. Nadam se da će božićna čarolija uvijek održavati plamen dobrote u našim srcima i stvarati toplinu kao zvijezda repatica koja je obasjavala tek rođenog Krista. S tom toplinom i željom trebamo dočekati svoga Spasitelja.

Lucija Pavlović, VII.b

OSNOVNA ŠKOLA STOLAC

1. mjesto

Moj Božić

Meni je Božić najljepši i najsretniji dan u godini. Ove godine bio bih još sretniji da božićno jutro bude ukrašeno bijelim pahuljama. Ali nije važno, ako i ne bude, ja ću prvo sa svojom obitelji izmoliti krunicu uz upaljene svijeće. Poslije ćemo otići na svetu misu i svima zaželjeti sretan Božić. Veliki bor u dnevnom boravku cijeli će dan svojim treperavim lampicama moj Božić učiniti još veselijim. Miris božićnih jela i kolača sve čestitare pozivat će za blagdanski stol. Selom će odjekivati veseli povici i pjesma. Svu radost koju osjećamo čekajući Božić iskazat ćemo tada. Navečer ću opet sa svojom obitelji sjediti uz toplu peć i prepričavati događaje još jednog prekrasnog božićnog dana. Dok budem tonuo u san, zamolit ću malog Isusa i dobre anđele da opet kroz cijelu godinu budu uz mene, moju obitelj i sve moje prijatelje.

Ivano Raguž, IV.r.

2. mjesto

Božić

Svake godine prosina u moje srce unosi radost i veselje. Ispunjava ga ljubavlju i iščekivanjem. Maleni Isus će opet doći!

Međutim, ovaj Božić će se razlikovati od prijašnjih. Za obiteljskim stolom bit će šest umjesto sedam stolica. Starica, kojoj je krunica stalno bila u ruci, ne će uljepšavati naš zajednički božićni ručak i molitvu. Otišla je u najljepše doba godine, ali će ostati u našim srcima.

Isuse dragi, moj dom ove godine nije ukrašen niti svijetli. Na stolu su samo četiri adventske svijeće. Ali, ljubav prema tebi je velika. Zato te molim i ovog Božića dođi u naš dom; s veseljem te očekujemo moja obitelj i ja.

Ivan Raič, V. r
PŠ Masline

3. mjesto

Božić

U mom domu
u božićno vrijeme,
molitva i igra glavne su teme.

Tu svađe nema
ni ružnih riječi,
u štalici čuje se dijete koje ječi.

To je Isus mali,
došao je On
obasjati srećom
moj dom.

Božić je blagdan
kad smo svi radosni,
kad dijelimo, pjevamo i molimo.

Božić nisu darovi,
slatkiši i odjeća,
nego mali Isus u našim srcima.

Dario Palameta,
Osnovna škola Stolac

1. mjesto

Što nam danas znači Božić

U skromnoj štalici Marija gleda
U svog sina, dar neba.
Prosuo mjesec svoje zlaćane zrake
Po štalici padaju pahulje lake.
Od kralja, do pastira
Svi kleče pred djetešcem tražeći mira.
Anđeli pjevaju tiho, kao da su puni sjete
Da ne probude u jaslama maleno dijete.
I nama danas Božić je dan mira
Crkveno zvono božićnu pjesmu svira.
Kažu da se lijepi dar ispod bora dobije
Ali meni od obitelji na okupu nema ništa milije.
Božićni dar su veselje i sreća
A ne skupocjenih stvari puna vreća.
Božić nas u ovo čudno vrijeme
Potiče da zaboravimo na probleme.
Jer se na taj dan rodi onaj koji spašava
Onaj koji sve probleme rješava.
U gradu okupanim svjetlom počinjemo slaviti
Okićenim borom i molitvom želimo mu zahvaliti,
Ali malenom Isusu najveća je hvala
Ruka ispružena i mala.
Kada bližnjemu, kojem je božićno veselje san,
Svojim dolaskom uljepšamo dan.
Kada pomognemo onomu beskućniku
Da i on za Božić ostane bez muka.
Vjerujte, tužan ne želi dar omotan vrpcama i ukrašen sjajem
On treba iskren osmijeh i zagrljaje.
Božić je prilika da s bližnjima popravimo odnos
Da malenom Isusu budemo ponos.
Zaboravite na obveze i život brzi
Neka nitko nikog ne mrzi.
Da pokažemo dobre osobine
I nastavimo tako svake godine.

Anđela Vujnović, IX. r.

2. mjesto

Neka božićna svjetla u tvom srcu gore

Zapaljeno je nekada davno na najskromnijem mjestu na svijetu, u štali gdje se na slami rodi Bog. Od tada pa do danas trajno gori i ništa ga ne može ugasiti. To malo betlehemsko svjetlo svake godine iznova stvara najljepše ukrase i najsjajnije ornamente u hladnim noćima. Svake godine iznova zakuca na vrata naših srdaca kako bi se u njima zagrijalo.

Međutim, umorni od života, opterećeni svakodnevnim brigama ne puštamo ga da zabljesne i obasja sve oko nas. Naša srca su okorjela i zatrovana zlom, nepravdom i sebeljubljem. Ona su iskovala najsnažnije štitove oko sebe, ne daju se mijenjati, do njih ne dopire to božićno svjetlo čiji bi tračak srušio i najtvrđe planine, pokidao najjače okove te probudio ljubav za sve ljude ovoga svijeta. Pitam se kakva su to srca koja žele dobro samo sebi, a nanose štetu i nepravdu drugima. Što je to u ljudima pa oko sebe pletu najsjanije čipke i ukrase, a drugima spremaju paukove mreže u koje se trebaju saplesti?!

Ipak, paukova mreža lako puca, čipka doista jeste ukras, ali brzo žuti, stari, kida se. Životno kolo se stalno okreće. Svakomu dođe novo i bolje vrijeme.

Zato, dragi moji prijatelji, neka i ove godine božićno svjetlo zasja u mome i vašim srcima! Neka sruši i zatre svako zlo, patnju i nepravdu i svojom svjetlošću pobijedi tamu!

Pletimo oko sebe mrežu dobrote i plemenitosti, a naša srca, ozarena betlehemskim svjetlom, neka pjevaju najljepše pjesme na slavu i hvalu Onome koji se za nas rodio.

Josipa Raguž, VIII. r.

3. mjesto

Što nam danas znači Božić

Božić, tako topla riječ. Puna radosti, posebnosti i blagoslova. I prije, i danas, i uvijek će biti blagdan kada slavimo rođenje Isusa Krista. Prije svega Božić je vjera, mir, ljubav, toplina obiteljskog doma i duša ispunjena osjećajima i željom za pomaganjem drugima. Unijeti nekome bar dašak radosti i usrećiti ga, pa makar i nekom sitnicom.

Pomoći ljudima u neimaštini, starijima iskazivati poštovanje, bolesnima izmamiti osmijeh na lice. Tako mene odgajaju i uče moji roditelji i moja baka.

Svjetlo adventskih svijeća u iščekivanju Božića. Lijepa zelena pšenica koju je majka posijala. Meni draga misa polnoćka i zajednička molitva na Badnjak kad uz večeru ide, meni poseban kruh, spravljen rukama moje bake. A tek radost i veselje mog mlađeg brata kad okitimo bor i pronađemo koji poklončić ispod njega.

Čestitamo jedni drugima Božić i idemo na svetu misu. Onda zahvalni i sretni ručamo za posebno pripremljenim obiteljskim stolom. Bogatstvom duše dočekati Njegovo rođenje, a proslaviti ga uz čari božićnih običaja. To meni danas znači Božić.

Žana Marković, VI. r.

SREDNJA ŠKOLA STOLAC

1. mjesto

Ponoćno zvono zove na obraćanje

I putuju mi misli, od mrklog mraka ranojutarnjih zornica šunjajući se do sjaja zvijezda koje šute o svome iščekivanju. Osjeti li se među milijunima vrhunaca Božjeg stvaranja ta drevna baština očekivanja? Mirišu li mir i sreća u hladnoći prosinačkih svitanja? Pruža svoj izbijeljeni trak iskra što je spominjana dubokom čežnjom srdašca. I drugi vjekovi će s radošću pozdravljati sudca živih i mrtvih. Dok nas to pokorničko vrijeme iskušava i prisjeća na svetu slutnju dolaska betlehemskog djetešca, nema čovjeka kojemu se pred zjenicama zatvorenih kapaka ne će stvoriti slika sebe samoga prozivanog za dobra djela koja nije učinio. Protrest će tijelo otkucaji jači i brži, uznemirujući prostranstva nemirnih misli. Neke će uzdrmati blagost božićnog svjetla, dok će neke Božje slike toliko imune na čaroliju ovog vremena tek ubosti pokoji žalac igličastog lišća jele. Svakom djetetu u nama dana je slobodna volja i razum kao Božji dar ljubavi i slobode. Vlasnici smo ključeva svoje duše i obdareni smo moći razboritosti kako bi prepoznali hoće li nam tijelo sladiti svjetlost repatice ili ćemo iskazivati dobrodošlicu preplašenoj tmini. Izgubi li se tkogod među kamenjem uskog puta, počne li se crvati među crnicom smeđih jaslica, pogledom u prošarano nebo naći će put Istine. Isti put koji je tri kralja učinio glasnogovornicima svega ljudskoga, svega nevinoga, svega blaženoga. Zar nas sam lelujavi zrak ne poziva da dođemo i poklonimo se? Priziva nas, moli i uzdiše za nama kako bi postali prijatelji Krista. Hrli prema nama odrješujući nam remenje grijeha.

Smisao se postojanja veže uz naše bokove i Isusove ruke. Mudriji bi rekli: „Prave stvari ne blješte!“ I doista, što znače vrhovi, brjegovi i doline ako nas omami ljepota lampica i svijeća?! Oni zapravo samo svjedoče o onome što hitrovito korača prema nama. Toplina čeda što isijava iz istrošene kućice stavit će osmjeh na lice domaćina koji je primio zalutalog beskućnika u tračnice svih svojih vlakova. U čas pred dolazak Iskupitelja tišinom ispunjenje pjesme dobrih želja bit će vrhunac zlatom protkanih molitava. Tanka spona koja povezuje palčeve među masom različitih ljudi bit će dovoljna da Božić učini već odveć velikim. Saonice najljepših želja jurit će s usana i lica na bijelim krilima nadanja. Nevidljivo će postati opipljivo u svakoj sekundi zajedništva među živim bićima. Svjetla svih naših tlapnji smanjivat će svoj gorući plamen. Budit će se pozivi na uspinjanje prema nebesima. Božićna pšenica, već podobro zazelenjela, smiješit će se pticama. Tajnu rođenja Spasitelja razumjet ćemo tek kada se lagani, usporeni odjek ponoćnog zvona bude širio lađama crkava odlazeći kroz vitraje i rozete na put oko svijeta šapćući note najdirljivijih kolenda.

Sara Pavlović, III. g

2. mjesto

Ponoćno zvono zove na obraćanje

Koračao sam kao netaknut, izvjesno mučao pa čak i izdavši misao o utjecaju uma na odložena sjećanja živio povučeno u njegovom tumačenju znakova. Bez ikakvih nagonskih pothvata razložno sam, znajući da podjednako utječu urođeni osjeti na ono što neraskopano osta, izvlačio jedini razlog kojeg u prvome redu imadoh, a dirao je i moje divlje nastojanje koje jedva progutavah kada mi netko spomene Boga.

Ne poduzimajući ništa, ni osvrtao se nisam u svojoj životnoj mjeri koja mi je utisnuta u strogim prirodnim načelima ostajala u smislu kojeg drugi utvrđeno imaše. Moj uzor bijahu sredstva za čupanje mjerne granice. Njegovog glasića bez opisnog sažaljenja imenom rugobnim zvah. Međutim, ja nisam razuman pisac i ne mogu nikome predočiti nacrt fantazije mojih epoha, ne puštajući slobodno zabludu da njeguje zemlju orijentiranu po sredstvima poziva Višnjih. Nisam donio ugroženost na spisku koji mi se teretio, dok pravilno kružiše po njemu nova načela, bez da se osvrnu na članke koje isisavaše po meni. Inspiracija mi se otimala, lijepila je papirićima nazive od planina do planina mog sna nutrine i tako sve nekoliko dana, dok se ne povratih u nesanjanu zbilju. Neslućena slabost padala je na mene dok kopčavši košulju nisam zatvorio dugme uz vrat. Pritiskivalo me nešto, a vjerojatno bi me i ubila jačina stegnutog ovratnika, jer je moja turobna unutarnja snaga bila na vrhuncu. Glava se pokošena mislima punila sve jače i jače razdornim užasom, a ni kapu obamrlu od leda nisam od težine mogao namjestiti na već ogoljenom stroju za mišljenje. Kako li je taj snijeg padao i lio kapi tišine, te prosinačke večeri Badnjeg dana, no ja sam remetio taj poredak! Ponesen krvlju koja je mrtvačkim pokretom kružila po mjestima predviđenim za hranjenje tim sokom, navre opet u meni optuženičko buđenje koje se uspjelo vratiti u granice dopuštenog. Vidjevši svjetla božićnhi lampica, koja praćena igrarijom zaljubljenih parova na obližnjem klizištu odavaše još radosniji sjaj, ja upadoh u tamu, tamu mračniju od crne noći, jer ja sam spuštah zastore. U središtu zamršenog od svjetala šarenog spektra izabirao sam ona koja me opisivaše, dok ja neopisan držim olakim polaznu točku svijeta u prasku zgranute energije. Mjereći svoje naprezanje, vidno sam ulazio u taj nered otimajući svoj djelić u borbi međusobnih osjetilnih pobuda. Razmještao sam i duboko mirno raslinje s plitkim nemarom nekad drske naravi i čekao pokradene poklone da nahrane moju gladnu dušu.

Lomeći stopalima mekanu snježnu plohu došetao sam do prve klupe koju božićna svjetla nisu šarenila, očistio već nastanjeni snijeg i sjeo. Ništa se nije micalo, a ni uspijevalo pomaknuti. Ljutio me pokret kojeg zaigraše moji očni mišići, a vrijeđala me sjenka mene samog u minuloj noći. Glavu bih podigao malo iznad ovješenog vrata, tek toliko da popratim količinu napadanog snijega. Pa bi se opet pognuo u položaj kojem bi zavidio svaki majstor borilačkih vještina. Dovoljno pogrešan, a potpuno miran slušati neočekivani upad. Zatvoren u poslove bez Boga, izveden bez uporabe korijena višnjih, nepomično sam smeten topio led s usana svojih, kad već u srcu toplinu nisam imao. No u daljini, u zvonjavi zvona s crkvenih tornjeva čuo

sam nježni razigrani osmjeh majke koja se izgovarajući mile riječi, s istom onom nekadašnjom snagom pažljivo približavala upravo meni. Božja zvona mi nisu koristila u mirnom pobjeđivanju postavljenih osjećaja, već sam sam poklanjao dušu ceremoniji prividnog pokreta i u njoj imao opravdanje. Ludio sam. U glavi lupaju zvona Božića, vršeći izgovore dobrih želja, podalje stvarajući poslušnu knjigu od mojih rasparanih korica, a majka, koju već deseto ljeto posjećujem dirajući suznih očiju njezin lik u hladnom isklesanom kamenu, progovori nekoliko riječi. Meni nevjerniku, ona puna milosti Božje reče, dok zvonjava zvona Božića nagovještava onaj istinski radosni trenutak dolaska Najviše Vlasti, Velikog Spasitelja, Malog Isusa:

"Dragi sine, majčinim suzama zemlja nije dostatna, kao ni nebesko prostranstvo, a ni ono veselje koje sam iskazala na tvom rođenju. Ti si moja misao, živeći sama za sebe i suviše nagla za čekanje povratka.

Ali si moja i tvoj glavni nesvjesni pomak i mene probija odnekud nezdravim pozivom. Nastojeći za dio stvari stvoriti smisao, tebe sam u nebesima stvarala. Unosila svečani ton držanju u ogledalu tebe i što prirodnije cjelivala boli u pogledu tvojem. Boga dragog si izbrisao iz svoje osobne iskaznice i dočekao besane noći želeći povratiti odloženi mir.

Otrgni cvijetu latice, žarulji prekini dovod energije, a letećoj napravi spali pogonski motor. Mirišu li sad stvari pogonom osjećajnog pritiska? Rade li u cijelosti, bez da zanemaruju više vođenje potpunog reda? Izbaciš li Boga iz čovjeka ne dobivaš praznu ličnost već neznanje njegovo da spozna povjerenje Najvećeg. Radi li čovjek na sebi ili iluziju u sebi stvarna? Imali li čovjeka ? Živi li? Nije sretan onaj što privid usiljene riječi priprema, već onaj što sreću u Bogu nalazi.

Danas je Božić, dragi sine. Osvrni se okolo i u čovjeku potraži iskrenu duboku poruku Višeg Stvoritelja, jer nepotpuni nered stvara potpunu propast ako zanemarimo ljubav koju nam je dragi Isus podario svojom smrću. Umrije On za tebe, za nas, a ti bez njega u život ideš.

Otvori bar danas svoje srce, u Njemu se ogledaj, pohodi crkvene odaje, dopusti bar da te toplina Njegovog glasa ugrije i vjeruj mi ne ćeš biti slučaj ikone nevjerne, već sluga vjere u izgledu Njegovog milosrđa. Nisi samac kad nosiš dušu Njegovu, nisi samac kad osmjeh Njegov iscrtavaš, a nisi ni beznačajan obris kad po vjeri Božjoj živiš. Božić si ti sam ako dobrotu u srcu imaš, a dijeliš je s drugima. Nema svijeta bez Njegova pogleda a ni čovjeka bez vjere u Boga. Vjeruj mi. Obrati se po Njemu i u Njega se uzdaj. Danas na Božić. U miru, ljubavi i istini. Na ovaj dan s Kristom budi."

Ponoćno zvono Božića je prestalo otkucavati, ali je rasla njegova ljubav prema majčinim riječima poslanih od samoga živoga Krista.

Otišao sam s klupe sve topivši snijeg pod uzavrelim tijelom dobrote uređene od Njega samoga.

Petra Bošković, III. g.

3. mjesto

Ponoćno zvono zove na obraćanje

Iščekujući blaženu tišinu nove božićne ljubavi, moje srce veselo zaigra pri svakoj melodiji božićne pjesme obasute ljepotom nade u Krista i njegovo rođenje u trošnim jaslicama, gdje udari hladnog vjetra podmuklo pronalaze put kroz sive tunele našeg bića, onako nezvano, kao stranac ili pak neočekivani gost. Moj Krist, moja utjeha, grije srce puno svakodnevice, srce koje zaboravlja istinski pojam života, ali i življenja. Srce koje u punini sebe nekad ne upoznaje pravu, presvijetlu milost, savršenstvo, koje kucajući na vrata naše duše ostavlja zlatne tragove čežnje, za boljim, nedostižnijim i samom čovjeku zagonetnijim. Moj Krist živi, dok živi srce kroz koje protječe topla, živa krv, dok kroz vene protječe toplina njegovog dolaska, a nad mojom dušom plamti neugasli plamen vječnog Božića, onoga koji nikad, pa ni u hladnoći, ne prestaje gorjeti, nagovješćujući kraj…

Dolazak je blizu, ali jesam li ja? Zaboravljam li ponekad riječi vjere, vječnoga života, koje je svemoćni Stvoritelj urezao na uzglavlju mojega postanka, dok sam još u kolijevci sanjala neke drugačije snove? Jesam li dostojno pripravila srce za dolazak Spasitelja, koji je na svijet došao i otišao zbog mene, koji pokreće sve, a sam je svoj Pokretač, koji živi, koji kraljuje, koji pobjeđuje, nekad ne dopuštajući da mrak zavlada, a svjetlost napusti svoje staze i putove i ugasi se bespovratno. Ponoćno zvono odzvanja polako, svirajući sinfoniju preblagih nota ka Kristu-Istini. Ponekad osluškujem tu vječnu pjesmu koja me polako, ali sigurno vodi u neke nove odaje ljudske biti i praštanja. Hodajući sjajem obasute ceste, pratim uzdahe srca koje želi iskočiti iz grudi, opijeno svom čarolijom zimskoga pejzaža. Čujem li ja to pjesmu Krista, koji me poziva da slijedim njegove stope, da sagledam što želim spoznati, a što uistinu spominjem? Što dajem sebi, a što nesebično pružam drugima, dok naše malaksale, ljudske ruke grade hladne zidove impozantne građevine vječnoga mira, koja iz daljine podsjeća na neku novu, i drugačiju stvarnost, koju plaću rijekama života nosi čovjeku u nepoznate, ali neke bolje krajeve postojanosti?! U luci nove stvarnosti, novoga početka, ponoćno zvono jače odjekuje, kao da njegovi otkucaji prate krilo moga srca, tiho pošaptavajući vječne riječi- riječi opraštanja, koje je dano svakom pojedincu, urezane u njegovu osobnost, njega i slavi, prve korake, obasuto vjerom, u Krista i njegovu Crkvu. Svi ljudi, primajući se za ruke, opraštaju jedni drugima, a njihove rane urezane životnim bolima i tugama, nemirno iščezavaju u toj punini oprosta svakoga od nas. Obraćenje je u srcu svakog čovjeka samim tim što jest čovjek, samim tim što njega otac, njegov Bog gleda s neba njegove potrebe opraštajući zablude koje ponekad život vode u suprotnom smjeru …

Krist svojim dolaskom podsjeća uvijek i iznova da obraćenje vječno čuva stražu nad našim uzglavljima, u slučaju dugih hladnih bitaka u nama samima, gdje kao neustrašivi vojnik, hrabro postavlja svoja prsa, zadržavajući rame života vezane kao neizbrisivi pečat, uspomenu u našim sjećanjima. Sjećanja jednog čovjeka i njegovog obraćenja, dok u pozadini odjekuju slavna ponoćna zvona, zvona tek rođenog djetešca povitog u jaslicama.

Lorena Markić, IV. g

JOZO MILANOVIĆ

SVJEDOČENJE PERE GLAVINIĆA

Kršćansko mučeništvo ne znači toliko samu muku, kako to neki shvaćaju, koliko svjedočenje za Krista. Na mržnju progonitelja prema njegovoj vjeri, mučenik odgovara dragovoljnim podnošenjem smrti. Za Krista umire, progoniteljima oprašta.

Jasan primjer kršćanskog mučeništva jest svjedočenje mladića katolika Marka Milanovića na putu između Morina i Somina 1859. godine, kako nas izvješćuje njegov župnik don Vidoje Maslać, i to u dva izvješća. Ubijen je iz mržnje prema katoličkoj vjeri, a on je kao pravi katolik dragovoljno smrt podnio za Krista koji se za nas na križu žrtvovao.

O svjedočenju Marka Milanovića svjedočio je njegov suputnik Pero Glavinić iz Moševića u gradačkoj župi. Njih dvojica su bili katolici, a s njima su zajedno u planinu išla i dva pravoslavca te jedan musliman. Upravo je Pero Glavinić posvjedočio dubravskom župniku don Vidoju Maslaću što se točno dogodilo: da ih je presrela četa hajduka, da su muslimana odmah pogubili, da su dvojicu pravoslavaca opljačkali i pustili. Svjedoči dalje Pero da su razbojnici od njih dvojice katolika tražili da se svoje vjere odreknu, da se on „snašao" i predstavio kao sin jednog pravoslavca iz Hrasna, a da se Marko nije dao nagovoriti i svoje katoličke vjere odreći.

Mladić Marko životom je posvjedočio da je pravi katolik. Zaista je pravi svjedok, pravi mučenik. A Pero Glavinić?

Možda je najbolje usporediti „snalaženje" Pere Glavinića sa „snalaženjem" Isusova Pere, sv. Petra apostola. Petar apostol se tako „snašao" da je svoga Gospodina dva puta zatajio, a po nekim evanđelistima i tri puta. Evanđelist Marko, koji je evanđeoske događaje pisao upravo po Petrovu kazivanju, ovako nam pripovijeda:

I dok je Petar bio dolje u dvoru, dođe jedna sluškinja velikoga svećenika; ugledavši Petra gdje se grije, upre u nj pogled i reče: "I ti bijaše s Nazarećaninom, Isusom." On zanijeka: "Niti znam, niti razumijem što govoriš." I iziđe van u predvorje, a pijetao se oglasi. Sluškinja ga ugleda i poče opet govoriti nazočnima: "Ovaj je od njih!" On opet nijekaše. Domalo nazočni opet stanu govoriti Petru:

"Doista, i ti si od njih! Ta Galilejac si!" On se tada stane kleti i preklinjati: "Ne znam čovjeka o kom govorite!" I odmah se po drugi put oglasi pijetao. I spomenu se Petar one besjede, kako mu ono Isus reče: "Prije nego se pijetao dvaput oglasi, triput ćeš me zatajiti." I briznu u plač. (Mk 14, 66-72).

Prvo Petrovo nijekanje da Isusa poznaje bilo je pred jednom sluškinjom. Ta sluškinja nije imala ni sablje ni mača, nije mu zaprijetila ni štapom ni metlom. Samo ga je pogledala, a Petar od straha pogledao u zemlju. Ne čuje Petar da je pijetao već jednom zapjevao, samo prestrašen čuje da sluškinja o njemu i drugima govori. Petar opet niječe da Učitelja poznaje. A kad su ga nazočni po govoru prepoznali, stade se „kleti i preklinjati" te još jasnije Isusa zanijeka: „Ne znam čovjeka o kome govorite!" I tek kad je pijetao ponovo zapjevao, Petar se sjetio da mu je Isus njegovo zatajenje unaprijed najavio. No, u svom strahu Petar je sve to bio zaboravio.

Ako se tako Petar prestrašio običnih sluškinja, a ni ostali mu nisu smrću prijetili, treba li se čuditi Peri Glaviniću što se prestrašio pred četom naoružanih razbojnika?! Osim toga, Isus je Petru zatajenje nagovijestio i Petar se mogao na kušnju pripremiti, a kako se Pero Glavinić mogao pripremiti kad mu nitko ništa nije najavio?! Pravo iznenađenje nije doživio Petar, nego Pero. Kad njih dvojicu usporedimo, čini nam se da je Petrovo zatajenje bilo teže od Perina. Pa ako se još sjetimo što je sve Petar s Isusom doživio, kolikim je čudesima nazočio, kolike pouke Učitelja slušao, pa i punicu mu ozdravio … pa ipak ga zanijekao! Naravno da se Pero Glavinić ne smije opravdati što je zanijekao svoju katoličku vjeru, ali se može nekako razumjeti, s obzirom na okolnosti u kojima se to dogodilo.

Istina, Petar se kasnije pokajao. Evanđelist Luka kaže:

Dok je on /Petar/ još govorio, oglasi se pijetao. Gospodin se obazre i upre pogled u Petra, a Petar se spomenu riječi Gospodinove, kako mu ono reče: „Prije nego se danas pijetao oglasi, tri puta ćeš me zatajiti." I iziđe te gorko zaplaka. (Lk 22, 60-62)

Zar je Petru bilo teško spomenuti se Gospodinovih riječi kad je Gospodin upro pogled u njega? Naravno da je Petar „gorko zaplakao" kad je vidio kako ga je Isus milostivo pogledao. Čitamo i da je Petar „izišao". Bez borbe je napustio bojno polje u dvorištu velikoga svećenika. A još prije, kad su Isusa bili uhvatili, *Petar je išao za njim izdaleka* (Lk 22, 54). Dakle, pratio je Isusa izdaleka, ne izbliza, a po umišljenosti u svoju hrabrost Isusu je daleko i ostao. Tek kad ga je Isus pogledom „pobijedio", Petar se pokajao i gorko zaplakao. Kakva snaga Isusova milosna pogleda!

Pero Glavinić nije imao takvu milost. Njegov pogled nije se mogao susresti s Isusovim pogledom. No i Pero je svoju slabost uvidio, došao k don Vidoju i sve mu po istini ispričao. Priznao je da se on prestrašio i „snašao", a da je Marko hrabar bio i svoj mladi život Kristu darovao. Na Morinama je o sebi lagao, a sad govori istinu i o Marku mučeniku i o sebi pokajniku. Mogao je i sada lagati. Nakon što su razbojnici Muju ubili, a opljačkani pravoslavci otišli, Pero je jedini očevidac svoje „lukavosti" i Markove hrabrosti. No nije lagao, nego svjedočio, i to protiv sebe.

Ne znamo je li i Pero poput svoga imenjaka sv. Petra gorko plakao, ali po njegovu svjedočenju znamo da se iskreno kajao. Postao je dragocjeni svjedok, svjedok pokajnik.

Papa Benedikt XVI. tumačeći blaženstvo „blago ožalošćenima: oni će se utješiti" (Mt 5,4), ovako piše:

Postoje dvije vrste žalosti: žalost koja je izgubila nadu, koja se više ne uzda u ljubav i istinu i stoga čovjeka iznutra razara i uništava. Ali i žalost koja dolazi iz potresenosti istinom, koja čovjeka dovodi do obraćenja, do suprotstavljanja Zlomu. Ova žalost liječi, jer čovjeka uči da se iznova nada i ljubi. Prva žalost stanuje u Judi koji se - pogođen užasom svoga vlastitog pada - više ne usuđuje nadati i vješa se u svome očaju. Drugu vrstu žalosti nalazimo kod Petra koji je pogođen Gospodinovim pogledom briznuo u plač koji je ljekovit: suze koje prolijeva brazdaju tlo njegove duše. Počinje iznova i postaje nov. /Isus iz Nazareta, I., Verbum, Split 2007. str. 99.-100./

Koju je žalost imao Pero Glavinić, Judinu ili Petrovu? Ja mislim Petrovu, iako nije imao svetost Petrovu. No nije imao ni darove sv. Petra. Nije imao ni dar mučeništva, kao njegov prijatelj Marko Milanović. Vjerojatno nije imao ni dar podnošenja onih pravih katolika koji će u njega prstom upirati i Judom ga nazivati. No, primio je dar kajanja i dar svjedočenja za junaštvo Marka katolika.

Možda je upravo Markovo mučeništvo pomoglo Peri i da istinu posvjedoči i da se pokaje. Sv. Petar se pokajao kad ga je Isus pogledao. Vjerojatno je i Markov pogled pomogao Peri da progleda. Svoja zatajenja Petar nije vidio dok su ga gledale one sluškinje, a ni oni koji su se s njim oko vatre grijali. Ne, pred neprijateljskim se pogledima samo sakrivamo i lažemo. Tek kad je Isus Petra milosno pogledao, Petar je sebe uistinu otkrio i „gorko zaplakao". A Pero Glavinić? I on se pred pogledom krvožednih hajduka sakrivao i lagao. Tek ga je samilosni pogled prijatelja Marka probudio i razotkrio. Zar bi Marko, koji je pred razbojnicima svjedočio da je pravi katolik, sad Peru krivo gledao kao „krivi katolik"?

Ne znamo kojom se brzinom Pero trijeznio, ali s pravom pretpostavljamo da ga je Gospodin na kajanje upravo Markovim svjedočenjem potaknuo. Kao što je Petra probudilo pjevanje pijevca, tako je i Peru probudilo sijevanje sablje. No Petru je pijevac bio samo „budilnik", a Isus je bio onaj koji je pijevca „navio". Slično je i Peri sablja bila samo „ključ" koji je Marku glavu odsjekao i otvorio da „zamiriše", ali Marko je sablju na svoj vrat „navio". Kaže narodna poslovica da „mrtva glava ne govori", ali Markova mrtva glava je tako snažno progovorila da je Peru na obraćenje nagovorila. Pokajnik Pero je za Marka tako dobro svjedočio da je upravo njegovo svjedočenje prvo čudo Markova mučeništva.

Događaj na Morinama sigurno je snažno obilježio život Pere Glavinića. I dalje je Pero nosio ime po sv. Petru, ali odsada je svoje prezime Glavinić nosio po glavi mučenika Marka. Sjećao se Pero prijatelja Marka i kada se kasnije na brod ukrcao, i kada je kao pomorac plovio, i kada je u brodolomu na dalekom moru svoj zemaljski život završio. Još je sigurnije da se Gospodin svoga Pere pokajnika sjećao i da

je njega brodolomca spasio. Kolika je tada bila Perina vjera? Možda je i on bio malovjeran, poput sv. Petra koji se u Genezaretskom moru utapao. Naime, kada je ono Petar htio po uzburkanom moru ići k Isusu po valovima, skrenuo je pogled s Isusa na valove i vjetar:

, *Ali kad spazi vjetar, poplaši se, počne tonuti te krikne: „Gospodine, spasi me!“ Isus odmah pruži ruku, dohvati ga i kaže mu: „Malovjerni, zašto si posumnjao*?“ (Mt 14, 30-31).

Vjerujemo da je Isus pružio ruku i Peri Glaviniću dok se na dalekom moru utapao. To vjerujemo ne zbog Perinih zasluga, nego zbog Božjega milosrđa. Dobri Bog je sigurno i našem Peri oprostio njegovu malovjernost na Morinama. I sv. Petar bio je malovjeran, ali se pokajao i Gospodin mu je veliku slavu podario. Zašto bi onda milosrdni Spasitelj Peri Glaviniću, koji se također iskreno pokajao, vječnu slavu uskratio?

Vjerujemo da je Peri Glaviniću zahvalan i njegov zemaljski suputnik i prijatelj Marko Milanović. Marko je svjedočio za Krista, a Pero za Marka. Zahvaljujući Peri pokajniku divimo se Marku mučeniku.

galerija SUNCE zagreb

Slavko Katić

HOTANJ
u kamenu biti

1

Don Lazar Lazarević rodio se 1838. godine u Hotnju Hutovskom, u kući pločarici građenoj početkom 19. stoljeća. Od 1907. godine bio je generalni vikar hercegovačkih biskupija.

HOTANJ - u kamenu biti

Hotanj - mjesto u srcu granicom podijeljenog hrvatskog naroda. Hotanj Hutovski, selo u općini Neum, u Donjoj Hercegovini, pripada župi Gradac slavne Trebinjsko-mrkanske biskupije. Kad se početkom 70-ih godina prošlog stoljeća izdvojiše dvije nove župe (Neum i Hutovo) gradačka župa svedena je tek na uski prostor između planine/brda Žabe i državne granice tj. uz Dubrovačko primorje.

Ovdje je bilo sjedište povijesne glavarije Čarići (činili su je sela: Hotanj, Drijen, Radetići, Žukovice, Dubravica, Podžablje, Broćanac, Praovice, Prapatnica i Zelenikovac) čiji je naziv do danas službeno sačuvan kao katastarska općina Čarići.

Hotanj je cestovno udaljen 18 km istočno od Neuma i 4 km od župne crkve Uznesenja Blažene Djevice Marije u Gracu. Zračne udaljenosti od Stona - 12 km, od Slanog - 19 km, Čepikuća -11 km, Metkovića - 16 km, Čapljine - 18 km te od Popova polja – 4 km.

Na poširokoj kraškoj zaravni Hotanj se nalazi na 240 m n/v omeđen brdskim vjencima: Gač brdo, Lopata, Prisoje, Milina gradina, Grljevo brdo, Glušac, Ruštica, Siljevac, Divlje brdo, Stoče brdo, Kaletino brdo i neposredno Gradina. Zaravan je zapadnom stranom široko otvorena ka kotlini Gradačkog polja (90 m n/v) i struji toplog morskog vjetra koji uvjetuje podosta blagu klimu, a snijeg ovdje rijetko pada ili se dulje ne zadržava. I prirodna sjeverna barijera masiva Žaba pripomaže povoljnoj mikroklimi za život.

Ovdje se oduvijek uspješno uzgajala vinova loza, masline, smokve, duhan, buhač, ljekovite trave i druge kulture primorskog klimatskog područja.

Hotanj je u kontinuitetu naseljen od prapovijesnog doba o čemu govore brojni dokazi grnčarije ilirskih gradina, a kamene gomile (tumulusi) "posijane" su čitavim prostorom kao rijetko gdje. I toponimi to kazuju: Česte gomile, Zborne gomile, Velike gomile, Male gomile… U obližnjem Gracu značajni su nalazi rimske kulture.

Blizina mora, pravac komunikacija more-zaleđe te kraške doline i vrtače utjecali su da su se ljudi ovdje davno naselili i odlučili za život i opstanak. Tomu je doprinio i pogodan teren za stočarstvo.

Jedina nepovoljnost, dakako, bila je - bezvodica. Stoga u selu i jest rijetko velika i duboka lokva o kojoj ni tradicija ne pamti postanak. Pri brdima i poselju brojne su čatrnje. Mnoge i danas drže vodu, a bogastvo se nekada mjerilo prema njihovom broju.

Na istočnom obodu Gradačkoga polja je kraški fenomen, duboka jama Gradnica - tj. estavela koja je u prošlosti "gutala" suvišak vode polja. Kad bi ponornica Trebišnjica viškom vode od Popova polja načinila veliko, duboko jezero Gradnica bi "rigala" vodu i cijelo Gradačko polje zajezerila.

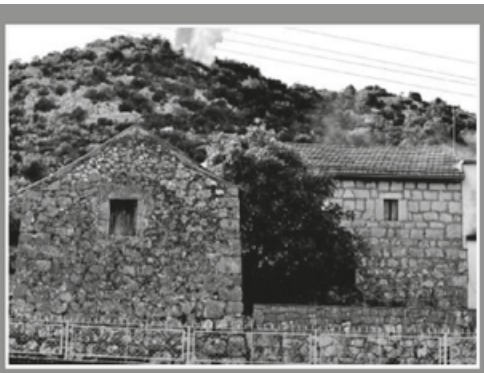

Kuća pok. Milana Katića pod Gradinom
Berba grožđa u Gracu 1965. (baba Mramorka, Niko tetak, Božo dundo, Kata Perić, Marko Perić, Mara Kraljeva, Neđa Katića)
Kuća babe Mramorke
Kameni povijesni Čardak autentične gradnje
Pogled na stari trg Katića
Djedov podrum

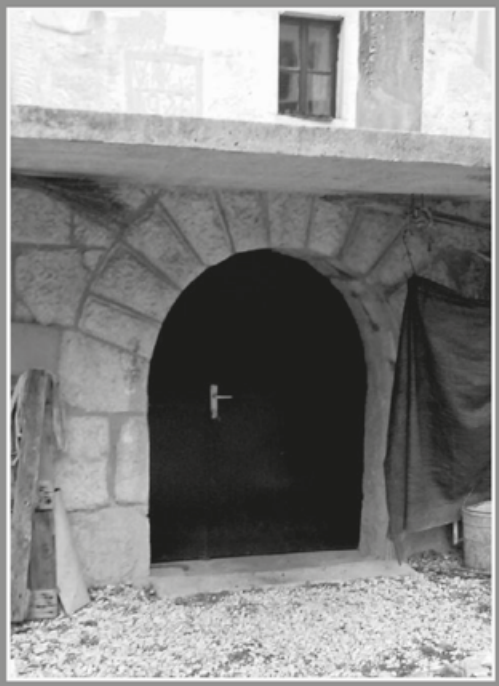

Tek prostor oko crkve i groblja pretvorio bi se u nevelik poluotok, a svemu tome, nekoliko dana ranije prethodila je podmukla tutnjava koju su žitelji mogli osluškivati.
Istočno od Hotnja na par kilometara je Šarajića peć, prapovijesna spilja. Posebna po pristupačnosti južnog okna, služila je kao pribježište i sklonište u opasnosti od nevremena i neprijatelja kako ljudima tako i životinjama. Godine 1667. u "velikoj trešnji" Dubrovnika urušila se i sjeverna strana spilje stvorivši drugo, veliko okno i kameni most iznad pećine. U neposrednoj blizini spilje nastalo je sjecište starih putova. Poznat je Put soli koji je iz Stona vodio prema Bosni.
Ovi pravci i karavane izazivali su i različite sukobe, a brojni grobovi i razbojišta uzduž kazuju o posljedicama nemirnih vremena.
Ovuda je prošla i naša najdraža Kraljica (Katarina Kosača Kotromanić) bježeći pred Turcima, bez djece, muža i kraljevstva u vrijeme pada Bosanske države pod Turke. Na svom posljednjem putu odnijela nas u Rim, tamo zavjetovala Papi, živjela svetačkim životom i tako umrla.
I bijeg Herceg Stjepana u Novi je istim ovim putom, a njegovo zakopano blago pod Divljim brdom i sada stvara maštu u narodu.
Godine 1423. spominje se Hotanj uz ime Grgura Vukoslavića iz grane Nikolića, vladara Huma i Zažablja.
RODOVI Budući da župa Gradac ima sačuvane crkvene Matice i vođene u kontinuitetu od 1708. godine, od tada je jednostavno predstaviti rodove koji ovdje žive ili su živjeli.

Trojića taraca
Markešin čardak između Trojića kuća
Trojića kuće

Pavlović, alias Prčak, najstariji je rod, a potom Krmek u Drijenu i Tapalović na Dubravici. Selili su odavde u Ravne Kotare, Dubrovačku Republiku, a poznato je da je otac Martina Pavlovića Zažabca, imotskog harambaše, stvarnog lika iz Araličina romana "Graditelj svratišta" baš odavde odselio u Imotsku krajinu.
Sredinom 19. stoljeća počeli su se sustavno naseljavati na ispašistima Žukovica. Tu je i danas glavno "sijelo" Pavlovića. Na Hotnju im je tek jedna kuća alias Kralja. Kuće su im u zapadnom dijelu Hotnja, tzv. Obor, u jedinstvenom starom građevinskom kompleksu iz predturskog vremena. Zbijene kuće širokih zidova, žbukane i pokrivene kamenim pločama. Ovdje je i mali trg na kojem je donedavno bio kameni stup, visine 2 metra, za koji su u prošlosti vezani lopovi i kriminalci i tučeni volovskom žilom. Ovdje je bilo sudište za čitave Čariće.
Iz roda Pavlovića tradicionalno je biran glavar Čarića, a tek pred dolazak Austro Ugarske monarhije, 1878. godine, glavarija je prenesena u Prapatnicu. Tada je glavar biran iz roda Putica.
Trojić alias Abramović je stari rod. Nisu se puno "širili", a jedan ogranak je danas u Osojniku kod Dubrovnika.
Lazarević alias Janjić je, također, stari rod. Držalo se da su najbogatiji u prihodima od poljodjelstva i stočnom fondu. Dali su sedam svećenika, a najpoznatiji su don Andrija, don Lazar i don Nikola. Raseljavali su se u dva pravca; u dolinu Neretve (Vidonje) i Dubrovnik.
Danas je na Hotnju jedna kuća Raguža zvanih Lučići. Došli su iz Kruševa kod Stoca na Lazarevića imanje i to udajom Raguževe udovice s djetetom za udovca Andriju Lazarevića, don Lazareva oca.

Krizma - kum Pero Lukin i kumče Marko Milanov, 1968. godine
Đed Boško Vuletić iz Oskrušnice
Svatovi Pere Lukina prolaze pješice, zamotanoga barjaka i bez pjesme preko sela Radež jer je u selu umro čovjek... U prvom planu đed Luka Katić, Martin Perić i Vide Trojić

Čepel Ilije Mramorkina na Izdrovcu
Kćeri Branislava-Ivice Lazarevića-Janjića sa strinom Mirom ispred Svetog Nikole
Drijen - pok. Ranko Primorac, pok. Vlaho Babić i zapovjednik Mijo Vukušić

Katići su jednako star rod kao i Lazarevići. Nekada su bili najbrojniji, a raselili su se u više pravaca. Najprije u Dubrovačku Republiku i Dubrovnik, pa uz Neretvu, a potom u sela Dubravske visoravni nadomak Stocu.
Danas na Hotnju ima jedna kuća Perića i najmlađi su rod ovdje od 1875. godine. Podrijetlom su iz Trijebnja kod Stoca. Uoči Musićeva ustanka protiv turske vlasti izbjegla je udovica s djecom, a sin joj se priženio i nastanio na imanju Katića.
Iz matičnih knjiga poznato je da su nekada ovdje živjeli: Keče, Petrovići, Pjanići, Jaraci, Salate (grana Pavlovića), Šaraje, Jurkovići i Radići.
Šaraje su bile jaka zajednica i isključivo su bili prijevoznici karavena soli iz stonske skele za Bosnu. Stradali su od kuge koja je često harala u svijetu "kiridžija".
Jurkovići su, isto tako, bili moćna zajednica, a kad ih je kuga desetkovala otišli su ka Neretvi i zapadnoj Hercegovini.
KUĆE Pretežno kamene kuće na Hotnju "čuče" u podnožju Gradine na osojnoj strani, što i nije uobičajno u Donjoj Hercegovini. Međutim, ako se pažljivije zaviri u sunčanu stranu, iza hotanjskih podolja, skrivena u gustišu, mnoga su stara kućišta i ostaci zidina. Uz ove pravce i naselja kuga je bila učestala pošast, pa su ljudi svjesno spaljivali kužna staništa i pomjerali se prema suprotnom osoju.
Život na ovoj kraškoj zaravni imao je dosta pogodnosti. Ako pažljivije pogledate, lako uočite dvije prednosti koje ovakve kuće nose: ljepotu i sklad gradnje i ljepotu i dostojanstvo nestajanja.

Misari kod Svetog Nikole

Stjepo i Toni Lazarević u kominu djeda Marka

Mladi naraštaj Hotnjana u Mokrom dolu

Janjića rakidžinica u Oboru

Ispred kuće tete Danice

Crkvica Svetog Nikole uz groblje na Hotnju

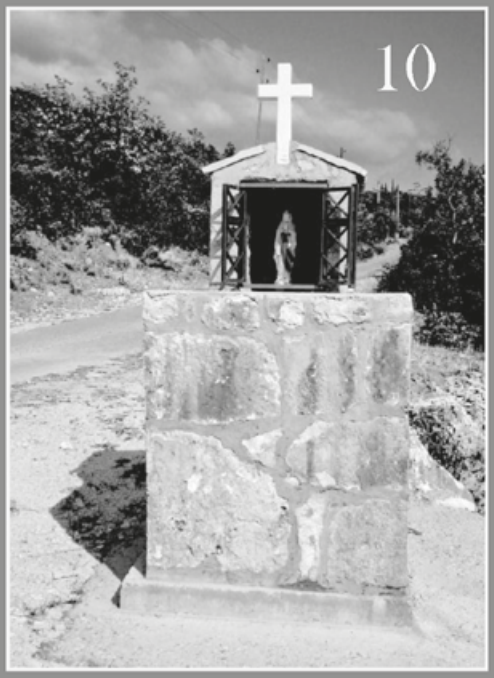

Kipjela na Valu

U KAMENU BITI

Tamo
U kamenom kraljevstvu

Gdje kovitlaju se vreline
Gdje nebo zublje sije
Gdje se u srce zabada suhozidna žaoka
Gdje cijedi se gorčina iz pelina bujnog
Gdje glas čobanica cvati smiljem i koviljem
Gdje zaujena zemlja domorodni otrov iz usta vrca
Gdje ispod tvornog dlijeta kameno crtovlje plije
Gdje od usta do usta laze kameni vokali
Gdje bjesne vatre grijanice
Gdje stoljeća na kamene stepenice podsjećaju
... ...

Početak pjesme U KAMENU BITI
***Ljubo Krmek**, 2008.*

Župna crkva Uznesenja BDM u Gracu

Ove kuće simboliziraju sve ono što je resilo čestite naše pokojnike. Kamene kuće poprimile su svojstva svojih stanara, graditelja i gospodara, a ljudi su postali "kućni kamen" zajedno nastavivši u kamenu biti.
Ovdje kuće umiru dostojanstveno, tiho se uklapavši u sve mirniju prirodu i tako sve do onoga dana kada će netko uočiti nestajuće blago i naći načina vratiti ga u život.
Unatrag 100 godina broj "dimova" na Hotnju stabilizirao na 18, nakon Domovinskog rata ostalo je 8 stalnih i 6 "vikendaških".
Kročite li u bilo koju od ovih kuća ugledati će te pravi katolički obiteljski dom kakvoga još samo poneko pamti. Uz urednost i čistoću, zidove krase i naš vječiti križ, krunica i slika Gospe te slika sretne obitelji: baka (ponegdje i djed koji je imao sreću na Križnom putu), mama i tata te djeca. To je naša tipična hrvatska obitelj koja je, toplinom duše i bistroćom uma, u kršćanskom miru osvojila cijeli svijet. Uvijek dolazila u miru i uvijek iza sebe ostavljala blagoslovljeni mir.
Planina Žaba je, zapravo najviše brdo od mora do Stoca i Mostara i ona je ovdje pojam "krova svijeta" i glavni orijentir. Ona je "olimp" Donje Hercegovine. Tu je staronarodna mašta nalazila vile koje su u Žabi imale jednu ogromnu halku, a drugu u Veleži kroz koje bi provlačile ogromno uže i po njemu obnoć prelazile od Žabe u Velež i obrnuto. Po izgledu i smjeru magle i oblaka na Žabi precizno se prognoziralo vrijeme.
Pouzdano je da se na vrhu Žabe nalazi Crkvina (temelji crkve svetog Ilije) gdje je 1925. godine slavni don Mitar Papac, gradački župnik pred silnim mnoštvom Donje Hercegovine, Neretve i Primorja, služio svetu misu povodom 1000. godišnjice krunidbe hrvatskog kralja Tomislava.
Godine 1991. i 1992. bilo je najteže u novijoj povijesti Hotnja. Selo je postalo dio jedinstvenog dubrovačkog i donjoneretvanskog ratišta i to na važnom međupravcu prodora agresorske srpsko-crnogorske vojske ka hrvatskoj luci Ploče i dalje. Te surove jeseni 1991. godine s mirisom krvi, baruta, paleži i smrti sve se treslo i drhtalo u strahotama nametnutoga rata. Baš u ovim brdima hrvatski branitelji prvi su zaustavili prodor agresora, slomili mu kičmu i uspostavili krajnju crtu obrane. Domaći branitelji i domoljubi dali su ogroman doprinos uz pomoć 116. brigade Hrvatske vojske "Neretvanskih gusara" i slavnih imotskih "Sokolova" 3. bojne splitske 4. gardijske brigade.
Pamtit ćemo heroje pokojnog Andriju Matijaša Pauka i pokojnog Damira Tomljanovića Gavrana, ali i živoga heroja Nediljka Grubišića…
Ovdje su u vječnoj uspomeni i legendarni Tigrovi iz Zagreba (iz 1. mehanizirane gardijske brigade). Iz ovdašnje baze su, u travnju 1992. godine, svom žestinom krenuli u nezaustavljiv protuudar deblokade Dubrovnika. U ovim brdima, u one dane, život položi 8 najboljih, najspremnijih i najhrabrijih Tigrova. Sve pusta mladost hrvatska.
Bog im dao pokoj vječni!

11

***Slavko Katić**, u Hotnju, 15. ožujka 2018.*

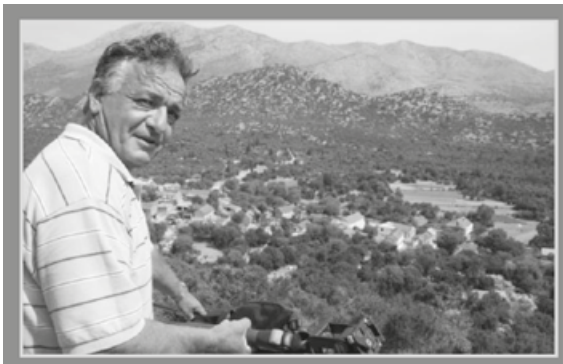

Izdavač
Ustanova URIHO, Zagreb
Za izdavača
Josip Držaić
Autor izložbe i tekst
Slavko Katić
Urednik kataloga i dizajn
Akademija-Art
Izrada fotografija
Sniježana Katić Macan
Autori fotografije
pok. Ćiril Ćiro Raič, Davorin Bulić
Miše Lazarević-Janjić, Stjepan Katić
i obiteljski albumi
Pjesma
Ljubo Krmek
Grafička priprema
Julijana Puljić
Voditeljica galerije
Vesna Ivetić
Voditelj tiskare
Zoran Mihajlović
Tisak
URIHO Zagreb
Naklada: 200 primjeraka
Zagreb, travanj 2018. godine

Galerija SUNCE, Ustanova URIHO
Av. Marina Držića 1, Zagreb
tel: 01 643 00 60
e-mail: uriho-galerijasunce@uriho.hr

ISBN

SLAVKO KATIĆ, dipl. ing., rođen je 1959. godine u Hotnju Hutovskom. Školu pohađao u Žukovicama, Hutovu, Čapljini te Agronomski fakultet diplomirao u Sarajevu. Hrvatski branitelj, domoljub, sudionik u Hrvatskom vijeću obrane (HVO). Umirovljenik, zanima se i propituje za nacionalnu i crkvenu povijest na južnoj granici hercegovačkog/dalmatinskog zavičaja te o ovdašnjim rodovima i prezimenima. Surađuje s nekoliko znanstvenika i publicista prikupljajući podatke koji su posljednjih dvadesetak godina objavljeni kroz ediciju Humski zbornik i druge (do sada izašlo 17 brojeva) značajne povijesne tematike Donje Hercegovine tj.Trebinjsko-mrkanske biskupije. Stanuje u Neumu, a živi na Hotnju. Kontakt e-mail: slavkokatic7@gmail.com

Proizvodi
OPG Lazarević
Metković

12

SPONZORI
STOLAČKOG KULTURNOG PROLJEĆA

OPĆINA STOLAC

FEDERALNO MINISTARSTVO
KULTURE I SPORTA

DRVNA INDUSTRIJA ZELINA d.d.

HT ERONET

JP ELEKTROPRIVREDA
HRVATSKE ZAJEDNICE HERCEG BOSNE d.d. Mostar

Hrvatska pošta Mostar

ALUMINIJ
d.d. Mostar

Generalni pokrovitelj:
dr. Dragan Čović, hrvatski član Predsjedništva BiH